

2

TELEMARCKS HISTORIE
1814-1905



FAGBOKFORLAGET

Telemarks historie 2

2

TELEMARKS HISTORIE

1814–1905

Redaktører: Nils Ivar Agøy og Ellen Schrumpf



FAGBOKFØRLAGET

Copyright © 2015 by
Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

2. opplag 2015

Grafisk produksjon: John Grieg AS, Bergen
Design, sats og omslag: Laboremus Oslo AS
Kart: Masaoki Adachi
Redaksjon: Olav Rovde, Nils Ivar Agøy, Øystein Rian,
Ellen Schrumpf og Ingvar Skobba
Bilderredaktør: Jan Holm

ISBN: 978-82-450-1408-2

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
e-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven. Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarframstilling bare tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.



TELEMARK
FYLKESKOMMUNE



Høgskolen i Telemark

INNHOOLD

DE STORE ENDRINGENES HUNDREÅR	11
<i>Nils Ivar Agøy og Ellen Schruppf</i>	
OPPBRUDD OG OMLEGGING	17
Folk og næringer i Telemark på 1800-tallet <i>Ellen Schruppf</i>	
Fødsler, død og flyttinger	17
<i>Færre barn dør</i>	18
<i>Jordmødrene kommer</i>	19
<i>Et offentlig helsevesen tar form</i>	20
<i>Kampen mot smitte og skitt</i>	22
<i>Reisen over havet</i>	27
<i>Familier på vandring</i>	29
Hva levde folk i Telemark av?	30
<i>En reise i Telemark i 1851</i>	31
<i>Jord, korn og sjølbergning</i>	32
<i>Et modernisert jordbruk?</i>	34
<i>Framskrittsbygder?</i>	36
<i>Kyst, innland og fjell</i>	39
<i>Salgsjordbruk og meierier</i>	42
<i>Gamle jernverk: Omlegging eller nedlegging?</i>	44
<i>«Aamdals Kobberværk»</i>	45
<i>Industrieventyret Ødegården Verk</i>	46
<i>Skogen</i>	49
<i>«Adskillige Betingelser for industriel Virksomhed»</i>	51
<i>Moderne treforedling</i>	52
<i>Et industrifylke i emning</i>	53
<i>Skipsverft på hvert nes</i>	57
<i>Smakkehandel</i>	58
<i>Oppgang og nedgang i skipsfarten</i>	60
<i>Istrafikken</i>	62
Hvordan levde folk i Telemark sammen?	64
<i>Bygdesamfunnet</i>	65
<i>Bruks- og verkssamfunnet</i>	69
<i>Bysamfunnet</i>	72
<i>Streik!</i>	75
<i>Mot et klassesamfunn?</i>	77
<i>Telemark anno 1905</i>	78

GAMP OG DAMP – BANE OG BIL	83
Samferdsel i Telemark på 1800-talet <i>Ingvar Skobba</i>	
Samferdsla på vatn og veg	83
Der kjem dampen	87
Vegbygging og litt jernbane	90
Dei nye næringane	93
Post, telegraf og telefon	97
Bilen kjem og Sørlandsbanen blir ferdig	101
Den lange reisa	104
MELLOM NORSJØ OG NORDSJØEN	107
Byutvikling på 1800-tallet <i>Jan Eivind Myhre</i>	
Telemark – et Norge i miniatyr?	107
Trelasthandelen skaper byer	109
Skipsfarten tar over	112
Omlandsbyen og nettverksbyene: to ulike typer	113
Industri skaper byvekst	116
Hvordan ble byene styrt?	119
Hvordan så byene ut?	120
Vann og lys – helt nødvendige tjenester	122
Skolen – byenes stolthet	123
Byenes svøpe: fattigdom og sykdom	124
Stand og klasse: byfolks sosiale organisering	125
Sosial protest	127
FRA PASSIVITET TIL RADIKALISME	131
Politikk og administrasjon i Telemark fra ca. 1800 til 1905 <i>Nils Ivar Agøy</i>	
Det gamle systemet	131
Bratsberg og omveltningen i 1814	133
<i>Valg og fullmakter</i>	135
<i>Bratsbergs representanter på Eidsvoll</i>	140
<i>Et nytt politisk system</i>	142
<i>Hvordan slo det nye systemet ut i Bratsberg?</i>	145
Regionalt og lokalt styre	148
<i>Kommunestyrene</i>	149
<i>Amtsformannskapet</i>	152
Bratsberg sett fra oven	153
<i>Amtmennene</i>	154
På vei mot det moderne deltakersamfunnet	156
<i>Assosiasjonsånden – organisering på oppfordring</i>	156
<i>Haugianerne</i>	158
<i>Organisering nedenfra – thranittene</i>	159
<i>De første religiøse foreningene</i>	163
<i>Lammersvekkelsen</i>	164
<i>Etter Lammers: indremisjon og vekkelse</i>	166

Etter Lammers: dissenterne	167
Grundtvigianere og frilynte	170
Hva førte organiseringen til?	172
Telemarkspresen	175
Politisk organisering og agitasjon i annen halvdel av 1800-tallet	177
Bondevennene	177
Venstre vokser fram	179
Det konservative svaret	181
Folkemøter og politisering	183
Arbeiderne – innenfor eller utenfor Venstre?	186
Telemarkskvinnene og politikken	187
Bratsberg i rikspolitikken	189
På Stortinget	189
Unionsstrid og unionsoppløsning	190
Politisk kultur mellom Østland og Vestland	194
SAMFUNNSANSVAR OG SELSKAPSLIV	199
Elitekultur 1780–1900	
Kai Østberg	
Embetsstand og handelspatrisiat	199
Elitekultur og standsgrenser	200
Paternalismen: avstand og nærhet mellom elite og folk	202
Barndom og utdanning	209
Selskapsliv som plikt og lyst	211
Kontinuitet og endring – elitekulturen i perspektiv	215
Elitekulturen som overskuddsfenomen og maktinstrument	217
FRÅ BONDEVENER TIL REPUBLIKANARAR	219
Venstre i Bratsberg 1870–1905	
Aanund Olsnes	
Bondevenerne	219
Partiaviser	220
Bondevener og grundtvigianarar	220
Samtalelaga, kamuflerte venstrelag	222
Stortingsvalet 1882	222
Ukamuflerte venstrelag	222
Bypolitikk	223
Dei lågkyrkjelege og Venstre	224
Partikløyving	225
Valet i 1885	226
Strid om Ullmann og folkehøgskulen	227
Valet 1888	228
Amtspartileiinga	228
17. mai	229
Ungdomslag	229
Centrum	230
Venstre og arbeidarane	230
Bondeopposisjonen	231

Bratsberg-republikanarar i 1905.....	236
Sluttord	237
TELEMARK I DET NORSKE	239
Kunsten, språket, litteraturen	
Olav Solberg	
<i>Sundag før marimesse 1584</i>	239
Folke­dikting og folke­kunst	240
Jørgen Moe i Telemark i 1847.....	240
Dei litterære røtene.....	240
Folke­diktingssamlarane.....	242
Forteljarar og songarar	245
Så edelt malm: Sylvsmedkunsten	247
Rokokko på norsk, rose­målinga	251
Språket	256
Ordsamlingar og topografiske skrifter	256
Tekstar på bygdemål	258
Dansk og norsk.....	260
Litteraturen	265
Romantikk og nasjonsbygging	265
Skrivande embetsmenn og bønder.....	266
Zetlitz, den glade songaren	267
Firkløveret Norgaard, Bjørnsen, Blom og Knudsen.....	267
Kraftpatrioten Wolff.....	271
Ein romantisk venskap: Hansen og Schwach.....	273
Landstad og salmeboka	276
Dei to store: Ibsen og Vinje	278
Fleire stemmer	286
Folkeskribenten Sundt	287
Lærarseminar og folkehøgskule	290
Telnes, Lie og Vislie.....	292
TELEMARK SETT UTANFRÅ	301
Peter Fjågesund	
Pionerane.....	301
Oppover og innover.....	305
Døropnaren.....	308
Glansperioden.....	310
Telemarkingen.....	313
Turismen sitt inntog.....	315
TODELT MUSIKKLIV – BYGDEMUSIKK OG BYMUSIKK	319
Asbjørn Storesund	
Song og instrumentalmusikk i byane på 1700-talet.....	319
Dei eldste hardingfelespelemennene.....	319
Frå grotid til nasjonalromantikk	321
Hardingfelespel blir tradisjon.....	322

Gibøspel og myllarspel	323
Felemakarane i Bø	324
Folkeviser og songtradisjon i Telemark	324
Nasjonalromantikk og mannskor	328
Større interesse for klassisk musikk	329
Bymusikk i bygdemiljø	330
Vidareføringa av felespelet etter Gibøen og Myllarguten	330
Lars Fykerud og konserttida	331
Musikkorpsa	332
Folkemusikken i Telemark på 1900-talet	332
Det todelte musikklivet	334
SLUTTNOTER	336
LITTERATUR OG TRYKTE KILDER	348
STIKKORDREGISTER	355
FORFATTERE I DETTE BINDET	360

DE STORE ENDRINGENES HUNDREÅR

Nils Ivar Agøy og Ellen Schrumpf

1800-tallet var det århundret da Telemark ble «oppdaget» og «sett» på helt bestemte måter. Det var en tid da vitenskapsmenn, kunstnere og turister fra inn- og utland reiste til Telemark for å oppleve og dokumentere den unge norske nasjonens natur og kultur. Telemark ble definert som arnested for noe ekte og autentisk norsk, med mektige fjell, dype daler, høye og spektakulære fossefall og en rik og levende folkekultur med røtter tilbake til middelalderen. I malerier, litteratur og reiseskildringer ble romantiserende og estetiserende bilder av folk og landskap i Telemark skapt. Slik ble Telemarks identitet på 1800-tallet knyttet til fjellet, til bygdekulturen og til den selvstendige, hederlige og stridbare telebonden, slik man mente å se i indre deler av fylket – «det vilt romantiske Telemark».

Dette bindet av Telemarks historie stiller spørsmål ved og utdyper 1800-tallets romantiske bilde av Telemark, som fortsatt lever videre i folks bevissthet. Vi vil også vise hvor store forandringer 1800-årene bragte.

Vi begynner med å beskrive hvordan telemarkingene levde sammen og skaffet seg levebrød i dette fra naturens side mangfoldige og sammensatte fylket. På 1800-tallet finner vi ensidige industrisamfunn, utadvendte kystsamfunn, jord- og skogbrukssamfunn, bruks- og verkssamfunn og bysamfunn i vekst i Telemark. Telemarkingen var følgelig industriarbeider, håndverker, bonde, husmann, sjømann, fisker eller skogsarbeider. Men telemarkingen var også en arbeidsinnvandrer som kom fra Sverige, Danmark, Tyskland eller Frankrike for å selge sin arbeidskraft ved anlegg og ny industri i Telemark, og som bragte med seg impulser av mange slag, fra metodisme til fotballspporten. Telemarkingen var selvsagt også kvinnen som hadde hovedansvar for hushold, barn, jord og dyr i arbeider- eller sjømannshusholdet, på gården eller husmannsplassen. Men kan man snakke om ett Telemark på 1800-tallet? Hvilke krefter bandt fylket sammen, og hvilke var de som delte det på 1800-tallet? Elver og vann virket sammenbindende som de alltid har gjort, men samferdselsrevolusjonen på 1800-tallet, med utbygging av veier, dampskip i rutetrafikk på innsjøene og langs kysten, og ikke minst åpningen av Telemarkskanalen i 1892, knyttet folk og steder mye tettere sammen enn før. Dampskip, sluser og nedbyggingen av byenes gamle privilegier førte til framveksten av en mengde nye bygdesentre, som Kviteseidbyen, Årnes, Lundefaret, Strengen og ikke minst Dalen. På den andre siden opplevde byene i

nedre del av fylket en kraftig vekst, og Skien var den byen i Norge som på slutten av 1800-tallet vokste mest, bare slått av Kristiania (Oslo). I byene kunne ny industri lokke med bedre fortjenester og framtidsutsikter. Som vi skal se, ble Skien sent, men raskt industrialisert. Et lite tresliperi ved Skotfossen ble utgangspunkt for etablering av Union Bruk som etter århundreskiftet var det største industrikomplekset i sitt slag i Skandinavia. I og omkring Notodden og Kragerø la også naturlige vannfall og tilgang på skogens produkter grunnlaget for ny treforedlingsindustri. Og i Porsgrunn åpnet Norges første og eneste porselensfabrikk portene i 1887. Gunnar Knudsen var en viktig strateg og hadde en sentral betydning for det lokale næringslivet i nedre deler av fylket. Ikke minst kan etableringen av Norges første elektrisitetsverk ved Laugstol Bruk i Skien tilskrives Knudsens initiativ og gjennomføringsevne.

Skipsfarten opplevde en kraftig vekst på 1800-tallet, og både på skutene, ved skipsverftene og på laste- og lossetomtene var det behov for mye arbeidskraft. Kystnæringene var utadvendte og koplet telemarkingene til en større verden. Samtidig førte salgsjordbruk og økt handel til at bygdene i innlandsfylket ble del av et sosialt og økonomisk nettverk med Skien som sentrum. Så må vi ikke glemme de nærmere 35 000 menneskene som forlot Telemark. Utvandringen fra Telemark kom tidlig og var stor. Da århundret rant ut, var mange av de dårligste gårdene og plassene i fylket lagt ned eller slått sammen med andre bruk, og bygdene hadde mistet både skaperevner og arbeidskraft.

Vi vil også utdype og nyansere bildet av Telemark ved å se hva som skjedde på det politiske felt. Det var ikke lite. Imidlertid tok det lang tid før telemarkingene fikk smaken for politikk utenfor egen bygd og by. Grunnloven av 1814 gav stemmerett selv til vanlige bønder, men telemarksbøndene var påfallende sene til å utnytte denne muligheten. Den politiske kulturen tidlig på 1800-tallet var preget av eneveldets tankemønstre, og allmuen var mer innstilt på å gi tilslutning til signaler ovenfra enn på å være aktiv selv. At dette er så tydelig i Telemark, skyldes nok bl. a. at det fantes så sterke og selvbevisste elitemiljøer her. Eliten dominerte lenge en rekke brukssamfunn og opprettholdt store kontaktnett preget av paternalisme. Deltakelsen ved stortingsvalg var lenge svært lav, langt under landsgjennomsnittet, det ble kåret stortingsmenn som bare hadde mandat fra et knøttlite mindretall av velgerne fordi valgmennene ikke klarte å samordne seg. Amtet var også et av dem som sendte færrest bønder til tinget i tiårene etter 1814.

Dette endret seg sakte. Det kommunale selvstyret etter 1837 trakk større grupper direkte inn i det politiske liv. Bedre skolevesen og framveksten av en amtspressen fra 1830-tallet av virket til å øke den politiske interessen. Men særlig var det frivillige organisasjoner som kom til å virke aktiviserende og orienterende. Thrane-bevegelsen, som omkring 1850 ville organisere småkårsfolk til kamp for sine interesser, fenget i Bratsberg, og Kragerø fikk en av landets største arbeiderforeninger, men på landsbasis var amtet bare middels

aktivt. Det skilte seg klarere ut på det religiøse området. Herrnhutere fantes fra gammelt av, Hauge-vekkelsen preget visse lokalsamfunn fra ca. 1800, men Lammers-vekkelsen i Skien i 1850-årene ble en av grunnvollene for den mektige lutherske lekmannsbevegelsen. Ytremisjons- og indremisjonsforeninger dannet et finmasket nett fra kysten og langt inn i landet og spilte en stor rolle i å øke særlig kvinnes selvtilit og samfunnsengasjement. Ulike dissentersamfunn trivdes også svært godt i de ytre delene av amtet, et forhold som ofte er sett i sammenheng med den åpenheten for impulser fra utlandet som skipsfarten gav, og med endringene i næringsstrukturen som rev mange mennesker ut av deres kjente miljø og gav dem nye behov for tilhørighet. Utviklingen førte også til at små næringsdrivende og lønnsinntakere etter hvert organiserte seg, i håndverkerforeninger fra 1840-tallet av, og senere i fagforeninger av mer moderne type.

Foreningene, hvor man sluttet seg sammen for å forfølge gruppeinteresser, var en forutsetning for dannelsen av politiske partier. I deler av Øvre Telemark, gjerne slike som var preget av innadvendt bondetradisjonisme, hadde lekmannsbevegelsen vansker med å slå gjennom. Her slo derimot *grundtvigianismen* rot fra 1870-tallet av – folk likte den både fordi den hyllet nettopp folkets tradisjoner og språk, og fordi den var tilsvarende kritisk innstilt til by- og embetsmannskultur. Etter hvert fant grundtvigianerne sammen med Bondevennbevegelsen som var dannet for å fremme gårdbrukernes økonomiske tarv, og som derfor var kritisk til embetsmannsregimets politikk. At både grundtvigianerne, bondevennene og det kristne lekfolket stod sammen om å ville fremme bøndernes politiske innflytelse på bekostning av «storfolket», er en grunn til den store oppslutningen om Venstre, både før og etter at dette partiet formelt ble dannet. Men det var en flyktig allianse, for religiøse uenigheter mellom lekfolket og grundtvigianerne (samt noen få fritenkere) førte mange av de førstnevnte over til Moderate Venstre og senere Høire. Venstres sterke posisjon, hjulpet av et valgsystem som gav store gevinster til det største partiet, sikret likevel at Bratsberg mot slutten av 1800-tallet var kjent som «det røde amt», en høyborg for frilyntet, norsk-nasjonalisme og radikalisme. I sosiale og økonomiske spørsmål var venstreledelsen så radikal at Venstre fungerte som parti også for de voksende arbeidergruppene fram til ca. 1900.

Ikke i noe annet amt var det flere som foretrakk republikk framfor kongedømme i 1905. Det ville neppe noen ha trodd hundre år tidligere, da telemarkingene brasket seg nettopp av sin kongetroskap. I 1905 stod republikken aller sterkest i de områdene hvor gårdene var mest jevnstore og de sosiale forskjellene små.

Hva var det med telemarkskulturen som gjorde at den har fått en fram-tredende plass i kulturhistorien? Telemarkskulturen slik vi ser den i språk, diktning, sang, musikk og kunsthåndverk, vitner både om en særskilt kulturell bevissthet og kulturkonservatisme og om kreativitet. Ikke minst stod

Telemark i en særstilling når det gjaldt den gamle muntlige forteller- og sangtradisjonen, rosemaling, sølvkunst og felespill. På områder som disse hadde telemarkingene opparbeidet seg helt spesielle ferdigheter og en egen Telemarks-stil, kanskje tydeligst i rosemaling og på hardingfele.

Ivar Aasen lanserte sitt landsmål midt på 1800-tallet, og det skulle få solid fotfeste i mange telemarksbygder. Aasen dro på hyppige reiser til Telemark og hadde høye tanker om dialektene derfra. Fra å være leilighetspoesi skrevet av et fåtall embetsmenn og bønder ble diktningen i Telemark et uttrykksmiddel for både flere og skarpere penner. To av Norges største diktere på 1800-tallet kom fra Telemark: Henrik Ibsen og Aasmund Vinje. På forskjellig vis tok de Telemark med seg inn i den norske litteraturen.

Telemarkingene tok del i kulturlivet på forskjellige måter. Bygdekulturen i Telemark var tuftet på gamle tradisjoner, som ikke minst kommer til uttrykk i festkulturen. Selskapeligheten knyttet til bryllup og andre feiringer tjente til å befeste samhold og vennskap mellom deltakerne. I byene og på enkelte mindre steder dyrket den sosiale eliten kunstformer som musikk, litteratur og amatørteater. Dette var en elite av næringsdrivende og embetsmenn, to grupper som var tett sammenvevd gjennom ekteskap, sosiale posisjoner og en felles kultur. Vi finner denne eliten i midtre og nedre Telemark, der det fantes en relativt stor konsentrasjon av herregårder, patrisierboliger og lystgårder. Her ble det arrangert middagsselskaper, baller og soareer med god mat og drikke og med sang, dans, kortspill og selskapsleker. Selskapeligheten knyttet eliten sammen om felles verdier og smak, markerte grenser mellom høy og lav og hadde en viktig funksjon som arena for nettverksbygging. Noen elitetiltak kunne andre grupper ha glede av, som boksamlinger og musikkforeninger, og det hendte at det kom utenlandske teatertrupper til byene. For byfolk flest var imidlertid kulturopplevelser først og fremst knyttet til orgelmusikk og salmesang i kirkene, og etter hvert til deltakelse i mannskor og korps, en arbeiderkultur som gjerne hadde utgangspunkt i byenes håndverks- og industribedrifter.

Ved inngangen til 1800-tallet var Telemark et konservativt og paternalistisk fylke. Tida var preget av stillstand, og telemarkingene var heimfødinge; de ble for en stor del født og døde i den samme bygda. Byene var få og små, og folk livnærte seg innenfor tradisjonelle næringer: jordbruk, skogbruk, jernverk, sagbruk og skipsfart. Omkring hundre år senere var Telemark på mange måter ikke til å kjenne igjen. Mange telemarkinger hadde utvandret eller levde urbane liv i voksende byer, og de tjente til brødet i nye virksomheter innen handel, håndverk og industri. De gamle paternalistiske lojalitetsbåndene som skapte en konservativ politisk kultur i Telemark, var nesten borte. Telemark anno 1905 var et radikalt venstrefylke. Likevel, det var en radikalisme som for en betydelig del består i å hevde utkantinteresser og gamle tradisjoner mot by- og elitekultur og raske samfunnsendringer.



Ole Haave og Kong Oscar, 1894. Ved århundreskiftet var Telemark et radikalt venstrefylke, men radikalismen besto i vesentlig grad i å hevde utkantinteresser og gamle tradisjoner mot by- og elitekultur.

Foto: Samuel Saaby / Norsk folkemuseum



OPPBRUDD OG OMLEGGING

Folk og næringer i Telemark på 1800-tallet

Ellen Schrumpf

Fra naturens side er Telemark er et mangfoldig fylke. Fjell, vidde og fossefall har gjennom tidene preget fylkets øvre deler, mens kysten består av bratte knauser, mer enn et halvt tusen øyer, holmer og skjær, og fjorder og vassdrag som strekker seg langt inn i landet. Områdene mellom fjell og kyst rommer store skoger og åpne jordbruksbygder, og elver og vann var samferdselsårer som bandt fylket sammen.

Dette kapitlet skal handle om hvordan folk innenfor det naturgitte mangfoldet skaffet seg levebrødet på 1800-tallet, og hvordan de levde sammen. Det skal dreie seg om kystsamfunn og kystnæringer i sterk vekst, om jordbruks- og skogbrukssamfunn i endring, om tradisjonelle bruks- og verkssamfunn og om framvekst av ny industri. Og ikke minst skal det handle om folk – om industriarbeideren, bonden og husmannen, om skogsarbeideren, sjømannen, brukseieren og rederen. Kvinner i by og bygd, og enten de var fattige eller rike, hadde hovedansvar for hjemmesfæren og alt som foregikk der av administrativt og produktivt arbeid. Telemarks kvinner skal det også handle om her.

Telemark var et motsetningsfylt fylke, og et viktig spørsmål i dette kapitlet er om flyttinger, byvekst, industrialisering og økt handel førte til at fylket ble knyttet tettere sammen. Eller førte vekst i kystnæringene til nye skiller mellom kystens Telemark og innlandstelemark?

FØDSLER, DØD OG FLYTTINGER

Vi skal imidlertid først se nærmere på befolkningsutviklingen på 1800-tallet. I 1801 bodde det ifølge folketellingen 47 500 mennesker i Telemark. Hundre år senere hadde befolkningen økt til over 100 000. Det var altså blitt vel 54 000 flere telemarkinger i løpet av hundre år, en økning på 114 prosent. Samtidig hadde bosetningsmønsteret endret seg i perioden. Halvparten av befolkningen bodde i nedre deler av Telemark i 1900, og andelen av befolkningen som bodde i byer, hadde økt fra 11 til over 23 prosent.¹

Det var altså store endringer i befolkningens størrelse og i bosetningsmønsteret i Telemark på 1800-tallet (se Myhre). At flere bodde i byer, har sammenheng med næringsutviklingen som skal behandles senere. Når det gjelder befolkningens størrelse, er den bestemt av forholdet mellom fødte og døde og mellom innflytting og utflytting. I det følgende skal vi derfor se nærmere

Sommer i Bø ble malt av Halfdan Egedius i 1896. Egedius ble født i Drammen i 1877, men Telemark ble hans kunstneriske hjemstavn. Her tilbrakte han de fleste somrene i sitt unge liv – han ble bare 21 år gammel – og her fant han kunstneriske motiver i natur og folkeliv.

Illustrasjon: *Sommer i Bø* av Halfdan Egedius / O. Væring Eftf. AS

På 1800-tallet inngikk Telemark i et større nasjonsbyggingsprosjekt, og i jakten på det ekte norske ble Telemark gjenstand for en spesiell interesse. Høye og mektige fjell, trange og dype daler og spektakulære fossefall identifiserte Telemark, og slik ble det skapt et bilde av Telemark som et innlands- og et fjellfylke. Det var også den stolte og selvstendige bonden som ble oppfattet – eller oppfunnet – som den ekte telemarkingen. På bildet ser vi telemarksbønder utenfor Heddal stavkirke ca. 1900. Den karakteristiske bunaden formet også Telemarks identitet på 1800-tallet.

Foto (håndkolorert): Axel Lindahl / Telemark Museum

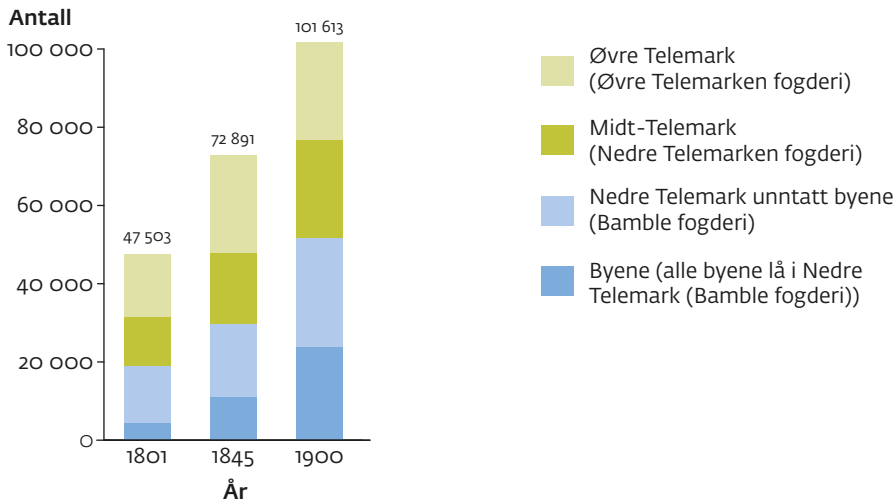


på omstendigheter rundt fødsler og død – og særlig barnedød – i Telemark på 1800-tallet. Hvilke muligheter hadde barn for å overleve fødselen og for å vokse opp og bli gamle? Videre skal vi se på utvandringen og det faktum at tusenvis av telemarkinger brøt opp fra steder der familiene hadde bodd i generasjoner for å friste en ny tilværelse i et fremmed land. Men først – hvordan var telemarkingens vei inn i denne verden?

Færre barn dør

I Telemark førte synkende dødelighet og høye fødselstall til store fødselsoverskudd på 1800-tallet. Dette var ikke nytt. Også på 1600- og 1700-tallet ble det født flere telemarkinger enn det antallet som døde.² Men på 1800-tallet førte utviklingen til en befolkningseksplasjon, og den viktigste grunnen var at barnedødeligheten – og særlig spedbarnsdødeligheten – gikk betydelig ned. Flere barn overlevde fødselen, de vokste opp, nådde voksen alder og kunne selv sette barn til verden. Fylkesvise opplysninger om dødeligheten i den offisielle befolkningsstatistikken kommer først etter midten av 1800-tallet, og her ser vi at spedbarnsdødeligheten utviklet seg mellom 1876 og 1905 som vist i figuren på neste side.

Vi ser at dødeligheten blant spedbarn sank i siste del av 1800-tallet, og den lå lavere i Telemark enn i nabofylket Aust-Agder. Forskjeller i spedbarnsdødelighet knyttes gjerne til forskjeller i levestandarden hos befolkningen, men når vi skal forklare forskjellen i spedbarnsdødelighet mellom Telemark og sørlandsfylkene, må omfanget av tuberkulose trekkes inn. Sørlandsfylkene var særlig rammet av tuberkulose på denne tida. Sammenliknet med Bygde-Norge lå spedbarnsdødeligheten i Telemark over gjennomsnittet fram



til 1890, men deretter noe under. Alt i alt kan vi si at spedbarnsdødeligheten var relativt lav i fylket.

Spedbarnsdødeligheten må kunne knyttes til omstendigheter rundt barnefødsler, og fra Øvre Telemark legedistrikt forteller doktor Krabbe i 1848 dette om barnefødsler i distriktet:

Barselquinder gives indvendig fulde Drammeglas [av brennevin] og deres hele Underliv bedekkes med Klude gjennomvædede med Kamferbrændevin medens deres Mama (dvs. bryst) overlesses med fed Flødegrød [...].³

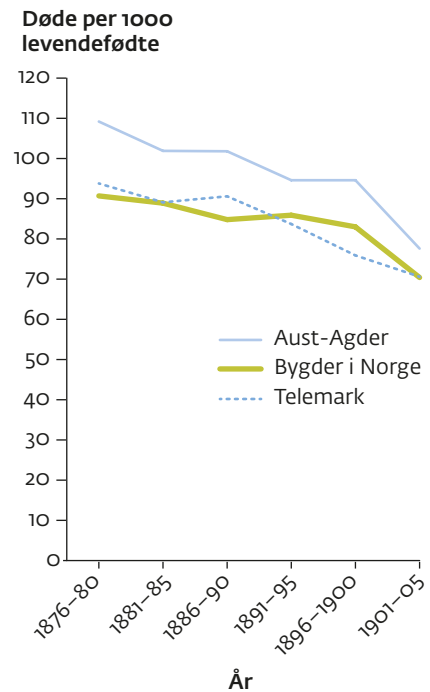
Distriktslegens beretning forteller at mange kvinner i øvre deler av fylket fødte uten jordmor midt på 1800-tallet. Kvinnen ble ivaretatt på tradisjonelle måter og ut fra lokale forutsetninger og kunnskaper.

Jordmødrene kommer

Men både kunnskap om og rammene rundt barnefødsler endret seg på 1800-tallet. For det første ble jordmorvesenet bygd ut. God jordmorhjelp ble sett som et virkemiddel for å senke den høye barnedødeligheten som allerede på 1700-tallet ble ansett som et problem.⁴ Jordmødrene kom først i byene, og Maria Stensholm var den første jordmor med offentlig lønn i Bratsberg. Hun figurerte i skattelistene i Skien allerede tidlig på 1700-tallet. I 1801 var jordmor Helene Lucine Hansdatter på plass i Porsgrunn.⁵ Få år senere – i 1810 – trådte det såkalte Jordmorreglementet, også kalt vår første helseprofesjonslov, i kraft. Ifølge loven ble landet og fylkene delt opp i jordmordistrikter der jordmødrene fikk yrkesmonopol, men faglig og administrativt var de underlagt fylkeslegene. Jordmødrene fikk sin utdanning fra jordmorskolen i København (opprettet i 1714), Kristiania (1818) eller Bergen (1861).⁶

Telemarks befolkning

Dødelighet i første leveår 1876–1905.



Kilde: Samfunnsøkonomiske studier nr. 10 (1961): 198

På 1800-tallet sank barnedødeligheten i Telemark, og færre familier opplevde det å måtte gravlegge et lite barn. Men fortsatt var sykdom og død til stede i hjemmene som en fysisk realitet. Små barn døde hjemme, og liket ble stelt og stilt til skue i stua som vi ser på dette bildet av et barnelik. På den måten tok folk farvel med sine døde, og slik fikk både barn og voksne et nært forhold til fenomenet død.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum



I 1860 var det 24 offentlig ansatte og utdannede jordmødre i Telemark.⁷ Jordmødrene utøvet sin gjerning profesjonelt og i tråd med erfaringer og ny kunnskap på området. De hadde lært hvordan de skulle forløse et foster, de hadde lært om komplikasjoner og om hvordan de skulle gripe inn – for eksempel med vending av fosteret – for å sikre mor og barn.⁸ Men fødselstangen var forbeholdt legene, og det kunne ende med dødelig utgang for mor eller barn eller begge hvis ikke lege var tilgjengelig. Mot slutten av 1800-tallet gikk tallet på dødfødsler i Telemark ned.⁹

Et offentlig helsevesen tar form

Tidlig død ble betraktet som en unødig svekkelse av nasjonens befolkningsgrunnlag, og utbyggingen av jordmorvesenet var et tiltak for å sikre at barn overlevde. Et annet tiltak for å bekjempe barnedød var koppevaksinen. Vaksinen ble innført i Norge i 1810, og loven ble satt ut i livet med en stor grad av systematikk. Men epidemiene var vanskelige å stoppe, og korpselege Faye kunne fortelle om en svær koppeepidemi i Skien i 1838. «For første Gang i de 7 Aar jeg har praktiseret i Skien og Omegn har jeg Anledning til at berette, at her har hersket en virkelig epidemisk Sygdom, nemlig Børnekopperne, der vedvarede fra Marts Maaned til Høsten nesten uaflatelig.»¹³ Smitten kom fra Arendal, og den ble etterfulgt av en systematisk vaksinerings i de påfølgende årene. Vaksineringsen ble utført av autoriserte vaksinatører. Disse var som regel stedets fremste menn – lærere og klokkere – og på noen steder jordmora. Barna som ble vaksinert kunne være fra noen få måneder gamle og opp til 12 år, men de fleste var rundt ett år gamle.¹⁴

Det var ikke minst frykten for epidemier og smitte som førte til utbyggingen av et offentlig helsevesen, og mye tyder på at Telemark var tidlig ute. I 1773 ble den danske doktor Johannes Møller tilsatt i en stilling som «[...] Land-Physicus i Skeens by og Forstæder Porsgrund, Brevig og Langesund, samt

Bratsberg Amt [...]». Han var da den andre i Norge som hadde en stilling som senere skulle få benevnelsen distriktslege.¹⁵

Møller var en viktig pådriver for at Radesykehuset i Porsgrunn ble grunnlagt i 1774, som det tredje i landet. I likhet med Kristiansand, som fikk sykehus i 1761, og Stavanger i 1773, var Porsgrunn en kystby. Kystbyene var i særlig grad utsatt for smitte, og det var nettopp smittebekjempelse – og ikke behandling – som var sykehusets oppgave. Av frykt for smitte ble sykehuset plassert i ingenmannsland – på Osebakken – mellom Skien og Porsgrunn, men i 1830 ble det flyttet til Faret ved Skien.¹⁶ Pasientene ved sykehuset led av radesyke, som i samtida ble oppfattet som en blanding av syfilis og skjørbuk, men radesyke kunne også omfatte spedalske.¹⁷

Mange ble helbredet,¹⁸ men for andre betydde det å komme på radesykehuset den gang at man var plassert på dødens venteværelse. «I radesygehospitalet i Skien er der stedse en 20–30 dermed behæftede ulykkelige, der hurtig eller langsomt hentæres af denne afskyelige pest», skriver dikteren og økonomen Christen Pram i 1802.¹⁹ Sykelistene fra første halvdel av 1800-tallet viser at de fleste pasientene led av lepra, eller spedalskhet, noen hadde elefantsyke, og ellers var syfilis utbredt, blant både kvinner og menn.²⁰ Forekomsten av syfilis var ifølge fylkeslegen overraskende lav. Han hadde ventet seg en større utbredelse i et kystdistrikt: «Venerisk Sygdom er sieldnere end man i et District, der ved sin betydelige Skibsfart staaer i saa megen Samfærdsel med Udlandet, skulle formode.»²¹ Likevel var det et faktum at kjønnsykdommer var mest utbredt ved kysten. I 1880 ble det behandlet til sammen 122 tilfeller av syfilis og gonoré i fylket. 117 av disse tilhørte Skien og Kragerø legedistrikt.²²

Ennå så sent som i 1890-årene var veneriske sykdommer det man behandlet mest av på amtssykehuset. I året 1891–1892 ble det behandlet 233 pasienter ved sykehuset, og de fleste ble behandlet for veneriske sykdommer. I en beretning fra denne tida ble belegget ved sykehuset beskrevet som lettlivet og lystig. Også på sykehuset ble smitte overført blant pasientene. Pasientene hadde lett adgang til brennevin, het det, og «[d]e mannlige pasientene fant



Nils Berner Sørensen (1774–1854) var landphysicus (distriktslege) i Bratsberg amt fra 1809 til 1814. Sørensen var en tidlig representant for det som skulle bli et moderne distriktslegevesen i Telemark. Utover på 1800-tallet ble helsevesenet organisert i egne legedistrikter med ansatte leger og jordmødre i hvert distrikt. Sørensen ble i 1814 en av de første professorene i medisin i Norge ved det nyopprettete universitetet i Christiania (1811).

Foto: Fotograf ukjent / Oslo Museum

BARNEFØDSEL I DØLGSMÅL

Det å føde et «uekte» barn brøt med juridiske og sosiale normer og medførte stor skam. For noen kvinner ble situasjonen så vanskelig at det kunne føre til barnedrap. Sigurd Olsen (født 1867) fra Åmotsdal tjente hos lensmannen på Mosebø i Sauland. Tre ganger

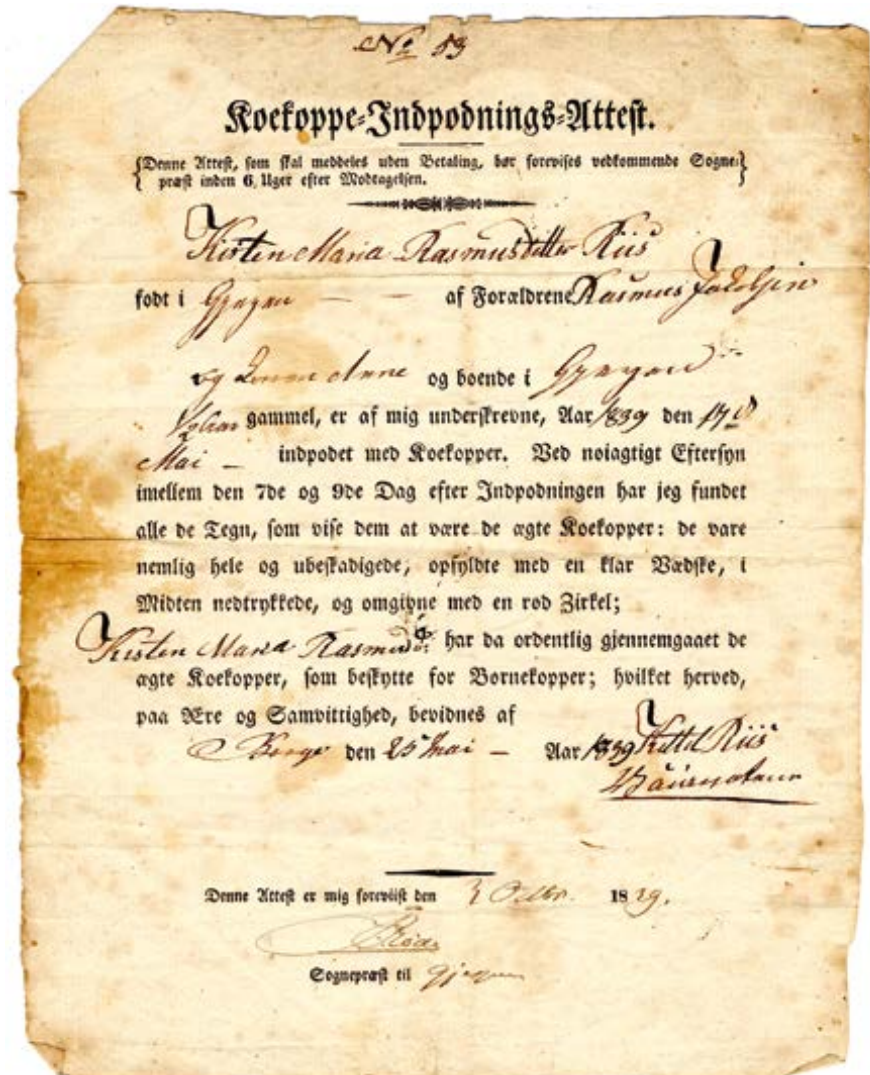
opplevde han at fødekvinne tok livet av den nyfødte for å skjule skammen.¹⁰

Det var en sammenheng mellom illegitime fødsler og barnedrap. På 1800-tallet hørte Telemark til den delen av landet – det sørvest-norske – med lav illegitimitet, altså få fødsler utenfor ekteskap og, må vi tro,

få barnedrap.¹¹ I 30-årsperioden fra 1866 til 1895 var i gjennomsnitt 4,7 prosent av alle levendefødte barn født utenfor ekteskap i Telemark. Gjennomsnittet for hele landet var i denne perioden 8,2 prosent. Det vil si at det ble født halvparten så mange «uekte» barn i Telemark som i resten av landet.¹²

I 1810 og 1811 ble det vedtatt lover om tvungen koppevaksine i Norge, og ifølge lovene var det et absolutt krav om at ingen kunne konfirmeres eller vies uten å kunne vise fram gyldig vaksinasjonsattest. Vaksinasjonsattesten på bildet viser at Kirsten Maria Rasmusdatter fra Gjerpen ble vaksinert i 1829. Hun var et mange tusen barn som ble vaksinert i Telemark på 1800-tallet. Vaksinasjonsprogrammet var effektivt og virkningsfullt, men byene ble bedre dekket enn bygdene i Telemark.

Foto: Riksarkivet



veien til de kvinnelige gjennom priveterne – og ogsaa under buskerne teede livet sig ganske ugeneret». ²³

Kampen mot smitte og skitt

De vanligste sykdommer i Telemark på 1800-tallet var likevel meslinger og barnekopper, tyfus, difteri, kikhoste, skarlagensfeber, lungebetennelse, tuberkulose og bronkitt. Når det gjelder sykdom og helse, deler fylkeslegen Telemark i et kystfylke og et innlandsfylke. I kystdistriktene ble folk rammet av kjønnsykdommer og epidemiske (smittsomme) sykdommer. Kopper og kolera var eksempler på epidemiske sykdommer som truet kystbyene, og i 1853 ble Brevik og Stathelle rammet av en av de verste koleraepidemiene. Den



Frykten for smitte og kampen for å gjøre folk friske lå bak tanken om å opprette sanatorier. De ble etablert i Telemark på slutten av 1800-tallet, og det var særlig tuberkuløse som ble sendt til slike steder. I likhet med Bolkesjø Sanatorium, som vi ser på dette bildet, lå sanatoriene langt unna allfarvei og gjerne høyt over havet i sunne og friske omgivelser. Men oppholdet kostet penger, og det var gjerne de bedrestilte som kunne koste på seg et opphold på sanatorium.

Foto: Fotograf ukjent /
Nasjonalbiblioteket

kom til distriktet fra kontinentet via Danmark; i løpet av noen uker var mer enn 30 mennesker døde og mange hardt rammet.²⁴

Det var også slik «blodsotta» – eller dysenterien – kom til Kragerø og omegn i 1859. Dysenteri var en smittsom magesykdom forårsaket av dysenteribakterien. Sykdommen førte til diaré og blod i avføringen og hadde ofte dødelig utgang. Smittekilden var en ung sjømann som gikk i land i Kragerø, og som hadde fått dysenteri i India. Han ankom Kragerø 20. april og døde i sitt hjem i Sannidal 16. mai. Straks etter ble kona syk, og epidemien var i gang. Man kunne følge hvordan smitten spredte seg fra person til person, fra gård til gård og fra grend til grend. I hele distriktet ble 2043 syke og 373 døde, og dødstillene var størst blant barn. Det gjorde ikke saken bedre at sommeren 1859 ble svært varm, og brønner og bekker tørket inn. Lite og dårlig vann gjorde at epidemien krevde så mange liv som den gjorde.²⁵

Kystens folk fikk altså sykdommer som fulgte av utstrakt kontakt med folk og varer fra fremmede land og kulturer, også bakteriekulturer. I innlandet var sykdomsbildet et annet:

Fnat/Scabies, er sieldnere end man efter Almuens alt for liden Sands for Hud-cultur skulle formode, derimod er Klaae/Qverigo mer udbredt, saavel som andre haardnakkede Hudsygdomme, dog især i de længere fra Stæderne liggende Bygder, fornæmlig Fielddistricterne, som forsyne Amtsygehuset jævnlig med slige Syge.²⁶

Badesaken ble et viktig helsefremmende tiltak på slutten av 1800-tallet, og i 1893 ble Eidanger Bad opprettet. Her kunne man få strømbad, varme sjøbad, furunålsbad og gytjebad. Eidanger Bad var et rekreasjonssted for sosieteteten.

Fotograf ukjent/ Telemarks
Museum



Særlig i fjelldistriktene var hudsykdommer utbredt. Ifølge fylkeslegen, som ikke var fri for fordommer, hadde allmuen i disse bygdene liten sans for renslighet eller «Hudkultur» og «man vil paastaa at Tellebonden ikke er vel tilmode naar han ikke kan fryde sig i den Velbehagelighed han synes at nyde ved uop-hørlig at skubbe og kløe sig». ²⁷ Ellers kunne fylkeslegen fortelle om selvmord og drukkenskap. I 1840 var det 13 brennevinsbrennerier i Nedre Telemarkens og Bambles fogderi og hele 86 i Øvre Telemarkens fogderi. ²⁸ Det ble konsumert store mengder brennevin i bygdene i Telemark, het det. Men etter 1840 ble det lagt restriksjoner på brennevinsbrenningen på bygdene, og både produksjon og konsum av brennevin gikk tilbake. ²⁹ Distriktslegene meldte også om mange ulykker knyttet til arbeidslivet. Tømmerfløting, sagbruksdrift, bjelkehugging, lasting av skip og skipsfart og båtfart førte til skader, ulykker og drukning, men det måtte, ifølge fylkeslegen, anses for «at høre til Dagens Orden». ³⁰

Men det var frykten for epidemier og smitte som preget alle 1800-tallets helsereformer. Sunnhetsloven av 1860 bestemte at sunnhetskommisjoner skulle opprettes i alle byer og herreder, og distriktslegen eller en annen lege skulle være leder for kommisjonen. I 1860 var fylket delt i seks legedistrikter med ansatte leger og jordmødre. ³¹ Smittevern var et av lovens hovedanliggender, og lokalt skulle kommisjonene ha ansvar for å sette i verk tiltak mot spredning av smittsomme sykdommer. Kommisjonen skulle drive forebyggende helsearbeid og sette ut i livet nye hygienekrav. I byene ville det si å bedre sanitære forhold som kloakk, renovasjon, avfallshåndtering og bolighygiene og å kontrollere drikkevannskilder og næringsmidler. I byene var kommisjo-



Bratsbergs Amts Sygehus ble opprettet i 1774 på Osebakken utenfor Porsgrunn. Det var da landets tredje sykehus og ble opprettet for å kurere, helbrede og oppbevare radesyke. Rade betyr dårlig eller ond. I 1830 ble sykehuset flyttet til Faret utenfor Skien hvor det lå til 1909, da sykehuset flyttet inn i nytt bygg litt sør for Faret. Dette sykehuset ble fra 1919 kalt Telemark Fylkessykehus og fra 1958 Telemark Sentralsykehus (TSS).

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum

nene også pålagt å utarbeide sunnhetsforskrifter som skulle godkjennes av departementet. På bygdene dreide kommisjonens arbeid seg mer om helseopplysning. Distriktslegene holdt foredrag for herredsstyrene, som så skulle spre kunnskapen videre ut til folket.³²

Badesaken var et viktig tiltak for å fremme hygien, og i 1840-årene dukker badehusene opp. I en medisinalberetning fra 1841 heter det at «et Badehuus dette Aar er opføret» i Eidangerfjorden og i 1845 at «Tæt ved Skien er et Badehuus med Kolde og Varme Bade, som benyttes meget, saavel af Syge som Sunde».³³

På slutten av 1800-tallet beskrives de hygieniske forholdene i Telemark som i langsom, men sikker bedring. I Skien fantes folkebad og badeanstalt med karbad, dusj og dampbad, og i 1900 var det – foruten i Eidangerfjorden – to badehus i Brevik og et i Kragerø og Langesund. I Kviteseid var det tre private styrtbad (dusj) og i Lårdal seks styrtbadehus. Dessuten var det foruten amtsykehuset i Skien kommet et nytt sykehus i Porsgrunn i 1890 – St. Josephs hospital – og epidemilasaretter i Skien, Porsgrunn, Brevik og Kragerø. Men legene var fortsatt ikke fornøyd. Fra Kviteseid og Sauland ble det klaget over urenslighet, ikke bare kroppslig, men også når det gjaldt klær, mat og luft. I Skien, derimot, var «[...] hygienen forholdsvis tilfredsstillende, og med rensligheten er det omkring Skien upaaklageligt».³⁴

I 1900 var det sju legedistrikter i Telemark med i alt 39 leger, 7 tannleger, 54 jordmødre og 36 hjelpevaksinatører.³⁵ Helsereformene på 1800-tallet kan ses som et stortilt prosjekt for å opplyse og disiplinere «allmuen». Folk lot seg oppdra, og etter hvert kunne man spore endringer i telemarkingenes holdninger til

En 17. mai tidlig på 1900-tallet var pasientene på sykehuset på utflukt med lånte biler.

Foto: L. Szacinski / Telemark Museum



og bevissthet om sykdom, smitte, hygiene og kosthold. Men det var forskjeller mellom øvre distrikter på den ene siden og ytre distrikter og byene på den andre. I Kyst-Telemark, der folk var mer utsatt for epidemier og smitte, var helsevesenet bedre utbygd og opplysningsarbeidet mer systematisk. Her ble væremåter endret i tråd med ny kunnskap om helse og hygiene. I indre bygder fikk folkelig kunnskap og tradisjonelle måter å omgås sykdom på leve videre lenger.

ET MINNE OM SYKDOM OG SYKDOMSBEKJEMPELSE

Parallelt med at et offentlig og moderne helsevesen ble etablert i Telemark med leger, jordmødre, sykehus og lasaretter, levde folkelige råd og kunnskap videre. Johanne Anderson var født på plassen Haugesag under Oterholt gård i Bø i Telemark i 1875. Hun forteller:

«Det var lite med sjukdom blant plassfolka, så vidt jeg kan huske. Det var mange gamle folk, og mange var friske og spreke. Det råka at det var folk som hadde tæring, men ellers så veit jeg ikke av noen særlige sjukdommer. Unger fikk krilla, skarlagensfeber og kikhoste, akkurat som i dag. Det blei snart spurt når det var noen som var sjuke, og om det var alvorlig, blei doktor Holmboe på Gvarv henta. Men det var

en kvakksalver som hette Andres Krosshaug som blei mest bruka. Han var flink. Han kunne trekke tenner på folk, for det var nå tannverk i den tida også. Jeg veit at det blei bruka briskebærtre og tjyru, men hva slags sjukdommer det blei bruka mot, veit jeg ikke. Noen hadde «skrovtæring», som vi sa. Det måtte vel være kreft, men om det var noen råd for slikt, veit jeg ikke. Kamfer- og pepperbrennevin hadde vi i huset støtt. Pepperbrennevin var spansk pepper blanda med brennevin, og den reiv som krutt. Pepperbrennevinet blei for det meste bruka mot magesmerter, så vidt jeg kan hugse. Kamferbrennevinet blei bruka når folk var krimsjuke, og det var et godt middel. Likeså kandis og lakris som blei koka opp i

varmt vatn. Jeg veit at når småunger var såre, slik dom ofte blir når de væter, blei det bruka furubork, som blei knust til et fint pulver og blanda med det mjølet som makken i tømmerveggen kasta ut. I gamle tømmervegger er det en liten makk som gnager en gang, og den koster ut tremjølet. Dette blei samla opp og lagt i en liten pose, og sammen med furuborken blei det et slags pudder. Jeg trur det også blei bruka merramjølke mot kikhoste, men sikker er jeg ikke.»

Det fortelles også at det ble brukt årelating og kopping mot sykdom. En blodigle ble satt på armen, etter en stund ble den skrappt av, klemt ut blodet av den og satt på igjen.³⁶

Reisen over havet

Ei tid reiste mange frå Omersdal te Amerika. Dæ va fe lite arbei å mykje armødsdom. Mange familiar reiste òg. Pengar fekk dei på den måten at ein reiste fyri, å så ette ei ti sende han hell ho pengar heim. Så blei dæ aksjon på dæ dei ikkje konna tåkå mæ seg. Mange plassar blei på den måten utlagd. Eg konna au ha reist te Amerika – eg va lova billett, men dæ tok så hardt på mor at eg ikkje orka å reise. Sommestand va dæ mest karar som reiste, men dæ va au einkvar kvinnfolkjet som tok ut.³⁷

Sigurd Olsen var født i Åmotsdal i Seljord kommune i 1867 og vokste opp på en liten plass som hette Hålon under gården Haugan. I sitatet over forteller Sigurd om amerikafeberen i bygda på slutten av 1800-tallet, og om hvorfor folk dro. Fattigdom og utsikten til å skaffe seg et sikrere levebrød var en viktig grunn. En billett i posten fra noen som hadde reist først, gjorde det lettere for andre å reise etter, men penger til billett kunne de også skrape sammen ved å auksjonere bort redskap, innbo og løsøre på hjemplassen. Videre var det lettere å ta steget om man reiste sammen med familien. Likevel ville det alltid være noen en måtte reise fra, og var båndene sterke, som i Sigurds tilfelle, hindret det utreise. Det var altså forhold i hjembygda som skjøv folk ut eller som holdt dem igjen, og noe på andre siden av havet som trakk.

Den første større utvandringen fra Telemark – og fra Øst-Norge – fant sted i 1837. 17. mai det året la 59 tinndøler, det såkalte Rue-følget, ut på en lang reise. Den gikk først over Tinnsjø i prammer tunglastet med rosemalte kister, nistebommer, klesbylter og annet utstyr. Deretter dro følget med hest og kjerre ned til Skien og herfra med seilskute til Göteborg. Her ble følget redusert til 44 tinndøler som for over havet til Amerika. Denne fortroppen av emigranter fra Telemark slo seg ned i Fox River-settlementet i Illinois.³⁸ Fram til 1907 fulgte 1884 tinndøler og nærmere 35 000 andre telemarkinger etter.

Figuren viser hvor sterk utvandringen var fra bygd og by i Telemark i ulike femårs-perioder på 1800-tallet. Antall utvandrede per 1000 av middelfolkemengden.

Kilde: Svalestuen 1972: 133–136

Utvandring per 1000



Denne tegningen av Adolph Tidemand med tittel *Utvandring* er preget av en nasjonalromantikers blick. I virkeligheten var ikke utvandringen preget av den idyllen man kan få inntrykk av her. Fra Telemark utvandret det mange familier i en tidlig periode, og de dro fra steder i Telemark der jordbruket var skrint og levekårene marginale. Uår og misvekst var det som kunne få folk til å bestemme seg for å dra.

Illustrasjon: Utvandring av Adolph Tidemand / O. Væring Eftf. AS



Rue-følget kan stå som representanter for det som særpreger utvandringen fra Telemark, nemlig en tidlig og intensiv bygdeutvandring. Dette særpreget trer fram av tabellen under, som viser utvandringen fra Telemark mellom 1837 og 1907.

Av alle utvandrere fra Norge i tiåret 1836–1845 kom 45 prosent fra Telemark, og mellom 1836 og 1856 var Telemark det fylket i Norge der flest utvandret fra, både i absolutte tall og relativt. Innenfor Telemark fylke avga Øvre Telemark fogderi flest utvandrere, og blant disse pionerne finner vi Rue-følget. Fra byene kom utvandringen senere i gang, og utvandringen herfra fulgte et nasjonalt mønster med en stor utvandringsbølge i siste del av 1860-årene og med 1880-årene som masseutvandringens tid.³⁹

Hvorfor reiste folk fra bygdene i Telemark for å friste en ny tilværelse over havet? For det første var telemarkingene vant til å reise. Fra Øvre Telemark reiste folk til Skien og Kongsberg, men de hadde også god kontakt med Vestlandet gjennom de såkalte «Nordmannsslepene» som gikk fra Numedal–Hallingdal, over Hardangervidda til Sørfjorden–Eidfjorden og veien over fjellet fra Vestfjorddalen gjennom Rauland og Vinje, over Haukeli og derfra til Ryfylke. Fjellfolket var «kosmopolitter», og de mange reiserutene førte til handels-samkvem som igjen virket som nyhetsformidling. Nyheten om Amerika kom forholdsvis raskt til disse delene av fylket.⁴⁰

Nyheter om Amerika kom også i form av amerikabrev. Olav Knutsson Trovatten utvandret fra Øyfjell i 1840 med kone og tre barn. Olav var skolelærer og klokker, og han skrev lange og utførlige brev hjem der han lovpriste den

nye verden og agiterte for at flere måtte reise. Slik tente han en ild som raste i bygdene i Vest-Telemark i flere år. Brev som agiterte for utvandring fra personer som hadde anseelse i bygda, kunne sette i sving rene utvandringsbølger lokalt.⁴¹

Hva fikk så telemarkingene vite om Amerika, som lokket dem til å dra? De fikk vite at i religiøs, politisk og sosial forstand var Amerika frihetens land. De fikk også vite at jorda var fruktbar og tilgjengelig og bare ventet på å bli dyrket opp. Fra 1862 ga Homestead Act i tillegg løfte om gratis jord til nybyggerne. Det skrinne og marginale jordbruket i fjellbygdene i Telemark kombinert med uår og misvekst med jevne mellomrom – i 1836–1837, 1846–1847 og 1859–1860 – kom dårlig ut i sammenlikningen. Informasjon og agitasjon i brev ble derfor sådd i fruktbar jord ettersom næringsressursene var under press på denne tida, også på grunn av den store befolkningsøkningen. Amerikabrevene er derfor en viktig del av forklaringen på den høye utvandringsintensiteten fra Telemark i en tidlig periode, hevder Dag Rorgemoen.⁴²

Utsiktene til å skaffe seg og familien et sikrere levebrød og en bedre framtid var avgjørende, men det var ikke de dårligst stilte som dro. Av 300 som utvandret fra Tinn mellom 1837 og 1843, var et klart flertall sjøleieende bønder. Bare 40 kom fra husmannsklassen. Plassfolk hadde større problemer med å dekke utgiftene til reisen.⁴³

Familier på vandring

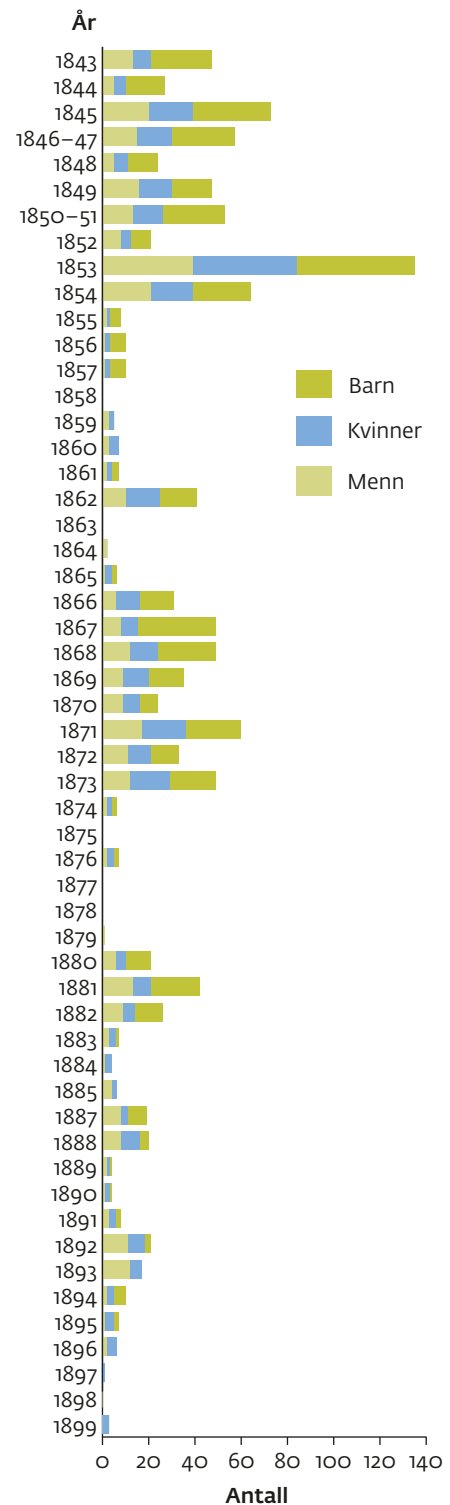
Den tidlige utvandringen fra Telemark var i stor grad en familieutvandring, og de typiske utvandrerne var et gift par med barn. Ofte reiste familiene i større grupper som kunne støtte og hjelpe hverandre. La oss se på kystbygda Sannidal som sendte en stor kontingent folk over Atlanteren. Til sammen reiste 1217 fra bygda i årene mellom 1843 og 1900.

1840- og 1850-årene var familieutvandringens tid i Sannidal, som i Telemark for øvrig, og det store utvandringsåret var 1853. Da reiste i alt 135 mennesker fra bygda, og av disse var 51 barn. Totalt var det 27 familier som dro, og 100 av utvandrerne tilhørte disse familiene. Det var altså 35 personer som reiste alene. Men femåret fra 1853 til 1858 var den perioden da flest utvandret fra Sannidal. Da reiste 227 personer. I siste halvdel av 1860-tallet og begynnelsen av 1870-tallet utvandret det også mange, men deretter dabbet utvandringen av, bortsett fra noen år med stor utvandring i 1880-årene. I den senere utvandringen var det i større grad enkeltpersoner som reiste – unge ugifte kvinner og menn. Disse var ofte drevet av eventyrlyst, mens familieutvandrerne var drevet av økonomiske motiver. Gruppepsykologi er dessuten en faktor i familieutvandringen. Det var lettere for familier å utvandre sammen med andre familier som de kjente, og som de delte skjebne med.

Bølgene i den tidlige utvandringen kom gjerne i etterkant av kriser og uår i jordbruket. Når en tidlig og intensiv familieutvandring preget kystbygder

Utvandring fra Sannidal 1843–1899

Kilde: Sannidal og Skåtøy 1953, bind II



Livet i Amerika ble ikke alltid som forventet, og det hendte ikke sjelden at folk reiste tilbake til gamlelandet.

Andre ble værende og lot etter seg en stor etterslekt.

Sigrid Olsen (f. 1818) ble i 1840 gift med Olav Tarjeisson Varmekro fra Høydalsmo. De utvandret i 1851 til Wisconsin og slo seg ned i Chicago.

Paret fikk sju eller åtte barn, og på bildet ser vi tre av dem: Susanne (nr. 2), Anna (nr. 3) og Ingeborg (nr. 5).

Foto: I privat eie / utlånt av

Arne T. Aabø



som Sannidal, må det forklares med at et marginalt jordbruk – også på grunn av befolkningsøkning – i særlig grad var utsatt for krisenes følger.

Det var altså en tidlig og intensiv familieutvandring fra kyst- og fjellbygdene i Telemark. Utvandringen lettet presset på jordbruksressursene i disse bygdene, men tømte samtidig bygdene for menneskelige ressurser i form av arbeidskraft, handlekraft og initiativ, men også i form av «hjernekraft». Dag Rorgemoen har undersøkt utvandringen fra Lårdal og Rauland og finner en sammenheng mellom «vit og vandring». Utvandrerne karakterer ved konfirmasjonen vitner om at det var en evnemessig elite som utvandret, og det gjaldt i høyest grad dem som utvandret fra husmannsklassen.⁴⁴ Alt i alt kan vil slå fast at bygdene ble tappet for menneskelige ressurser, noe som vi skal se fikk konsekvenser for omlegging og modernisering av jordbruket.

HVA LEVDE FOLK I TELEMARK AV?

Nordsøen med dens Omegn er ganske overordentlig deilig, langt smukkere, synes mig, end Mjøsen. Den er ved Seufde-Elven forbundet med Hitterdalsvandet, og Seufde-elven er saa deilig, at det forekom mig, den ikke gav Rhinen noget efter, uden deri, at den mangler Ridderborge og Viindrue.⁴⁵

Et særpreg ved Telemark er som nevnt alle vann og vassdrag. I sitatet over omtales Norsjø og Sauheradelva i romantiske og forskjønnende vendinger,

men for folk i Telemark var vann og vassdrag først og fremst viktige som ferdsels- og transportårer og dermed som grunnlag for næringsvirksomhet.

I siste halvdel av 1800-tallet ble vassdragene i Telemark regulert og bygd ut. Norsjø-Skienkanalen ble åpnet for trafikk i 1861, i 1892 ble Norsjø-Bandakkanalen åpnet, og på slutten av 1800-tallet gikk dampbåter i rute på vannene i Telemark og koplet vestfylket, østfylket og kystfylket sammen (se Skobba). Det var ikke tilfeldig at initiativene til utbyggingen av kanaler og vassdrag kom fra kjøpmenn, skipsredere, brukseiere, bønder og skogeiere. En sikrere og raskere varetransport var avgjørende for næringsutviklingen.

På 1800-tallet levde folk som før av jorda og skogen, av industri og skipsfart, men befolkningsøkning, byvekst og økt etterspørsel etter varer fra jordbruk og industri førte til store omlegginger i næringslivet. Pengehusholdet fikk økt betydning på bygdene, og mer handel og varetransport knyttet Skien og omlandet tettere sammen. Samtidig førte ny eksportrettet industri i kystkommunene og en sterk vekst i skipsfarten til at nedre deler av fylket kom i tettere kontakt med en internasjonal omverden.

En reise i Telemark i 1851

Sommeren 1851 foretok statsagronom Johan Lindeqvist en reise i Telemark på oppdrag av amtsformannskapet i Bratsberg amt.⁴⁶ Lindeqvist besøkte fylkets viktige jordbruksområder. Han dro til Gjerpen, Melum, Holla, Nes, Sauherad,



Johan Lindeqvist (1823–1898) var svensk og reisende agronom i Telemark i årene 1850–1853. I 1855 ble han statsagronom i Telemark, og han hadde husdyrhold som sitt særskilte arbeidsområde. Lindeqvist er kjent for sitt avlsarbeid med telemarksfeet og dødehesten, og han organiserte den første statsutstillingen for storfe i Seljord i 1866.

Fotografier fra tidsskrift / Riksarkivet

Heddal, Sauland, Tuddal, Hjartdal, Flatdal, Seljord og Bø. Reisens mål var å kartlegge mulige forbedringsområder i jordbruket.⁴⁷ Hva fant han ut om det telemarkske jordbruket?

Lindeqvist så behov for store forbedringer både når det gjaldt dyrkingsmetoder og husdyrhold i Telemark. Han anbefalte å legge om fra korn til husdyrhold og å redusere antallet kyr for å gjøre slutt på sultefôring og dyreplageri. Han mente videre at det var nødvendig med økt grasproduksjon og anbefalte telebøndene å kultivere enga og så grasfrø. Gjødsling, drenering av vannsyk jord og bedre utnytting av jorda med vekselvis dyrking av korn, poteter og gras var agronomens anbefalinger til telebøndene.⁴⁸

Lindeqvists reise er i seg selv et uttrykk for nye initiativ og tenkemåter i jordbruket midt på 1800-tallet. Hans rapport til amtsformannskapet forteller imidlertid også at jordbruket i Telemark ble drevet på gamlemåten. Han kunne riktignok fortelle om «fortræffelige Methoder», men også om gamle vaner og om «Ligegyldighed, Dovenskab eller Ukyndighed» blant Telemarks bønder.⁴⁹

Jord, korn og sjølberging

Sjølberging var et ideal i det gamle jordbruket, og kornet var et nødvendig ledd i sjølbergingens og naturalhusholdets økonomi. Det var lite penger blant bøndene i Telemark, transportkostnadene var høye, og kjøp av kornvarer måtte derfor reduseres til et minimum. I tida etter 1814 var det også knyttet patriotisme til kornet – graden av sjølberging var et mål på den norske nasjonens sjølstendighet og uavhengighet av Danmark og det danske importkornet. På denne tida – og fram til cirka 1850 – propaganderte embetsmenn og landbrukspatrioter for nasjonal sjølberging og kornproduksjon. Landbrukspatriotismen var en av grunnene til at det i 1816 ble innført toll på kornimport.⁵⁰

Som i landet for øvrig greide ikke telebøndene å produsere nok korn. I 1800 innførte amtet 40 tusen tønner (1 tønne = 139 liter), og i 1828 var importen steget med 30 prosent.⁵¹ Åkerarealet ble utvidet og økte i 1820-årene med over 3000 mål.⁵² Likevel var bygdene langt fra sjølforsynte med korn, og i deler av fylket, som i Øvre Telemark, var åkerbruket en strevsom affære. Steinrøyser og steingjerder vitner om det slitet som ble nedlagt for å gjøre jorda fruktbar.⁵³ I marginale områder rundt Songavatn og Møsvatn, som lå 900 meter over havet, ble det dyrket korn, men sen vår og kalde somre gjorde at bøndene var utsatt for feilslåtte avlinger og mangel på såkorn. Kornet ble modnet bare hver annet, hvert tredje eller hvert fjerde år. Likevel var det først mot slutten av 1800-tallet – da kornimport hadde ført til sikrere tilførsel – at det ikke lenger ble dyrket korn ved Songavatn.⁵⁴

Mangelen på korn var konstant i Telemark i første halvdel av 1800-tallet, og kornmangelen gjorde at folk til tider sultet og led nød. I årene mellom 1808 og 1814 førte napoleonskriger og handelsblokader til økte kornpriser, og det var dessuten flere år med dårlig årsvekst. På toppen av dette ble bøndene

i Telemark pålagt å levere korn til den norske hæren som i 1808–1809 kjempet mot svenskene langs svenskegrensen. Resultatet var at det våren 1809 var en alvorlig mangel på korn i fylket, og folk ble oppfordret til å bruke erstatning for korn i maten og å spise hestekjøtt. Telemarkingene sultet ikke direkte i hjel, men på grunn av dårlig kost og underernæring i denne perioden var folk mer utsatt for epidemisk smitte, som «blodgang» (dysenteri).⁵⁵ 1812 og 1813 var også nødsår med ny blokade og et tilspisset forhold til Sverige. Soldatene ble utkalt til tjeneste, og myndighetene rekvirerte korn til hæren. Dessuten var det uår på grunn av kulde og regn om sommeren og for tidlig høst.⁵⁶

I 1790-årene ble det opprettet flere kornmagasin i Telemark.⁵⁷ Men den vanskelige situasjonen førte til at det i 1814 ble sendt ut et påbud fra regjeringen om at kornmagasin skulle opprettes i alle bygder. Det ble også bestemt et reglement for utlånsvirksomheten. Det utlånte kornet skulle bare benyttes til såkorn, og det skulle betales renter for hver tønne korn. Både lån og renter skulle betales tilbake innen utgangen av desember hvert år.⁵⁸

Telemarkingene fulgte påbudet. I 1829 var det 24 kornmagasin i Telemark, og i 1835 var tallet steget til 31. Nabofylkene Jarlsberg og Laurvigs (Vestfold) og Nedenæs og Raabyggelagets (Agder) amt hadde bare sju kornmagasin hver i 1835.⁵⁹ Det tyder på at det var et større behov for kornbanker i Telemark, et fylke der – ifølge amtmann Wedel Jarlsberg – «den physiske Beskaffenhed frembyder ikke faa Vanskeligheder for denne Næringsveis [Jordbrukets] Driven».⁶⁰ I 1840-årene ble kornmagasinene nedlagt, og salg av kornbeholdningene ble oftest grunnfond i lokale sparebanker.

Korndyrkingen var altså en marginal affære i bygdene i Øvre Telemark, men til gjengjeld hadde disse bygdene rike fjellbeiter som var et viktig grunnlag for fedriften. Dette gjaldt ifølge amtmannen ikke bare fjellbygdene, men «i alle de Dalfører, der nærme sig den brede og græsricke Fjelddryg, ved hvilken Bergens Stift adskilles fra det østlige Norge, navnlig Vinje, Mo, Laurdal, Sillejord, Hjerdal og Tind». Disse beitene var så rike at fra bygder som Kviteseid, Bø, Sauherad og Heddal ble dyra drevet mange mil opp til setrene på høyfjellet om sommeren.⁶¹ Folk og fe skulle til «seters for å gjøre seg feite», og seterdrift inngikk som en viktig del av husdyrholdet. På setra ble det produsert smør, ost og prim for salg, og salg av jordbruksprodukter foregikk på markedene i Kongsberg og Skien. I 1834 ble det opprettet et nytt marked i Skien som varte i tre dager i slutten av februar. Det var et allsidig handelsmarked som kom i tillegg til det gamle kveg- og hestemarkedet om høsten, nemlig Mikkelsmarkedet.⁶² Til Skiens-markedet strømmet folk fra distriktene i Telemark. Bøndene kom for å få oppgjør for tømmer, gjøre innkjøp av varer som ellers var vanskelige å oppdrive, og bli av med produkter som smør, talg, reveskinn og bjørnehuder.⁶³

Det kunne være et problem at sommerbeitene i mange bygder var så rike at bonden fødte fram flere husdyr enn det som kunne vinterføres tilstrekkelig. For å berge dyra gjennom vinteren ble fedriften drevet som et ekstensivt



På dette bildet fra omkring 1860 arbeider tjenestefolk og husmenn med potetopptaking på Moen gård i Kviteseid.

I bondesamfunnet var det store sosiale forskjeller. Tjenestefolk, dagleiere og husmenn utgjorde en underklasse av eiendomsløse på bygdene. Eieren av Moen gård var proprietær og handelsmann Christian Munthe (1818–1892). Han representerte overklassen på bygdene.

Foto: Fotograf ukjent / Kviteseid Historielag

høstingsbruk. Man høstet inn fôrsurrogater som løv og mose til vinterfôr. Innhøstingen var arbeidskrevende og sysselsatte alle – kvinner og menn, barn og gamle.⁶⁴

Poteten var en viktig nyvinning i jordbruket etter 1800. Den var hardfør og mer årvisst enn kornet og ga større avling per areal enhet. Ofte var det presten i bygda som oppmuntret bøndene til å ta poteten i bruk. En av disse «potetprestene» var Rasmus Møglestue. Han var prest i Tinn fra 1775 til 1808 og lærte bøndene kunsten å dyrke poteter.⁶⁵ Bratsberg amt var forholdsvis tidlig ute når det gjaldt potetdyrking. I 1809 lå amtet på andre plass i landet, etter Lister og Mandal amt.⁶⁶ Eidanger kan stå som et eksempel på potetens framgang i fylket. Her ble utsæden av poteter tredoblet fra 1813 til 1845.⁶⁷ Den økte mengden av poteter gjorde at levemåten på bygdene ble jevnere og sikrere. I 1846 slo amtmannen fast at «Potetes dyrkes overalt i stor Mængde», og at poteten «maaske kunne ansees for ligesaa vigtig som Kornet».⁶⁸

Et modernisert jordbruk?

Lindeqvists reise i Telemark i 1851 varslet om nye initiativ i jordbruket, og i tida etter 1850 fulgte mange telebønder agronomens anbefalinger. Det gamle ekstensive høstingsjordbruket ble lagt om, fôret ble dyrket, og bøndene tok

i bruk ny teknologi i husdyrholdet. Samtidig ble åkerbruket forbedret med gjødsling, vekselbruk og nye dyrkingsmetoder, og bøndene produserte i større grad varer for salg. Men hvor i Telemark fant endringene først sted? Var det slik som amtmann Aall hevder, at fjell- og skogsbygder i Telemark fra gammelt av var lite tilgjengelige for påvirkning utenfra, og at «Folket, som Følge af dets isolerede Tilstand, stod fast på forfædrenes Skikke»?⁶⁹ Kan i så fall Telemark deles i framskrittsbygder, der jordbruket ble lagt om og modernisert, og tradisjonsbygder der gamle skikker og produksjonsformer ble holdt i hevd?

For å svare på spørsmålene må vi først se på noen bakenforliggende faktorer som kan kaste lys over omleggingene i jordbruket. Befolkningsutviklingen er som nevnt viktig. På den ene siden førte befolkningsøkningen i første del av 1800-tallet til at det ble behov for en bedre ressursutnytting slik at jorda kunne fø flere mennesker. På den andre siden førte urbanisering og utvandring til mangel på arbeidskraft i bygdene mot slutten av 1800-tallet. Mangelen førte til lønnsøkning for dagarbeidere og tjenestefolk, noe som igjen gjorde det nærliggende for bøndene å ta i bruk ny og arbeidsbesparende teknologi. Urbaniseringen i seg selv var også viktig. Når byene vokste, økte etterspørselen etter jordbruksprodukter.⁷⁰

Opplysning og informasjon om nye dyrkingsmetoder og redskaper er en tredje faktor som påvirket utviklingen i jordbruket. Bratsbergs Amts landhus-holdningsselskap ble opprettet i 1830 med formålet «at ophjælpe Jorddyrking, Husflid og Land-Øconomie i Almindelighed i Bratsberg Amt». ⁷¹ Selskapet opprettet blant annet et modellkammer der det ble kjøpt inn avanserte jordbruksredskaper. Viktig var også etableringen av Bratsberg Amts Landbrugsskole som startet i 1846. Opplysningsvirksomheten var i stor grad lokalisert til byen



Norge Smørkjærning på Haukelid Sæter

Foredling av melken – kinning av smør og ysting av ost – var kvinnearbeid og foregikk på setra, som her på Haukeliseter. Barna deltok også så snart de var store nok til å gjøre nytte for seg. Produktene var til eget forbruk, eller de ble solgt på markedet på Kongsberg eller i Skien. Kvinnearbeidet representerte viktige pengeinntekter i jordbrukssamfunnet.

Foto: Postkort / Telemark Museum

Foto: Martin Holm Tangen



Skien og utgikk fra en sosial elite. I det første landhusholdningsselskapets styre satt både statsråd Aall og hoffmarskalk Løvenskiold.⁷² Man kan imidlertid tenke seg at ny kunnskap ble spredt geografisk og sosialt og omsatt til nye metoder i jordbruket.

En fjerde faktor som påvirket jordbruket i Telemark, var tilgangen på billige varer. Varer som bøndene tidligere hadde produsert selv, kunne de etter 1850 kjøpe for en billig penge. Det gjaldt for det første korn. Fra 1850-tallet falt korn tollen bort, og på Krim, i østersjølandene og på det amerikanske kontinentet økte kornproduksjonen, og bøndene kunne kjøpe billig oversjøisk korn som ble fraktet med dampskip eller jernbane til Vest-Europa. Det ble også mulig for folk å kjøpe ferdiglaget bomullstøy, produsert av importert bomull i den nye tekstilindustrien. Det ble slutt på noe av det arbeidskrevende, men verdifulle kvinnearbeidet, nemlig lindyrrkingen. For kvinnene ble det også mindre av karding og spinning av egen ull.

Framskrittsbygder?

Omlegginger i jordbruket skjedde først i Telemarks bynære bygder, det vil si i kommuner som Gjerpen, Solum og Eidanger. Her var bøndene tidlig ute med

Ull ble karded, spunnet og vevd. Kvinnene hadde ansvaret for dette arbeidet og for alt arbeid som foregikk innomhus. Kvinnene hadde også ansvaret for å lære opp barna til husarbeid og til å lese. Den lille jenta i maleriet *Spinnersken* (1857) av Adolph Tidemand rugger vogga med et mindre søsken samtidig som hun leser i boka, og moren overvåker det hele mens hun spinner garn.

Illustrasjon: *Spinnersken* av Adolph Tidemand / O. Væring Eftf. AS



å gjødsle jorda bedre. Foruten husdyrgjødsel og kompost ble forskjellige tilsetninger tatt i bruk. Aske var et gammelt gjødslingsmiddel, men kalk, skjellsand og beinmel ble også brukt, og i gjerpensdistriktet hørte man for første gang om «poudrette» i 1840. Det var pulverisert latrinegjødsel, et produkt fra byenes priveter (doer). Også peruansk guano kom i handel, og fra 1860 ble det avertert ekte norsk fiskeguano fra Lofoten.⁷³ Vi ser også at det ble mer fart i grøfting og drenering av vassjuk jord. I 1852 ble det ved kongelig resolusjon gitt tillatelse til å senke Børsesjø i Gjerpen. Dette skaffet vannavløp for nærmere 3,5 km² myr som dermed ble dyrkbar.⁷⁴

Videre ble fôret dyrket, kyrne ble bedre stelt, og sultefôring var nesten ukjent i de bynære bygdene etter 1870. Også den tidlige vårbeitingen tok slutt. Melkeproduksjonen økte, og melken ble levert til meierier som ble etablert i byene. Det første kom i Skien i 1863. Byveksten i Porsgrunn og Skien fremmet omleggingene fordi etterspørselen etter jordbruksvarer økte, og melk og kjøtt kom høyt i pris.⁷⁵ I Skien steg kjøttforbruket per innbygger til litt over 32 kilo per år på slutten av 1800-tallet.⁷⁶

Ny teknologi ble også introdusert, og om bruken av jordbruksmaskiner uttalte amtmannen i 1887 at det fantes en del maskiner i Bamble og Nedre

I arbeidet med å gjøre jordbruket mer produktivt var grøfting og drenering av vassjuk jord viktig. Børsesjø er en stor innsjø som ligger i Gjerpensdalen utenfor Skien. Vannet har sitt utløp i elva Leirkup som munner ut i Porsgrunnselva ved Osebakken i Porsgrunn. I 1852 ble Børsesjø senket, og et stort myrområde rundt vannet ble på den måten dyrkbar.

Foto: Bjørn Rørslett / NN / Samfoto / NTB scanpix



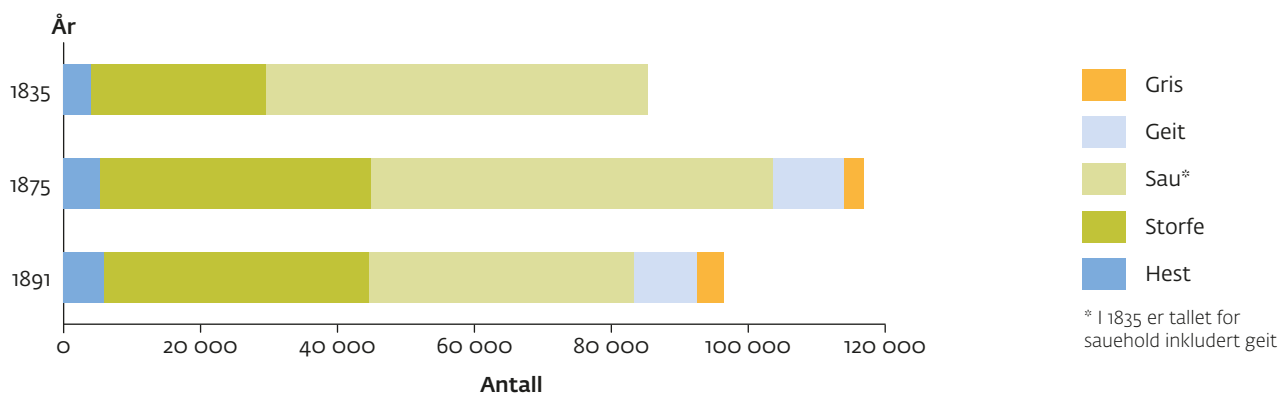
Telemarken fogderi, men i «Øvre Telemarkens Fogderi findes der kun nogle ganske faa, da man her som oftest ikke har saa store Vidder». ⁷⁷ På de større gårdene i Eidanger lå det imidlertid til rette for maskinelt jordbruk, og slåmaskiner og hesteriver kom tidlig i bruk. I 1875 var det tre slåmaskiner i bygda, i 1890 var det 51, og i 1907 var tallet steget til 151. Da var også hesteriver og såmaskiner tatt i bruk. Mekaniseringen gjorde det mulig for bøndene å klare seg med færre folk på gårdene, samtidig som produktiviteten økte. Bedre gjødsling og drenering, samt vekselbruk mellom åker og eng forklarer også hvorfor bonden kunne hente ut mer korn, poteter og gras. ⁷⁸

Antallet hester økte også. Foran såmaskinen og slåmaskinen, rive og hesthakke utførte hesten det arbeidet som før var gjort av mennesker. Hesten bidro til at jorda ble bearbeidet oftere og bedre med den mer dyptgående jernploegen. Hesten besørget også melketransporten. Mellom årene 1875 og 1907 steg antallet hester i Gjerpen fra 498 til 834. ⁷⁹

Etter hvert la også bønder fra Midt-Telemark om. Med åpningen av Norsjø-Skienskanalen i 1861 rykket bygdene – og særlig de langs kanalen – nærmere byene. Bedre samferdsel samt framveksten av meierier også på bygdene (se nedenfor) påvirket det tradisjonelle jordbruket. Storfeshusholdet økte, og i bygder som Heddal, Bø, Sauherad, Kviteseid og Seljord gikk man bort fra seterdriften på slutten av 1880-tallet. Bøndene holdt heller dyra hjemme på gården i de gode sommermånedene fordi det ga større utbytte. ⁸⁰

Småfeholdet gikk altså tilbake, mens storfe og hest økte i antall. Antallet storfe gikk riktignok noe tilbake fra 1875 til 1891, noe som skyldtes at kyrne ble bedre stelt og fikk bedre fôring, slik at reduksjonen i antall kyr ikke gikk ut over melkeproduksjonen. Man regnet at melkeproduksjonen per ku lå omkring 1500 liter i året omkring 1890. Men på enkelte gårder kunne produksjonen komme opp i 3000 liter per år per ku. En slik gård var Borgestad gård i Gjerpen, som var eid av Gunnar Knudsen. Her økte den gjennomsnittlige melkeproduksjonen per ku fra 2518 liter i 1882 til 3138 liter i 1898. ⁸¹ I størstedelen av fylket var kua nå ei telemarksku. Telemarkskua

Husdyrhold i Telemark
1835–1891.
Kilde: Helland 1900, første del: 203





Da jordbruket ble modernisert på 1800-tallet, ble nye maskiner tatt i bruk, og det ble behov for færre arbeidshender. Samtidig økte antallet hester i jordbruket. Hesten ble spent foran de nye maskinene: såmaskiner, slåmaskiner, hesteriver og nye og mer dyptgående ploger. Produktiviteten i jordbruket økte.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

kom fra Øvre Telemark og ble definert som egen rase i 1856. Den er liten, hardfør, nøysom og gir mye melk. Omkring 1900 ble det rapportert om at enkelte telemarkskyr med godt stell kunne komme opp i en mengde på mer enn 4000 liter melk i året.⁸²

Kyst, innland og fjell

Langs kysten, i skogsbygdene og fjellområdene – altså i store deler av Telemark – ble jordbruket drevet i kombinasjon med skogbruk, jakt, fiske og håndverk. Drangedal var den største skogsbygda i Telemark, og her hadde bønder, tjenestefolk og husmenn skogsarbeid store deler av året, unntatt de travleste onnene da de arbeidet hjemme på gården.⁸⁵ I perioder da mannen var borte på skogsarbeid, hadde kvinner og barn ansvaret for alt arbeid på gården eller husmannsplassen.

I Sannidal og Skåtøy ble jordbruket drevet i kombinasjon med fiske og sjøfart. Kystbonden hadde ofte større eller mindre parter i skuter, og de var ute på sjøen store deler av året. Også her ble jordbruket drevet av kvinner

LJÅSMIING I TINN

Om ljåsmiing i Tinn er det fortalt følgende om hvordan smedkunsten ble fornyet, og hvordan den ble overført i det praktiske arbeidet fra en utøver av kunsten til en annen, gjerne i neste generasjon:

Oppe paa heien paa østsiden af Tinnsjø boede Gunleik Eilevson Vatnelia. Han lærte

ljaasmedningen af Hans Græsdalen. Paa den tid drev nok de fleste gaardbrugere i Tinn med ljaasmedning; men de smedede bare til eget brug. Men Gunleik Vatnelia havde faaet tag i en bog eller skrift, hvoraf han havde lært en ny metode at «koge» staalet paa, og hans ljaa blev snart vidtspurgte. Han slog

sig ned i Vestfjorddalen og oplærte den ene gut efter den anden, og disse lærte «kunsten» fra sig til andre. Gunleik Vatnelia har været et saadant et bydegeni, som har lært sig at arbeide ljaeen rigtig fra først til sidst, den eneste maade at gjøre en god ljaa paa; den lærte han ikke af nogen bog.⁸⁸



Den første landbruksutstillingen i Telemark fant sted i juni 1853 på Brekke gård i Gjerpen. Her ble redskaper, maskiner og husdyr vist fram. For å fremme avlsarbeidet spesielt ble det arrangert dyrsku, og den første ble avholdt i Kviteseid i september i 1856. Utstillingen var det første rasefesjået i landet. Her møtte folk helgedagskledte i fargerike bunader, og de premierte dyra ble pyntet med løv- og blomsterkranser. Det var høytid og fest over arrangementet. I 1866 fikk man den første statsutstilling for storfe i Seljord.⁸³

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

og barn mens mannen var borte. Når jordbruket var binæring, kunne det mangle en drivkraft for utvikling og modernisering. Men byvekst i Kragerø forutsatte også at nabobygdene kunne forsyne befolkningen med jordbruksvarer, og på slutten av 1800-tallet ser man nye metoder i jordbruket også langs kysten.⁸⁶

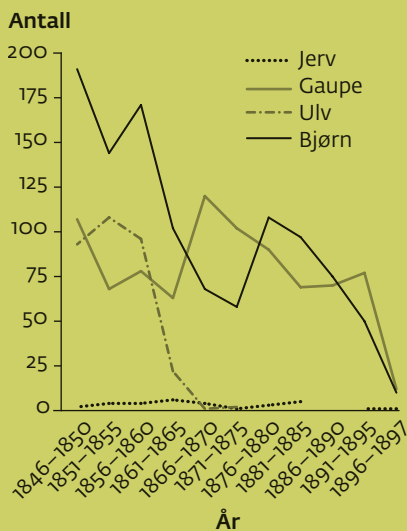
En annen type kombinasjonsnæring finner vi i Tinn. Bøndene her hadde spesialisert seg på et bygdehåndverk, nemlig ljåsmiing, og bygdehåndverket var drevet så langt at Tinn kunne forsyne hele Telemark med ljåer og dessuten «eksportere» ljåer til Sørlandet, Vestlandet, Østlandet og helt nord til Trondheim. Ifølge amtmannen fantes det 35 ljåsmeder i Tinn i 1887. De dyktigste av dem kunne smi mellom 1200 og 1500 ljåer i året, og mellom 1880 og 1885 ble 35 000 ljåer solgt utenfor prestegjeldet.⁸⁷ Ljåsalget førte en betydelig pengestrøm til bygda.

Mange steder i Telemark var jordbruket marginalt, og her kom omleggingene senere enn i de sentrale jordbruksbygdene. Hvis vi lar avlsarbeid og økt melkeproduksjon representere teknologisk og økonomisk modernisering, ser vi av Norges offisielle statistikk at gjennomsnittet for årlig melkemengde per ku i 1890 lå på 1370 liter i Øvre Telemark, i Nedre Telemark på 1796 liter og

JAKT OG ROVDYRBESTAND

Jakt var et viktig tilskudd til levebrødet, og i skogsbygdene ble det felt mye elg, mens i fjellbygdene ble det jaktet på reinsdyr. Ellers foregikk det en utstrakt jakt på bjørn, ulv, jerv, rev og ørn i Telemark i siste halvdel av 1800-tallet.⁹¹

Rovdyra kunne være en plage for bøndene, og det var derfor skuddpremie på dem. Ved å vise fram pelsen av for eksempel bjørn, ulv eller gaupe fikk jegeren utbetalt premien. Ulven kunne være nærgående, men det kjennes ikke til angrep på mennesker. Det fortelles fra Gjerpen at barn som hadde skolevei gjennom skog og mark, ofte ble utstyrt med et langt tau som de slepte etter seg, og som skulle skremme ulven. I hele amtet ble det i tiåret 1850–1860 felt 254 ulv, eller gjennomsnittlig 23 ulv årlig. Så gikk det brått tilbake med bestanden, og i begynnelsen av 1860-årene forsvant ulven nesten helt. Når det gjaldt bjørn, ble det i hele fylket felt 347 eksemplarer, eller 31 til 32 årlig. Bjørnebestanden holdt seg lenger oppe enn ulvebestanden, men på slutten av 1800-tallet var den i sterk nedgang.⁹²



Gjennomsnittlig antall rovdyr felt hvert år i Telemark i perioden 1846–1898.

Helland 1900, første del: 273



Bjørnejegerens hjemkomst av Adolph Tidemand fra boka *Norske folkelivsbilleder* / Nasjonalbiblioteket.

Når det gjelder bjørnejakt, er det én mann det går gjetord om, Tor Tarjeison Austad (1785–1879). I løpet av sitt liv skjøt han over 60 bjørner, den første allerede som tolvåring. Det hendte også at han skamskjøt bjørner, slik at de ble aggressive og farlige. En gang kom en skamskutt bjørn mot ham på to bein. Tor ble stående stille og stirre bjørnen rett inn i øynene. Slik sto de en stund, før bjørnen gikk ned på fire og lusket av gårde. Da skjøt Tor bjørnen.

Foto: Fotograf ukjent / Drangedal Historielag

Fylkeslandsbruksskolen, som ble opprettet ved gården Søve i Holla i 1893, var viktig for utviklingen av jordbruket. Her fikk 22 elever opplæring i moderne jordbruk og husdyrhold. I 1900 ble skolen utvidet med en jenteskole. 12 elever ble tatt opp hvert år, og jentene gjennomgikk et ettårig landbrukskurs.⁸⁴

Foto: Postkort / I privat eie



Bamble fogderi 2112 liter.⁸⁹ Melkestatistikken tyder altså på at moderniseringen var kommet betydelig lenger i nedre deler av fylket enn i øvre på slutten av 1800-tallet. Omleggingene, som er beskrevet som det store hamskiftet i jordbruket,⁹⁰ delte altså fylket i det vi kan kalle framskrittsbygder og tradisjonsbygder. Forskjeller bygdene imellom har sammenheng med nærhet til markedene i byene, muligheter for å drive med lønnsomme kombinasjonsnæringer og ikke minst med klima og topografi. I øvre så vel som i nedre deler av fylket hadde bøndene likevel det til felles at de var rasjonelle og innrettet produksjonen på det som sikret familien levebrødet og svarte seg best innenfor naturgitte og økonomiske rammer.

Salgsjordbruk og meierier

Meieribevegelsen etter 1850 vitner om et jordbruk som produserte med overskudd og for salg. Omkring 1860 begynte gårdbrukere i skiensdistriktet å opprette små private melkeutsalg i byen, og i 1863 ble landets første meieri opprettet i Skien med navnet Skiens Ysteri. Ildsjelen bak meieriet var Gerhard Didrik Hofgaard som var en foregangsmann innenfor jordbruket. Han var meieriets bestyrer i mange år, og han oppfant de såkalte «Hofgaardske melkesåer» – avkjølingskar for melk – som ble benyttet ved en rekke nye meierier ellers i landet.⁹³ Ved meieriet i Skien ble det ansatt to kvinner, ystersken Dorthea Østbye, og en hjelperske. Meieriet var den første industrielle kvinnearbeidsplassen i Telemark. Av 20 ansatte ved meieriet i Skien i 1898 var omkring halvparten kvinner, og de arbeidet som meiersker og ekspeditriser.⁹⁴ På 1880-tallet ble det også ansatt tre meiersker i fylket. De skulle gi bøndene veiledning i bedre melkestell.⁹⁵



Til å begynne med var meieriene private, men på 1880-tallet ble samvirkeformen den dominerende. Skien Meieribolag var et av landets største, og 350 gårdbrukere fra Gjerpen, Solum og Siljan gikk sammen om å levere melk til meieriet på slutten av 1800-tallet.⁹⁶ Porsgrunn fikk sitt første meieri i 1871. Det ble senere organisert som Porsgrunn Meieribolag og flyttet i 1901 inn i nye lokaler tegnet av arkitekt Børve. Leveransene kom fra bønder i Gjerpen, Solum og Eidanger.⁹⁷ I Kragerø ble det opprettet et melkeutsalgs i 1885 og et i 1896. De to utsalgene ble slått sammen og flyttet inn i et nytt moderne meieribygg i 1898. Her var det gårdbrukere i Sannidal og Skåtøy som leverte.⁹⁸

Meieribevegelsen nådde også bygdene, og i 1895 var det 17 meierier og ysterier i Telemark. Vi finner dem i Lunde, Sauherad, Bø, Seljord, Kviteseid, Fyresdal og Lårdal.⁹⁹ Handelen med jordbruksvarer skapte kontakt og forbindelser mellom bygder og mellom bygd og by. I dette bildet trer et hovedmønster fram, og det er de tette forbindelsene mellom Skien og omlandet. Det var som amtmannen uttalte i 1846 at «Skiens Handel beroer for en saa væsentlig Deel paa Forbindelsen med Thelemarken».¹⁰⁰

De nye meieriene i Telemark ble en viktig arbeidsplass for kvinner. Landets første meieri ble opprettet i Skien i 1863, og på slutten av 1800-tallet var det 20 ansatte ved meieriet. Omkring halvparten var kvinner. Skien Meieribolag var et landets største. 350 gårdbrukere fra Gjerpen, Solum og Slemdal leverte melk til meieriet på slutten av 1800-tallet.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

Gamle jernverk: Omlegging eller nedlegging?

Rike forekomster av skog, stein og mineraler har gjennom århundrene lagt grunnlaget for rikdom og næringsvirksomhet i Telemark. Trelasthandelen og brynesteinsproduksjonen er behandlet i bind I. Foruten disse har jernproduksjonen vært en viktig næring.

Tidlig på 1800-tallet ble imidlertid de gamle privilegerte jernverkernes cirkumferensrettigheter opphevet (1816). Det norske markedet ble åpnet for import av billig engelsk jern framstilt ved hjelp av koks i stedet for det dyre trekullet. Dessuten mistet jernverkene etter 1814 en delvis monopolbeskyttelse på det danske markedet. Den økte konkurransen stilte eierne overfor valget om å legge om eller å legge ned, og med ett unntak ble de gamle verkene i Telemark lagt ned i løpet av 1800-tallet. Unntaket var Ulefoss Jernverk, som overlevde ved å legge om til støpegodsproduksjon. 1800-tallet representerer derfor slutten – eller begynnelsen på slutten – på en lang industritradisjon i Telemark der uttak av malm og produksjon av råmetaller for eksport hadde skapt driftige industrisamfunn på bygdene langt fra byer og utskipingshavner.

Fra gammelt av var det jernverk på Ulefoss, ved Fossum (Gjerpen) og Bolvig (Herre). Av disse var Fossum det eldste og største (se bind I).¹⁰¹ Midt på 1800-tallet arbeidet ca. 80 mann ved jernverket, og dessuten arbeidet 250 mann ved gruvene og med trekullproduksjon. I alt var 350 mann sysselsatt ved Fossum Verk.¹⁰² Jernverket var en bærebjelke i distriktets næringsliv, men til tross

Ulefoss Jernværk ble grunnlagt i 1657 og er en av Europas eldste industribedrifter. Som vi ser av bildet, var jernverket plassert på sørsida av den fossen som ga stedet navn (fossen som uler). Det var også fossekraften som la grunnlaget for industriell virksomhet på begge sider av fossen med jernverket på den ene siden og Ulefoss Sagbrug på den andre.

Foto: Ulefoss Jernværk av Ludvig Skramstad, 1891 / Utlånt av Cappelen-familien, Holden Gård



for omlegginger i 1840-årene med nytt støperi og maskinverksted ble ilden i masovnen slukket i 1867. Det var også slutten på Fossum Jernverks historie.

En liknende utvikling ser vi ved Bolvig Jernverk, som ble etablert på Herre i 1692. Porsgrunns mannen Jørgen Flood (1792–1867) kjøpte jernverket i 1841 og produserte da stangjern for det amerikanske markedet. I 1855 arbeidet 110 mann ved Bolvig Jernverk, men verket eide verken skog eller gruver, og med stigende priser på trelasten ble det vanskelig å skaffe trekull.¹⁰³ Jernverket bukket under i den harde konkurransen, og i 1865 opphørte virksomheten ved Bolvig Jernverk.

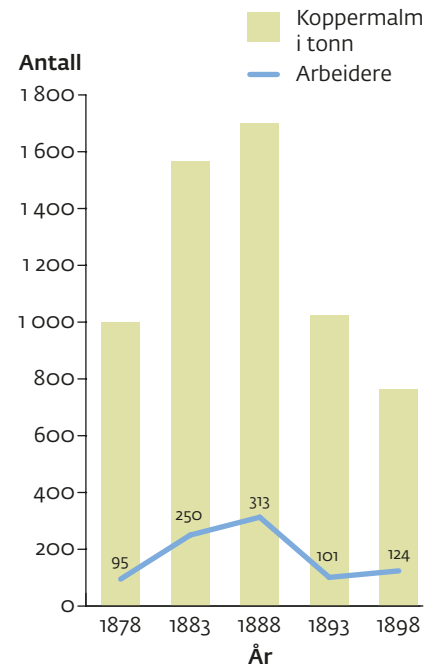
De vanskelige tidene rammet også Ulefoss Jernverk. Midt på 1830-tallet overtok Diderik Cappelen som eneeier, og produksjonen ble lagt om til støpegods. Alt fra 1840-årene var Ulefoss Jernverk landets ledende produsent av støpegods, og etter hvert ble jernverket et rent jernstøperi. Det førte til at masovnen i 1877 ble lagt ned etter mer enn 200 års drift, og den gamle jernproduksjonen opphørte.¹⁰⁴

Mens stangjernet hadde blitt eksportert, ble støpegodset primært omsatt på det innenlandske markedet. Fra Ulefoss gikk det meste av støpegodset over Norsjø og ned til de voksende byene Skien og Porsgrunn, hvor etterspørselen etter ovner var økende. Skien og Porsgrunn var også utskipningshavner. Herfra ble ulefossovnene sendt videre på seilskuter til byer og kjøpsteder langs kysten.¹⁰⁵

Jernverket på Ulefoss ble forsynt med jernmalm fra Fensgruvene rett øst for Holla, og gruedriften her utviklet seg i takt med jernverksdriften. Men Fensgruvene har også en historie uavhengig av jernverket på Ulefoss. I årene mellom 1836 og 1865 sto Fen for ca. ti prosent av malmen til landets samlede rujernsproduksjon. Enkelte år var Fensgruvene landets største malmlieferandør. Malm ble sendt herfra til jernverkene i Moss, Fossum, Bolvig og Eidsfoss, og i 1870-årene ble betydelige mengder malm eksportert, blant annet til Tyskland og England. Malmen var fosforholdig og derfor best egnet til støpejernsproduksjon.¹⁰⁶

«Åmdals Kobberværk»

I Seljord (Guldnes) og Fyresdal (Mosnap) fantes verdifulle forekomster av kopper, og kopperverket Åmdals Verk i Skafså har røtter tilbake til slutten av 1600-tallet. Storhetstida var imidlertid de siste tiårene av 1800-tallet. Engelske eiere overtok verket i 1865, og engelsk gruvekompetanse kom inn på driftssiden. Men transporten var et problem for kopperverket. Kopperet skulle transporteres en lang og kronglete vei med vekselvis hest og båt ned til Skien for derfra å bli fraktet til England. Åpning av ny vei mellom Fyresdal og Bandakslisli i 1874 lettet på transporten, og det ble investert i nytt maskinelt vaskeri, kraftstasjon til å drive vaskeriet, steinknuser og mølle. Som vi ser av tabellen under, økte produksjonen kraftig i disse årene.¹⁰⁷ Fram til 1900 var det en betydelig produksjon og en stor arbeidsstokk ved verket. De fleste var



Produksjon av koppermalm ved Åmdals Verk 1878–1898. I 1898 var det eierskifte, og et engelsk selskap overtok verket. Det kan forklare at kopperproduksjonen sank. Samtidig sank også antallet arbeidere fra 143 i 1897 til 124 i 1898.

Kilde: Helland 1900. Første del: 323–324, Nordrum 1996: 473



Åmdals Verk var en gruveby i et bygdesamfunn. Hit kom mange innflyttere, både svensker og finner, og arbeidsbrakker med navn som Taterbrakka og Flesbrakka reiste seg rundt gruvesenteret på slutten av 1800-tallet. Gruvebyen hadde egen skole, doktor og fattigvesen. Innad var det et sterkt samhold, og byen levde sitt eget liv atskilt fra resten av bygda.

Foto: Fotograf ukjent / Vest-Telemark Museum

menn, men kvinner og barn sto også på lønningslistene. Etter 1900 slet kopperverket med dårlig lønnsomhet og stadige nedleggelses, og i 1945 stengte verket for godt.¹⁰⁸

Industrieventyret Ødegården Verk

På slutten av 1800-tallet ble det skrevet et nytt kapittel i Telemarks verkshistorie. I 1872 ble det oppdaget forekomster av apatitt i den lille bygda Feset i Bamble. Apatitt ble brukt i fosfatindustrien til produksjon av kunstgjødsel, og etterspørselen økte parallelt med befolkningsøkningen og økt etterspørsel etter jordbruksvarer nasjonalt og internasjonalt. Forekomsten i Bamble var en av de største i verden, og 1872 ble starten på et industrieventyr som i løpet av noen tiår skulle forvandle den lille og stillestående jordbruksbygda i Bamble til et travelt industristed.

Da det ble klart at det fantes store apatittforekomster i Bamble, meldte først lokale interessenter seg. Blant flere andre var trelastgrossisten Axel Thrane Esmark fra Langesund og gruveeier, reder og iseksportør Johan Dahll fra Kragerø. Begge sluttet kontrakter med den største grunneieren, Simon Ødegården, om retten til gruvedrift.¹⁰⁹

Det ble imidlertid ganske tidlig klart at storkapital måtte til hvis Bamble-apatitten skulle utnyttes fullt ut. Fransk kapital meldte seg, og i 1874 var gruveselskapet Compagnie Francaise des Mines de Bamble – med hovedkontor i Paris – en realitet. Franskmennene overtok da nesten alle norske rettigheter. Bare kragerømannen Johan Dahll beholdt sine. Betydelige pengesummer tilfløt distriktet, og lokale grunneiere, deriblant Simon Ødegård, slo seg stort opp på Bamble-apatitten.¹¹⁰ Det franske firmaet overtok også Bleka gullgruve i Svartdal i Seljord og de sølvholdige koppergruvene i Kviteseid, men disse ble aldri god forretning.¹¹¹



LIV OG ARBEID VED ØDEGÅRDENS VERK

Det var akkordarbeid ved verket, og gikk arbeidet raskt, kunne utbyttet bli godt. Men fristelsen til rask fortjeneste kunne føre til ulykker. Andreas Karlsson var født i 1857 og kom fra Sverige. Da han gikk i gruva en morgen i 1883, begynte han å bore i et hull som han trodde bare var påbegynt, men det var fylt med dynamitt. Kameratene plukket restene av Andreas opp i en vaskebalje, fortelles det.

Det var bare voksne menn som arbeidet inne i fjellet; minere, stigere, fordrere og sjakthoggere. De hadde matpausene der inne, kokte kaffe og sov, og i vinterhalvåret så de sjelden dagslyset utenom søndagene. Når malmen kom opp i dagen, ble den fraktet til vaskeriet og sjeidehuset. Her arbeidet mange kvinner og barn med vasking, sortering og

sjeiding. Fram til 1885 var 140 barn under 15 år registrert i verkets protokoller. Det fleste var mellom 12 og 14 år, men barn helt ned til seks år arbeidet med vasking og plukking av malm. Barna var til og fra og ble hentet inn i arbeidsintensive perioder. Kvinner og barn arbeidet også akkord, men fikk langt mindre i lønn enn de mannlige gruvearbeiderne.

Det var et sterkt religiøst liv på stedet. Indremisjonen, Metodistkirken, Den lutherske frikirken og Frelsesarmeen etablerte seg, og her var ikke mindre enn fire gudshus. Omreisende emissærer besøkte jevnlig stedet. Men lørdagskveldene etter lønningsdag ble det ofte livlig med musikk, dans, drikk og slåsskamper.

Ødegården Verk var et industrieventyr som fant sted i Bamble kommune på slutten av 1800-tallet. På få år ble det etablert et gruveindustrisamfunn i den lille bygda Feset med mer enn 800 arbeidere og 1000 mennesker på det meste. Mange tilreisende søkte seg arbeid ved verket, og arbeidsstokken var sammensatt av folk fra inn- og utland. Mange arbeidere kom fra Sverige. Blant arbeiderne fantes også barn som vi kan se i dette bildet.

Foto: Postkort / Telemark Museum

Kilde: Sem 1987: Ødegårdens Verk

Etableringen av gruvevirksomheten førte til en rask omforming av bygdesamfunnet. På det meste arbeidet omkring 800 mann og noen kvinner og barn i gruvene, og i alt var omkring 1000 mennesker hjemmehørende i gruvesamfunnet. Det etablerte seg et arbeidsmiljø på stedet sammensatt av folk fra inn- og utland. Mange kom fra Sverige, men også fransk, tysk og engelsk svirret i miljøet. I produksjonen ble moderne maskiner tatt i bruk, og nye bygninger ble oppført. Den franske generaldirektør og professor Auguste Daux bosatte seg i den høye og staselige direktørboligen Dauxborg, som lå som et lite, fransk slott på en høyde og var omkranset av en vakker hage med egen gartner. Inn på Hotel du Nord – eller Hotellet – flyttet kontorpersonelet. Og arbeiderne ble innlosjert i arbeiderboliger med talende navn som Lusekroken, Knatten, Frankrike og Sveis, eller i brakker som kom fra Frankrike, og som det fortelles hadde vært feltlasaretter under den tysk-franske krig i 1870.¹¹² Bygningene og plasseringene av dem kan ses som uttrykk for at en ny sosial orden var etablert på stedet, en orden preget av etnisk og kulturelt mangfold og store klasseforskjeller. Verket fikk også egen skole, et lite sykehus, medisinsalg og en fast ansatt politimann. Telefon og en moderne taubane (1882) – en luftjernbane! – koplet bygda til kysten og utskipningshavna i Valle.¹¹³

Ødegårdens Verk ble på få år et av Norges største bergverk, og store mengder malm ble eksportert. Malmen ble fraktet med hest ned til Trosvika, Valle, Åby og Breviksstrand. Men fra 1882, da taubanen sto klar, ble nesten all malm skipet ut fra havna i Valle hvor brygger og lagerhus ble anlagt. Produktet – apatitten – ble eksportert til England, Tyskland, Sverige og Frankrike. Der ble det foredlet og sendt ut på verdensmarkedet.¹¹⁴

Industrieventyret i Bamble ble imidlertid kortvarig. Etter kronåret i 1882, da nærmere 15 000 tonn apatitt ble tatt ut, satte nedgangen inn. Prisene på apatitt sank på verdensmarkedet da det ble funnet store forekomster andre steder, blant annet i Amerika. Ved utgangen av 1883 var antallet arbeidere ved Ødegården Verk sunket til 201.¹¹⁵ Utover 1890-årene sank produksjonen ytterligere, og i 1901 var det bare 19 arbeidere igjen på verkets lønnsliste. I 1901 ble Compagnie Francaise des Mines de Bamble slått sammen med firmaet Johan Dahll og fikk navnet A/S Bamble Apatitgruber.¹¹⁶ Med stadig nye eiere og skiftende konjunkturer fortsatte produksjonen til siste salve smalt i 1945.

1800-tallet var et århundre med vekst og fall for gruve- og verksindustrien i Telemark. Produksjonen var arbeidskrevende og transportkostnadene høye, så verken nye eller gamle verk klarte seg i den harde konkurransen på det åpne internasjonale markedet. Men da flammene sluknet i jernverkene masovner og jernproduksjonen opphørte, ble det samtidig åpnet for industrielle omstillinger. Jernverkene hadde lagt beslag på store mengder av skogens tømmer til trekullproduksjon. Nå kunne tømmeret flyte fritt ned vassdraget for å bli omgjort til tremasse i den nye treforedlingsindustrien.

Skogen

«Skovdriften er en af amtets vigtigste Næringsveie», skriver amtmannen i sin beretning i 1851.¹¹⁷ Skogen representerte rikdom for store skogeiere, men også for bønder og husmenn var skogen en viktig inntektskilde. Overalt i fylket der jorda var udyrket, vokste skogen, bortsett fra områder som lå over tregrensen eller ytterst ut mot havet. På 1800-tallet var mer enn 37 prosent av Telemarks areal dekket av skog. Av det totale skogsarealet lå noe over 30 prosent i Bamble fogderi, ca. 20 prosent i Nedre Telemark og nærmere 50 prosent i Øvre Telemark fogderi.¹¹⁸ Fordelt på vassdragene hørte 50 prosent av skogsarealet til Skiensvassdraget, 20 prosent til Arendalsvassdraget, nærmere 15 prosent til Kragerøvassdraget og resten til Herreelva, Farriselva – hvor tømmeret fra Siljans skoger ble fløtt – og andre mindre vassdrag.¹¹⁹ I Arendal fikk imidlertid bøndene dårligere oppgjør for tømmeret enn i Skien. Derfor fraktet bønder i

Skogen og tømmeret var Telemarks rikdom. Tømmeret ble fraktet langs vannveiene fra skogsbygdene i øvre deler av fylket og ned til utskipingshavnene langs kysten. Men tømmeret kunne sette seg fast i store vaser, og det var hardt og farlig arbeid å løse opp vasene. Det var tømmerfløterens oppgave å løse dem opp og sørge for at tømmeret nådde sitt mål. August Cappelens bilde fra 1852 skildrer dramatikken i så vel tømmerfløtingen som naturen.

Illustrasjon: Foss i Nedre Telemark av August Cappelen, 1852 / O. Væring Eftf. AS



Nissedal og Vrådal tømmeret den lange veien over Kviteseidsheiene og Kviteseidvannet og ned Skiensvassdraget for å få bedre betaling.¹²⁰ Arendalsvassdraget lå som nummer tre av de tre store vassdragene når det gjaldt fløtt tømmer. Mellom 1881 og 1885 ble det fløtt vel 365 000 tylfter tømmer ned Skiensvassdraget, i overkant av 187 000 tylfter ned Kragerøvassdraget og vel 113 000 tylfter ned Arendalsvassdraget.¹²¹

Vann var best egnet som transportåre for tømmer, og på 1800-tallet ble vassdragene utbedret med opprensning, bygging av tømmerrenner og slippdammer og ikke minst åpningen av Norsjø-Skienskanalen i 1861 og Bandak-Norsjøkanalen i 1892. Tømmerfløtingen gikk da sikrere og raskere.

Endringer i næringslovgivningen fikk også betydning for skogbruket i Telemark. Etter 1814 slet næringen med avsetningsproblemer i mange år på grunn av høye engelske tollsatser, og det var krise for de mange som hadde inntekter fra skogen. Men etter 1830 ble det bedre tider, og skogbruket kunne nyte godt av liberalisering i næringslovgivningen med opphevelse av de gamle sagbruksprivilegiene i 1854 og med avskaffelsen av trelasttollen til England i 1865.

Tømmer og trelast var etterspurt til mastetrær og bygningsmateriale til hus og skip i inn- og utland og ble etter hvert også en råvare i treforedlingsindustrien. Mengden tømmer som ble fløtt ned Skiensvassdraget, økte med over 240 prosent mellom 1860 og 1898, fra mer enn 54 000 tylfter årlig til over 132 000 tylfter årlig (1 tylft = 12 stykker).¹²² I 1895 var den samlede verdien av utført trelast, tremasse og cellulose mer enn 5 millioner kroner årlig.¹²³ I tillegg kom verdien av trelast som ikke ble eksportert, og det som ble brukt lokalt til byggemateriale og brenneved. Til sammenlikning var verdien av den samlede iseksporten fra Telemark i 1890 1,2 millioner kroner, og fra Ødegårdens Verk ble det eksportert apatitt til en verdi av 1 million kroner samme år.¹²⁴

Verdier som skogen kastet av seg, ble ført tilbake til skogsbygdene i form av oppgjør til bøndene som eide skog, og til skogsarbeidere og fløtere i form av lønn. For disse var inntektene fra skogen helt livsnødvendige. Drangedal var den største skogsbygda i fylket med 764 km² skog. Deretter fulgte Fyresdal (550 km²), Nissedal (530 km²) og Tinn (300 km²). Gjerpen, Heddal, Hjartdal, Solum, Kviteseid, Sauherad og Gransherad hadde skogsareal på mellom 200 og 300 km².¹²⁵ Skogsarbeid var hardt og slitsomt, men i skogen opplevde man også frihet og kameratskap. Det fortelles at under hogsten tømret folk seg gjerne en stue i skogen som kunne huse 12 til 14 mann, eller de bygde seg hytter av smale stokker som hvilte mot kanten av en sirkelformet jordhule. I hyttene var det peis og senger. Slike «kjøyter» skal være spesielle for Drangedal og nabobygdene. Her bodde bønder og husmenn sammen hele høsten og vinteren.¹²⁶

Skogen har vært en viktig arbeidsplass for mange telemarkinger, og den har lagt grunnlaget for andre næringsvirksomheter. Tidligere var jernverkene avhengig av store leveranser av trekull til produksjonen av stangjern.

Jernverkene ble lagt ned på 1800-tallet, men ikke lenge etter vokste det fram en ny industri som var avhengig av råstoff fra skogene. Det var den nye treforedlingsindustrien.

«Adskillige Betingelser for industriell Virksomhed»

Af Fabrikker og Industranlæg ere Saugene utvivilsomt de vigtigste, og de udgjøre en stor Herlighed for Byen, da ved Hjælp af dem en stor Deel af det Tømmer, som kommer ned gjennom det thelemarkske Vasdrag, kan opskjæres til Planker og derpaa uden videre Transport indtages i de Skibe, der føre lasten til Udlandet.¹²⁷

Ifølge amtmannen gjorde de «mange heldigt beliggende Vandfald» at det lå til rette for industriell virksomhet i Telemark. I 1816 hadde Skien 13 større sagbruk med 32 sagmestere og 64 arbeidere.¹²⁸ Men ikke bare Skien kunne telle mange sagbruk. I 1829 var det 234 sagbruk på bygdene i Telemark.

Sammen med jernverkene tilhørte sagbrukene den gamle førindustrielle industrien i Telemark. Sagbruksindustrien var kjennetegnet ved små arbeidsstokker, produksjonen var avhengig av vannkraft, og siden vannføringen varierte, var den sesongpreget. Videre var teknologien enkel. Bearbeidingen av tømmerstokken foregikk ved hjelp av den gamle oppgangs- eller rammesaga.

Men på 1800-tallet fant det sted en utvikling innen sagbruksnæringen som kan beskrives som en industriell revolusjon. Dampsager gjorde produksjonen av bord og plank uavhengig av vannfall og sesongvann, med den følge at sagbruk dukket opp på steder der det ikke hadde vært grunnlag for sagbruksdrift tidligere. Viktigere er likevel omleggingen av gamle sagbruk til moderne sliperier og treforedlingsindustri. I sliperiene ble tømmeret ved

På slutten av 1800-tallet ble gamle og tradisjonelle sagbruk i Telemark lagt om til moderne treforedlingsindustri. Ved Ulefos Sagbrug ble det bygd tre tresliperier som produserte tremasse som ble brukt i cellulose- og papirindustrien. Arbeidsstokken på sagbruket økte til omkring 100 arbeidere på slutten av 1800-tallet. Blant dem, og i første rekke, ser vi en del unge gutter. Arbeidet på sagbruket gikk ofte i arv fra far til sønn.

Foto: Fotograf ukjent / Holla Historielag



hjelp av ny teknologi som turbiner, drivverk og slipeapparater slipt opp til tremasse som igjen ble til cellulose og papir. Råstoffet var småtømmer som det fantes mye av i Telemark fordi skogene var blitt uthogd i forbindelse med trelasthandel og trekullproduksjon. Treforedlingsindustrien ble Telemarks første moderne storindustri. Bakgrunnen var en sterk etterspørsel etter papir nasjonalt og internasjonalt.

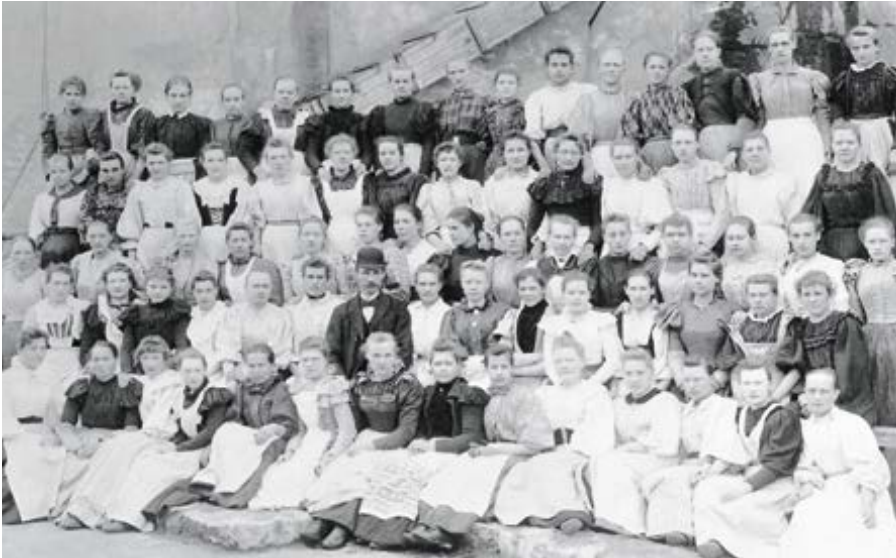
Et eksempel er Ulefos Sagbrug. I løpet av noen tiår på slutten av 1800-tallet ble sagbruket ombygd fra enkle vandrevne sager og til en moderne turbin-drevet sag, et høvleri og tre sliperier med en samlet kapasitet på flere tusen tonn våtmasse (tremasse brukt i treforedlingsindustrien). Og mens det i 1840 var 40 arbeidere på sagbruket – noen av disse var barn – sto hundre arbeidere oppført på sagbrukets lønningslister i 1898.¹²⁹ Når det gjaldt energi, produktivitet, foredling av råstoffet og arbeidsstokkens størrelse, hadde det foregått en revolusjonering av sagbruksproduksjonen på Ulefoss. Det var likevel lenger ned i Skiensvassdraget at de store omleggingene i sagbruksindustrien fant sted.

Moderne treforedling

Telemark ble sent, men raskt industrialisert. Hvorfor? For å svare på spørsmålet om sen industrialisering må vi se nærmere på byen Skien som lenge var en konservativ handelsby med en stor tetthet av kjøpmenn og detaljhandlere.¹³⁰ En kjøpmannsmentalitet syntes å herske blant byens næringsdrivende, en mentalitet som hindret satsing på ny industri. Men i 1860 ble handelen fri ved lov, og detaljhandlere etablerte seg på bygdene i Telemark. Da ble Skiens stilling som fylkets vareleverandør svekket, og det var behov for omstilling.

Det fantes forutsetninger for industri i Skien. Erfaringskunnskap og industriell kompetanse var etablert innenfor den gamle sagbruksindustrien. Videre fantes det fosser og tilgang til vannkraft innenfor Skiens grenser. Tilførselen av vann var imidlertid ujevn.¹³¹ Men da Norsjø-Skienskanalen ble bygd i 1860, ble Hjellevannet i Skien demmet opp, og det førte til store forbedringer når det gjaldt tilgangen til jevn vannkraft. Og sist, men ikke minst fantes det kapital blant Skiens brukseiere og trelasthandlere. På slutten av 1860-tallet kunne disse se at Skien ikke lenger hevdet seg på trelastmarkedet. Både i Fredrikshald (Halden) og Fredrikstad hadde man lagt om til moderne foredling av trelasten.¹³² I Skien merket de også konkurransen fra byen lenger sør ettersom trelasteksporten flyttet seg mot Porsgrunn hvor det ble anlagt damsager. I 1864 ble de to første damsagene etablert i Porsgrunn, og i 1870 var antallet doblet.¹³³

Innenbys, men også utenbys investorer skjønnte at det var penger å tjene på tremasseproduksjon ettersom et tonn tremasse kostet det samme som et tonn rugmel! Flere sliperier ble anlagt, og i 1873 ble Laugstol Bruk for produksjon av



I 1872 ble det anlagt et lite tresliperi ved Skotfossen utenfor Skien. Sliperiet ble begynnelsen på det som skulle bli landets største papirfabrikk og tresliperi, Union Co. Etter det forrige århundreskiftet var det over tusen ansatte, og mange av dem var kvinner som vi ser på dette bildet fra 1900, der salsmester Samuelson er omgitt av brukets papirsortersker.

Foto: Fotograf ukjent / Skotfoss Historielag

tremasse etablert nederst i Hjellevannet i tilknytning til Damfoss og Klosterfoss.¹³⁴ Skien Cellulosefabrikk ble grunnlagt i 1880, og dette var landets første fabrikk av dette slaget. Produktet var den såkalte «sterke» cellulosen som var høyt ansett for sin renhet og styrke, og som derfor ble tildelt medaljer ved en rekke utstillinger. Cellulosen ble eksportert til England, Nederland, Belgia, Frankrike og Spania, og også noe til India og Japan.¹³⁵

Etableringen av et lite tresliperi ved Skotfossen i 1872 er likevel den viktigste begivenheten i det industrielle Telemarks historie.¹³⁶ Sliperiet ble utgangspunkt for aksjeselskapet Løveid Fabriker som ble stiftet i 1890.¹³⁷ I 1890 ble Løveid Fabriker slått sammen med aksjeselskapet Union sliperi og papirfabrikk, som tidligere (1873) var anlagt på tomtene mellom slusen i Skien og Damfossen.¹³⁸ Det nye selskapet fikk navnet Aktieselskabet Union (Union Co).¹³⁹ Ved Skotfossen ble det anlagt en større papirfabrikk med sliperi. Skotfoss Bruk ble landets største papirfabrikk og tresliperi, og Union ble det største industrikomplekset i sitt slag i Skandinavia. I 1907 arbeidet cirka 1000 menn, kvinner og barn ved Union Co, og rundt Skotfossen vokste det fram en hel liten by med omkring 2500 innbyggere.¹⁴⁰ Når industrialiseringen først kom i gang, skjedde det altså raskt.

Et industrifylke i emning

Også i andre deler av fylket ble det etablert ny industri. I 1873 ble det anlagt et tresliperi ved Tinnfossen. Her ble det for det meste produsert trykkpapir.¹⁴¹ Bruket skiftet eiere flere ganger, og i 1894 kom O.H. Holta inn på eiersiden. Tinfos Papirfabrikk ble etablert, et nytt tresliperi ble bygd i 1898 og i 1900 en elektrisk kraftstasjon som leverte kraft til den nye kalsiumkarbidfabrikken

Mellom Skotfoss og Skien, på tomta Vadrette, ble Skien Cellulosefabrik anlagt i 1880. Dette var landets eldste cellulosefabrikk. I 1885 brant fabrikk ned, og en ny og større ble bygd opp igjen. I 1913 var 120 mann ansatt ved bedriften.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum



fra samme år. Dette var landets første elektriske jernsmelteri.¹⁴² Og i Kragerøvassdraget – ved Vadfoss, Fossing og Kammerfoss bruk i Sannidal – ble gamle sagbruk gjort om til tresliperier som ble bygd mellom 1889 og 1890. Her ble «slipetømmer» fra de store skogstrekningene langs Drangedalsvassdraget utnyttet til tremasseproduksjon.¹⁴³

På slutten av 1800-tallet ser vi konturene av industrifylket Telemark, og det var treforedlingsindustrien som var motoren i den sterke industriveksten. Fra 1885 til 1890 steg antallet dagsverk i industrien i Telemark til 700 000. Og mens industriveksten målt i dagsverk lå på rundt 34 prosent i Norge i dette femåret, var veksten i Telemark på nærmere 60 prosent!¹⁴⁴ Veksten førte til at det på bygdene i Telemark fantes mer enn 1300 mennesker som arbeidet i industrien i 1890, og antall arbeidere fordelte seg som vist på neste side.

Ved siden av Porsgrunn og Skien, er det to kommuner som peker seg ut som fylkets industrikommuner. Den ene er Holla, som representerte den gamle industrien med jernverk og sagbruk plassert på hver side av fossen. Den andre er Gjerpen, der gammel industri levde videre på Fossum – nå innenfor sagbruk og treforedling – og der ny industri vokste fram i og utenfor Skiens grenser. Dessuten var Herre i Bamble en industribygd. Her ble Bamble Aktiecellulose anlagt i 1888 og ga arbeid til 136 menn. Videre var Heddal en industribygd i emning med papirindustri og jernsmelteri. Alt i alt var over 60 prosent av alle industriarbeiderne på bygdene å finne innenfor tremasse, cellulose- og papirindustrien. Av annen industri kan vi nevne ullspinneriet i Lårdal hvor det arbeidet 12 kvinner.¹⁴⁵

Likevel kom den raske industriveksten først og fremst i byene. I byene fantes både maskinvare- og forbruksvareindustri.



Kartet viser antall registrerte arbeidere i bygdekommuner i 1890 og i byene 1895.

Viktigste industrigrener er oppgitt i parentes.

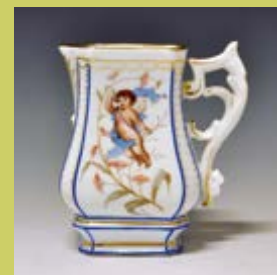
Kilder: Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1893: 29. Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1898: 18

På slutten av 1800-tallet var det to industribyer av betydning i Telemark, nemlig Skien og Porsgrunn. Begge byer hadde en variert industri og en betydelig industriarbeiderbefolkning. Som industribyer var de likevel forskjellige. I Skien dominerte Union Co som foredlet tømmer fra skogsbygdene i Telemark til tremasse og cellulose. I Porsgrunn var det to større industribedrifter. Den ene var Porsgrunds Porselænsfabrik (1887), der utenlandske fagarbeidere dreide og dekorerte kopper, tallerkener og fat av en masse bestående av kvarts, kaolin og feltspat importert fra Sentral-Europa. Den andre var Porsgrunds mekaniske Værksted (1853) som i 1899 skiftet eier. Eierskiftet førte til at virksomheten ble utvidet med støperi, maskinverksted, kjeleverksted og smie, tømmermannsverksted, modell- og snekkerverksted og skipsbyggeri. Arbeidsstokken steg da til 180.¹⁴⁶ Verkstedet produserte kapitalvarer – maskiner og skip – av importert jern, og markedet var internasjonalt. Både når det gjaldt råvarer, arbeidskraft og markeder, var industribyen Porsgrunn i større grad enn nabo-byen orientert utover mot en oversjøisk verden. Begge byer produserte varer for eksport, men man kan likevel si at som industriby orienterte Skien seg mot sitt omland, mens Porsgrunn dannet nettverk over havet. Utviklingen innen

PORSGRUNDS PORSELÆNSFABRIK

Porsgrunds Porselænsfabrik ble etablert i Porsgrunn i 1885, og produksjonen startet i 1887. Fabrikken var da, og har siden vært, den eneste i sitt slag i Norge. Til Porsgrunn kom arbeidere fra inn- og utland, også mange kvinner. Her ser vi et bilde fra kunstavdelingen hvor gjenstandene ble dekorert. Arbeidet var kvalifisert og godt betalt, og her arbeidet bare kvinner. Fru Rose Martin (i svart) var leder av avdelingen.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum



På grunn av sin høye kvalitet ble porselenet omtalt som «det hvite gull». Porselenets egenart kommer av at den spesielle porselensmassen tåler høy brennetemperatur. Det gjør at det blir mindre porøst enn for eksempel keramikken. Slik fikk porselenet sitt særpreg; det var sterkt, tynt og gjennomskinnelig.

Et annet særpreg var gjenstandenes høye tekniske og kunstneriske kvalitet. Fabrikken produserte alt fra hverdagsvarer til vakkert dekorerte prydgjenstander som ble vist fram på utstillinger i inn- og utland. I årene rundt 1905 ble det også laget nasjonalt inspirerte gjenstander, som drikkehornet på bildet.

Foto: Telemark Museum



På vestsiden av Porsgrunnselva etablerte industrien seg. Her ligger Porsgrunds Porselænsfabrik til høyre i bildet, og til venstre ser vi Norrøna Fabrikker som ble etablert i Kragerø i 1879 og flyttet til Porsgrunn i 1883. Fabrikken var den første produsent i verden av kunstlagde slipesteiner.

Foto: Leif Hansen / Porsgrunn bibliotek

skipsfart og kystnæringer på 1800-tallet understreker forskjellene i telemarksbyenes orientering.

Skipsverft på hvert nes

Skipsbygging foregikk på mange steder i Telemark. Til og med ved Norsjø og Heddalsvatnet gikk man i gang med å bygge seilskuter etter at kanalen var åpnet i 1861. Mer enn 20 skuter ble bygd ovenfor Løveidkanalen, men det var vanskelig å få skutene ned til kysten gjennom slusene, og etter 1874 ble det ikke bygd skip ovenfor Skiens-slusene.¹⁴⁷

Skipsbyggeriet var likevel først og fremst en kystnæring, og den var sterkt knyttet til konjunktorene i skipsfarten. Årene under og etter napoleonskrigene (1807–1814) var vanskelige for trelasthandelen og skipsfarten, og da var det også stille på skipsverftene. Men fra 1830-årene ble det bedre tider, og flåten i Telemark økte til totalt 178 skip i 1837. Det var to tolldistrikter i Telemark, nemlig Langesund, som omfattet Skien, Porsgrunn, Brevik og Stathelle, og Kragerø. Kragerø tolldistrikt hadde den største flåten med 114 skip i 1837.¹⁴⁸ På slutten av 1840-årene og utover på 1850- og 1860-tallet var det høykonjunktur for skipsfarten. I løpet av femåret mellom 1856 og 1860 ble det bygd 29 hele skip i Telemark.¹⁴⁹

Skipsverftene var en viktig arbeidsplass for kystens befolkning. Skipsbygere gikk i lære hos skipsbyggmestre, og der tilegnet de seg kunnskaper og ferdigheter gjennom praksis og erfaring. Båtbyggerhåndverket gikk ofte i arv gjennom generasjoner. I kragerødistriktet var Peder Jensen den mest anerkjente skipsbyggmesteren tidlig på 1800-tallet. Han bygde skuter ved verftene i Kragerø og i Bamble, Sannidal og Skåtøy, og som regel hadde han flere skuter under bygging på en gang. Sønnene Tomas, Jens, Halvor og Knut førte videre skipsbyg-

Smergel- og Brynestensfabriken ble etablert i Porsgrunn i 1883 og fikk senere navnet Norrøna Fabrikker. Brynestein ble fraktet fra Dalen og ned Skiensvassdraget til fabrikk som leverte slipte naturbrynesteiner til markeder i Europa og Sør-Amerika. Her ble det også produsert slipesteiner av smergel. Smergelen ble importert dels fra Smyrna, dels fra den greske øya Naxos. Import av råvarer og eksport av ferdige varer dannet transportkjeder som knyttet Porsgrunn til verden.

Foto: Vest-Telemark Museum



Grunnlaget for produksjonen var skiferstein som ble hentet ut fra brynesteinsbruddene i Eidsborg og Lårdal. På bildet ser vi arbeidere ved Eidsborg brynesteinsbrudd.

Fotos: Fotograf ukjent / Vest-Telemark Museum



gingshåndverket, og Peders barnebarn, Petter og Andreas, tok også opp farens og bestefarens håndverk. Gjennom store deler av 1800-tallet satte Peder Jensen og hans etterkommere sitt stempel på flere generasjoner kragerøskuter.¹⁵⁰

Smakkehandel

Utover på 1800-tallet økte trelasteksporten til England og Frankrike, og Brevik fikk en sentral posisjon i denne. Fra Brevik tolldistrikt ble det i 1853 utklart

BONDEHANDEL OG KYSTFISKE

Skipsbyggeriet var en kombinasjonsnæring som gjerne ble kombinert med skutefart langs kysten. På 1800-tallet foregikk det en utstrakt kysthandel på Danmark. Handelen gikk på skip – ofte små jekter – som bygdefolket eide, og som kan betegnes som en bondehandel. Det var utførsel av huggete bjelker, håndskåren trelast, og hjem kom skutene med korn, kål og fetevarer. I 1860-årene ebbet denne handelen ut.¹⁵¹

For kystbefolkningen var fisket en viktig næringsvei og en kombinasjonsnæring

på 1800-tallet. Det største fisket var etter makrell, torsk, hyse, lange og brosme, laks og sjørret og noe silda. I mindre mengder ble det fisket hvitting, berggyllt, steinbit, horngjeld, kveite og flyndre. Dessuten ble det fisket hummer, krabber og mot slutten av 1800-tallet også reker. Makrellfisket tok seg opp etter at man begynte å legge fisken i is og eksportere den til England, men det meste av makrellen ble solgt til byene i Telemark og Kristiania. Fisket foregikk fra skøyter som var hjemmehørende i Langesund,

Rauane ved Kragerø, Sandøya ved Brevik og Stråholmen, og på hver båt arbeidet tre til fire mann. I 1892 var det 131 makrellfiskere i Telemark. Om vinteren var det sildefiske i de årene silda vendte tilbake til telemarkskysten, i 1880- og 1890-årene.¹⁵² I Frierfjorden ble det det fisket laks, og i Eidanger regnet man med at laksefisket ga en tredjedel av den samlede bruttoinntekten av fisket.¹⁵³ Det foregikk også et betydelig laksefiske på strekningen fra Gråten til fossene i Skien, ved Skotfossen og til dels også lenger oppover i vassdraget.¹⁵⁴



Fra midten av 1800-tallet seilte skipsfarten i Telemark i medvind. Langs kysten lå det tett med skipsverft der skuter ble bygd og sjøsatt. Seilskutemaleriene uttrykker hvilken stolthet som knyttet seg til skutene. Barken Helen af Brevik (1893) forliste vest for England i 1894, men både kaptein og mannskap reddet livet. Livet til sjøs kunne by på spennende opplevelser, men også slit, kav og tragedier, og det var ikke få sjøfolk fra Telemark som endte sitt liv på havet.

Illustrasjon: Georg Johansen, London, 1893 / Telemark Museum

107 skuter med trelast bare til Frankrike. På den nasjonale statistikken lå Brevik tolldistrikt da på tredjeplass etter Drammen og Sarpsborg.¹⁵⁵

Det var særlig smakkehandelen som trakk Brevik opp på den nasjonale statistikken. Smakkehandelen var eksport av trelast til Holland og Ost-Friesland (den tyske nordsjøkysten) der det var stort behov for tømmer til bygging av diker, kaianlegg og fundamentering av bygg. Trelasten ble fraktet på utenlandske skuter, tyske og hollandske koffer, tjalker og smakker, derav navnet smakkehandel. Det som ga smakkefarten dens særpreg, var de såkalte smakkefangerne. Det var folk som kjøpmennene på land sendte ut for å få tak i kunder. Når hollendere var på vei mot land, dro smakkefangerne ut i småbåter for å kapre dem i sjøen og få dem til å kjøpe trelast fra deres kjøpmann. Store fortjenester sto på spill, og det var en veldig konkurranse om å få tak i smakkene. Den som først fikk kastet en tollepinne om bord i smakka, gikk av med seieren.¹⁵⁶

Smakkehandelen blomstret fra midten av 1830-årene, og den førte Brevik og Stathelle – sett under ett – opp som landets største eksportør av smakkelast. Men Kragerø var også en betydelig eksportør av smakkelast til Holland og den tyske nordsjøkysten.¹⁵⁷ Veksten i trelasthandelen førte til at det økonomiske og næringsmessige tyngdepunktet ble flyttet lenger ut i fjorden, og det var bakgrunnen for at det i 1839 ble opprettet et eget tollsted for Brevik, Stathelle og Langesund med sete i Brevik. Det var også bakgrunnen for at det ble bestemt ved lov av 23. juni 1845 at Brevik skulle rykke opp i kjøpstedenes rekke.¹⁵⁸

Smakkehandelen la grunnlaget for lokal rikdom. Albert Blehr på Kjellestad på Stathelle var Telemarks største trelasteksportør midt på 1800-tallet og var da

større enn Niels Aall på Ulefoss. Handelshuset Blehr omfattet flere virksomheter: trelasthandel, skipsrederi, skipsverft, sagbruk og handelsvirksomhet.¹⁵⁹

Trelasthandelen sysselsatte folk i Eidanger, Solum og Bamble med hogst, framkjøring og transport av trelast. Lasten skulle fraktes til fjorden og «flåtes» på lektere eller som store tømmerflåter. I medvind kunne de bruke seil, men for det meste var det å varpe. Tauverk ble rodd ut og festet til jernringer som var slått ned i holmer, skjær og odder, og så var det å hale og dra farkosten framover. Ellers var det å taue flåten med robåter. Transporten av trelast var et uendelig slit og kunne ta lang tid avhengig av vind og vær. Det er betegnende at en av lekterne som gikk i rute mellom Langangen og Brevik, fikk navnet «Slitihel». Vel framme på tomtene ble lasten kappet og hogd av hoggere og sjauere.¹⁶⁰

Oppgang og nedgang i skipsfarten

Kragerø var den største skipsfartsbyen i Telemark. Porsgrunn og Brevik var også viktige skipsfartsbyer, og selv Skien med sin beliggenhet langt oppe i



For redningsdåden i 1821, da mannskapet om bord i skuta Anne Cathrine av Kragerø ble reddet fra den sikre død, fikk Salve Nielsen borgerdådsmedalje og snusdåse overrakt av kong Karl Johan.

Alle fotos: Cecilie Authen / Telemark Museum

Salve Nielsen, født på Stathelle i 1789.

SJØENS HELTER – SALVE NIELSEN

Mange skip forliste, og folk omkom på havet. Særlig om vinteren kunne stormene være ville. Men farlige situasjoner på havet fostret mange helter, og en av dem var Salve Nielsen. Han ble født på Stathelle 9. mai 1789 og var sønn av skipstømmermann Nils Larsen og Inger Danielsen. Da han var 12 år gammel, reiste han til sjøs. Han var først kahyttsgutt og ble senere jungmann. 32 år gammel var



han styrmann om bord på Anne Cathrine av Kragerø da skuta kom ut i et forferdelig uvær i Skagerak. Skuta kantret, rigg og master ble revet bort, og båten drev hjelpeløst omkring i to og et halvt døgn. Da ble den forliste skuta oppdaget av den danske sluppen Ingeborg, men sluppen kunne ingen ting gjøre i de enorme bølgene, og det så ut til at de åtte karene om bord var dømt til den sikre død. Da skjedde imidlertid en av de utroligste redningsdåder i sjøfartshistorien. Salve Nielsen hoppet ut i de frådende og iskalde bølgene, og det lyktes ham å svømme til den danske sluppen og bli halt om bord. Der fikk han overtalt skipperen til å sette en livbåt på sjøen, og halvdød og utmattet gikk Salve i livbåten, rodde bort til vraket og fikk kameratene om bord. Livbåten ble knust mot skipssiden, men danskene fikk trukket alle om bord. Salve og redningsdåden ble kjent over hele landet, og av kong Karl Johan ble han overrakt borgerdådsmedaljen, samt en årlig pensjon på 200 spesidaler. Senere ble han underkontrollør i Kragerø og levde her til sin død i 1853.¹⁶¹

fjorden hadde en betydelig skipsflåte. Sterk strøm og utslipp av sagspon fra sagene førte imidlertid til at elva ble mindre farbar, og etter hvert stanset skutene i Porsgrunn for å laste. Men ennå så sent som i 1895 seilte 200 skip opp elva til Skien for å laste tremasse.¹⁶²

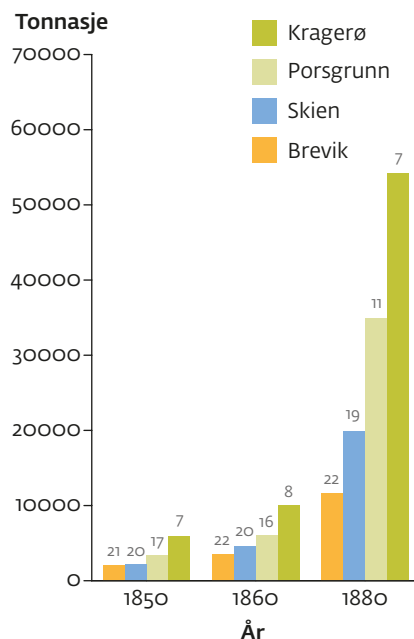
Årene etter 1850 var gode for skipsfartsnæringen. Endringer i næringslovgivningen, med opphevelsen av den engelske navigasjonsakten i 1849 som den viktigste, er en bakgrunn. Skipsfarten på de britiske øyer, som tidligere var forbeholdt engelske skip, ble nå fri. Strukturelle endringer i næringen er også viktig. På begynnelsen av 1800-tallet inngikk rederiene i store handelshus som omfattet flere virksomheter, som skipsfart, skipsbyggeri, sagbruk og trelasthandel. Men etter 1814 gikk mange av de store handelshusene konkurs, og en annen type rederi ble mye mer vanlig, nemlig partsrederiet, som åpnet næringen for folk uten formuer. Flere eiere kunne gå sammen om å kjøpe parter i en skute. Partsrederen var ofte en gründer som var ubundet av gamle normer og tradisjoner, og som kunne utnytte den gunstige situasjonen på verdensmarkedet.

Under Krimkrigen (1853–1856) gjorde verdenshandelen et byks. Blokade, oppbringning av skip og transporttjeneste i Svartehavet og det østlige Middelhavet gjorde at fraktene steg til eventyrlige høyder. Etter krigen fortsatte skutene å seile i fjernere farvann og i internasjonal fraktfart, og de kunne være borte i lange perioder om gangen. De gode tidene varte fram til slutten av 1870-tallet, og Telemarks flåte vokste i antall skip og tonnasje. Av de fire sjøfartsbyene hadde Porsgrunn relativt sett størst vekst og krabbet seg opp på statistikken over Norges største sjøfartsbyer, fra en 17. plass i 1850 til en 11. plass i 1880. Men Kragerø var fortsatt den absolutt største skipsfartsbyen i Telemark. Etter Porsgrunn fulgte Skien og Brevik.

Men skipsfarten var ømfintlig for svingninger i internasjonal økonomi, og midt på 1870-tallet kom omslaget. I perioden 1873–1896 gikk verdensøkonomien inn i en langvarig krise som rammet så vel skipsfarten som kystnæringene. Riktignok bedret konjunktorene seg noe på slutten av 1880-årene og holdt seg ganske gode de neste fem årene, men etter århundreskiftet kom det et tilbakeslag som med unntak av et par toppår i 1906 og 1907 varte til 1911.¹⁶³ Foruten nedgangen i verdensøkonomien sto skipsfarten overfor teknologiske utfordringer med overgang fra seil til damp. Dampskipene overtok mer og mer av fraktene på verdensmarkedet, men konservatisme i rederstanden i Telemark gjorde at omleggingen kom seint. Rederne holdt fast ved det som hadde gitt store fortjenester de siste tiårene, nemlig seilskuter i tre, og de mente at så lenge skogen vokste og vinden blåste, ville seilskipene igjen bringe fortjeneste. Dampskip var dessuten kapitalkrevende, og verken redere eller mannskap mestret den nye teknologien. Ved utgangen av 1890 hadde fylket en samlet handelsflåte – dampskip og seilskuter – på 390 skip med en samlet tonnasje på 134 692 tonn og en bemanning på 3645 mann. Blant disse var det bare registrert 15 dampskip med en samlet tonnasje på 7126 tonn i Telemark.¹⁶⁴

Ambortius Olsen Lindvig (1855–1946) fra Kragerø var skipsreder og politiker. Han drev rederi-, forretnings- og bankvirksomhet i Kragerø, hvor han også var ordfører en periode. Lindvig var innvalgt på Stortinget for Venstre (1895–1900 og 1907–1909) og for Frisinnede Venstre (1910–1912). Han var handelsminister i Jens Bratlies regjering 1912–1913.
Foto: Fotograf ukjent / Oslo Museum





Telemarks skipsfartsbyer målt i tonnasje. Rangeringen i forhold til andre norske skipsfartsbyer er oppgitt over hver søyle. *Schrumpf 2006: 106*

Handelshuset Blehr på Stathelle i Bamble vokste seg rikt og mektig på smakkehandelen, der Brevik og Stathelle hadde en sentral posisjon. Trelast ble fraktet til Holland og Nord-Tyskland på utenlandske skuter, men handelen brakte store fortjenester til kjøpmennene på land. Albert Blehr på Kjellestad var Telemarks største trelasteksportør midt på 1800-tallet. Huset ble bygd i 1840, men på slutten av 1860-årene gikk handelshuset konkurs, og i 1918 brant bygningen ned. *Foto: Postkort / Bamble Historielag*

Kystnæringene ble rammet av nedgangen. Handelshuset Blehr på Kjellestad hadde gått konkurs allerede på slutten av 1860-tallet, og etter konkursen stilnet det på lasteplasser og verft. Skutene forsvant fra havna, og i 1876 gikk det siste skipet av stabelen ved Trosvik verft. Det skulle gå flere tiår før det igjen ble sjøsatt skip i Brevik.¹⁶⁵ Den samme utviklingen ser vi i Kragerø, hvor det i 1880 fantes 40 skipsverft. I 1910 var det bare fire igjen.¹⁶⁶ I Porsgrunn ble det også stille på byens verft. Nedgangen rammet ikke bare kystbyene, men også distriktene omkring. Eidanger lå gunstig til for skipsbygging, og mellom 1871 og 1875 gikk i alt 16 skuter av stabelen i Eidanger. I 1881 var det bare ett skipsverft igjen, og utover i 1880-årene måtte 17 gårdbrukere i Eidanger oppgi gården, og flere gårder ble kjøpt opp av utenbygds folk. Arbeidsfolk ble hardt rammet av krisa. Det ble vanskelig å få arbeid ettersom bruk og verft var nedlagt, og det var vanskelig få hyre når skipsfartskonjunktorene dalte og skutene lå i opplag.¹⁶⁷ Det var stagnasjon og nedgang langs hele telemarkskysten, men det fantes en næring som motvirket nedgangskonjunkturer og arbeidsledighet, og det var istrafikken.

Istrafikken

Men det som ga husmannsongdommen støste fortenesta, va istrafikken. Når den fyste snøen hadde lagt seg, så reste dom ned te Sannidal og Skåtøy. Dom hadde med seg skoffe for å måke snø av den isen som låg på tjønnane, og så ga dom seg te å skjæra is.¹⁶⁸

Tor Lundtveit fra Drangedal forteller her om arbeidet ved de mange isbrukene i Sannidal og Skåtøy. Isarbeid var sesongarbeid, og under «issjauen» kunne det være opp til 1000 arbeidere – drangedøler og gjersdøler – som kom til Sannidal og Skåtøy for å ta arbeid med å klargjøre, skjære og frakte is.¹⁶⁹



Eksport av naturis til utlandet var en viktig næring langs hele telemarkskysten fra første halvdel av 1800-tallet og til langt ut på 1900-tallet. Det var byvekst ute i Europa, og isen ble brukt i fiske- og kjøttproduksjonen og til nedkjøling av varer i husholdninger, på hoteller og restauranter. Mottakere av isen var først og fremst byer i England, men is ble også eksportert til Irland, Tyskland, Belgia, Frankrike og Portugal.

De første ladningene is gikk fra telemarkskysten så tidlig som i 1840-årene. Det var likevel først fra 1860 at det ble skikkelig fart på iseksporten. Årene 1872–1874 var den første store høykonjunkturen, og iseksporten hadde stor betydning de siste tiårene av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet da det var nedgang for skipsfarten og stille på verftene. I 1880 slo byfogden i Porsgrunn fast at «Iseksporten nu regnes til en af Porsgrundts fornæmste Næringsveie».¹⁷⁰

Fra Langangsfjorden i øst til Skåtøy og Sannidal i vest ble det anlagt isanlegg med dammer og ishus. Omkring 1860 lærte iseksportørene å lagre isen i ishus, og da kunne de eksportere is også om sommeren. Om sommeren var etterspørselen etter is større og prisene høyere. Da var arbeidslønningene også relativt gode. En voksen isarbeider skal omkring 1860 ha tjent 48 skilling (ca. kr 1,58) om dagen, og ukonfirmerte gutter som hjalp til, hadde 24 skilling (ca. 80 øre). Til sammenlikning tjente en voksen sagarbeider ved Ulefos Sagbrug 36 skilling per dag i 1860. Isen ble skåret med sag i firkanter på cirka en halv meter hver vei. Det ble stilt høye krav til isens kvalitet. Den skulle være hard, klar og gjennomsiktig. En skulle kunne lese et brev gjennom isen, het det.¹⁷¹

Telemark var iseksportfylket framfor noe. Mellom 1886 og 1890 sto fylket for 46 prosent av den totale norske eksporten av is, og i 1898 ble det eksportert mer enn 220 000 tonn is til en verdi av nærmere to millioner kroner. Blant de sju største iseksporthavnene i Norge befant tre seg på telemarkskysten. Kragerø var den største eksporthavna i Telemark og nest størst i Norge etter Kristiania. Deretter fulgte Brevik og Porsgrunn.¹⁷²

På slutten av 1800-tallet kulminerte den norske iseksporten, men virksomheten holdt det lenge gående i Telemark. Så sent som i 1906 hadde Porsgrunn sin største utførsel av is med 60 000 tonn, og det samme året utmerket Kragerø seg som landets viktigste eksportby med 121 100 tonn is. Brevik lå da på andreplass med 96 500 tonn.¹⁷³

Hvorfor ble iseksporten så viktig i Telemark, og hvorfor vedvarte den så lenge? Iseksporten inngikk som del av større næringsvirksomheter, og mange redere drev med iseksport i kombinasjon med skipsfart. Utskiping av is om våren ga utfrakt til skip som ellers ville gått i ballast til England og Frankrike. Ishandelen fungerte som motkonjunktur siden konjunktorene for is var andre enn de for trelasthandel og skipsfart. Et eksempel er årene 1882 til 1884. Da kjempet skipsrederne med fallende konjunkturer, men det var gode år for iseksporten fordi det var milde vintre i Europa og stor etterspørsel etter

Produksjon og eksport av is var en viktig kystnæring på 1800-tallet og til langt ut på 1900-tallet. Isen ble skåret på isdammer, og saging var sesongarbeid. Unge og voksne menn som ellers arbeidet i jordbruket, kunne skaffe seg viktige ekstrainntekter fra isarbeidet. Men produksjonen var avhengig av svingninger i naturen og av etterspørselen ute i Europa, og på lengre sikt ble naturisen utkonkurrert av moderne avkjølingsmetoder.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum



is. På den andre siden var næringen preget av hasard. Når det var kalde vintre i Europa, ble Telemarks eksportører sittende inne med islagrene sine.¹⁷⁴

Men iseksporten hadde en konserverende innvirkning på næringslivet langs telemarkskysten. Den bidro til å dempe kriseutslagene innen skipsfartsnæringen og dermed til å utsette nødvendige omlegginger, som overgang fra seil til damp. Likevel hadde isproduksjonen relativt kort levetid. Moderne avkjølingsmetoder og kunstis tvang produksjonen av naturis på retrett utover på 1900-tallet.

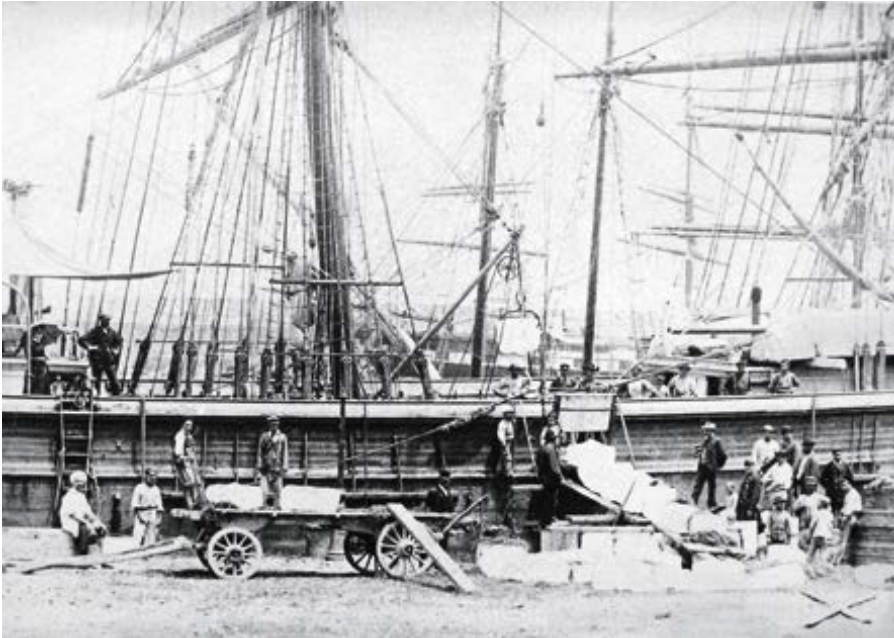
Kystens kultur var en utadvendt kultur. På 1800-tallet ble kysten sterkere integrert i verdensøkonomien, og veksten i skipsfart, smakkehandel og istrafikk gjorde at kysten hadde et åpent vindu mot verden. Kystens folk lærte fremmede land og forhold å kjenne, og på tvers av land og regioner ble det dannet sosiale og økonomiske nettverk. Kystkulturen kom til uttrykk i møbler og pyntegjenstander hentet hjem fra fremmede havner og i språkets mange lånord og uttrykk. Men når skipsfarten gikk tilbake og kystbyene ble industrialisert, ble lokalsamfunnene etter hvert orientert vekk fra havet.¹⁷⁵ Kystkulturen preget likevel lokalsamfunnene langs telemarkskysten i lang tid.

Antall ishus og isarbeidere
i Telemark 1895
Helland 1900, første del: 345

STED	ISHUS	ANTALL ARBEIDERE
Eidanger	52	715
Solum	16	98
Bamble	33	470
Skåtøy	14	330
Sannidal		100
Til sammen	115	1711

HVORDAN LEVDE FOLK I TELEMARK SAMMEN?

Måtene folk i Telemark levde sammen på, var forskjellige avhengig av hvor i fylket de bodde, og hva de levde av. Her skal vi ordne ulike miljøer og livsformer i tre typer av samfunn. Den ene er bygdesamfunnet som i deler av fylket



Isen ble eksportert til Europa der den ble brukt til nedkjøling av varer i husholdninger, hoteller og restauranter. Eksporten skaffet rederne betydelige inntekter og fungerte som en motkonjunktur når det ellers var nedgangstider for skipsfarten. Isen ble fraktet direkte fra dammene og over i skutene, men senere bygde eksportørene ishus for lagring av isen.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

– og først og fremst i Øvre Telemark – kan karakteriseres som relativt egalitært. De sosiale skillene var små, og det viktigste skillet gikk mellom husmenn og gårdbrukere. Dernest har vi det paternalistiske bruks- og verksamfunnet som vi finner i midtre og nedre deler av fylket. Bruks- og verksamfunnet er kjennetegnet av store sosiale og økonomiske forskjeller, men også av geografisk nærhet og av tette og personlige bånd mellom høy og lav. Bysamfunnet utgjør en tredje formasjon som her skal beskrives med utgangspunkt i et byhushold tidlig på 1800-tallet. Husholdet var en primær enhet i dette samfunnet, som også kan beskrives som vertikalt delt og stillestående.

Mot slutten av 1800-tallet var Telemark preget av geografisk og sosial mobilitet. Som følge av vekst i handel og industri vokste det fram en arbeider- og middelklasse samt et nytt industriborgerskap i byene. Man øyner konturene av et klassesamfunn der folk levde sammen på andre måter.

Bygdesamfunnet

Befolkningsveksten på 1800-tallet førte til økt press på jordbruksressursene, og på bygdene oppsto det problemer med tilgang på jord. Det var to måter å løse dette problemet på. Den ene var gårddeling. Farsgården kunne bli delt i om lag like store deler, men ikke sjelden skjedde det ved at en mindre del av gården ble skilt ut. Størrelsen på gårdene ble i alle tilfeller mindre. Som eksempel på intensiteten i gårdelingen kan vi bruke jordbruksbygda Bø. Her økte antallet gårdsbruk fra 147 til 218 i de første tiårene av 1800-tallet (1801–1835). Etter 1850 ligger tallet på gårdbrukere om lag fast.¹⁷⁶



Selv om forskjellene mellom folk var mindre i bygdesamfunnet enn i byene, levde folk på bygdene likevel høyst forskjellige liv avhengig av sosial tilhørighet. Moen gård i Kviteseid var eid av proprietær og landhandler Christian Munthe (1818–1892), og på bildet ser vi familien Munthe hygge seg i lysthuset på gården.

Foto: Christian Munthe / Norsk Folkemuseum

Den andre løsningen var at yngre bondesønner ryddet seg en husmannsplass i utmarka eller hos en annen bonde i bygda mot en årlig avgift som ofte ble betalt i et bestemt antall arbeidsdager eller arbeidsomfang i løpet av året. I tillegg til plassen fikk husmannen gjerne rett til å ta ut trevirke til ved, gjerde og vedlikehold i bondens skog. Foruten pliktarbeidet kunne bonden også tilkalle husmannen, kona hans og barna til betalt ekstraarbeid. Dette var husmannens plikt, men også en rett ettersom det kunne være mangel på annet arbeid i bygda, og fordi plassen alene ikke ga tilstrekkelig levebrød.¹⁷⁷

Selv om det ofte var slektsbånd mellom folk som tilhørte husmannstanden og bondestanden, var husmennene sammen med tjenestefolk og dagarbeidere en klasse av eiendomsløse og avhengige i jordbrukssamfunnet. Avstanden mellom grupper i bygdeproletariatet var ikke stor, og skillelinjene var uklare og flytende. En husmannssønn kunne starte som tjenestegutt, men bosatte seg gjerne som husmann når han giftet seg og skulle sette bo. Var det ingen ledig plass å få, måtte han innløsere seg som innerst (husleier) eller husmann uten jord hos en gårdbruker og søke sitt utkomme som løsarbeider eller bygdehandverker. Innerstegruppen ble for øvrig også rekruttert fra sjøleierklassen. Det skjedde for eksempel når en gårdmannssønn giftet seg og ble boende hos foreldrene som innerst. Leilendingene kom i en mellomstil-



ling. De var jordleiere, men betalte skatt og hadde stemmerett,¹⁷⁸ og de leide gårdsbruk som ga dem et tryggere økonomisk grunnlag enn husmennene. Leilendingene var uavhengige og sto nærmere sjøleierne enn husmennene i det sosiale hierarkiet.¹⁷⁹

I husmannsloven av 1851 ble kravet om skriftlig husmannskontrakt innskjerpet, og kontrakten gjaldt særlig husmannens pliktarbeid. Det var i de arbeidsintensive periodene – under slåttene og skurden – at husmennene var pliktige til å arbeide for bonden på gården. Husmannskontrakten var juridisk og ikke minst moralsk forpliktende. Den var et gjensidig bytte der bonden ble sikret arbeidskraft, mens husmannen fikk tilgang til jord og hus. Man kan beskrive forholdet mellom bonde og husmann som paternalistisk. Det vil si at forholdet kunne være nært, som i en familie, og bonden hadde – som en far – ansvar for husmannen og familien hans. Fra Vest-Telemark fortelles det at bonden sørget for mat og klær når husmannsfamilien var i nød, og at husmannsfolket var med ved bryllup eller begravelse på gården. Og husmannskona hjalp til på gården med inne- og utearbeid.¹⁸⁰ Likevel var det en klar rangsforskjell mellom husmannsfolket og gårdsfolket, og man må ikke glemme at det var den sjøleierende bonden som hadde økonomisk makt og sosial posisjon i jordbrukssamfunnet. Det fantes noen få store og rike bønder på bygdene i

For Olav Pålson Vollen og hans familie på Søberg i Hauggrend i Fyresdal var nok livet mindre lystig. Olav og Anne Gjertsdotter ryddet denne husmannsplassen rundt 1865, og de levde et liv i hardt arbeid for å få endene til å møtes.

Foto: Bendik Gjermundson Veum / Vest-Telemark Museum

Telemark. Disse eide flere hundre mål innmark, mye skog og hadde mange hester på stallen. Ifølge skattematrikkelen eide de – foruten egne gårder – parter i andre gårder, de hadde et tjuetalls personer i tjeneste, og under gårdene lå det mange husmannsplasser. Rike bønder utgjorde en «overklasse» på bygdene, og eksempler på slike gårder er Borgja og Uvdal i Bø og Haave i Heddal.¹⁸¹

Hvor i Telemark var de sosiale forskjellene i størst? Vi vet at i Øvre Telemark var det færre storbønder, og at her hadde husmennene i regelen livstidsfeste og begrenset arbeidsplikt. Mye tyder på at de sosiale forholdene var jevnere i Øvre Telemark enn i nedre deler av fylket.¹⁸² Øyfjell sokn er et eksempel på en bygd med små forskjeller. I 1865 var det 31 matrikulerte bruk og bare 5 husmannsplasser i soknet.¹⁸³

I Nedre Telemark og Bamble fogderi var klaseskillene større. I Holla, Gjerpen og Herre regjerte store godseiere som hadde mange mennesker i sin tjeneste. Under Fossum Verk, for eksempel, var det 160 leilendinger og husmenn, og familien Løvenskiold hadde en stor stab av tjenere i huset. Videre ble det etter gammel skikk ytt en høstdag uten betaling «av enhver paa Værket som beboer, mine Huse».¹⁸⁴

I nedre deler av fylket ble dessuten klaseskillene større i løpet av siste del av 1800-tallet, som en følge av at mange bønder økte sin økonomiske og sosiale anseelse og innflytelse. Det var først og fremst bønder som hadde god fortjeneste av skogen, samt de som, sammen med byborgere, tok opp nye næringer innen skipsbygging, skipsfart og istrafikk.¹⁸⁵

HUSMANNSBARNDOM



Foto: Fra boka *Slik var hverdagen* av Alf Mostue / Nasjonalbiblioteket

Johanne Anderson ble født i på en plass som hette Haugesag under Oterholt i Bø i Telemark i 1875. Johanne måtte ut å gjete så snart hun var så gammel at hun kunne gjøre nytte for seg. Fra hun var sju år gammel og til hun var konfirmert, gjette hun om sommeren og var bångjule (barnepike) om vinteren. Det vil si, hun gikk på Folkestad skole den ene dagen og passet unger den andre. Etter konfirmasjonen fortsatte Johanne å arbeide som bångjule på storgården Borgja i Bø. «Det var bra på alle måter på Borgja, og Halvor og Ingeborg var snille mot tjenestefolka sine», forteller Johanne.

På bygdene i Telemark var det rike bønder og storgårder, og en av disse var Borgja i Bø.

Johanne forteller at det var mange tjenere og dessuten arbeidsfolk fra fem husmannsplasser som lå under gården. Men husbond-folket var snille. Det første året Johanne var på Borgja, døde mora i barselseng. Johanne hadde fire yngre søsken, og disse ble satt bort for faren var gammel og kunne ikke ta seg av barna. Tre av barna fikk det godt der de kom, men Hans fikk det ikke godt. Kjer-ringa var et utyske, forteller Johanne. Hans fikk juling så han hadde sår oppover lårene og på baken. Hun fortalte dette til Ingeborg og Halvor Borgja, og de ble så sinte at de skrev brev til fattigforstanderen. Det førte til at Hans ble omplassert.¹⁸⁹

Samtidig var husmannsvesenet under avvikling i siste halvdel av 1800-tallet, og da husmannsvesenet gikk tilbake, ble de sosiale forholdene i jordbrukssamfunnet jevnere. Ifølge folketellingen var det nærmere 3000 husmenn med jord i Telemark i 1801. Fram til midten av 1800-tallet foregikk en proletarisering, og tallet på husmenn økte til omkring 5000 i 1855 da husmannsvesenet var på det høyeste.¹⁸⁶ Deretter gikk husmannstanden tilbake, og i 1917 var det bare 564 som satt på husmannsplasser i Telemark, ifølge eldre kontrakter.¹⁸⁷ Utvandringen er en viktig del av forklaringen på avviklingen av husmannsvesenet. Den store bygdeutvandringen førte til at de som ble tilbake på bygdene, fikk tilgang til jord og ble sjøleiere.¹⁸⁸ Men alt i alt kan vi konkludere med at bygdesamfunnet i Telemark var delt på 1800-tallet, og skillet gikk mellom jordeiere og leiere på den ene siden og eiendomsløse og avhengige tjenestefolk, dagarbeidere og husmenn på den andre. Forskjeller i levemåter blant godseiere og rike bønder og bygdeproletariatet var enorme.

Bruks- og verkssamfunnet

Rundt gruver, jernverk og sagbruk i Telemark vokste det fram samfunn med en helt særegen sosial struktur og kultur. Disse tradisjonelle bruks- og verkssamfunnene var «førindustrielle» samfunn med røtter tilbake til 1500- og 1600-tallet. Eksempler er Bolvig Jernverk i Bamble, Fossum Verk i Gjerpen og Ulefoss Jernverk og Ulefoss Sagbrug i Holla. På 1700- og 1800-tallet ble det stabilitet på eiersiden ved disse virksomhetene. Familien Aall overtok som eneeier av Ulefoss Sagbrug i 1782, familien Løvenskiold kjøpte Fossum Verk i 1734, familien Cappelen etablerte seg som eneeier av Ulefoss Jernverk i 1835, og Jørgen Flood (1792–1867) kjøpte Bolvig Jernverk i 1841. Bruks- og verkssamfunnene var konglomeratvirksomheter som omfattet handel, håndverk og industri, foruten jordbruk og skogbruk, og eierne satt på store skog- og jordeiendommer. Severin Diderik Cappelen (1822–1881) kjøpte opp skogeiendommer i Holla, Solum, Lunde, Kviteseid og Lårdal, og han overtok eiendommer og skog i Tinn, det som kaltes Tinngodset. Cappelen eide da nærmere 180 000 mål skog.¹⁹⁰ Niels Aall (1830–1901) var eier av Ulefoss Sagbrug fra 1864 til 1901, og han overtok en eiendom på 600 mål dyrket mark og et samlet skogareal på 250 000 mål i Holla, Flåbygd, Kviteseid, Bø og Seljord.¹⁹¹ Familien Løvenskiold eide Fossum Verk med 332 000 mål eiendom. Av dette var 230 000 mål produktiv skog. Området omfattet Luksefjell, deler av Valebø og områder i Sauherad, Skien og Siljan.¹⁹² Man kan altså si at de mektige familiene Cappelen, Aall og Løvenskiold eide store skogseiendommer i fylket, og mange mennesker sto i et avhengighetsforhold til dem. Godseiernes rikdom og makt avtegnet seg i byggeskikk og arkitektur. Slottsliknende herregårder omkranset av sirlige parkanlegg og utstyrt med porselen, malerier, tepper og sølv var uttrykk for eiernes makt og sosiale posisjon.

Bruks- og verksamfunnet var avgrensede industrisamfunn med en egen sosial orden. Forholdet mellom eier og arbeidere var paternalistisk. Det vil si at eieren hadde ansvar for forsørgelsen av arbeideren og familien hans fra «vogge til grav». Det vil igjen si at arbeiderfamiliene bodde i eierens boliger, og de fikk disponere en liten jordvei som inngikk som en viktig del av familiens naturalhushold. Videre ble det sørget for barnas skolegang i brukets eller verkets private skole. Ved sykdom og alderdom fikk familiene støtte fra brukets private sykekasse, og ofte hadde bedriftene en egen legeordning som omfattet hele arbeiderfamilien. I bytte mot denne «totalforsørgelsen» stilte hele arbeideren sin arbeidskraft til disposisjon slik at eieren var sikret en stabil og lojal arbeidsstokk. Lojalitetsbåndene i et slikt samfunn gikk vertikalt og på tvers av klasseskillene, men byttet var ujevnt og sementerte de store sosiale forskjellene. De nære sosiale relasjonene og paternalismen virket til at ulikhetene, den sosiale underordningen og utnyttningen av arbeidskraften framsto som naturgitte og rettmessige.

I bruks- og verksamfunnet ble sosiale relasjoner også bygd med følelser. Arbeiderfamiliene deltok ofte i godseierens feiringer og høytider, og slik ble høy og lav sveiset sammen med økonomiske, sosiale og kulturelle bånd. Stabilitet og kontinuitet er et kjennetegn ved bruks- og verksamfunnet. En mann og en slekt sto som eier og leder av bedriftene, og eierskapet gikk i arv fra far til sønn gjennom generasjoner. Arbeidet gikk også i arv fra far til sønn i arbeiderfamiliene.¹⁹³

Bruks- og verkssamfunnene var ensidige industristeder, og det var et sterkt avhengighetsforhold mellom lokalsamfunn og bedrift. I Holla (Ulefoss) hadde i alt 587 mann – eller nærmere en firedel av Hollas befolkning – arbeid

Neste side: Kart over Fossum verk. Kartet er rekonstruert av landmåler Theodor Fossem i 1888 og skal vise hvordan verket så ut på midten av 1700-tallet.

I Telemark fantes det på 1800-tallet bruks- og verkssamfunn som skilte seg ut fra omverdenen med en helt spesiell sosial struktur og kultur. Fossum Verk i Gjerpen var et slikt samfunn. Familien Løvenskiold var eier av verket og en av Norges rikeste og mektigste familier. Fossum Verk omfattet jernverk, sagbruk, jordbruk og skogbruk, hundretusenvis av mål jord og skog og mange mennesker som sto i et avhengighetsforhold til eieren.

Foto: Tom Riis



KART

over

Fossum Ø Værk

i
1789.

Udsætt

etis efter gamle Beskrivelser, etis efter nuedelig Opmæling.



Tegnforklaring.

- Bygninger af Træ
- De af Sten
- Senere opførte, men inden 1760
- eller tidligere Bygninger
- Belægger af Damme
- Vandløber
- Bro
- Væ, Faldstæ, Gæstgæstplads
- Gjælder
- Udbegynde Tænder (Opkastetænder, Malingsplade = 1.)
- Skøjtebane
- Dygtet Mark
- Haver
- Skov
- Bjerg
- Jordbækk
- Kullebækk

Danvejrdet

Simonsvejrdet

Barklingvejrdet

Maalestok 1:1000
Ejendistance 2^m.



ved jernverket og sagbruket i 1801. Litt under ti prosent arbeidet ved sagbruket, mens de øvrige hørte til «Verket».¹⁹⁴ Ensidigheten i næringsstruktur underbygde det faktum – men også forestillingen om – at arbeidere og eiere, ja, hele lokalsamfunnet var del av et skjebnefellesskap.

Bysamfunnet

På begynnelsen av 1800-tallet kan Telemark karakteriseres som et standssamfunn. I standssamfunnet var framtidsutsiktene vanligvis gitt ved fødselen, og folk ble født inn i en stand – embetsstanden, borgerstanden og bondestanden – og inn i en sosial posisjon som de var bundet til med juridiske, sosiale og økonomiske bånd. Innenfor standen sto folk i et personlig og gjensidig avhengighetsforhold til hverandre, og paternalismen gjennomsyret alle sosiale relasjoner på alle nivå i det gamle standssamfunnet. I Telemark finner vi standsstandssamfunnets livsform i gårdsfellesskapet og brukssamfunnet på bygdene og i de store handelshusene i byene.¹⁹⁵

I byene besto standssamfunnet i hovedsak av embetsstanden og borgerstanden som omfattet folk med borgerskap innenfor handel, håndverk og sjømannskap. I tillegg var det grupper av folk som falt utenfor disse stendene, og som utgjorde en slags «tredjestand» eller en underklasse av dagarbeidere, løsarbeidere og fattige. Aldersroller hadde en viktig funksjon i standssamfunnet. Embetsmannen fikk sitt embete først etter fullført utdanning, og en ung gutt kunne begynne som læregutt eller svenn innenfor et håndverksfag og etter hvert rykke opp til å bli håndverksborger. Det samme gjaldt unge gutter som dro til sjøs, og som – noen få av dem – steg i gradene fra dekksgutt og til skipperborger. På bygdene gikk unge gutter og jenter i tjeneste før de giftet seg inn i bonde- eller husmannsstanden.

En bygård skal her være et utgangspunkt for å forstå og beskrive hvordan folk levde sammen i bysamfunnet tidlig på 1800-tallet. Bygården kan ses som et samfunn i miniatyr der folk med ulik sosial og kulturell bakgrunn levde og arbeidet sammen. Her skal Kammerherregården i Porsgrunn tjene som eksempel. Niels Aall bygde gården i årene mellom 1763 og 1765, men i 1787 ble den overtatt av kammerherre Severin Løvenskiold (1743–1818), derav navnet.¹⁹⁹

Ifølge folketellingen av 1801 hørte kammerherren, hans kone Benedicte Henrikka Aall (1756–1813) og deres fem barn hjemme i Kammerherregården. En skriver og en kontorist, samt 11 tjenere var også oppført som hjemmehørende her.²⁰⁰ 20 mennesker med forskjellig bakgrunn levde altså tett på hverandre under taket på den staselige bygården sentralt plassert i Porsgrunn. Bygårdens fellesskap var organisert som en familie, der den enkeltes plass ble oppfattet som gitt og uforanderlig. Familiens overhode var kammerherren selv og hans ektefelle. Benedicte Henrikka var født Aall, og ekteskapet med Severin Løvenskiold var ledd i en økonomisk og sosial alliansebygging som befestet aristokratiets makt og posisjon. Husfruens oppgaver var å adminis-

FANTER, FATTIGE KVINNER OG BARN

I standssamfunnet fantes grupper som falt utenfor. Fanter, tatere og sigøynere ble brukt om folk som ikke var bofaste i det gamle bondesamfunnet, og dette var en tallrik gruppe i Telemark. Særlig var det mange fanter i Kragerø og Drangedal midt på 1800-tallet. Drangedal ble omtalt som «fantereiret», og her var det i 1855 registrert 216 fanter.¹⁹⁶ Fantene var spesialister på hester og livnærte seg som hestehandlere, hestedoktorer eller hesteskjærere (kasterte hester). Andre kunne være hovsmeder og hovslagere.

I 1846 rapporterte presten i Nissedal om fantene i bygda. Her het det om Mathias at han «sælger Salve til at fremme Haarvexten og Kaalfrø. Konen har flere dobber i Ørene». Kona til Lorentz bandt strømper som hun

solgte, og de var «gandske skikkelige folk». Bitje hadde kone og «to deilige Børn». Han var kammaker, vevskibinder og skorsteinsfeier.¹⁹⁷ De omreisende drev altså med mange slags håndverk og gjorde nytte for seg der de kom.

I det gamle samfunnet rammet fattigdom, sykdom eller forsørgeres død barna. Før velferdsstaten ble nødlidende barn ivaretatt av fattigkommisjonen eller av filantroper (en som gir av menneskekjærlighet). I 1844 ble «Hans Cappelens Minde» ved Klostergrinden i Solum stiftet av gjestgiveren Hans Mikkel-sen. Institusjonens formål var å skaffe barna et godt hjem og «ved kristelig Undervisning og Omgjengelse at paavirke deres Hjerter og lede dem til Frelseren, men ogsaa uddanne dem til nyttige Medlemmer af Samfundet hernede».

Uforsørgete kvinner var også en utsatt gruppe, og i Skien fantes det fra gammelt av (1766–1767) en institusjon med navn Hospitalet. Det var et internat for fattige kvinner, og i 1820-årene var det plass for 12 kvinner der. Kvinnene fikk pengestøtte i form av almisser. Men veldedige tiltak hadde ofte som formål å gi hjelp til selvhjelp. Selskapet for Porsgrunns og Osebakkens Vel ble stiftet i 1822 og hadde som et av sine mål å hjelpe arbeidsføre kvinner ved å kjøpe inn lin og andre materialer som ble delt ut til kvinnene. Ferdigspunnet garn og stoffer ble så betalt etter faste takster og deretter solgt på auksjon. Selskapet opprettet også et asyl for barn, hvor barna fikk måltider og ble undervist i håndarbeid.¹⁹⁸



Hans Cappelens Minde
Foto: Cecilie Authen /
Telemark Museum



Tatere
Foto: Fotograf ukjent /
Telemark Museum

trere en utstrakt selskapelighet med maskeradeball, soareer og fornemme middagsselskaper, og selskapeligheten var del av familiens sosiale og økonomiske nettverksbygging. Den foregikk i en privat sfære, men hadde en halvoffentlig karakter. Her møtte den lokale overklassen prominente gjester fra inn- og utland, det ble konversert om vitenskap, filosofi, språk og kunst. Kvinnenes områder var estetikk og språk, mens blant mennene sirkulerte viktig informasjon om forretninger og politikk. Selskapeligheten fungerte som en offentlighet i et samfunn der informasjonskanaler og foreningsliv ennå var lite utviklet.²⁰¹

Husfruen hadde ansvaret for å forvalte husholdets ressurser og administrere tjenerstaben som satte alle praktiske gjøremål ut i livet. I bakkant av Kammerherregården strakte eiendommen seg opp til bygrensen i sør. Her lå en engløkke der tjenestefolk dyrket poteter og grønnsaker som inngikk som en viktig del av den store husholdningens naturalhushold. Severin Løvenskiold kjøpte også Kjølnes gård utenfor Porsgrunn, og denne ble brukt som familiens sommerbolig. På Kjølnes ble det også dyrket frukt og grønnsaker. Et stort antall mennesker var altså i kammerherrens tjeneste, og for disse besto livet av hardt kroppsarbeid gjennom lange arbeidsdager og arbeidsår. Det var tjenerskapet som bar husholdet oppe med sitt arbeid, og barn i byen lærte tidlig i livet å arbeide. Jenter og gutter gikk ut i tjeneste i ung alder, mens gutter var i håndverkslære, arbeidet på tomtene eller dro til sjøs.

Med utgangspunkt i Kammerherregården ser vi at bysamfunnets sosiale formasjon var tallrik i bunnen. Her finner vi gruppen av tjenestefolk og arbeidere. Det midtre sjiktet besto av kontorister og skrivere, og på toppen tronet kammerherren og hans kone. Kammerherren hadde ansvaret for næringsvirksomheten. Han eide Fossum Verk i Gjerpen, samt Bolvig Jernverk i Bamble og dessuten store skogeiendommer, og fra bygården i Porsgrunn drev han dessuten med trelasthandel. Til eiendommen, som strakte seg ned til elva, hørte sjøboder og brygger. Her arbeidet byens tomte- og dagarbeidere. Noen av disse hadde losji i Kammerherregården, mens andre bodde i «arbeidsfolks huse» på Vestsida, Osebakken, Kirkehaugen og Sundjordet i Porsgrunn.²⁰² På bryggene foregikk lasting av trelast og tømmer som skutene fraktet til fremmede havner.

Arbeidere og tjenere var sosialt og økonomisk avhengige av kammerherren og hans kone, og de var del av et husholdfellesskap som de identifiserte seg med og følte tilhørighet til. Husholdet var som en «familie», og i denne «familien» hadde tjenerskapet en posisjon på linje med barna. Det ble krevd flid og lydighet av tjenerskapet, og ifølge loven kunne husstandsoverhodet straffe barn og ulydige tjenestefolk med «Kjæp eller Vond», det vil si korporlig straff. Lovbestemmelsen ble opphevet i 1891.²⁰³

Kammerherregårdens fysiske utforming ordnet og rangerte forholdet mellom herskap og tjenere og skapte avstand til det omkringliggende bysamfun-



net. Bygården var nærmest formet som en borg med hovedfløy, sidefløyer og uthusfløy, og disse omkranset et lukket gårdsrom. Innenfor denne bygningsmassen hadde herskap og tjenere sine områder. Tjenestejentene skulle være tilgjengelige til alle tider og hadde knapt noen privatsfære. De sov atskilt fra herskapet, men nær barna i et stort rom innenfor kjøkkenet. Rommet hadde mørke tømmervegger og «tarveligt udstyr forøvrigt». I uthusfløyen der vedskjul, vognskjul, drivhus, fjøs, låve og stall var plassert, var drengestuen plassert. Drengestuen var et friområde for tjenestefolk og arbeidere. Herskapet ferdedes sjelden der, men barna deres kunne springe ut og inn. Barna fikk ofte et nært forhold til tjenerskapet.²⁰⁴

Streik!

Stabilitet og stillstand er noen av standssamfunnets kjennetegn, men ved Ødegården Verk i Bamble fant det sted en begivenhet i 1881 som varslet om oppbrudd. Verket hadde flere likhetstrekk med det tradisjonelle verks-

I bysamfunnet levde herskap og tjenere under samme tak i de herskapelige bygårdene. Tjenestejentene utførte alt husarbeid og hadde også viktige oppgaver med omsorg og stell av barna i familien. Tjenestejentene sto alltid til disposisjon og hadde lite fritid, men noen avbrekk fra arbeidet kunne det bli. På bildet ser vi tjenestejenter i snøballkrig på Nedre Omnes i Sauland.

Foto: Mattis Omnes / Hjartdal Historielag

Overklassens skikker og tradisjoner viste hvem de var, og hvilket sosialt sjikt de tilhørte. Jakt var en av overklassens skikker.

De drev med jakt, ikke av nødvendighet, men antagelig fordi det bød på spenning og glede over å forvalte naturens ressurser.

I bildet ser vi at byttet ble stilt fram til skue og beundring i et jaktselskap hos Løvenskiold på Fossum i 1906.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum

samfunnet og standssamfunnet. Det var et ensidig industristed i et lite og avgrenset bygdesamfunn, og verket sørget for arbeiderfamilien på paternalistisk vis med boliger, skole og egen legeordning. Likevel var det vesentlige forskjeller mellom Ødegården Verk og det tradisjonelle verkssamfunnet. For det første førte sen etablering og rask industrialisering til en stor tilstrømming av utenbygds og utenlandske arbeidere, og stabiliteten i lokalsamfunnet ble forrykket. For det andre ble verket finansiert med utenlandsk kapital, eiere og ledere var også utenlandske, og ledelsen representerte en «fremmed» kultur i språk og væremåte. Ved Ødegården Verk manglet følgelig både den nærhet, stabilitet og kontinuitet i forholdet mellom høy og lav som preget både standssamfunnet og de gamle verksamfunnene. Grunnlaget for å utvikle tette personlige bånd mellom eiere og arbeidere var derfor ikke i samme grad som ved de gamle bruk og verk til stede ved Ødegården Verk.

Dette var bakgrunnen for at det utviklet seg protesterende holdninger blant arbeiderne i Bamble, og i 1881 brøt det ut streik ved verket. 600 arbeidere



la ned arbeidet som svar på at lønningene ble satt ned med ti øre per dag, samtidig som arbeidsdagen ble forsøkt forlenget. Arbeiderne gikk i samlet flokk til direktøren med beskjed om at de var villige til å gjenoppta arbeidet, men på de samme betingelser som tidligere. Direktøren svarte med å tilkalle både fogd og politi. Politiet fikk imidlertid i stand et møte mellom verkets ledelse og streikelederne, og de inngikk et forlik. Resultatet ble at etter en dags streik fikk arbeiderne innfridd sine krav fullt ut.

Allerede et halvt år senere gikk arbeiderne ved Ødegården Verk ut i streik på ny. Også denne gangen gjaldt streiken lønn, men den ble mer langvarig. Politiet ble igjen tilkalt, og de ble møtt av streikende arbeidere i prosesjon, kledd i sine beste klær og med vaiende faner og musikk. Dette var en fredag, og lørdag og søndag gjentok prosesjonen seg uten at det kom til uroligheter. Onsdag kom så amtmannen til stedet og fikk i stand forhandlinger mellom partene med det resultat at arbeidernes krav langt på vei ble imøtekommet. Det gjaldt lønn, men også kravet om å oppheve ordningen med at verkets kjøpmann fikk oppgjøret for arbeidernes gjeld direkte fra arbeidsgiver.²⁰⁵ Arbeidernes samlede opptreden hadde igjen ført fram, og streikene ved Ødegården Verk vitner om at arbeidernes forhold til arbeidsgiver var mer forretningsmessig og mindre personlig enn i det gamle arbeidslivet. Og mens de sosiale båndene i det tradisjonelle samfunnet gikk vertikalt og på tvers av klasseskillene, var streikene ved Ødegården Verk uttrykk for at arbeiderne var knyttet til hverandre og klassen med horisontale bånd.

Mot et klassesamfunn?

Telemark anno 1900 var kjennetegnet av økt sosial mobilitet og framveksten av nye sosiale klasser. Byvekst og etablering av ny industri, samt vekst i handel og samferdsel er en viktig bakgrunn. I byene og på industristedene kunne man etter hvert øyne konturene av det som skulle utvikle seg til et horisontalt delt klassesamfunn. Et eksempel er Skotfoss utenfor Skien. Industrisamfunnet Skotfoss vokste fram etter at Union Co hadde anlagt papirfabrikk og tresliperi ved Skotfossen i 1891–1892, og i 1900 hadde Skotfos Bruk cirka 600 arbeidere som skulle betjenes med boliger, skole, kirke og butikker. Stedet trakk til seg – foruten arbeidere – funksjonærer, handelsbetjenter, offentlige tjenestemenn og håndverkere, og de sosiale endringene nedfelte seg i stedets sosiale geografi. Arbeiderne bodde «nedafor» i leiligheter på ett eller to rom og kjøkken i store flerhusholdningshus, mens ingeniører og ledere bodde «oppafor» i egne villaer i Røråsen. Det var stor innflytting til Skotfoss fra resten av Telemark, og fra agderfylkene, Østlandet og Sverige. Men til tross for at folk hadde ulik bakgrunn, skapte likhet i økonomiske og sosiale betingelser grunnlag for fellesskap i arbeid, verdisyn og levemåter.²⁰⁶ Klassesamfunnet avtegnet seg i den sosiale geografien, men likevel preget paternalismen de sosiale relasjonene i Skotfoss-samfunnet – så vel som i Telemark – i lang tid.

Likevel ser vi en avvikling av det gamle vertikalt orienterte samfunnet mange steder i Telemark. I Porsgrunn løste de gamle konglomeratgårdene og bygårdsfellesskapet seg opp omkring 1900. Overklassen forlot byens sentrum, som ble overtatt av offentlige bygg, forretninger og industri, og arbeiderklassen etablerte seg i nye arbeiderbydeler i områdene rundt Porsgrunds Porselænsfabrik, Norrøna Fabriker og Porsgrunds Mekaniske Værksted på Vestsida og på Grønland og Havebyen utenfor bygrensen i Solum. På Østsida og sørøst i Porsgrunn vokste Baumannbyen og Nybyen fram som nye arbeiderstrøk. Middelklassebydelen finner vi på Osebakken, nord i byen, der Skiensfjordens Mekaniske Fagskole ble etablert i 1895 – som den første i landet – og trakk til seg teknikere, lærere, kjøpmenn og pensjonatvertinner. Byens fattige bodde i den gamle, førindustrielle trehusbebyggelsen – i «arbeidsfolks huuse» på Kirkehaugen.²⁰⁷ Etter hvert ble byen – og byene i Telemark – mer klassesdelt.

Telemark anno 1905

Hvilke befolkningsmessige, sosiale og næringsmessige endringer fant sted mellom 1800 og 1905? Det er tid for oppsummering og konklusjon.

På begynnelsen av århundret var Telemarks befolkning relativt spredt og bodde i lokalsamfunn og bygder som hadde en utstrakt grad av sjølforsyning og naturalhushold. Det ble produsert varer for salg innenfor trelast, håndverk og jordbruk, og pengehusholdet var utviklet, men likevel mer begrenset enn det senere skulle bli. Byene hadde utstrakt naturalhushold. I bakgårder og på engløkker dyrket bybefolkningen poteter og grønnsaker, og mange holdt seg med egg, melk og kjøtt fra egne husdyr. Livet i byen og på bygda var derfor ikke så forskjellig på begynnelsen av århundret som på slutten. For telemarkinger flest – kvinner og menn, barn og gamle – betydde det å skaffe seg levebrødet et liv i hardt arbeid. En liten overklasse av godseiere og rike bønder på bygdene og aristokrati i by og bygd skilte seg likevel ut. De levde av andres arbeid og omga seg med en luksus som var ukjent for de fleste. Telemarkingenes identitet var lokal og knyttet til steder, familie og slekt. Topografi, klimatiske forhold og næringsgrunnlag delte fylket i fjellbygder, skogsbygder, jordbruksbygder og kystbygder. Telemark var mangedelt med flere og sammensatte identiteter på begynnelsen av århundret.

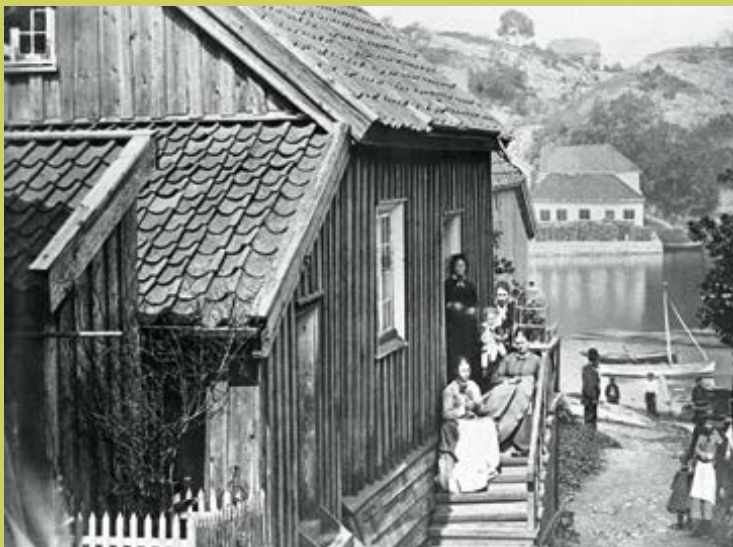
Hva så med Telemark anno 1905? Var Telemark et samlet eller delt fylke? Først og fremst var Telemark da et større Telemark i befolkningsmessig forstand. En kraftig befolkningsøkning førte til at mer enn dobbelt så mange telemarkinger bodde innenfor fylkets grenser ved slutten av århundret enn ved begynnelsen. Befolkningsøkningen var som en kile inn i det gamle Telemark og førte til oppbrudd, bevegelse og omlegginger i produksjon og næringsliv og sosiale forhold. To oppbrudd er vesentlige. Den ene er telemarkingenes flytting til kystregionen og byene i Telemark. Den andre er utvandringen til Amerika. I den andre var telemarkingene pionerer med en

DET MANGFOLDIGE TELEMAR



Gaustatoppen, stabburet og bonden var viktige elementer i Telemarks identitet på 1800-tallet. Men hvis dette bildet skulle representere Telemark, ekskluderes vesentlige deler av fylkets steder og folk, nemlig skutene, kystens kvinner, sjømenn, industrien og arbeiderne. Telemark var et sammensatt og mangfoldig fylke med flere og sammensatte identiteter.

Foto: Axel Lindahl / Nasjonalbiblioteket



Kvinner i Brevik (1880).

Foto: L. Bodnar / Telemark Museum



Grønnebyen i Notodden, bygd 1906–1911 som arbeiderboliger.

Foto: Postkort/Riksarkivet

tidlig og intensiv familieutvandring. En følge av flyttebevegelsene var de mange sosiale og kulturelle bånd som var knyttet mellom folk i ulike deler av Telemark og med slektninger utenfor fylkets grenser. Telemarkingenes horisont ble utvidet.

Telemarkingene ble stilt overfor mange valg på 1800-tallet, og oppbrudd og flyttinger var også brudd med hevdvunne tradisjoner. Kulturelle endringer, samt endringer i produksjon og næringsliv med hamskifte, industrialisering og økt handel førte til at mot slutten av 1800-tallet var fjerne og nære bygder og byer koplet tettere sammen med flere økonomiske og sosiale bånd. Skien ble «grossererbyen» og sentrum i handelen mellom by og omland, og også som industriby orienterte Skien seg mot sitt omland ettersom råstoffet til treforedlingsindustrien ble hentet fra skogene i Telemark. Pengehushold på bygdene og industrialisering styrket den gjensidige avhengigheten mellom byen og omlandet. I kystregionen fant en annen utvikling sted. Den kraftige veksten i kystnæringene – skipsbygging, skipsfart og istrafikk – gjorde at kystregionen ble sterkere integrert i verdensøkonomien. I denne delen av Telemark ble vinduet mot verden større og åpnere. Kystkulturen var en utadvendt kultur, og kystens folk dannet sosiale og økonomiske nettverk over havet.

Vi ser altså at Skien og kystbyene orienterte seg forskjellig mot omverdenen på slutten av 1800-tallet. Som industri- og handelsby vendte Skien seg mot sitt omland og mot innlandsfylket, mens kystbyene dannet nettverk utenfor fylkets og landets grenser. Økt handel og samferdsel førte på den ene siden til en tettere sammenkopling av fylkets bygder og byer på 1800-tallet. Samtidig ser vi en regionalisering og at kystfylket og innlandsfylket var mer delt.

EN LOKAL STRATEG

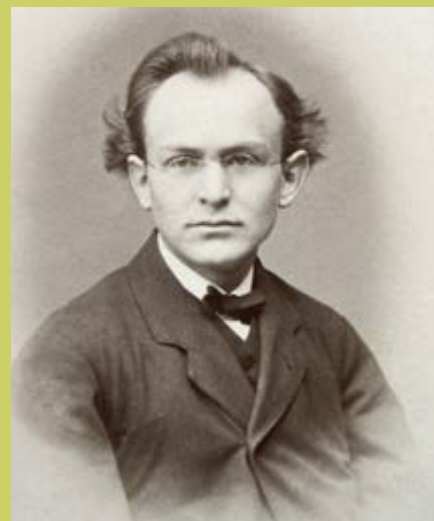
Gunnar Knudsen (1848–1928) var skipsreder, industrigründer og en viktig aktør i næringslivet i Telemark. Han kom til Porsgrunn som sjuåring i 1855. Det året seilte briggen Reform inn på havna i Porsgrunn, og om bord var skipper og reder Christen Knudsen, kona Guro Knudsen og de tre barna Knud Andreas, Jørgen og Gunnar. 24 år gammel overtok Gunnar farens rederi i 1872, sammen med broren Jørgen. Gunnar mente da at dampskipene hadde framtida foran seg, og reiste til Glasgow for å sette seg inn i byggingen av jernskip. Etter 1900 hadde Gunnar og Jørgen Knudsen det eneste dampskipssrederiet av betydning i distriktet, og i 1904 sluttet Gunnar Knudsen båtene sine sammen i rederiet A/S Borgestad. Rederiet disponerte da fire dampskip. I 1880 giftet Gunnar Knudsen seg med Anne Sophie Cappelen, et giftermål som innebar at han tok et steg inn i Telemarks sosiale elite, og han kunne flytte inn på herregården Borgestad.

Gunnar Knudsen drev også med bukserbåter og ble disponent i selskapet Langesundsfordens Buxerdampskips-Selskab i ung alder. Bukserbåter ble brukt til å taue eller manøvrere båter til havn eller i vanskelige farvann. Videre engasjerte han seg i iseksporten, kjøpte dam og ishus og fraktet is på egne skip. Men ikke minst interesserte Knudsen seg for den nye industrien i distriktet, og han ble styreleder for Porsgrund

Porselænsfabrik i 1889 da hans svoger og grunnlegger av fabrikken, Johan Jeremiassen, døde i 1889. Som styreleder moderniserte og rasjonaliserte han bedriften og satte en ny lønnsomhetsstrategi ut i livet.

Gunnar Knudsen var også opptatt av utdanning og kvalifisering av arbeidskraften i den nye industrien. På slutten av 1800-tallet var det ikke mulig å få høyere teknisk utdanning i Norge. Selv hadde Knudsen reist til Tyskland for å utdanne seg til ingeniør og mente at tekniske kunnskaper var avgjørende for næringslivets framtid. I 1885 ble Skiensfjordens Skole til Uddannelse af mekaniske Arbeider grunnlagt i Porsgrunn. Fagskolen var den eneste av sitt slag i Norge. Gunnar Knudsen var viktig støttespiller og Rasmus J. Brønlund skolens første bestyrer. I 1888 startet Porsgrunds tekniske Aftenskole. Gunnar Knudsen var en viktig aktør også her.

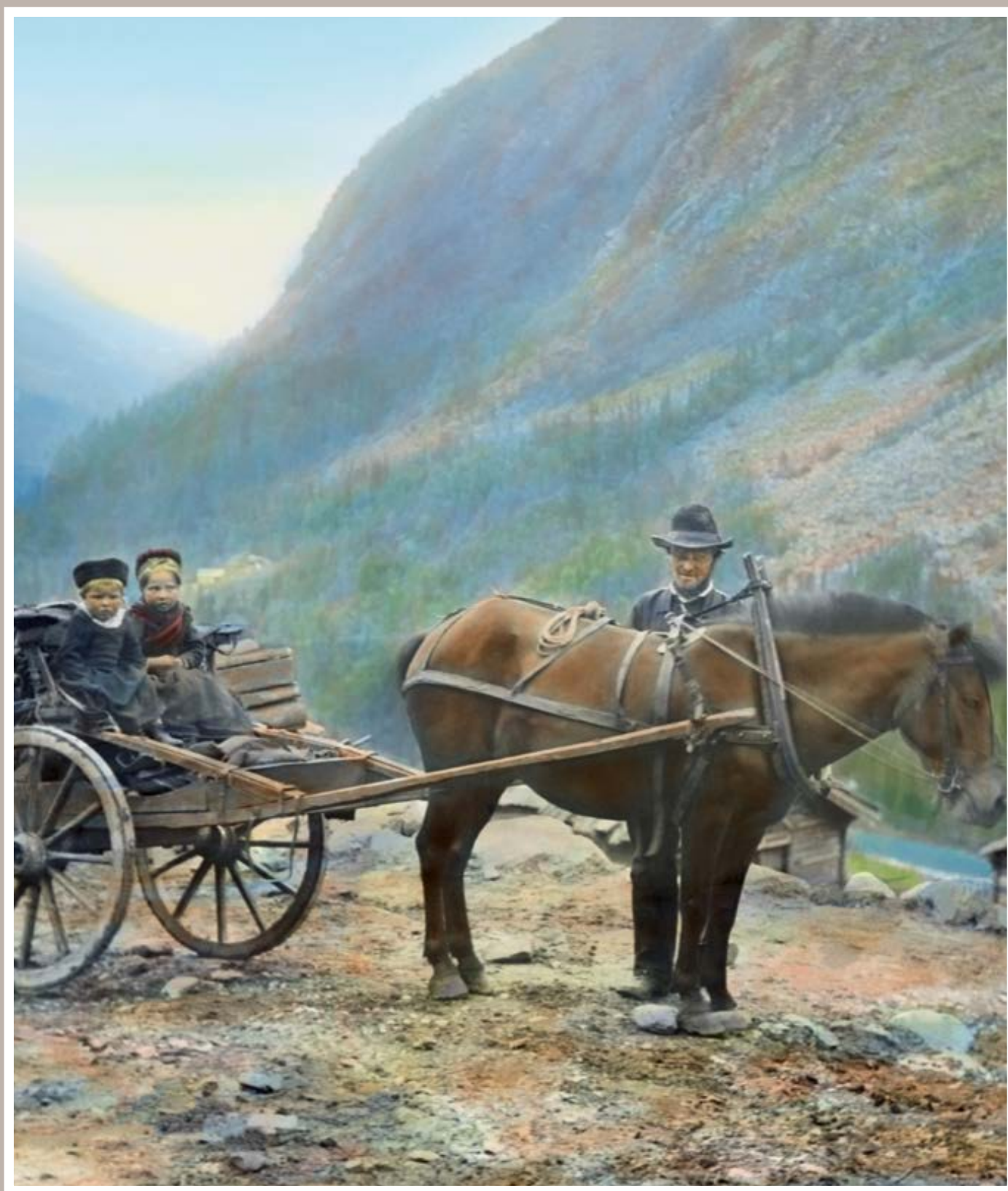
Men ikke minst var Gunnar Knudsen en viktig forkjemper å skaffe distriktet elektrisitet. I 1910 henvendte Knudsen seg til ordførerne i Porsgrunn, Skien, Gjerpen og Solum med et brev der han oppfordret kommunene til å samarbeide om å skaffe billig kraft, noe han mente ville utvikle distriktet til et industrientrum. Skien trakk seg fra samarbeidet, men i 1912 ble Skiensfjordens kommunale kraftselskap (SKK) konstituert. Gunnar Knudsen var strateg og selvskreven formann



Gunnar Knudsen (1848–1928)

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

i selskapets styre. Kraftselskapet førte til at distriktet bokstavelig talt ble opplyst, og til at industrien fikk nye vekstvilkår. Utviklingen av nedre Telemark til et av Norges viktigste industriområder kan tilskrives Gunnar Knudsens innsats for det interkommunale kraftselskapet.





GAMP OG DAMP – BANE OG BIL

Samferdsel i Telemark på 1800-talet

INGVAR SKOBBA

På 1800-talet skjedde det ein revolusjon når det gjaldt endringar i kommunikasjonane. Transporten av menneske og varer auka i kapasitet og tempo ved overgangen til dampbåtar og seinare jernbane og bil. Kanalutbygginga spela ei stor rolle for samferdsla i fylket, og etableringa av postvesen, utbygginga av telegraf og telefon gjorde at utveksling av informasjon og idear fekk nye kanalar.

SAMFERDSLÅ PÅ VATN OG VEG

Telemark ligg på tiandeplassen av fylka når det gjeld areal, men fylket er det fjerde største i vassflate. Telemarksvassdraget, som renn ut i Skien, utgjer størstedelen av dette. Av det totale landarealet på 15 300 km² er rundt 10 000 km² nedbørsfelt til dette vassdraget. Resten renn ut frå Nisser, Vråvatn og Fyresvatn i Nidelva til Arendal. Frå Tokevatn og Drangedal renn vassdraget ut ved Kragerø og frå Siljan og Farrisvannet til Larvik.

Vassdraga batt dei øvre delane av fylket til kysten, og dei var den lettaste måten å ta seg fram på både i båt om sommaren og på isen om vinteren. Ikkje minst betydde vassdraga mykje som fraktveggar. Namn som Lastein ved Dalen og Lahelle ved Skienselva kan ha røter tilbake til vikingtida og eksporten av brynestein. Det same har namn som kjem av *grjot* som tyder stein. Ein finn plassar

som Grotevje nedanfor Lunde sluse, Grøtvik i Voldsfjorden og Grøtsund i Farriselva.¹ Stadnamn som Farvollen, Nautesund og Lundefaret vitnar om samferdsla langs vassdraga.

Dei eldste samferdselsårene følgde vassdraga på land og på vatn frå vest til Skien eller det som seinare vart Telemarkskanalen frå Dalen til Skien. Frå Skien gjekk transporten fyrst i seksrodde prammar oppover Norsjø til Ulefoss. Eigaren av Ulefoss jernverk var eigar av garden Fjære i Fjærekilen og hadde såleis einerett på denne transporten fram til 1841. Vidare drog ein på vegen forbi fossen og så i prammar til Eiestrand og langs vegen til Nomevatn. Ferjemannen overtok så ved å ro motstraums til Lundefaret. Frå 1788 blei bøndene pålagde å bygge kjerreveg frå Lundefaret på austsida av elva opp til Saltevje.

Nye ferjemenn hadde så ansvaret for å ro vidare til Fjågesund, Spjotsodd, Bandakslisli og Dalen. Frå Dalen gjekk det rideveggar til Vinje prestegard, Smørklepp og til Haukeli og Vågsli. Ved Børtevatn var det òg ein ferjemann som skyssa over vatnet. Den store ferdsla kan det ikkje ha vore, for så seint som i 1853 skreiv Ivar Aasen at han hadde vanskeleg for å finne ut kor vegen eigentleg gjekk over Børteheia og fram til prestegarden i Vinje.²

Midt-Telemark nådde ein ved å ro frå Fjærekilen til Sjøbua ved Gvarv. Strekninga var på tre mil og hadde tolv roskeft. Frå Gvarv gjekk det ei mils veg til Harpestå i Bø. Her var det

HEST MED STOLKJERRE

på Krokan i Tinn før fossen blei lagd i rør og industrien gjorde sitt inntog.

Foto: Anders Beer Wilse / DEXTRA
Photo / Norsk Teknisk Museum



VATN OG VASSDRAG kjennemerker Telemark og har vore viktige ferdselsårer for brynestein og tømmer, folk og fe. Det var fossekrafta som dreiv sagene og som seinare la grunnlaget for industrifylket Telemark. Arendalsvassdraget, Kragerøvassdraget og vassdraga frå Vest- og Aust-Telemark til Skien var hovudårene til kysten og sambandet med utlandet.

skysskifte, og frå pramplassen ved Botten rodde ein om sommaren på Bøelva til Soterud under Verpe før ein atter måtte bruke veg til Skarkevju brygge ved Seljordsvatnet.³ Her skulle ein ferjemann stå for reisa opp Seljordsvatnet. Da trafikken var svært liten, blei bøndene langs ruta pålagde fyrst etter «tilsigelse at befordre de reisende og deres varer».⁴

Tinn i Aust-Telemark hadde frå gamalt av samband med Vestlandet langs ei slepe som gjekk frå Veggli i Numedal til Eidfjord og Sørfjorden i Hardanger. Slepa gjekk via det nordaustre hjørnet av Tinn og øvre enden av Mårvatn. Ein annan hovudveg gjekk opp Vestfjorddalen og vidare til Rauland og Vinje og over Haukeli til Ryfylke. Austover gjekk det ein veg frå Tessungdalen til Numedal.⁵ Eit anna viktig samband med Vestlandet var

Hardingslepa frå Espe i Hardanger til Rauland der det kvart år var ein stor heste- og handelsmarknad. Hestehandlarar frå Hardangerbygdene kom dit med driftene sine. Frå 1826 var marknadsplassen Saltpytt, og frå kring 1850 Åmyri i Rauland, den andre fredagen etter jonsok. Her blei det handla hest, brygga og baka, og spelemenn, kvedarar og festglad ungdom heldt på i tre heile dagar.⁶

Skyssvesenet var det einaste offentlege kommunikasjonstilbodet frå midt på 1600-talet og til dampskipa og jernbanen kom i siste halvdel av 1800-talet. Bøndene var organiserte i lag som hadde plikt til å gje reisande skyss. Skyssen var delt i friskyss, som gjaldt alle i kongens teneste, og betalings- eller pengeskyss for dei som reiste i private ærend.⁷ Skysskifte skjedde på skysskiftegardar som blei utpeika av futen. Skysskaffaren måtte halde husrom, mat og drikke til dei reisande. I tillegg var desse gjestgjevarstadane viktige sosiale møteplassar for dei som var på reise.

Ole Blom (1784–1846) var frå garden Neset i Kviteseid. Forutan bonde var han sagbruksforvaltar, stortingsmann og bygdas fyrste ordførar i perioden 1834 til 1841. I dagboka fortel han at han i 1810 drog frå Neset den 18. mars til Fjågesund og så til Verpe i Bø «hvor jeg traf Elef Faret, Hans Funnemark og Rasmus Fjone som alle levede godt og tilbød mig at tage Deel i Fornøyelsen. Derfra reyste vi til Lundefaret hvor Lensmand tracterede gallant om Aftenen».⁸ Dagen etter reiste han om Ulefoss til Skien. Dei neste fire dagane var opptatt av forretningar, og den 25. mars drog han frå byen til Fjågesund og dagen etter heim til Neset. Heile byturen hadde tatt sju dagar, og av dei bruka han fire dagar på reisa opp og ned. Reisene til den velståande Ole Blom står i kontrast til den måten husmannsguten Aasmund Olavsson Vinje (1818–1870) gav seg i veg på til skule og jobb i 1840-åra. Hausten 1841 skulle 23-åringen byrja på lærarseminaret i Asker i Akershus etter å ha fått låne 50 dalar. I slutten av juli gav han seg i veg saman med gardmannssonen



KANALEN OG DAMPBÅTEN
batt Skien til dei midtre og
øvre bygdene og gjorde
byen til handelshovudstad.

Foto: Postkort/Riksarkivet

Olav Fetveit. Utstyrt med klede, nokre bøker og niste tok dei beina fatt den 22–23 mil lange vegen og bruka godt over ei veke for å rekke opptaksprøva.⁹ I desember 1843 søkte Vinje på lærarpost i Mandal. Han fekk jobben og skulle møte den fyrste mars. Han spente på seg skia, og ein ven følgde han dei fyrste mila til Skafså. Han følgde så den gamle Bispevegen ned til Valle og fór nedover bygdevegane i Setesdal til Kristiansand og vidare til Mandal. Lånet som han fekk av grannen til reisa, gjekk til mat og overnatting, for føter og ski var gratis. Fyrste mars starta han lærargjerninga, og «den lange skituren frå Vinje skaffa nok den nye timelærarespekt i guteflokken».¹⁰

Ferjer og sundmenn var viktige der vegar møtte vatn og elver så mange stader i Telemark. Nokre var der vegen kryssa elva, som ved Akkerhaugen og Farvolden; andre var der ein gjekk frå veg til ferje som Lundefaret i Lunde. Andre viktige ferjestader var Midtbøen under Syftestad, Fjågesund og Spjotsodd i Kviteseid.¹¹ I Nissedal var det tre slike stader: over Nisser ved Kyrkjeneset og Fjone,

Tveitsund på sørenden av Nisser og Haugsjåsund ved Treungen. Dei to siste hadde med elvesambandet til Arendal å gjere. Liknande plassar kom det etter kvart til å bli både gjestgjevargardar og skysstasjonar, og det blei knutepunkt for samferdsla.¹² Dei sørjde for kost og losji, og dei var møteplassar for handel, utveksling av nyhende og sosialt samvær. Men det kunne gå gale. Torjus Gundersen blei gravlagd 19. mars 1782 på Nissedal kyrkje etter at han blei funnen død «formodentlig frossen i hjel, da han temmelig beskjænet skal have forladt Tvedtsunda, hvor nogle som vare komne tilbake fra Arendal med Last skal have skjænet ham».¹³

Bøndenes plikt til å halde vegane farbare og bygge bruer går så langt tilbake som ein hadde eit ordna statssamfunn. Så lenge bøndene såg at det var i deira eigen interesse å rydde veg og utbetre han, var der liten motstand mot arbeidsplikta.¹⁴ Men da nyanlegg tok til, og bøndene blei pålagde å stelle vegar og bruer langt frå heimstaden, tok dei til å protestere. Den vanlegaste klaga på skyssen

HESTEN VAR ARBEIDSKAR, SKYSSMIDDEL OG STATUS I BONDESAMFUNNET

1. Gabriel T. Roalkvam (1896–1973). Landbrukskandidat frå Noregs landbrukshøgskole på Ås og fylkesagronom for husdyrbruk i Telemark frå 1936 svir eller merker ein dødehest. Svi-/brennjern blei bruka for å «sveise» sprekkar i hoven eller for å merke hesten i hestesjå eller før han blei send ut på beite. Karen med taumane held oppe det andre beinet for at hesten ikkje skal rykke til når han merkar varmen frå jernet.

Foto: Fotograf ukjend / I privat eige

2. Den fyrste hestekyssen på Gaustatoppen for fornemme turistar. To dødehestar og den eine med kvinnesal. Kortet datert 29. mars 1909.

Foto: Postkort / I privat eige

3. Hest og slede på islagde vatn var i mange hundreår den raskaste måten å ta seg fram på. Statusen ved å ha den raskaste hesten førte til travløp vinterstid på islagde vatn ofte i samanheng med vintermarknaden, som i Kviteseid. Sleden blei etter kvart erstatta av sulky som her frå Porsgrunn i 1907.

Foto: Postkort / I privat eige

4. Snøskuter med hestekrefter på fjellet ved Rjukan i 1942.

Foto: Postkort/Riksarkivet

5. I overgangstida mellom bil og hest i byrjinga av 1900-talet vart det lagt restriksjonar på bilkøyringa både når det gjaldt fart med maksimum 15 km/t og kor dei kunne køyre. Det var omsynet til hestetrafikken og standarden på vegane som var årsakene.

Foto: Mattis Omnes / Hjordal historielag

Hesten var bondesamfunnets slitar. I Grenlandsområdet og i skogsbygdene var den mørke dødehesten populær fordi han var ein god trekkhest i skogen og i gardsdrifta. Til høgtider som brureferd vart han strigla og stelt for å gå i spissen for følget. Statusen ved å ha den raskaste hesten førte

til kappkøyring – anten det var for å kome fyrst til kyrkja juleftan eller på islagde vatn. På skysstasjonane hadde bøndene plikt til å møte med hest og skysskar til dei reisande. Dei fyrste turistane blei skyssa av hest og karjol, seinare i finare landauervogner.



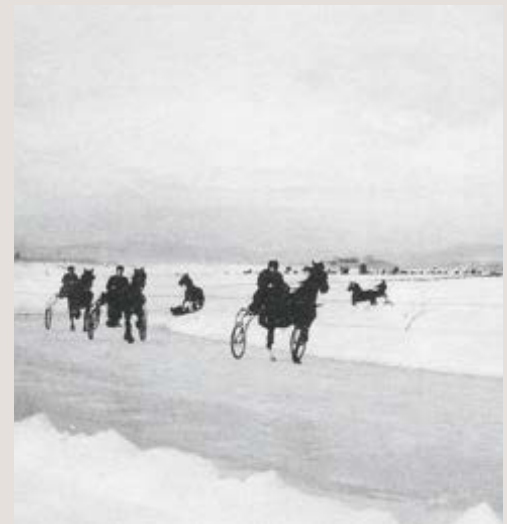
1



4



2



3



5

var at nokre skyssa for mykje og andre for lite. Bjarne Rogan skriv at haldningane til skyssen i dei ulike landsdelane varierte frå protestar til tilslutnad: «Misnøyen avtok i de østlige strøk av Telemark, og kan knapt konstateres i indre deler av amtet. Et unntak er kritikk i tiden like før 1850.»¹⁵ I 1816 blei friskyssen avskaffa. Nye veglover i 1824 og 1851 avskaffa det gamle vegstellet, og ei storstilt vegutbygging tok til, og i 1860 overtok faste stasjonar hesteskyssen. Men i Telemark var det framfor alt dampbåtar og kanalutbygging som skulle revolusjonere kommunikasjon og samferdsel så vel langs kysten som innanlands.

DER KJEM DAMPEN

Den 21. desember 1852 gjekk hjuldamparen Statsraad Stang av stabelen ved Gåsodden i Fjærekilen til korpsmusikk, song og salutt. Avisa *Correspondenten* skreiv at båten var det fyrste inngripande reformsteget i det «telemarkske kommunikasjonsvesen».¹⁶

25 år tidlegare, i 1827, hadde dei fyrste hjuldamparane Constitutionen og Prinds Carl blitt sette inn i rute mellom Christiania og Christiansand og mellom Stavern og Göteborg og København. Året etter gjekk den privateigde Oscar mellom Christiania og Bergen.¹⁷ Dei fyrste dampbåtane hadde mange

DEI GAMLE VEGANE måtte krysse både elvar og sund, og desse stadene blei viktige møteplassar med gjestgjevarstover og seinare landhandel og posthus.

Illustrasjon: Overfartsscene fra Telemark av Siegwald Dahl / O. Væring Eftf. AS





DAMPBÅTEN KJEM TIL AKKERHAUGEN BRYGGE.

Frå Heddal til Skien bruka båten på sommarruta i 1894 fem timar med avgangar frå Heddal klokka 6 om morgonen og klokka 14 om ettermiddagen. Ein sundmann stod for trafikken over elva.

Foto: Postkort / Telemark Museum

stader ikkje noka brygge å legge inntil. I Kragerø måtte båten stanse ute i Berøfjorden og reisande og varer fraktast med småbåtar til byen. Fyrst i slutten av sekstiåra bygde skipsreiar August Bonnevie brygge på eiegen sin Bjørnsborg. I 1872 blei det bygd ei brygge på Bosebodskjæret med bru til fastlandet. Nå auka anløpa til byen både med den kystgåande og den lokale båttrafikken. I 1867 var det ca. 150 anløp som 25 år seinare hadde auka til ca. 1350.¹⁸ Dei nye damprutene fekk etter kvart stans i Brevik og seinare Langesund.

I løpet av våren 1851 opna ei lokal dampbåtrute mellom Brevik-Langesund og opp til Skien. Året etter blei denne erstatta av båten Trafik. Frå juli 1852 og ut året frakta han 8414 passasjerar og bukserte 194 fartøy opp til Skien.¹⁹

Statsraad Stang blei liggande innefrosen til mai 1853 da han starta si ordinære rute frå Fjærestrand til Tangen i Heddal, ein tur som tok tolv timar. Ruta blei ein stor suksess da han allereie fyrste året frakta 14 781 passasjerar, med opptil 200 reisande kvar dag, og 13 784 tynner gods.²⁰ Ikkje alle var like begeistra for det moderne framkomstmiddelet. I Heddal protesterte bøndene fordi dei mista inntekta frå pramtrafikken, og ein var redd

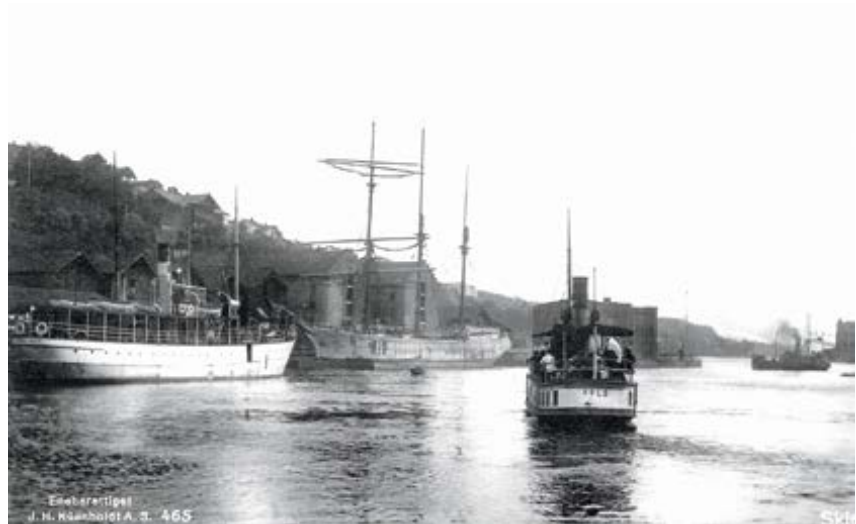
for at gneistar frå skorsteinen skulle sette fyr på bygningar.²¹ I 1851 blei det tatt initiativ til dampbåt på vestvatna: Flåvatn, Kviteseidvatn og Bandak. Lokalt blei det reist kapital, og med støtte frå Stortinget vedtok ei generalforsamling i februar 1852 å bestille ein båt frå Marshallverftet i Shields i England. Båten hadde 33 hestekrefter og var 100 fot lang og 15 fot brei og kunne ta 50 reisande. Båten blei frakta i delar til Ulefoss i to malmprammar dratt av Statsraad Stang og på hest vidare til Strengen. Der blei han klinka saman og sjøsett den 6. juli med det nasjonalromantiske namnet St. Olaf. I byrjinga var det skepsis blant bygdefolket, og drifta var dei fyrste åra alt anna enn lønsam.

Heilt frå byrjinga av 1800-talet hadde det vore idear om å kanalisere sambandet mellom Norsjø og Skien. Tømmerinteresser ville ha regulering av vassdraga med kanalbygging, som betydde lettare transport og mindre svinn på grunn av fossane. Sagbruka ville få jamnare vassføring spesielt i tørkeperiodar og ei regulering som ville hindre flaum og øydeleggingar under vårsmeltinga og i nedbørsperiodar.²² I 1831 sendte amtmanden eit brev til regjeringa der han bad om at ein «forbedret Transport-Indretning istandbraktes ved den saakaldte Skotfos». I 1843 foreslo ein kommisjon å bygge ein kanal gjennom Løveid og demme opp Hjellevatnet i Skien.²³ I 1846 kom statsråd Stang i spissen for ein delegasjon med blant anna ein ekspert på kanalutbygging frå Trollhättan i Sverige for å sjå på terrenget der kanalen skulle gå. Stang uttrykte stor optimisme over framlegget, men dei tronge økonomiske tidene gjorde at saka blei liggande. Det neste initiativet kom frå fløytingsinspektør Engebret Soot tre år seinare. Han ville ha ei sluse mellom Hjellevatnet og Bryggevatnet som kunne sikre jamn vassføring til sagbruka og gje samband mellom havet ved eit kanalanlegg frå Løveid til Norsjø. Nå blei det utarbeidd kostnadsoverslag også over andre alternativ

som grusveg, hestejernbane og lokomotivjernbane. Men både kanaldirektør K.S.B. Røyem og den nye amtmannen Aall gjekk inn for kanalbygging, som amtmannen sa ville bety at «Norsjø ... kunne betragtes ikke som en Indsjø, men som en Bugt av Havet». ²⁴ (Sjå Agøy.) I 1854 vedtok Stortinget å løyve pengar til Skien-Norsjøkanalen. Arbeidet tok sju år, og Løveid blei opna den 14. mai 1861, og dermed var vassvegen frå havet til Norsjø ferdig. ²⁵ Løveidkanalen var for trong til at hjuldamparen kunne passere, men allereie i 1862 kom ein ny propell- eller skruvebåt som blei kalla opp etter kanalens far, amtmann Aall.

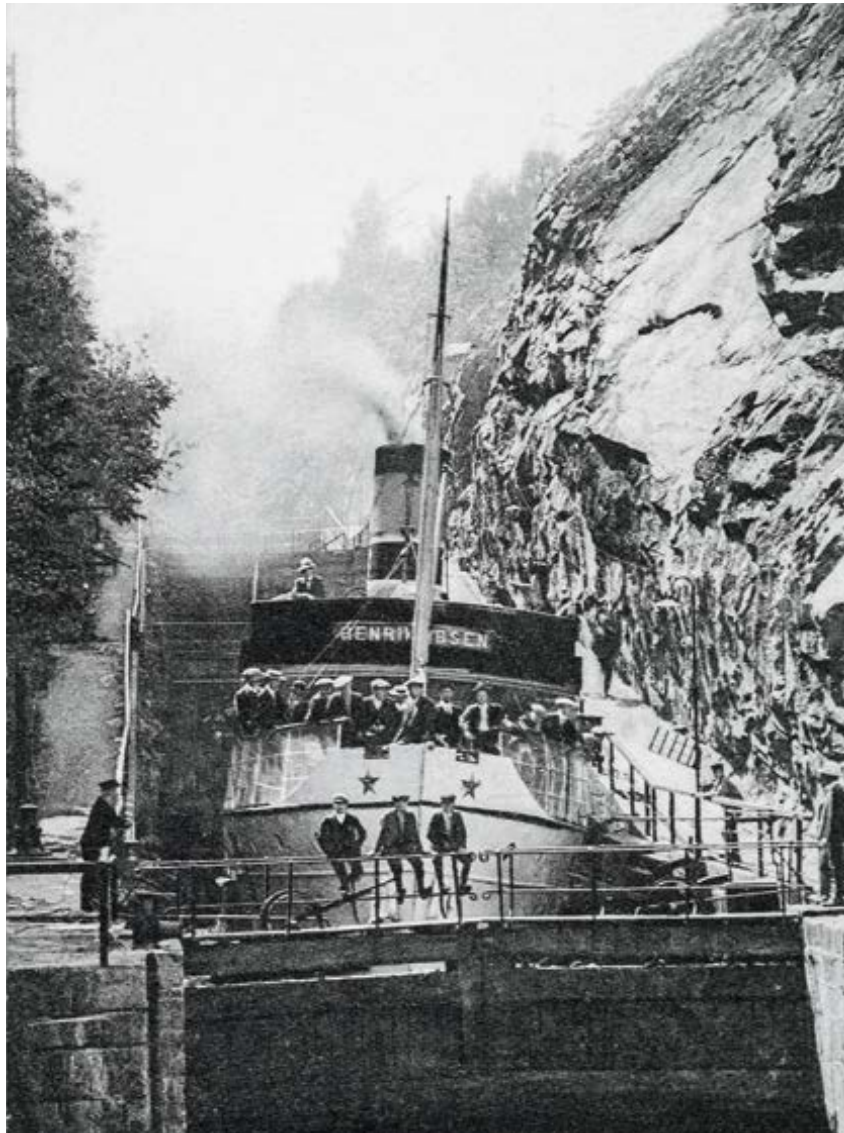
Etter kvart kom det dampbåtar på fleire vatn i amtet. I 1864 byrja Rjukan å trafikkere Tinnsjøen. Same året blei Tokedølen, som var av same type, sett inn på Tokevatn i Drangedal. På Nisser og Vråvatn gjekk Dølen frå 1867. På Seljordsvatnet gjekk Snarken, som i 1876 blei erstatta av Fjøllguten, og året etter gjekk Fyresdal på Fyresvatn. ²⁶ På Norsjø blei det konkurranse om trafikken, og nye båtar kom til, som Norsjø i 1868 og Victoria i 1882. Løveid blei sett inn på eiga rute frå Årnes ved Gvarv til Skien. Dette blei ei viktig rute for midtamtet, og båten frakta jordbruksvarer nedover og post og kolonial- eller byvarer oppover. ²⁷ I 1885 var Norsjøvassdraget med tolv båtar det innanlandsvassdraget som hadde flest båtar i trafikk. ²⁸ Ei viktig oppgåve for båtane var i byrjinga sleping av tømmer. Men frakt av folk og fe fekk etter kvart meir å seie, og til dømes Dølen skulle ein gong i veka frakte passasjerar og gods mellom Tveitsund og Vråliosen. Båtane var i drift så lenge vatna ikkje var frosne til. For dei fleste var sesongen mellom april og desember.

Den neste store samferdselsåra som skulle binde dei indre bygdene til Skien og opne for ferdsla til havet, var bygginga av Bandakkanalen, eller strekninga på 17,4 km mellom Ulefoss og Hogga. Frå Hogga er avstanden til Dalen 63 km. Til saman frå Skien er strekninga 105 km. Eit viktig motiv



for å kanalisere strekninga var å lette tømmerfløytinga som blei sterkt hefta med tømmervasar og tap, særleg ved Vrangfoss. I eit brev til amtmannen den 18. juni 1881 blei kanaldirektøren «bemyndiget [...] til at lade foretage nærmere Undersøgelse for en kanalisering af Elven mellem Strengen i Flaabygd og Ulefos i Holden». ²⁹ Ein komité blei nedsett for å kome med eit kostnadsoverslag, og i januar 1887 kom arbeidet i gang med over 300 tilsette som raskt auka til 500. Desse jobba i to skift døgnet rundt. *Avisa Varden* hadde den 14. september 1887 ein artikkel «Vrangfoss nu og om 5 Aar» som var henta frå *Dagbladet*. I artikkelen kunne ein lese at det ikkje hadde skjedd nokre ulykker som var verdt å nemne, og at for å førebygge ulykker blei dynamittskota avfyrt i kvilepausane til frukost, middag og kvelds. «Da affyres op til 150 Skud paa en Gang og da drønner det i Fjeldene rundt omkring». Vidare hevda artikkelen at det kom til å bli ein flott turistveg, og «Gaar der Dampskib om Aftenen fra Kristiania, vil man tidlig om Morgen kunne være i Skien, om Eftermiddagen i Dalen, om Aftenen i Vinje og næste Morgen i Bergen». ³⁰ Korleis artikkelforfattaren skulle koma seg til Bergen neste morgon skriv han ikkje. Den 20. september

SKIEN HAMN var det viktigaste bindeleddet med kysttrafikken og utlandet. I 1896 gjekk 23 dampskip i fast rute til byen, og av desse gjekk 14 på utlandet. Foto: Postkort / J. H. Kienholdt AS / Telemark Museum



OPNINGA AV LØVEIDKANALEN i 1861 skulle bety at «Norsjø ... kunne betraktes ikke som en Indsjø men som en Bugt av Havet». Foto: Postkort / Riksarkivet

1892 var den offisielle opninga av kanalen med kong Oscar II til stades. Det var til da det største anleggsarbeidet i landet.

Samferdsla over austvatna til Heddal og seinare Notodden og på vestvatna til Dalen skulle bli dei viktigaste vegane for folk og varer fram til bilen tok over i mellomkrigsåra. På austvatna var det frå Løveid til Heddal i 1900 14 brygger der båten la til. På vestvatna frå Ulefoss til Dalen var det 20 brygger. Her blei varer lossa og lasta, og hit kom

posten. Dei var møteplassar for folk på bytur, og ungdom møtte opp når båten kom, ofte med prammar for å ro folk til lokale brygger. Dei var tidas drosjer. Etter kvart skulle dei mange turistane fylle båtane til Dalen for å sjå attraksjonane Vrangfosslusene, Gaustatoppen og Rjukanfossen eller reise vidare over fjellet til Røldal og Odda. Nå fekk telemarkingane ein ny tidsdimensjon å halde seg til – tidspunktet når dampbåten kom og gjekk.

VEGBYGGING OG LITT JERNBANE

I utsnittet frå vegkartet frå 1830 til Joh. Skougaard i *Det Norske Veivæsens Historie* frå 1899 ser ein at det var lite vegbygging i amtet i dei tre fyrste tiåra av 1800-talet. Dei vegane som blei bygde eller utbetra, følgde stort sett vassdraga, som vegen langs Norsjø til Ulefoss og vidare til Strengen. Det same gjaldt vegen frå Bø til Seljordsvatnet og vegen frå Gvarv langs Sauarelva til Heddal og vegen frå Ørvella til Tinnoset. Den einaste som bryt mønsteret, er vegen frå Ørvella gjennom Sauland, Hjartdal og Flatdal til Seljord. Frå Seljord held vegen fram over Brunkeberg og endar i Kviteseid. Elles blei vegen frå Larvik til Eidanger, Brevik og Langesund og vidare sørover med ein avstikkar ned til Kragerø lagd om og utbetra. I byrjinga av 1840-åra blei vegen over Meheia ferdig. Denne vegen var litt av forklaringa på kjøpmennene i Skien si interesse for å bygge Løveidkanalen fordi «kjøpmannsadelen» i Skien opplevde at handelen med bøndene i Heddal, Tinn, Hjartdal, Flatdal og Sauherad minka etter at nyvegen til Kongsberg stod ferdig.³¹ Omtrent samtidig blei vegen frå Brunkeberg til Høydalsmo og Åmot vidare forbi Bøgrend gjennom Vinje og til Gugarden i Haukeli opna. Vegbygginga blei vedtatt ved ein kongeleg resolusjon i 1837, og vegen skulle finansierast med statlege løyvingar.³² Vegen skulle vere tre meter brei og gruslagt, men vegen blei bygd med lite bruk av fjellarbeid slik at han var svært bakkete og tungvinn. I

Høydalsmo blei det skyssa oppover til Øyfell og Rauland, nordover Grønlihei til Vinje, sørvestover til Lårdal og Dalen og austover til Kviteseid og Seljord. På Mogen blei det bygd hotell som etter kvart blei supplert med skysstasjon, posthus og landhandel.³³

Ein ny veglov oppretta i 1851 eit statleg vegvesen for hovudvegane og mellomriksvegane. Nå blei retten til å løyve midlar til hovudvegar og bygdevegar overført til amts- og kommuneformannskapa som hadde blitt oppretta i 1837.³⁴ Men det var på det vegfaglege og tekniske at dei store endringane kom, og som dei reisande langs vegane merka. I 1852 blei Christian Wilhelm Berg (1814–1873) tilsett som vegassistent i Indredepartementet og tolv år seinare som landets fyrste vegdirektør. Han ville modernisere dei gamle vegane som gjekk opp og ned i bratte bakkar og utan fundamentering og med dårleg dekke. Under hans leiing blei dei fleste hovudvegane bygde etter makadamiseringsteknikken som var utvikla av den skotske ingeniøren John McAdam i 1820-åra. Etter at vegen hadde blitt grave ut og planert, blei det lagt lag med pukstein før vegdekket blei grusa. På kantane skulle det gravast grøfter, og vegbanen skulle vere høgast på midten slik at det blei avrenning. I tillegg skulle vegane ha slake stigningar slik at hestane kunne trekke tyngre last. Det var idealet. Desse nye tankane om vegbygging kan ein i dag mellom anna finne ved «Hekti» på den bratte vegen frå Krossli ned til Bاندakslisli brygge. I dei bratte kleivane gjer vegen ein sving og kryssar seg sjølv over ei bru. *Skilingsmagasinet* frå 1873 skreiv: «Den nye vei stiger i 10–15 buktningar oppover skråningen; et sted slår den, som en slags knute på seg og stiger ved hjelp av en liten bro over seg selv.»³⁵

I siste halvdel av 1860-åra blei vegen frå Kragerø til Merkebekk i Drangedal bygd. Etter initiativ frå stortingsmann og ordførar Peder E. Ellingsen Voje i 1873 gjorde heradstyret vedtak om at vegen burde halde fram gjennom Tørdal og fram til Stegane i Vråd-



dal. Til dette løyvde heradsstyret 8000 spd og skulle yte 1000 til om vegen var gjort til ein moderne «sjåssé». Vegen stod ferdig 1888 med ei lengde frå Merkebekk til Vrådalen på nær 70 km. Med det hadde Vrådalen fått eit nytt veksamband til kysten. Typisk for hovudvegane var at dei blei finansierte ved eit spleiselag mellom staten, amtet og heradet. I tillegg spela lokale initiativtakarar ei viktig rolle når det gjaldt lokaliseringa av vegane, som i dette tilfellet Peder E. Ellingsen Voje.³⁶

I perioden 1840 til 1895 auka veglengda i landet til 27 000 km eller med 77 prosent. I Bratsberg amt var auken på nærare 90 prosent. Det meste av dette var utbygging av bygdevegar.³⁷ I 1900 hadde amtet 712 kilometer med hovudvegar, 1102 kilometer med bygdevegar og 197 kilometer med ridevegar.

VEGAR I TELEMAR Kring 1830. Etter Skougard 1899.

«HEKTI» på veggen mellom Bandakslis brygge og Krossli blei bygd i 1859/60. I *Skillingmagasinet* blei veggen skildra i ei modernisert språkform: «Den nye vei stiger i 10–15 buktninger magelikt oppover skråningen; et sted slår den, som en slags knute på seg selv og stiger ved hjelp av en liten bro over seg selv.»

Foto: Martin Holm Tangen



PEDER ELLINGSEN VOJE (1827–1914) var ordførar i Drangedal i 15 år frå 1868 og stortingsrepresentant for Bratsberg amt i tre periodar frå 1868 til 1876. Han var ein pådrivar for å få bygd veggen frå «Sørlandske» til Merkebekk og Prestestranda og seinare heilt fram til Vrådal. Veggen var ferdig i 1888.

Foto: Fotograf ukjend / Stortingsarkivet



Dei fleste ridevegane var i Øvre Telemarken fogderi med til saman 124 kilometer.³⁸

Forutan dampbåtane og vegutbygginga skulle jernbanen òg gjere sitt inntog i andre halvdel av 1800-talet. I 1871 opna jernbanen frå Christiania til Kongsberg. I november 1882 opna Jarlsbergbanen mellom Drammen og Skien.³⁹

Nå hadde både reisande, post og varer fått eit alternativ til dampbåten langs kysten. Men som i mange samferdsels spørsmål var det i forkant ein diskusjon om lokalisering av jernanelina. I utgangspunktet var formannskapa i Skien og Porsgrunn samde om at ei line frå Kongsberg til Skien og vidare til Porsgrunn og Brevik var det beste. Porsgrunn braut etter kvart dette samarbeidet og gjekk inn for det alternativet som vann fram med lina frå Drammen over Larvik og Eidanger til Porsgrunn og Skien.⁴⁰ I amtet hadde jernbanen nå ei samla lengde på 32 km, om ein tek med sidelina frå Eidanger til Brevik som stod ferdig i 1895. Banene hadde ni stasjonar for lokaltrafikk mellom Oklung og Skien og fem stasjonar mel-

lom Eidanger og Brevik. Talet på reisande, «Antal afgaaede og ankomne reisende», til Skien auka frå litt over 100 000 i driftsåret 1883–1884 til rundt 350 000 i 1897–1898.⁴¹ Den største auken kom etter at Bandakkanalen opna i september 1892. Frå hovudstaden kunne ein nå ta toget og overnatte i Skien for så å ta båt til Dalen dagen etter. Frå Dalen kunne ein ta hesteskyss over fjellet til Røldal og Odda og derifrå båt til Bergen. I dei fyrste åra var veggen open for sommartrafikk 16–20 veker avhengig av vêret. Rundt 1900 var Dalen ein av dei mest trafikkerte stadene i Noreg, og persontrafikken over Haukeli var hovudåra i transporten mellom Kristiania og Bergen fram til Bergensbanen stod ferdig i 1909.⁴²

Kanalane og jernbanen batt Skien til resten av amtet. Da «kjøpmannsadelen» i byane mista handelsprivilegia, vaks det fram ei gruppe grosserarar i Skien som forsynte dei mange landhandlane og handelslaga i bygdene med varer, samstundes som dei tok imot produkta bøndene hadde å selje. Landhandlane hadde eit mangfaldig utval

av varer som folk trong til dagleg. Handelen gav arbeid og inntekt til kjøpmenn og tilsette, og mellom landhandlarane og grosserarane vaks det fram ei gruppe handelsreisande.

I perioden frå 1875 til 1900 vaks folketalet i Skien frå 5900 til 14 850, eller med 152 prosent.⁴³ Det var berre Kristiania som hadde ein tilsvarande auke. I 1896 hadde byen 23 dampskip i fast rute, og av dei hadde 14 rute på utlandet.⁴⁴ Skien var hovudstaden i amtet ikkje bare i kraft av å vere det administrative senteret, men òg fordi byen knytte store delar av amtet til utlandet.

DEI NYE NÆRINGANE

Avskaffinga av handelsprivilegia som kom med handelslovene i 1842 og 1857, oppheva lade- og kjøpstadene sitt monopol på handel. Nå blei det etablert handelslag og landhandlar i kvart herad. Langs Sauheradelva frå Akkerhaugen til Heddalsvatnet, ei strekning på om lag to mil, blei det etter kvart bygd tolv brygger, åtte landhandlar, tre postopneri, to telefon-sentralar og eitt meieri. Men moderniseringa

møtte ikkje berre begeistring. Da det blei opna landhandel på Årnes brygge, vedtok Bø heradstyre den 1. februar 1864 at «man aldri ønsker noen saadann handlende her i prestegjeldet, og vil tillige ønske den derboende landhandel i Næs avskaffes da forsamlingen antager den som meget skadelig for bygden».⁴⁵ Men heradsstyrevedtak kunne ikkje stoppe flau-men av folk og varer. Gjennom Løveid passerte det i 1905–1906 3839 dampskip og i 1913–1914 7239 dampskip og lektarar.⁴⁶

Norsk Hydro bygde i 1908 jernbane frå Rjukan til Notodden med jernbaneferje over Tinnsjøen. Same året vedtok Stortinget å bygge ein parsell av Sørlandsbanen frå Kongsberg til Neslandsvatn og ei line mellom Hjuksebø og Notodden, som dermed kopla Notodden og Rjukan til det nasjonale jernbanenettet. Tre år seinare vedtok Stortinget å legge ein jernbane mellom Nordagutu og Eikonrød i Skien for å imøtekoma Norsk Hydros ønske om eit samanhengande jernbanespor mellom Tinnoset/Notodden og fram til ei eksporthamn ved havet. I 1920 opna strekninga mellom Notodden og Eikonrød



NY SAMFERDSEL –
NYE PÅBOD.

Foto: Norsk Jernbanemuseum



HAUKELI HOTELL bygd i 1894 i lafta tømmer med gavli i reisverk. Hotellet hadde 60 senger og blei utvida i 1898 til 39 rom. Eigaren, Gunnar Hermansen, var den fyrste som hadde kalesjevogn for å køyre turistar over til Odda. Hotellet brann ned til grunnen 14. oktober 1911.

Foto: Postkort / I privat eige

EI REISEHANDBOK OM TELEMARKE I 1903

Åheim hotell på Ulefoss vart ein populært mellomstasjon for reisande til Dalen. Eigaren var onkel til Rolf Stranger som var ordførar i Oslo 1940–1941, 1956–1959 og 1962–1963 og stortingsrepresentant for Høgre 1945–1953. Rolf Stranger som ung ferierte i mange somrar på Åheim. I boka *I all fortrolighet* frå 1970 fortel han om den «delvis berømte og beryktede hotelleier» som opparbeidde Lunaparken med fiskedammar, skytebane og arrangerte sirkus. Han introduserte også Ulefoss fyrste fonograf med voksrullar.

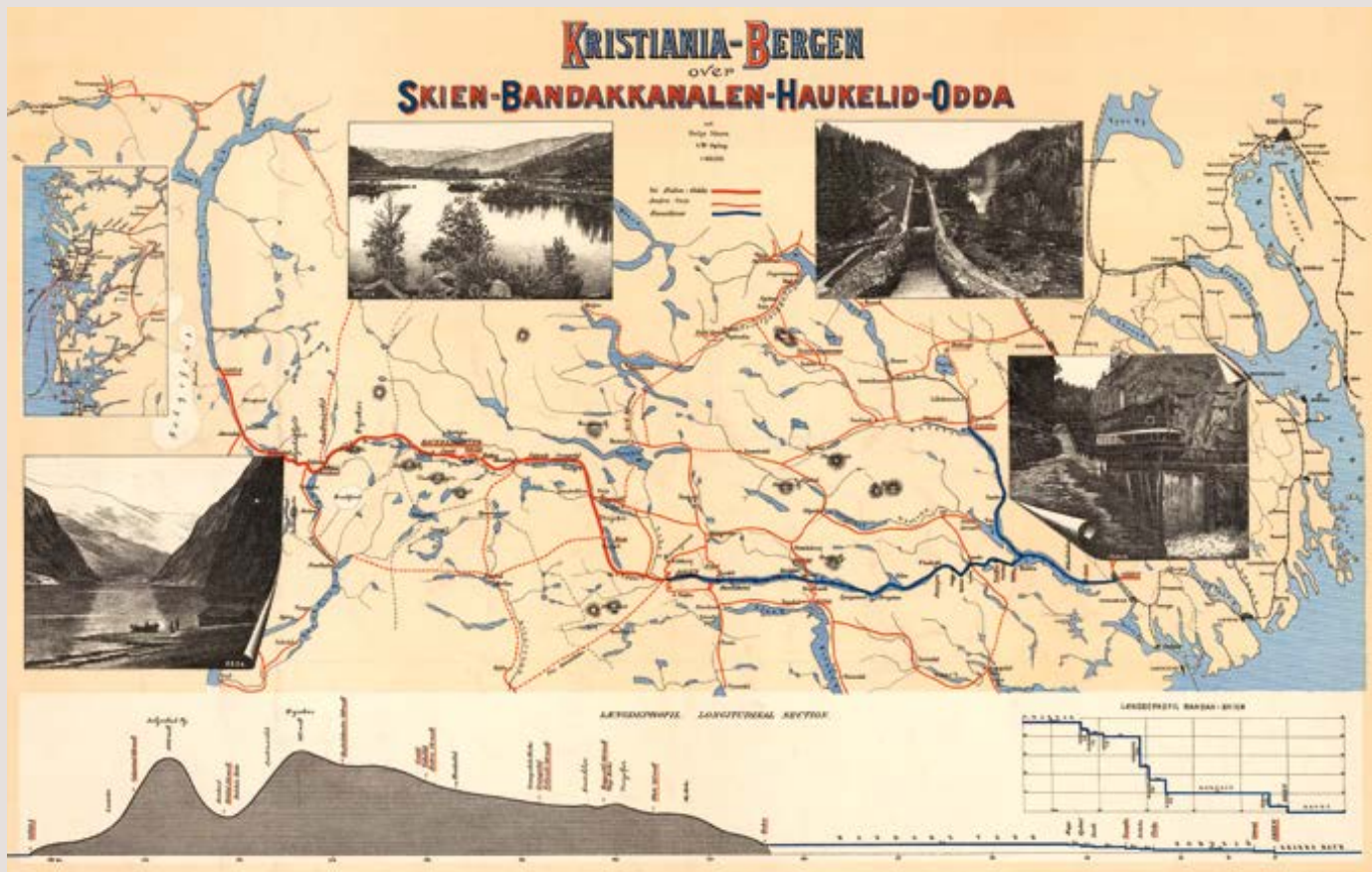
Foto: Postkort / Telemark Museum

Ein av pionerane i reisehandbøker var forlaget Karl Baedeker som blei grunnlagt i 1827. I 1878 kom boka om «Schweden und Norwegen» som seinare blei utvida til å omfatte Danmark og omsett til engelsk i 1879 og fransk i 1886. I 1903 hadde den engelske utgåva komme i åtte opplag, og boka var reisefølgje for mange engelsktalande turistar til Norge. Sidene om Norge tek for seg 37 ulike reiseruter frå Kristiansand til Svalbard, og to er om reiser i Telemark.

Ei av rutene hadde namnet «From Christiania to the Hardanger Fjord via Skien, the Telemarken Canal, and the Haukelifjeld». Turen enda i Røldal. Utgangspunktet var Kristiania med ekspresstog til Skien som tok seks og ein halv time, ekspresdampbåt til Dalen var unnagjort på åtte og ein halv time, og til slutt hesteskyss med Landauer, ei firehjuls kalesjevogn, over fjellet til Røldal. Ruta var på til saman 488 km, og av dette var strekninga over fjellet 177 km. Turen kunne ta tre dagar med overnatting på Dalen og Haukelisetter, men boka anbefalte fire. Fyrst nattog til Skien og dampbåten

vidare med overnatting på Åheim hotell, Ulefoss, den fyrste dagen. Åheim hotell fekk karakteristikken eit greitt hotell i fine omgjevnader. På turen kunne ein sjå Mikaelshola, tårnet på Romnes kyrkje, villaen til Aall-familien med hageanlegget og Holla kyrkje. Dag to gjekk ferda vidare med båt til Dalen med Vrangfosslusene som den store attraksjonen. Det blei anbefalt å spasere forbi slusene for å gå om bord etter at båten hadde bruka ein time på slusinga. Reisehandboka fortalde i detalj om dei einskilde slusene og bryggene og namna på hotella. Fjella dei passerte, blei nemnde på kart med namn og høgde over havet. Etter Kviteseid blei landskapet karakterisert som monotont. Dalen hotell hadde hage, elektrisk lys, bad og godt utsyn over innsjøen. Boka anbefalte ein tur til Ravnejuvet, og i tillegg var det gudsteneste på engelsk alle sundagar i juli og august. Dag tre blei bruka til hesteskyss til Vågslid hotell og den fjerde dagen vidare til Breifonn hotell i Røldal. Turen gjekk så til Odda og derifrå med rutebåt eller turistbåt til Bergen.





Den andre turen var «From (Christiania)/Haugesund to the Hardanger Fjord via Kongsberg and the Rjukanfos». Etter ein togtur på halvannen time til Kongsberg kunne ein anten ta hesteskyss til Heddal og vidare til Tinnoset eller gå til Bolkesjø, som tok 11–12 timar. Frå Tinnoset gjekk det båt to gonger dagleg med ein god restaurant om bord. Frå Fagerstrand brygge til Fosso hotell ved Rjukan kunne ein tinge skyss med karjol til 40 kroner for fire personar. På vegen frå Kongsberg til Bolkesjø var det høgaste punktet 1825 fot, eller om lag 550 meter. Der kunne ein få «a magnificent view of the mountains of Telemark», og dei mest iaugefallande var Lifjell og Gaustad. Stavkyrkja i Heddal blei omtala som «a grotesque-looking church». Ved Fosso kunne ein sjå «the magnificent» Rjukanfossen, som særleg var overveldande tidleg på våren i snøsmeltinga. Frå Fosso kunne ein gå opp til Holvik («poor inn») ved Møsvatn over vidda til Eidsfjord og vidare til Haugesund eller Bergen. På begge turane måtte ein ha «guides» og ta med seg proviant. Til Odda måtte ein rekne med fire til seks dagar. Fyrst ein båttur frå Holvik til Erlandsgard, så til fots over Tangen til

Gibøen, vidare med båt over venstre armen av Møsvatn og deretter til fots til Rauland (Haddeland). Ei anna rute gjekk frå Midtgarden i robåt til Bruneli og på beina bratt ned til Grungedal og Rui ved Haukeli-vegen. Frå Rui til Odda ville det ta to dagar.

Vegen til Vøringsfossen og Eidfjord ville ta tre til fire dagar, fyrst tre og ein halv time i robåt og så gåing ein halvtime til Møgen («poor quarters»), den andre dagen med «guide» til Eidfjord. Denne turen gjekk innom «refuge-hut» Sandhaug, som hørte til Sylvfest H. Kvammen, «a good guide», og vidare til steinhytta Bessebu, «very poor quarters». Den tredje dagen gjekk «over the wild and bleak Hardanger Vidda» til Berastølen og derifrå på ein god sti til Fosli hotell over Vøringfossen – til saman 34 km på sju til åtte timar.

Reisehandbøkene til Baedeker var detaljerte på reiseruter med lengde, reisemåte og prisar, og i tillegg var dei dei fyrste som òg hadde vurdering av overnattingsstadene og maten dei kunne by på.

Kjelde: Karl Baedeker: *Norway, Sweden and Denmark Handbook for Travellers*, Leipzig 1903

Frå kanalopninga til Dalen i 1892 og fram til Bergensbanen blei opna i månadsskiftet november/ desember 1909 var det raskaste sambandet mellom Kristiania og Bergen med tog til Skien, båt til Dalen og skyss over fjellet og vidare med båt til Bergen. Eit samtidig turistkart.

Illustrasjon kart: *Kristiania-Bergen* (Noregsavd-206-1 900-300dpi).

Kjelde: Kartverket



GAMP OG DAMP I BREVIK.

Jernbanen til Brevik blei opna av kong Oscar II i 1895. Banen var smalspora til den blei lagd om til normalspor i 1921. Mellom Eidanger og Brevik var det ti haldeplassar. Persontrafikken blei lagd ned i 1968. Sidan har det bare vore kalktog til Norcems sementanlegg ved Ørvik og annan godstransport på banen.

Foto: Postkort/Riksarkivet

JERNBANESLUSKAR VED KAFFEBÅLET ved Svelgfoss i 1908. Slusken betyde eit oppsving for arbeidarrørsla, og nokre slo seg ned og stifta familiar i byar og bygder der industrianlegg og jernbane voks fram.

Foto: Fotograf ukjend / Norsk Folkemuseum

og Bratsbergbanen var ein realitet. I 1920 var strekninga på Sørlandsbanen mellom Kongsberg og Hjuksebø ferdig, og to år seinare var Sørlandsbanen komen fram til Gvarv.⁴⁷

Ved bygginga av jernbanen mista innlandsbåtane og bryggene sine funksjonar. Årnes brygge og Lundefaret ferjestad blei erstatta av senter knytte til jernbanetraffikken

som Lunde sentrum og likeins Gvarv i Sauherad. Da bussrutene byrja å gå etter fyrste verdskrigen, var kanaltida meir eller mindre over sjølv om vassvegen fekk ein renessanse under den andre verdskrigen.

På vestvatna skulle opninga av Skien-Bandak-kanalen i 1892 føre til ei oppblomstring av turisme og hotellnæring, ikkje minst på grunn av vegen over til Vestlandet. I 1860-åra kom løyvingane til vegen over Haukeli både frå Hordaland og frå Bratsberg. Den siste strekninga mellom Dyrskard og Svandalsflona tok til i 1883, og i 1889 var køyrevegen ferdig. Det tok ikkje sju år som ein hadde kalkulert med i 1857, men 32 år.⁴⁸

Jernbanen, kanalen og vegbygginga førte til ein straum av turistar som ville oppleve fjellheimen og båtturen opp sluseanlegga, som var ein attraksjon i seg sjølv. Dei rike og fornemme kunne ta 1. klasse på toget til Skien og ta inn på eitt av dei seks store hotella, blant dei Høiers og L'Europe, som annonserte i engelske reisehandbøker. Vidare kunne dei



ta båten til Dalen og bli serverte i plysjsalong på 1. klasse og ta inn på det nye og moderne Dalen Hotel, som frå 1894 hadde rom med vassklosett og elektrisk lys. Hotellet hadde eigen stall og rom for skysskarar frå Odde og Røldal som kunne køyre gjestene over fjellet. Men dei fasjonable turistane var berre toppen av eit isfjell. Berre i juli 1893 reiste 4000 passasjerar med båtane på kanalen og vestvatna. Det blei bygd ei rekke hotell langs kanalen til Dalen, mellom anna Åheim hotell på Ulefoss og Triset i Lårdal, tre på Dalen forutan Dalen hotel og vidare rundt ti store og små hotell på vegen opp til Haukeliset fjellstove. På andre sida i Røldal blei det opna fem hotell og i Odde tretten.⁴⁹ Dei store hotella som Dalen, Bolkesjø og Tuddal var aksjeselskap som utanbygds investorar stod for, men dei mange mindre hotella hadde lokale eigarar. I tillegg skaffa den nye næringa arbeidsplassar både på båtane og som skysskarar og personale på hotella.⁵⁰

Landhandlane og hotella førte ikkje berre med seg nye varer og turistar til distrikta. Det var ofte eigarane av dei nye verksemdene som tok initiativ til og dreiv fram utbygginga av telefonliner og var dei fyrste som tok i bruk bilen for å frakte gjestene sine.

POST, TELEGRAF OG TELEFON

Året 1647 blir rekna for grunnleggingsåret for det norske postvesenet. Da blei det etablert fire postruter med utgangspunkt i Christiania. Ei av desse gjekk til Skien, og denne blei forlengd same året til Kristiansand. Ruta gjekk gjennom Bragernes/Drammen til Larvik for så å ta sjøvegen frå Helgeroa til Brevik og over land til Skien. Derifrå gjekk posten via Solum og Drangedal vidare mot Kristiansand.⁵¹ Etter at Holden Jernværk blei grunnlagt på Ulefoss i 1657, hadde jernverket privat postsamband med Skien som også blei nytta av embetsmenn i dei midtre og øvre delane av amtet.⁵² I 1689 blei vestlandsruta til Kris-



tiansand og Stavanger lagd om slik at det måtte opprettast ei bipostrute mellom Brevik og Skien. Men saman med Østerdalen kom resten av Bratsberg ennå til å mangle postruter. Forutan private postruter som til Holla måtte ein lite på tilfeldig reisande.⁵³

I 1805 vart det oppretta ei bipostrute mellom Skien og futegarden i Kviteseid, som var ei strekning på om lag ni mil. Postruta blei finansiert med portoinntekter og tilskot frå amtet. Nokre karar blei fritatt for verneplikt og fekk ei viss løn mot å ta seg av postgangen. Frå Kviteseid til Lårdal og Mo svara prestane for utlegga, men da presten Monrad i Vinje ville utvide postruta til Vinje, nekta prestane å vere med. I 1808 vart det oppretta postopneri i Seljord, Kviteseid og Lårdal.⁵⁴ Men ordninga var både treg og upåliteleg, og i 1815–16 ville amtsstyresmaktene at postruta skulle bli det offentlege sitt ansvar. Departementet av slo dette av økonomiske årsaker, men arbeidet for ein betre postgang heldt fram. Fyrst i 1835 gjekk Finansdepartementet med på å opprette ein fast postgang kvar veke mellom Skien og Rui i Kviteseid og med postopneri på Ulefoss, i Sauherad, Bø, Seljord, Kviteseid og Lår-

BUSSEN som gjekk mellom Åmdals verk og Dalen, cirka 1924. Personane skal vere Sigvart Lie, Mikkel Åmli og Rafael Lønnskog. Dei fyrste bussane var opne og vart både brukte til varefrakt og persontrafikk.

Foto: Fotograf ukjend / Vest-Telemark Museum

GAUSTATOPPEN OG FJELLVIDDENE har lenge vore eit turismål. Desse skiløparane frå midt på 1950-talet har bruka bane og buss for å kome seg til fjells. I dag er det eigen bil og eiga hytte som tel.
Foto: Postkort / I privat eige



dal.⁵⁵ Frå Lårdal gjekk det tre postberarar eller «brevdragarar» ein gong om veka til Fyresdal om lensmannsgarden Veum, til Vinje prestegard om lensmannsgarden Groven, og ein postberar til Mo prestegard. I Vinje og Mo var det lenge strid om kvar postopneria skulle vere, og fyrst i 1884 blei det oppretta tre nye postopneri i Nesland, Ytre Vinje og Grungedal. Edland fekk eit fyrst i 1894.

Frå postopneriet på Gvarv gjekk posten i 1843 med båt vidare til Heibø i Heddal der han blei send vidare med ei rute til Kongsberg. Frå Heddal gjekk ruta vidare gjennom Hjartdal til Seljord der det var samband med den gåande postruta frå Skien til Kviteseid. Samstundes blei det tilsett postopnarar i Heddal, Hjartdal og Sauherad. Posten frå Kongsberg fekk to «postbønder» ansvaret for, og til hjelp med framføringa blei det avgjeve militære mannskap som «postkarle».⁵⁶

For bygdelaga rundt Fyresvatn, Vråvatn og Nisser hadde vegen til havet vore på vatna til Tveitsund og vidare langs elver og vegar

til Arendal. I 1854 søkte heradstyret om å få «kjørende Post» frå Arendal gjennom Nissedal og til Kviteseid. Året etter bad amtsstyresmaktene heradstyret seie frå om dei ynskte postgangen over Åmli til Arendal eller over Kviteseid til Skien. Dei valde Kviteseid, og våren 1857 kom Nissedal postopneri i drift med fast postgang ein gong i veka til og frå Kviteseid.⁵⁷ To år seinare fekk Hovin i Aust-Telemark postopneri som hadde samband med Heddal.⁵⁸

Rundt midten på 1800-talet var det etablert faste landpostruter til dei fleste delane av amtet. Frå 1850 kom etter kvart dampbåtane og seinare jernbanen til å overta mykje av postgangen. Etter den andre verdskrigen blei rutebussane og eigne postbussar dei viktigaste transportmidla for posten.

I 1854 opna Det Norske Telegrafvæsen den fyrste sivile telegraflina mellom Kristiania og Drammen. Året etter blei lina forlengd til Larvik og i slutten av august til Brevik og Langesund. Kragerø fekk telegrafstasjon i

TIDLEG 1800-TAL: KVA SLAGS POST OG KVEN BRUKA POSTVESENET – OG EIT POSTRAN

I byrjinga var det handelsinteressar og embetsverket som hadde behov for postgang. «I februar 1804 sees der at være sendt post en Gang ugentlig mellem Skien og Ulefoss, og det af Værkets Forvalter antagne Ekspressbud medbragte da ogsaa Justisraad, Foged Cloumanns Breve og Aviser og det ligger derfor nær at tro, at det har været Anledning for andre Embædsmand i Telemarken til at benytte den Post.»⁸¹

I ein statistikk frå 1806 over brev handsama frå norske byar og ladestader er Brevik den som ligg høgast i forhold til folketalet med 11,1 brev pr. innbyggjar. Frå Brevik med berre 944 innbyggjarar blei det sendt til saman 10 480 brev. Bakgrunnen for desse tala var dei svært gode tidene for skipsfart og trelastutførsel som kulminerte i 1806. Frå Brevik blei det skipa ut trelast frå heile Skiensfjorden.⁸²

Frå Lognvik skysstad gjekk det ikkje ei einaste postsending i åra 1820–1822. I 1823 var det ei medisinsending frå doktor Roosen. Frå Vinje skysstad gjekk det i 1820 fem brev, 1821 nitten brev og i 1824 ni brev. Dei fleste breva, som gjaldt presten, var om kyrkje og skole – i tillegg om forlikssaker, kornmagasina, fattigstellet og bibelselskapet.⁸³ I 1820-åra heldt presten H.W.D. Smith Morgenbladet, som kom i kvartformat, og det blei lese av fleire. Det fyrste bladet som blei lese av bøndene, var *Almuevennen*, som Seltveitfamilien på Rauland heldt frå 1849 til 1892.⁸⁴ Men det var ikkje berre brev og aviser som postberarane tok med seg. I *Ugeblad for Skien, Skiensfjord og Omegn* den 21. november 1832 klaga ein innsendar frå fjellbygdene over den seine postgangen og hevda det skuldast at postberarane tok med seg varer av ymse slag for vener, som til dømes kjøkkenvarer og grisar. I tillegg lura han på om ikkje futen kunne stillast til ansvar dersom postberaren vart rana nattetid på sin tur tilbake til Skien.⁸⁵

Fem år seinare, om kvelden den 6. juni 1837 skjedde eit mykje omtala ran i Brevik. Klokka elleve om kvelden hørte folk at det blei ropa «Ola»

og «Berri» eller «Berg». Tidlegare på kvelden hadde postbonden Søren Hansen Rogn lagt ut frå Stat-helle for å ro postveska over til Brevik. På vegen over møtte han to mann i ein pram. Den eine, Ole Jakobsen Berg, fekk vere med postmannen, som lova å ro han over til Sandøya. Etter ei stund bydde Berg seg til å ro, og da dei bytte plass, skauv han Rogn over bord. Postbonden fekk likevel tak i ripa og ropa «Berg, Berg», medan han heldt seg fast. Berg reiv handa laus frå ripa og gav Rogn eit slag med åra slik at han gjekk under. Drapsmannen rodde så til Sandøya, der han skar opp postveska og gøymde utbytte på over 10 000 spesidalar i ei bergkløft. Både Berg og medhjelparen blei fakka. Under rettssaka kom det fram at både overfallet og mordet hadde vore planlagde. Berg blei dømd til døden medan medhjelparen fekk livstid.⁸⁶



oktober, og frå Brevik blei det strekt ei side-line til Porsgrunn og Skien der telegrafstasjonane opna i november. I løpet av den fyrste månaden ekspederte stasjonen i Skien 222 utgåande og 187 inngåande telegram som i all hovudsak var knytte til handelsverksemd.⁵⁹ Utanom handelsnæringa var det styresmaktene og avisene som tok i bruk det nye kommunikasjonsmiddelet. Det fanst to aviser i Skien og i Porsgrunn, Kragerø og Brevik ei.⁶⁰ Nå kom nyhende raskt, og avisene kunne vidareformidle dei slik at det fyrste telegrammet til *Bratsberg Amtstidende* den 11. september 1855 blei til eit ekstrablاد:

Fra Telegraf-Expeditionen i Brevig indløb igaaraftes kl. 9 ½ Telegraf-Raport frå Christiansand den 10de September 1855 kl. 11 8' Formiddag. Til Bogtrykker Feilberg i Skien. En fryktelig Ulykke indtraf inat omtrent kl. 1. Bergen kommende fra Hamburg og Norge herfra stødte sammen omtrent ved Orø. Norge

gikk straks tilbunds. Besætningen og 38 Pasjagerer af omkring 100 skulle være reddede. Bergen beskadiget; men Pasjagererne i Behold.⁶¹

Telefonen blei introdusert i april 1883 da Skiens Telefonforening blei stifta og ein komité sett ned for å skaffe det nødvendige utstyret, lokale og personell for å opprette eit telefonnett i byen. Ved utgangen av året hadde 36 abonnentar teikna seg, og det var i fyrste rekke forretningsdrivande som skaffa seg telefon.⁶² I 1885 blei det i samarbeid med telefonforeninga i Porsgrunn oppretta samband mellom dei to byane, og for konsesjonen måtte ein betale ei årleg avgift på 500 kroner, som skulle kompensere for at telegrafvesenet ville få eit inntektsbortfall. Det tilsvara mellom åtte og ti prosent av inntekta til foreiningane det året.⁶³ Kragerø fekk eige telefonnett i 1880-åra. I byrjinga av 1890-talet blei det strekt liner mellom Kristiania, Brevik, Porsgrunn og Skien, og i 1896 blei

Å ARBEIDE PÅ
TELEFONSENTRALANE
var eit kvinneyrke. Arbeid
på telegrafene og på
meieria var nokre av nye
kvinnearbeidsplassane. Her
ved telegrafene i Kragerø
rundt 1900.

Foto: Johan Lyng-Olsen / Telemark
Museum



desse byane ein del av det landsomfattande rikstelefonnettet. Ved hundreårsskiftet eksisterte det ni private telefonselskap som dekte dei fleste herada i amtet. Telemarkens Telefonselskab, med utgangspunkt i Skien, hadde telefonliner til Solum, Holla, Lunde, Saude, Heddal, Hjartdal, Gransherad, Tinn, Bø, Seljord, Kviteseid og Nissedal. I Nissedal hadde det i 1895 blitt tatt eit initiativ for å få telefonsamband med Arendal og Skien. Våren 1896 lånte soknestyret 1000 kroner av kyrkjekassa for ei line frå Nissedal til Vrårdal, medan private gav resten som måtte til for å strekke denne lina og såleis opprette samband med Telemarkens Telefonselskab. Omtrent samstundes blei Treungen knytt til Arendal private Telefonselskab.⁶⁴ Kragerø telefonselskap hadde line til Bamble, Skåtøy og Sannidal som gjekk vidare gjennom Drangedal til Tørdal. I tillegg hadde Eidanger privat telefonselskap, og det same hadde så vel kammerherre Løvenskiold som godseigar Cappelen. Telefonselskapa i Brevik og Statthelle hadde blitt overtatt av telegrafvesenet.

I 1898 blei det frå telegraf- og telefonstasjonane i amtet sendt 46 489 og mottatt 50 369 telegram medan talet på telefonsamtaler var 85 649 utgåande og 71 783 inngåande. Det fortel om den raske utbreiinga av telefonen dei fyrste femten åra. Til saman omfatta telesystemet i amtet i 1900 30 sentralstasjonar, 66 talestasjonar, 713 abonnentar, 37 sentralapparat og 911 telefonapparat.⁶⁵ Det var private, ofte næringsdrivande, som stod for telefonselskapa, og det skulle gå lang tid før alle dei private selskapa blei overtatt av staten. Det siste private telefonselskapet blei kjøpt i 1974.

Da dei fleste av telefonlinene i distrikta var enkeltleidningar, betydde det at sambandet ofte var svært dårleg. I tillegg kom at med enkeltliner kunne abonnentane høyre kva som blei sagt over heile lina. Under budsjettdebatten i Stortinget i 1897 uttala venstreprésentanten frå Telemark, Viggo Ullmann,

at han i telefonen sin i Kristiania hadde høyrte samtaler over heile Telemark. Kor vanskeleg sambandet var, illustrerte han med ei soge om kjøpmannen som hadde bestilt eit parti klippfisk, men som hadde fått sviker i staden. «Da oppgav han Telefonen og bestilte sin Klippfisk pr. Brev.»⁶⁶

BILEN KJEM OG SØRLANDSBANEN BLIR FERDIG

Den fyrste bilen kom til landet i 1895. Bilen var på fem hestekrefter og hadde dampkjele som blei fyrte med bensin. Det var ein slik bil vegdirektør Krag og bilimportøren Hiort saman med amtsingeniør Søren L. Grung fór omkring med i amtet i 1903 for å undersøke om bilane kunne brukast på vegane, og kva for vegbreidde det ville krevje. Undersøkingane førte til at vegdirektøren meinte det kunne kome bilruter mellom Notodden og Tinnoset, mellom Årnes og Seljordsvatnet og mellom Skien og Ulefoss. I tillegg kunne ein bruke bil mellom Dalen og Odda.⁶⁷ Dei fyrste bilrutene kom der Krag hadde tilrådd.

I 1912 var det registrert 1062 bilar i landet, og nærare 50 prosent av desse var registrert i det sentrale austlandsområdet. I Bratsberg var det 21 bilar, og av desse var 17 drosjebilar og 4 privatbilar.⁶⁸ Ein av desse tilhørde kammerherre Cappelen, som i 1911 søkte heradsstyret på Ulefoss om å få kjøre sin Armstrong Whitworth med registreringsnummer 15 frå Kristiania til Ulefoss. Kammerherren fekk løyve mot å ta på seg å utbetre «... mulig skade paa veibanen».⁶⁹ I 1908 handsama amtstinget eit skriv frå Skien–Telemark Dampskibsaktieselskab der dei bad om at farten på bilkøyring burde hevast frå 15 til 30 kilometer i timen særleg på rutene Notodden–Sauland–Hjartdal, og Årnes brygge til Seljordsvatnet. Desse rutene var særskikka til biltrafikk, og i så fall ville båtane kunne korrespondere med bussrutene. Vidare meinte selskapet at i framtida ville publikum bli frakta med bilar



MANUELL TELEFONSENTRAL frå Porsgrunn i ei mahognikasse. Sentralen har to byliner og fire lokalliner. Sveiv på høgre side og rør på venstre side med ringebjelje på toppen.
Foto: Fotograf ukjend / Telemark Museum

EIN CHEVROLET modell 1936 passerer Dyrskar. Teksten på kortet fortel at vegen er brøyta. Den fyrste tunnelen stod ferdig i 1900 og var ein av dei fyrste vegtunnelane i landet. Haukelivegen med seks større tunnelar opna i 1968 og var det fyrste heilårs vegsambandet utan ferjestrekning mellom Aust- og Vestlandet. Den gamle vegen over Dyrskar som når opp i 1148 meter, er nå turistveg om sommaren.

Foto: Postkort / I privat eige



I 1923 LODDA ARBEIDARLAGA

i Drangedal ut ein bil for å finansiere bygginga av eit Folkets hus. Huset blei reist i andre halvdel av 1920-åra, men kom til å ligge litt utafor sentrum da ein ikkje fekk løyve til å bygge på prestegardens grunn. Julia 1931 stod nok eit Folkets hus ferdig i Kroken. Arbeidarorganisasjonane i Drangedal opplevde sterk vekst i desse åra. Det kulminerte i 1936 då anleggsarbeidarane til jernbanen drog frå bygda.

Foto: Drangedal historielag



frå dei indre bygdelaga til dampskipsbrygger og jernbanestasjonar.⁷⁰ Nå blei det starta bilruter over store delar av amtet. Allereie i 1905 hadde det blitt starta bilrute frå Notodden til Sauland driven av Øst-Telemarkens Automobilselskab, som òg hadde skaffa seg ein skotsk Argyll lastebil til varetransport. Dette var ei av dei fyrste faste bilrutene i landet. I 1909 starta to rutebilselskap faste ruter mellom Kragerø og Tørdal og mellom Kragerø og Stathelle. Året etter kom Fyresdal med ei lokal rute i vestamtet. I 1911 tok Jørgen J. Jøntvedt frå Holla initiativ til ruta mellom Årnes brygge og brygga ved Ulvenes ved Seljordsvatnet. Samstundes opna det ei rute over Haukeli, og Dalen hotel skaffa seg ein sjuseter Chevrolet og ein Daimler-Benz.⁷¹ Etter som bilen overtok trafikken over Haukeli, blei mange av hotella langs vegen overflødige.

Etter kvart stod bussane med sine omfattande ruter for det viktigaste samferdselstilbodet i fylket ved sida av jernbanen. Forutan passasjertrafikken frakta dei varer og

post til dei mange nye større og mindre tettstadene som breidde seg utover bygdene. Bø blei til dømes eit knutepunkt for sambandet mellom bussruter frå Vest-Telemark, og seinare Haugesund, og Sørlandsbanen. Bø fekk si sentrumsgate med dei fleste landhandlane og med spesialforretningar som bokhandel og jernvareforretning. På det meste var det i mellomkrigstida tolv landhandlar/handelslag og fem posthus eller brevhuis i bygda.⁷²

Etter at jernbanen blei ferdig til Kongsberg i 1871 og til Skien i 1882, kom debatten til å dreie seg om ein bane til Sørlandet og Vestlandet skulle ha ei indre line frå Kongsberg eller ei ytre line som eit framhald av Jarlsbergbanen. Samstundes arbeidde lokale krefter i Nissedal for å få forlengd den eksisterande Arendal–Åmlibanan til Tveitsund. I 1896 løyvde heradsstyret 95 000 kr til prosjektet, og i 1908 vedtok Stortinget at det skulle byggast ein Åmli–Tveitsundbane. Arbeidet tok til i 1910, og i desember 1913 stod den 33 km lange jernbanestrekninga ferdig. Nå

TELEMARKSBILEN TROLL FRÅ LUNDE

Den fyrste Troll-bilen blei levert 1. mai 1957. Ideen om ein norsk bil kom frå ingeniør Per Kohl-Larsen. Fyrst prøva han å starte eit «Norsk Selvbyggerlag for Biler» for å omgå styresmaktenes restriksjonar på sal og produksjon av bilar. Seinare kom han i kontakt med Erling Fjugstad og Bruno Falch. Falch var tysk og hadde vore med på å konstruere både bombefly og V2-raketten under krigen.

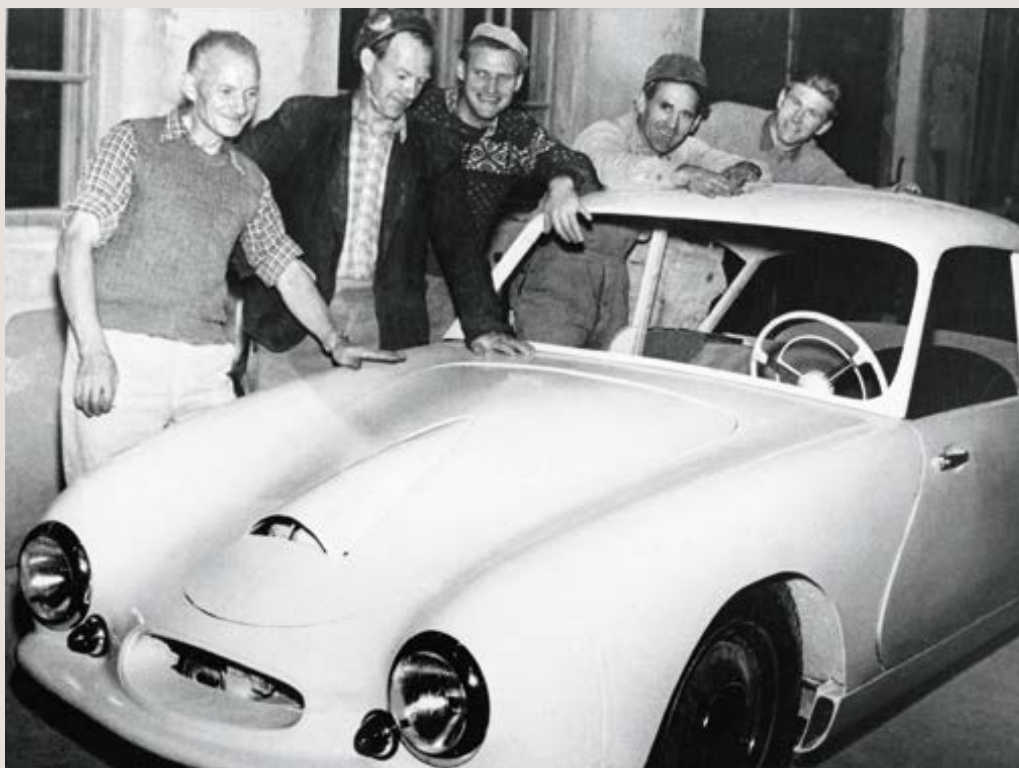
I Lunde hadde heradsstyret peika ut ei tiltaksnemnd for å skaffe industri til den tradisjonelle jord- og skogbruksbygda for å stanse den aukande arbeidsløysa i kommunen. Det blei mellom anna annonsert i dei største avisene der dei ønskte velkomen nyetableringar. Kohl-Larsen tok kontakt med kommunen som lova han eit rente- og avdragsfritt lån i fem år og stilte gratis produksjonslokale og bustader til disposisjon for bilprodusentane. Falch, Fjugstad og Kohl-Larsen flytta til Lunde sommaren 1956 og starta arbeidet med å få ferdig ein bil.

Bilen blei bygd som ein 2+2-seters sportsbil på ei modifisert tysk Gutbrod Superiod-ramme med ein 700 cm³ totaktsmotor på eit norskbygd karosseri

av glasfiberarmert polyester. Bilen var utstyrt med ei tysk tretrinns girkasse. Fordelen med glasfiber, som var eit nytt materiale i 1950-åra, var at det ikkje rusta og ville gjere bilen 130 kilo lettare enn om han blei laga av metall. Sjølve produksjonen var enklare og billigare enn den tradisjonelle bilproduksjonen. I 1957 blei det laga fire bilar og fleire halvferdige bilkarosseri.

Produsentane fekk aldri lov til å selje meir enn 15 bilar på den norske marknaden, og styresmaktene fann at dei ikkje ville yte støtte til fabrikk. Grunngevinga var at på denne tida eksporterte landet store mengder fiskeprodukt til Sovjetunionen og Aust-Europa og til gjengjeld importerte dei bilar. Ein var redd for at norsk bilproduksjon ville gå utover salet av desse bilane og difor ramme den norske fiskeeksporten. Denne manglande støtta frå styresmaktene gjorde at potensielle investorar trekte seg frå prosjektet, og tidleg i 1958 gjekk selskapet konkurs med berre fem fullførte Troll-bilar.⁸⁷

Difor vart ikkje Lunde eit Trollhättan med kanal og bilfabrikk.



Ingeniør Per Kohl-Larsen og medarbeidarane hans poserer stolte ved den fyrste Troll-bilen som er klar til å rulle ut på vegane i Telemark i november 1956.

Foto: Johan Brun / Dagbladet / All Over Press

hadde bygdene rundt Nisser, Vråvatn og Fyresvatn fått eit moderne samband til Arendal og havet.⁷³

I 1897 utarbeidde heradstyret i Drangedal ulike alternativ for jernbane gjennom bygda. Ordførarane frå Drangedal, Lunde og Bø gjekk samstundes saman om ei innstilling om ei indre line som dei fekk amtstinget med på.⁷⁴ I 1908 vedtok Stortinget å bygge ein jernbane frå Kongsberg til Neslandsvatn langs ein indre trase med sidebane til Kragerø. Argumenta for å bygge vestover frå Kongsberg var mellom anna næringspolitiske da ein rekna med at det ville stimulere jordbruket og skogbruket i dei indre bygdene.⁷⁵ Opphavleg var banen frå Gvarv til Lunde planlagd sørover langs Norsjø om Årnes og over Holtheia til Lunde. Intens argumentasjon frå stortingsmannen og ordføraren i Bø, Gjermund Grivi, om at «Jønnbanen må gå der det er folk», førte til at det i Bø blei halde ei rådgjevande folkeavrøysting der veljarane skulle svara ja eller nei til å løyve 150 000 kroner for at «Vestlandsbanen» skulle gå om Bø. Kravet frå jernvegsdireksjonen var i 1908 på 225 000 kroner. 190 svara ja og 140 nei. I innstillinga til heradstyret skreiv ordførar Grivi at ein ikkje burde yte meir enn 150 000 kroner fordi banen berre ville gå gjennom ein liten del av bygda. På den andre sida ville Bø-bøndene få to øre meir for mjølkeliteren.⁷⁶ Heradstyret vedtok innstillinga. Styresmaktene godtok det nye sporet om Bø, og det førte til at banen gjorde ein krok vestover frå Gvarv til Bø før han gjekk vidare sørover. Denne kroken fekk seinare namnet «Grivisvingen».⁷⁷ I 1922 var banen frå Nordagutu til Gvarv ferdig, og 1. desember 1927 opna kongen og kronprinsen med fleire regjeringsmedlemmar og stortingsrepresentantar Kragerø jernbanestasjon.

Kragerø skulle bli endestasjon fram til 1935, da strekninga Neslandsvatn–Nelaug vart fullført.

Sørlandsbanen batt ikkje berre Telemark til nabofylka og hovudstaden. Dei mange

haldeplassane og lokaltoga gjorde at lokalbefolkninga fekk eit nytt samband både innan og mellom herada. Til dømes var det på strekninga mellom Nordagutu og Lunde sju stasjonar med betening og elleve haldeplassar.⁷⁸ Til dei større stasjonane flytta postopneria, handelen vaks, og nye senter blei skapte. Elektrifiseringa av jernbanen og bilane og bussane på vegane skulle bety at 1800-talets gamp- og dampperiode definitivt var over.⁷⁹

DEN LANGE REISA

17. mai 1837 stod ei gruppe på 59 menneske på stranda ved den nordaustre enden av Tinnsjøen klare for å legge ut på si lengste reise (sjå Schrumpf). Dei skulle bli dei fyrste frå Telemark som utvandra til Amerika. Dei hadde høyrte om landet langt der borte ved at avskrifter av breva frå sogningen og utvandrareren Gjert Gregoriussen Hovland blei sende omkring i Tinn-bygdene. Etter fem dagar på reisefot gjekk dei den 22. mai om bord i seglskuta Paquetten av Brevik med kurs for Göteborg. I slutten av mai segla følgjet ut frå Göteborg på briggen Niord av Arendal med kurs for New York. Reisa tok to og ein halv månad før dei var framme i New York i midten av august. Frå New York gjekk ferda vestover til Albany, til Buffalo og så til busettinga Fox River sørvest for Chicago. Dit kom dei i september. Da hadde dei vore på reisefot i fire månader.⁸⁰

85 år seinare, like etter den fyrste verdskrigen, ville den same turen med jernbane og dampskip ha tatt om lag fire veker. Da kunne ein orientere seg om reisemoglegheitene gjennom aviser og telefon. I 2013 vil ein kunne reise frå Rjukan til Fox River, som ligg ein times bilkøyning frå Chicago, på under 20 timar med bil og fly. Reiserute, billettar og alt ein ville vite, kunne ein hente ned og ordne på nettet. Så kort har den lange reisa blitt.

Utviklinga av kommunikasjonane på 1800-talet var ein viktig del av modernise-

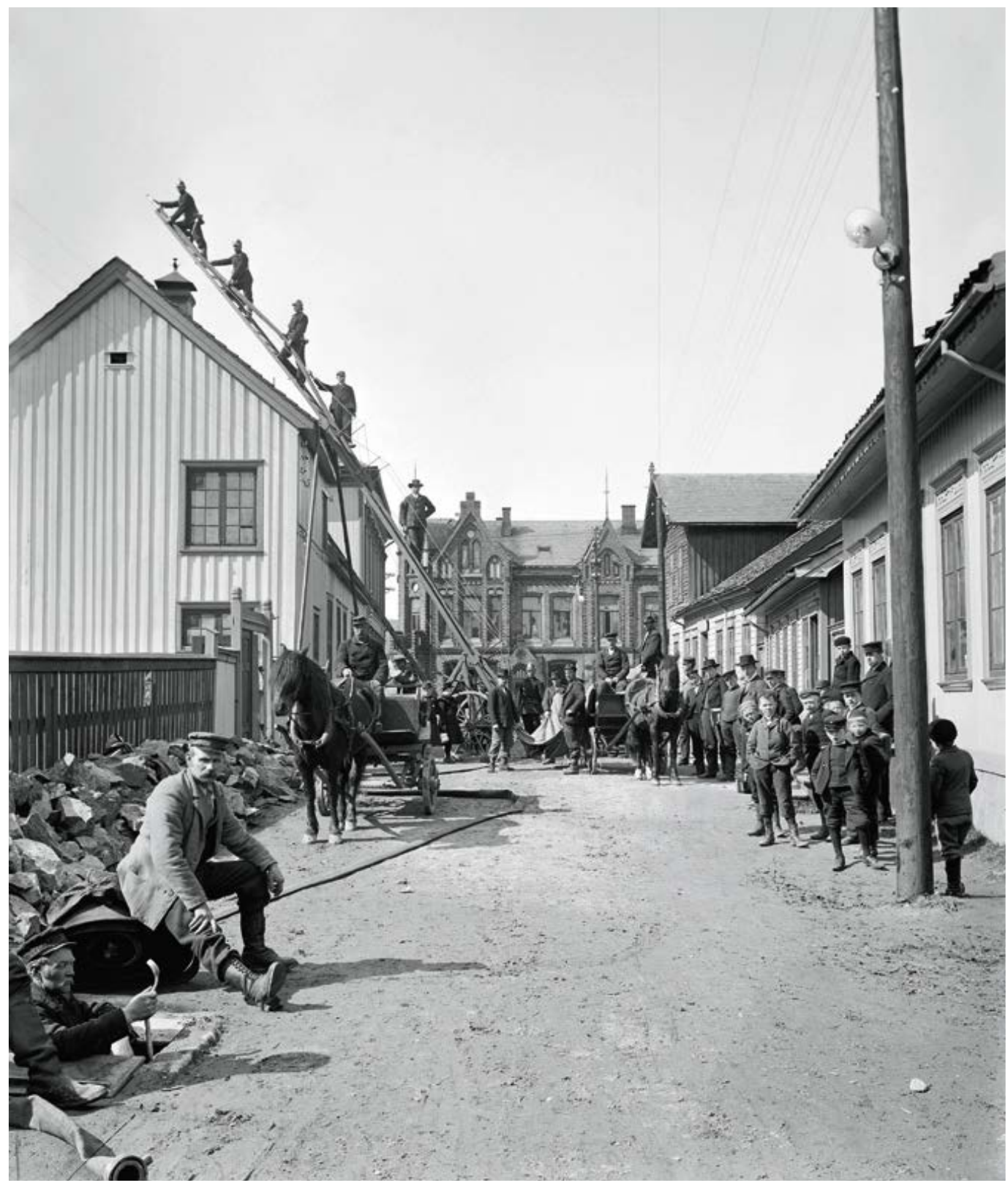


TREUNGENBANEN blei bygd av NSB som ein lokalbane som skulle forbinde Arendal med opplandet langs Nidelva. I 1910 blei strekninga til Åmli opna og i 1913 forlengd til Treungen. Det blei òg drøfta om ein skulle forlenge banen til Fyresdal. Tømmer- og malmtransport (frå Søftestad gruver) og persontrafikk var viktige formål med banen, som hadde eiga jernbanekai i Arendal. I 1965 blei gruve drifta innstilt og banen nedlagd i 1967.

Foto: Fotograf ukjend / Norsk Jernbanemuseum

ringa. Med sine mange vatn og vassdrag betydde dampbåtane at avstandane og tidsbruken blei mykje forbetra både for varetransport og persontrafikk. Skien blei framfor alt handelsbyen for dei fleste bygdene, samstundes som byen stod for kontakten med andre land. Kanalane og bryggene blei viktige for lokaliseringa av nye verksemder som landhandel og hotell drift. Omlegginga av gardsdrifta frå naturalhushald til salsjordbruk, hamskiftet på bygdene, blei sterkt påverka av utbygginga av samferdselsårene.

Postgangen gjekk raskare og med større regularitet over heile fylket, og telegraf og telefon revolusjonerte måten å kommunisere på. Vegbygginga og jernbanen i siste halvdel av 1800-talet batt fylket enda tettare saman og nærare både Austlandet og Vestlandet. Sørlandsbanen og etter kvart bil- og busstrafikken skapte nye knutepunkt, og det vaks opp bygdesenter som tok imot og spreidde dei nye varene, skikkane og ideane som det moderne samfunnet stod for. Grunnlaget blei lagt for det moderne Telemark. *





MELLOM NORSJØ OG NORDSJØEN

Byutvikling på 1800-tallet

JAN EIVIND MYHRE

Byer er kanskje ikke det første man tenker på når Telemark omtales, spesielt når vi snakker om eldre tider. Telemark ble ofte oppfattet som Øvre Telemark med sin kultur av folkemusikk, folkekunst, arkitektur og sine skiløpere, symboler på det norske Norge. Men fylket Telemark har en sammenhengende og framtreddende byhistorie fra middelalderen til i dag, en historie som først og fremst gjelder Nedre Telemark mellom innsjøen Norsjø og havet, den delen av Nordsjøen vi kaller Skagerrak. I dette kapitlet framstilles Telemarks byer som en historie i spennet mellom de utadvendte byer, Telemarks vindu mot verden, og de innadvendte byer, særlig Skien, som vinduet mot Telemarks bygder.

Skien var middelalderbyen. Fra 1500–1600-tallet fantes det «byer i emning» ved Skiens- og Kragerøfjorden. På 1800-tallet vokste de seg sterke som kjøpsteder eller ladesteder: Skien, Porsgrunn, Brevik, Stathelle, Langesund og Kragerø, distinkte bebyggelser i et samfunn ellers preget av jordbruk, skogbruk og gruver, med enkelte små tettbebyggelser som fantes utenfor de formelle byene.

1800-tallets byer så likevel helt annerledes ut, og spilte en annen rolle i samfunnet, enn dem vi finner i dag. Statistisk sentralbyrå gir på 2000-tallet oversikter over tettstedene – ikke byene – i Norge.¹ Det finnes nemlig ikke lenger bykommuner, bare kom-

muner.² Tettsteder avgrenses av bebyggelses utstrekning, ikke av kommunegrenser.

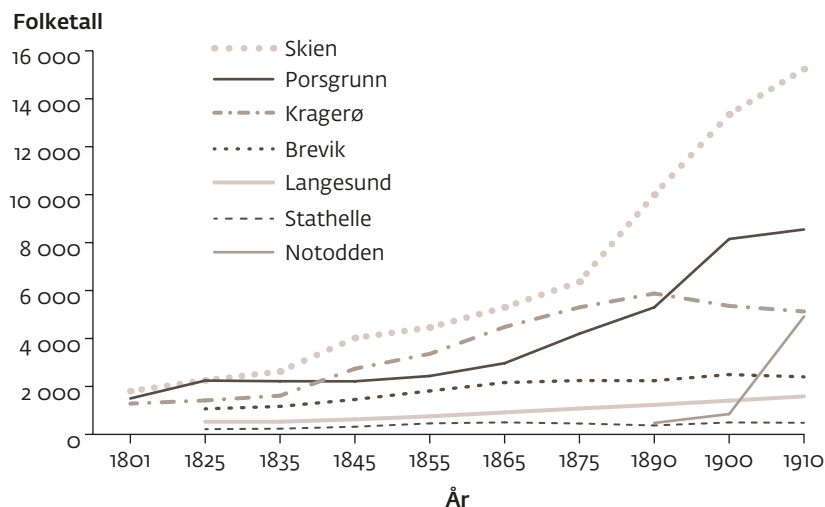
TELEMARK – ET NORGE I MINIATYR?

Vi hører ikke sjelden at Telemark er det fylket som best svarer til beskrivelsen av et Norge i miniatyr. Gjaldt dette byene på 1800-tallet? Vi kan besvare spørsmålet på to måter, enten ved å se hvor stor del av befolkningen som bodde i byer og andre tettbygde strøk, eller ved å sammenligne Telemarks byer med andre byer når det gjaldt deres økonomiske grunnlag.

Svaret på det første spørsmålet finner vi i figuren på s. 111. Telemark befant seg nær gjennomsnittet for hele landet gjennom hele

BYENS INFRASTRUKTUR BYGGES UT. Brannmenn holder øvelse utenfor fløybygningen til Kammerherregården i Rådhusgata i Porsgrunn i 1891. Mannen nederst til venstre ser ut til å sjekke vannrørene.
Foto: John E. Nielsen / Telemark Museum

Folketall i Telemarks byer 1801–1910.



Folketall i Telemarks andre tettsteder 1801–1910.

BY/TETTSTED	1801	1825	1835	1845	1855	1865	1875	1890	1900	1910
Ulefoss				700	700	876	906	1206	1223	1500
Herre					478	336	383	550	570	700
Eikstrand							169			201
Feset								800	261	
Helle				149	233	305	370	372	363	290
Kil				150		306	282	448	408	474
Skotfoss									1500	2400
Åmdals verk								558	326	
Preststranda										228

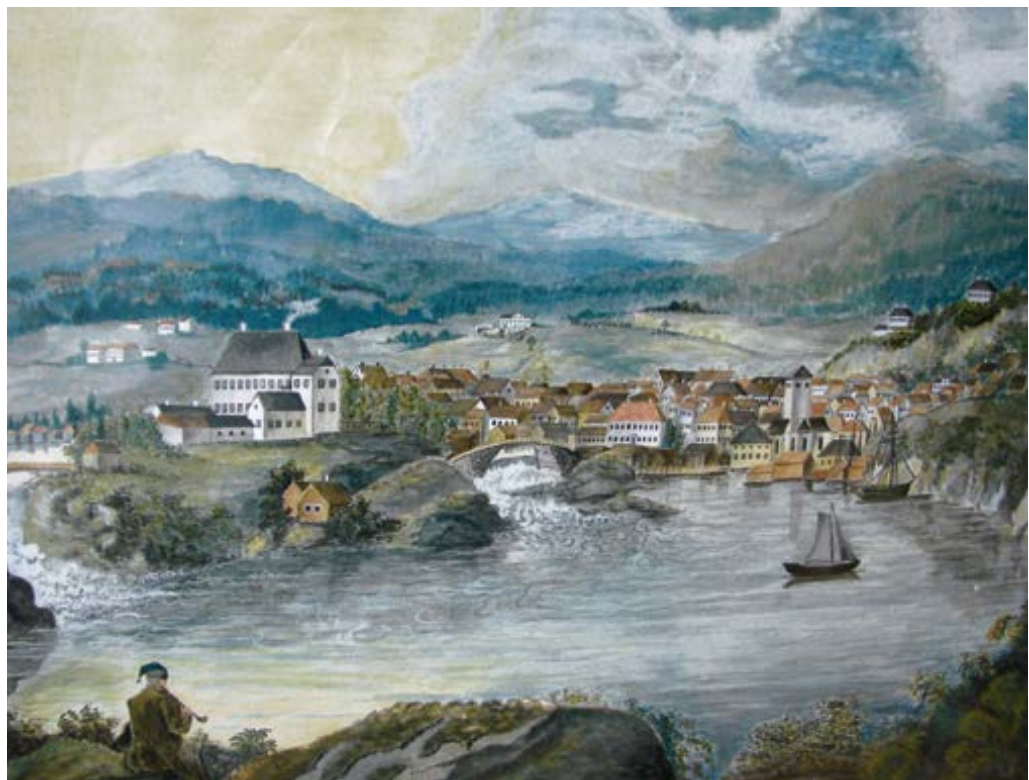
århundret. Fylket lå litt over dette snittet til og med 1865, men svært nær landsnormalen i 1875. Etter 1875 økte igjen Telemark forspranget på landet som helhet, men ikke svært mye. Forklaringen på utviklingen er i korte trekk: Eksportnæringene og skipsfarten i Kragerø og byene rundt Skiensfjorden blomstret fram til litt over midten av århundret,

men opplevde nedgang fram mot 1870-årene. Deretter var det industrien, ikke minst i Skien og Porsgrunn, som gjorde at urbaniseringen skjøt fart i Telemark.

Skien var en av landets få middelalderbyer; det fantes bare seks av dem på 1800-tallet.³ Den var også en viktig administrasjonsby, om enn ikke av samme størrelse

TELEMARKS HOVEDBY SKIEN tidlig på 1800-tallet. Byen hadde bare vel 2000 innbyggere. I omegnen ligger store gårder. Gimsøy kloster er til venstre i bildet. De overdrevent høye fjellene i bakgrunnen viser det «egentlige Telemark».

Illustrasjon: Ukjent kunstner / Wikipedia





og betydning som stiftsbyene (dvs. sete for bispedømmene) Christiania, Kristiansand, Bergen og Trondheim. Med sine mange eksport- og skipsfartsbyer liknet Telemark på mange av fylkene rundt kysten.

Som flere andre fylker hadde Telemark enkelte verk- og gruvetettsteder, Ulefoss, Fossum, Åmdals Verk og Ødegården, men bare det første var av noen størrelse. Den nye industrien skapte nye tettsteder også i Telemark. Fylket hadde derimot ingen garnisonsbyer.

Bymønsteret i Telemark var lenge typisk vendt mot havet. Skien var jo også en havneby. Dette kystpreget delte fylket med mange andre fylker. Men Telemark fikk først bortimot århundreskiftet en utvikling av byer og tettsteder i innlandet slik som rundt Mjøsa, langs Glomma og på Ringerike (Lillehammer, Hamar, Gjøvik, Kongsvinger,

Elverum, Hønefoss). En av årsakene til dette skal foregripes her: Skiens gamle makt over omlandet i nesten hele indre Telemark.

I oppgavene er forsteder medregnet, bortsett fra 1801. Skoger er regnet til Buskerud fra og med 1845.

TRELASTHANDELEN SKAPER BYER

«Det er Trælasthandelen og Skipsfarten, der har skabt Kragerø.» Dette er åpningsordene i Kragerøs 250-års jubileumshistorie fra 1916.⁴ «Trælasthandelen skapte byen», fastslår Breviks historiker.⁵ At telemarksbyene så kraftfullt og ensidig vendte ansiktet mot havet, var ikke bare en oppfatning fra 1800-tallet, men har vært grunnlaget for byenes identitet helt opp til vårt århundre. De flotte og nærmest prangende bygningene som tilhørte

JOHN WILLIAM EDYS BILDE AV PORSGRUNN sett fra nordøst og med ladestedet Osebakken i forgrunnen. De 1500 innbyggerne bodde nokså spredt i en stripe langs elva. (6)

Illustrasjon: John WillEdy / Fra verket Boydell's picturesque scenery of Norway, tegninger fra en rundreise i Norge i 1800. Verket ble utgitt i London i 1820 / Nasjonalbiblioteket



**KRAGERØ SETT FRA
NORDVEST**, en stille småby
på omkring 1300 mennesker
før skipsfarten for alvor fikk
fart på byveksten. Å sette
inn mennesker i forgrunnen
var et trekk fra romantikken.

*Illustrasjon: John Edy / Fra verket
Boydell's picturesque scenery of
Norway, tegninger fra en rundreise
i Norge i 1800. Verket ble utgitt i
London i 1820 / Nasjonalbiblioteket*

de velstående eksportørene og skipsrederne, har holdt identiteten i live lenge etter at trelasthandelen opphørte og skipsfarten sank i betydning. Et viktig trekk i flere bybilder var tollbodene, viktige som symbol på telemarksbyene som eksport- (og etter hvert import-)byer og fordi tollinntektene var så uvurderlige for den norske statskassen.

Brevik og Langesund var blant de småbyer som vokste fram gjennom trelastutførsel i Skiensfjorden på 1600–1700-tallet, spesielt 1660–1740.⁶ Den tredje byen var Porsgrunn, hvis historie fram til 1840 har fått tittelen «Byen i emning».⁷ Skien, som i 1829 var fylkets overlegent største, og landets tredje største, utfører av trelast, blir lett glemt i farten.⁸ Det skyldes at Skien var noe langt mer enn en trelastby. Utviklingen fra 1870-årene gjorde Skien, så vel som Porsgrunn, til industribyer. Skien var

i tillegg fylkets uomtvistede sentrum og administrasjonsby gjennom flere hundre år.

I annen halvdel av 1700-tallet var det Porsgrunn som ledet an i eksporten av skogens produkter, ved siden av Kragerø og Skien. Byen vokste så raskt at den tidlig på 1800-tallet truet Skiens rolle som Bratsbergs største by. Vi snakker riktignok om helt små byer på vel 2000 innbyggere (se figuren side 107). Alle byene i amtet (fylket) ble hardt rammet av krisen under og etter napoleonskrigene, først under krigen mellom 1807 og 1814, og siden da markedene tørket inn og statsfinansene var i krise i det nye og (nesten) frie Norge.

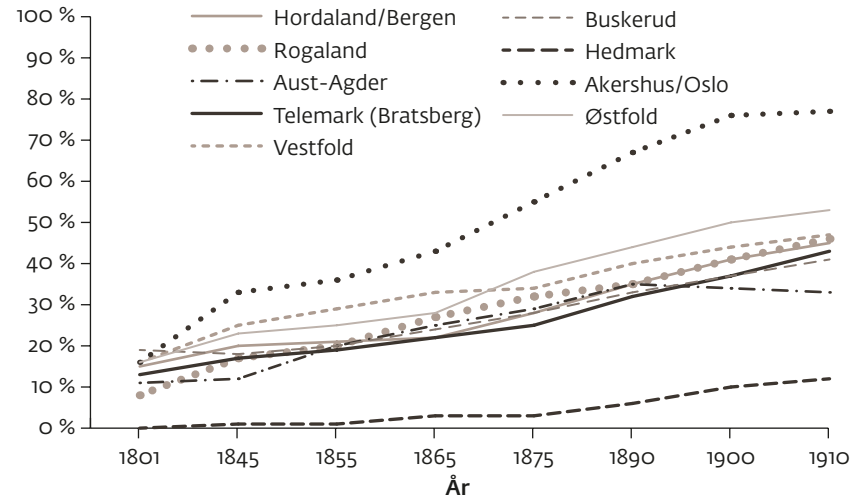
Tidene ble merkbart bedre fra 1830-årene, og ikke bare for Telemarks byer. Hele landet gikk inn en langvarig og kraftig økonomisk vekst, ledet av eksportnæringene trelast, fisk og jern og andre metaller. Kragerø og

Skiensfjordens småbyer Brevik, Langesund og Stathelle gikk inn i sin glanstid, som varte fram til 1860-årene. I Brevik og Stathelle var det tale om en ny «hollandertid» gjennom den såkalte smakkehandelen, oppkalt etter de galeaslignende runde og flatbunnede skipene, som med sin beskjedne størrelse var tilpasset de små avstandene over Nordsjøen. De førte bjelkelast og tømmer og skåren trelast fra alle telemarksbyene.⁹

Rikdommen var fylkets skoger. Tømmer ble især fløtet langs Telemarksvassdraget til Skien og langs Drangedalsvassdraget til fjorden rundt Kragerø. Den største avtager av trelasten var til å begynne med Nederland og Nord-Tyskland, men Frankrike, og især Storbritannia, ble stadig viktigere.

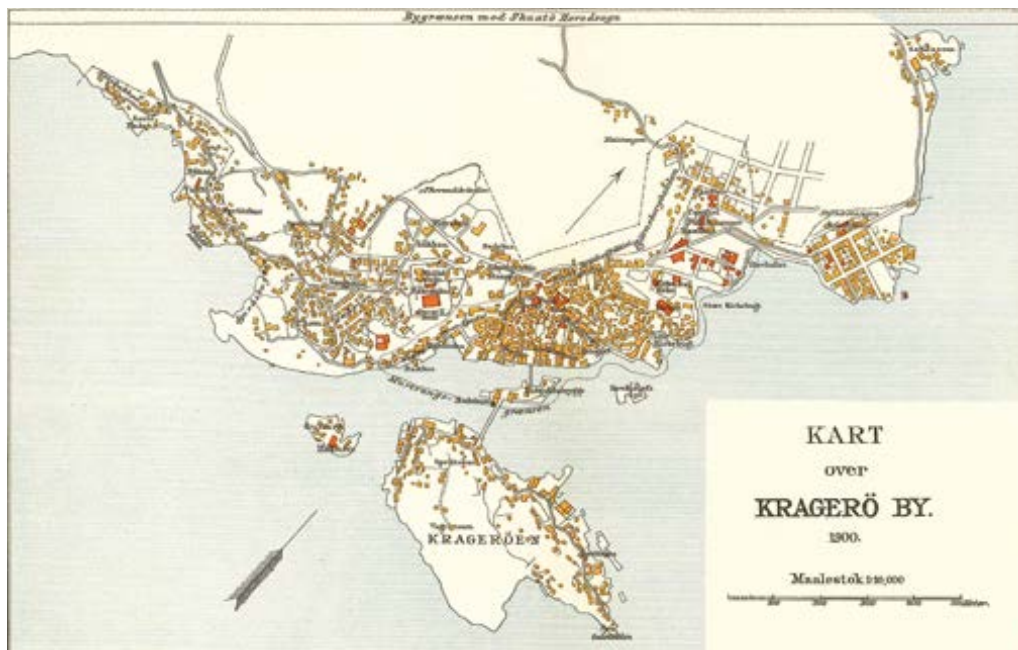
På sitt høyeste, litt etter midten av 1800-tallet, var det bare fra Drammensvassdraget og ved Glommas utløp det samlet ble utført mer trelast enn fra Telemark. Da var imidlertid glanstiden over, og utførselen sank drastisk. Småbyene stagnerte noe i folketall, men når det ikke gikk rent ille, skyldtes det to faktorer: iseksporten og skipsfarten.

Antall innbyggere i byer/tettsteder



Allerede i 1834 ble det skåret is for utførsel i eller ved Porsgrunn, i Brevik skjedde det i 1849.¹⁰ Etter hvert ble hele Frierfjorden og Kragerøfjorden med sidearmer full av små isbedrifter. Landets ledende isby, om man kan si det slik, var dette året Kragerø, fulgt av Brevik, Drøbak, Christiania og Porsgrunn.

Urbaniseringen i utvalgte norske fylker 1801–1910.



KART OVER KRAGERØ i 1900 med den typiske selvgrødde trehusbebyggelsen. Terrenget bestemte det nokså kaotiske mønsteret. Bare i nordøst er gatene stukket ut i rutemønster. Vel 5000 innbyggere bodde i byen ved århundreskiftet. Legg merke til grensen for murtvang, pålagt av hensyn til brannfaren. Men bestemmelsen gjaldt bare nye hus. Bare offentlige bygninger (i rødt) var bygget i mur.

Illustrasjon: Statens kartverk / Wikipedia

SKIPSFARTEN TAR OVER

Isskjæring og lasting var sesongarbeid, det var derimot ikke skipsfarten. Telemarksbyene hadde lenge få hjemmehørende skip, og mye av frakten foregikk med utenlandske fartøyer. Fra midten av århundret fulgte imidlertid de telemarkske kystbyene eksemplet fra så mange andre norske byer: fartøyer ble bygget og skip ble kjøpt, og byene ble som rene sjøfartsbyer å regne, mer enn tidligere.

Først i rekken av slike byer var Porsgrunn, skipsfartsbyen «par excellence».¹¹ I 1840-årene begynte et oppsving, men eventyret for Porsgrunn begynte for alvor med ankomsten til Christen Knudsen i 1855. I Stathelle het den lokale størrelse konsul Albert Blehr, i femtiårene Skiensfjordens største trelasthandler, som snart ble skipsreder.¹² Folketallet i Porsgrunn ble fordoblet på en generasjon, fra 1850-årene til 1880-årene. Men det var Kragerø som stod fram som telemarksbyen med størst tonnasje i 1880. Kragerø var da også en mer folkerik by enn Porsgrunn fra

1840- til 1890-årene og truet i 1860–1870-årene nesten Skiens posisjon som fylkets største by. Havna i Skien ble hemmet av ugunstige strømforhold og var ikke dyp nok blant annet på grunn av opphopning av sagflis fra sagbrukene.

På rangeringen blant norske skipsfartsbyer var Kragerø i 1880 nummer 7, Porsgrunn 11, Skien 19 og Brevik 22. Til sammen rådde de fire byene i 1880 over 367 skip, mot 212 i 1850. Arendal lå først i hele perioden 1850–1880, og det var ingen tilfeldighet at Christen Knudsen kom herfra.¹³

Den viktigste eierform i skipsfarten var partsrederiet, der også sjøfolk (særlig skipper), håndverkere og bønder kunne eie en andel, i tillegg til folk innen handel og industri. Byene ble sosialt sterkt preget av sjøfarten, med delvis unntak av Skien. Alle rede i 1845 utgjorde sjøfolkene 31 prosent av de yrkesaktive i Porsgrunn.¹⁴ I tillegg kom yrker som var knyttet til skipsfarten, som loser, tollbetjenter, folk knyttet til havneve-

GROSSERERFAMILIEN
JOHANSEN fotografert i 1890
på Vestsida i Porsgrunn.
Den kan representere byens
overklasse, symbolisert
blant annet med egen vogn
med kusk.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark
Museum





LANGESUND var en sjøfarts- og fiskerby med begynnende turisme. Den strakte seg nord-syd langs fjorden med sine vel 1000 innbyggere i 1885, da kartet ble laget. Byen hadde bare ett murhus, lengst vest på kartet.

Illustrasjon: Statens kartverk

senet, håndverkere (repslagere, seilmakere, arbeidere og håndverkere på skipsverftene). Skipsfarten ga grobunn for assureselskaper, sjømannsforeninger og sjømannsskoler.

Telemarksbyene utførte også andre varer enn skogens produkter. Skien og Porsgrunn hadde viktig eksport av stangjern fra Ulefoss, Fossum og Bolvik jernverk. Fra Porsgrunn ble det utført brynestein fra Eidsborg. Etter hvert kom industrivarene til (se nedenfor). Skipsfarten ble gradvis en internasjonal affære, som vil si stadig flere skip fraktet varer mellom fremmede havner. Det ble dessuten ikke fraktet bare varer. I 1839 dro de første telemarkinger fra Tinn over Skien til Amerika. Mange skulle følge.

Også fisket satte et visst preg på flere av byene, spesielt Langesund, Brevik og Kragerø, med henholdsvis 33, 24 og 14 heltidsfiskere i 1890, men fisket var også langt på vei en bygdenæring.

OMLANDSBYEN OG NETTVERKSBYENE: TO ULIKE TYPER

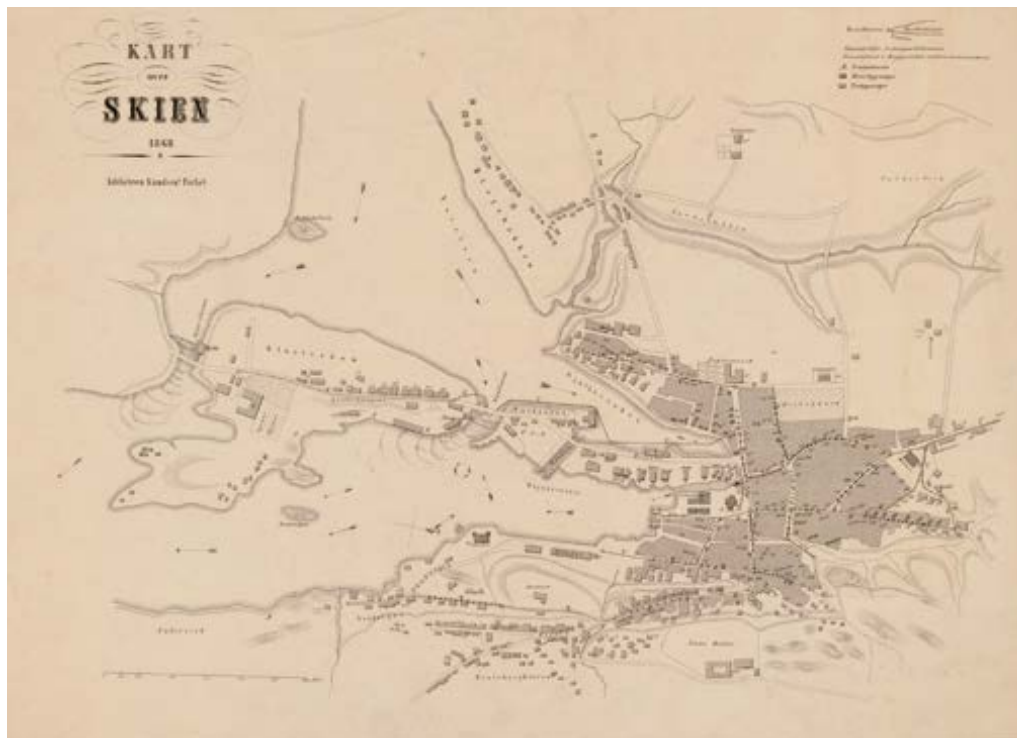
Når byene i Telemark var så ekstremt utadrettet og sjøvendt, skyldes det et stykke på vei forholdene i byenes omland, utførselen av trelast og is. Slik sett var bøndene truk-

ket med i telemarksbyenes forhold til den store verden. Kragerø og byene rundt Frierfjorden hadde også sine omland i den forstand at de var sentre for disse distriktene. Kragerø fikk et meieri i 1885 der melken fra nabobygdene ble foredlet, noe som også var tilfelle i Langesund. Men disse omlandene var små og kommunikasjonene lenge dårlige. Men først og fremst var de hemmet av Skiens dominerende stilling. Så lenge handelen innenriks var privilegert, fram til liberaliseringen av handelen ved lover av 1842 og 1857, var det Skiens borgerskap som dominerte handelen med nesten hele fylket, dels gjennom at privilegerte landhandlere hadde borgerskap i byen. Byens beliggenhet var viktig. Store deler av Telemarks vannsystem rant ut i Norsjø og videre til Skien. Befolkningen i byens omland ble så tidlig som i 1820-årene beregnet til hele 42 000.¹⁵ Skien var en viktig markedsby for store deler av Telemark; markedet var sågar gitt kongelig bevilling fra 1781. På Lietorvet ble det holdt «Kumarken».

Skien var «byen» for store deler av fylkets landbefolkning også den gang kommunikasjonene var dårlige, og stillingen ble enda sterkere da forbindelsen ble bedre. Bedre kommunikasjon på de store innsjøene i Tele-

KART OVER SKIEN fra 1868, før industrien for alvor preget byen og før storbrannen i 1886, da 241 hus gikk med og byen fikk en hel ny regulering. Folketallet var rundt 5500.

Illustrasjon: Statens kartverk



mark ville trekke fylket sammen, og særlig mot Skien, noe samtiden var seg høyst bevisst, og folk handlet deretter: Dampskipet Statsraad Stang begynte å gå på Norsjø i 1851 og videre til nordenden av Heddalsvatnet. Allerede i 1852 gikk det dampskip på Flåvatn. Skien ble forbundet med Norsjø ved kanal i 1861. Det store framstøtet til det indre av Telemark kom med Norsjø-Bandakkanalen i 1892. Nå kunne man reise med båt fra havet via Skien til Notodden og Dalen. Forbindelsene var beregnet mest på varer. En imponerende mengde varer passerte slusene ved Løveid i Norsjø-Skienskanalen.¹⁶

Mot slutten av århundret begynte turistnæringen å blomstre. Skien-Telemarkens Turistforening ble stiftet i 1887.¹⁷ Skien ble utgangspunkt og overnattingsby for turister fra hovedstaden og utlandet som ønsket å utforske det sagnomsuste indre av Telemark. Endepunktet for kollektiv trafikk var Dalen, der turisthotellet ble innviet i 1894.

Skien beholdt sitt grep om størstedelen av fylkets indre og var hva byhistorikerne har kalt en «omlandsby». Porsgrunn især, men også de øvrige byene, hadde sine viktigste forbindelser med havner i utlandet. De var «nettverksbyer».¹⁸ Alle byene, Skien medregnet, hadde imidlertid en funksjon som importbyer. Verken byene eller landdistriktene var selvforsynt med varer. Håndverket hadde stort sett lav status, og forbrukerindustrien var lite utviklet (se nedenfor). Det ble blant annet innført korn og mel, vin og brennevin, klær, kolonialvarer, tobakk, apotekervarer og glass; noe var nødvendighetsvarer, andre ble ansett som luksusvarer, især tidlig i århundret. I de største byene, som Kragerø, Porsgrunn og ikke minst Skien, dukket det i annen halvdel av 1800-tallet opp spesialforretninger i korn og mel, glass og kortevarer, manufaktur og kolonialvarer.¹⁹ Landhandlene som fra midten av århundret sprang fram i fylkets indre, fikk sine varer



KART OVER PORSGRUNN fra 1900. Innbyggertallet hadde passert 8000. Byen har strukket seg i alle retninger siden tidlig på 1800-tallet, men også blitt noe mer kompakt i sentrum. Bybrua er på plass. Byen er også blitt en industriby.

Illustrasjon: Statens kartverk / Wikipedia

fra kjøpmenn og grosserere i Skien, fylkets omlandsby «par excellence».

Men byene i Telemark forholdt seg også til resten av landet – og stadig mer i annen halvdel av 1800-tallet. Før jernbanens tid var sjøveien den enkleste og beste kontakten. Allerede i 1825 gikk det dampskip fra Christiania langs kysten om sommeren. Det korresponderte fra 1850-årene i Brevik med rute mellom Langesund og Skien, men allerede i 1844 gikk dampskipet Hardy mellom Skien og Sandefjord. Sjøveis transport mellom telemarksbyene og hovedstaden var imidlertid ikke mulig før en isbryter holdt Kristianiafjorden åpen hele vinteren fra 1879. Den gode sjøverts forbindelsen var nok en av forutsetningene for åpningen av kurstedet Langesund Bad i 1897. Fra Brevik ble det etablert ruteskip til Grangemouth i Skottland rett over århundreskiftet.²⁰

Allerede samme år, i 1855, som telegrafene ble etablert i Norge, nådde den byene i Telemark. Forbindelsen til Storbritannia, kontinentet og den andre siden av Atlanterhavet ble raskt etablert. Dette var ikke minst viktig for sjøfarten; skipperne kunne hurtig få vite hvor neste last var å hente. Fra 1880-årene ble telefonnett etablert, både internt i byene og etter hvert mellom dem. Også avisene bidro til kommunikasjon utad og innad, med *Ugeblad for Skien, Skiensfjord og Omegn* som den eldste

i 1830. Kragerøs første avis så dagens lys i 1844, Porsgrunns i 1849.²¹

Den epokegjørende forbindelsen med hovedstaden og Kristianiafjorden kom med Vestfoldbanen, som nådde Skien i 1882. Et sidespor til Brevik stod ferdig i 1895. Jernbanen var etterlengtet, men var på sitt vis også et tveegget sverd. Den betydde at byene i Telemark kom sterkere inn i den sterkt voksende hovedstadens innflytelsesområde, og at innførselen i stadig større utstrekning gikk gjennom Kristiania.

VED MIDTEN AV 1800-TALLET ble isskjæring en stor næring rundt Frierfjorden og Kragerøfjorden, og landets ledende eksportbyer for is var Kragerø og Brevik.

Foto: Johan Lyng Olsen / Telemark Museum





UGEBLAD for Skien, Skiens-fjord og Omegn var den første avisen i fylket, men fikk snart følge av flere. Her er første nummer fra 1830. En viktig del av offentligheten var kommet til.

Illustrasjon: Faksimile av forside / Nasjonalbiblioteket

For alle byene i Telemark unntatt Skien var den administrative funksjonen beskjeden. Skien var ikke bare amtshovedstad, med de oppgaver det innebar, men også sentralby for store deler av indre Telemark. Allerede i 1825 bodde det i Skien 16 embetsmenn. Det var få sammenliknet med for eksempel Kristiansands 72 eller Larviks 26, men Porsgrunn hadde bare 10 og de andre telemarksbyene enda færre.²² Skien hadde fra 1824 den eneste lærde skole mellom Drammen og Kristiansand, i praksis en forberedelse til universitetet.²³ I 1836 ble en skiensavdeling av Norges Bank etablert. Amtssykehuset (opprinnelig Radesykehuset), som fra 1774 lå på Osebak-

ken, ble i 1830 flyttet til Skien. Mellom 1853 og 1881 var det også en lærerskole i byen.

Skiens omland omfattet ikke hele indre Telemark. Deler av Øst-Telemark sognet til Kongsberg, især etter at veiene vestover fra byen over Meheia ble utbedret. Den sørvestre del av fylket, Fyresdal, Nissedal og Vrådal, var vendt mot Arendal i sør, langs vassdraget.

INDUSTRI SKAPER BYVEKST

Mens et industrielt gjennombrudd kom flere steder i Norge i 1840-årene med tekstilindustri, mekaniske verksteder, bryggerier (Christiania, bergensdistriktet, Trondheim) og fra 1860 med dampager og dampbryggerier (fredrikstad- og drammensområdet), måtte Telemark vente til 1870-årene. Til gjengjeld kom da industriene sterkt og var til dels pionerer på sine felt.

Nå fantes der en slags industriell virksomhet lenge før storindustrien. Jernverkene Fossum, Ulefoss og Bolvik var viktige for Skien og Porsgrunn.²⁴ I og omkring byene, spesielt Skien og Kragerø, fantes dusinvis av sagbruk. Men byene hadde også små virksomheter, blant historikere gjerne kalt protoindustri, som innrettet seg mot lokale markeder. Både Skien, Porsgrunn og Brevik hadde tobakksspinnerier, Skien endatil flere. Det fantes garverier og brennerier og møller, bl.a. fra 1845 i Helle ved Kragerø. Flere byer hadde maltgjørerier som betjente ølbryggeriene som fantes i både Skien, Porsgrunn og Brevik. Ikke minst fantes det fra før 1800-tallet skipsverft i Langesund, Kragerø og Porsgrunn.

Det var først og fremst treforedlingsindustrien som gjorde Telemark, og særlig Skien, kjent. Her ble i 1869–1870 et av landets første tresliperier grunnlagt. Senere kom papirproduksjon til, etter hvert med cellulose. Laugstol Brug, Union Brug og Vadrette var pionerbedrifter. I 1890 hadde Skien over 700 arbeidere sysselsatt i treforedling. De



BARN VED FRANKLINSAGA
i Porsgrunn i 1880.

Barnearbeid var vanlig ved mange industribedrifter, men ble regulert ved fabrikkloven av 1892. Sagbruk og treforedling var en karakteristisk telemarksindustri.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

ansatte og deres familier ga ringvirkninger; resultatet var byvekst. I nærheten av Kragerø ble tresliperier ved Vafos Brug og Kammerfoss grunnlagt i 1889.

Ved siden av treforedlingsindustrien fortsatte sagbruk og høvlerier sin virksomhet, nå med mer moderne maskineri. Porsgrunn, som ikke hadde vannkraft, hadde flere damsager og høvlerier, likeså Brevik og Kragerø. Mye trevirke ble videre bearbeidet i trevareindustrien, en vognfabrikk i Skien, en skifabrikk i Langesund, en leketøysfabrikk i Brevik og en tretøffelfabrikk i Porsgrunn, det meste for et lokalt marked.

I Telemarks skipsfartsbyer ble skipsverftene til moderne mekaniske verksteder. Porsgrunns mekaniske verksted (1857) ble også skipsbyggeri. Lokal oppfinnsomhet skapte en blikkvarefabrikk i Brevik i 1898. Mer spesielt for Porsgrunn var bryne- og slipesteinsfabrikken, med råvarer fra Eidsborg i Lårdal

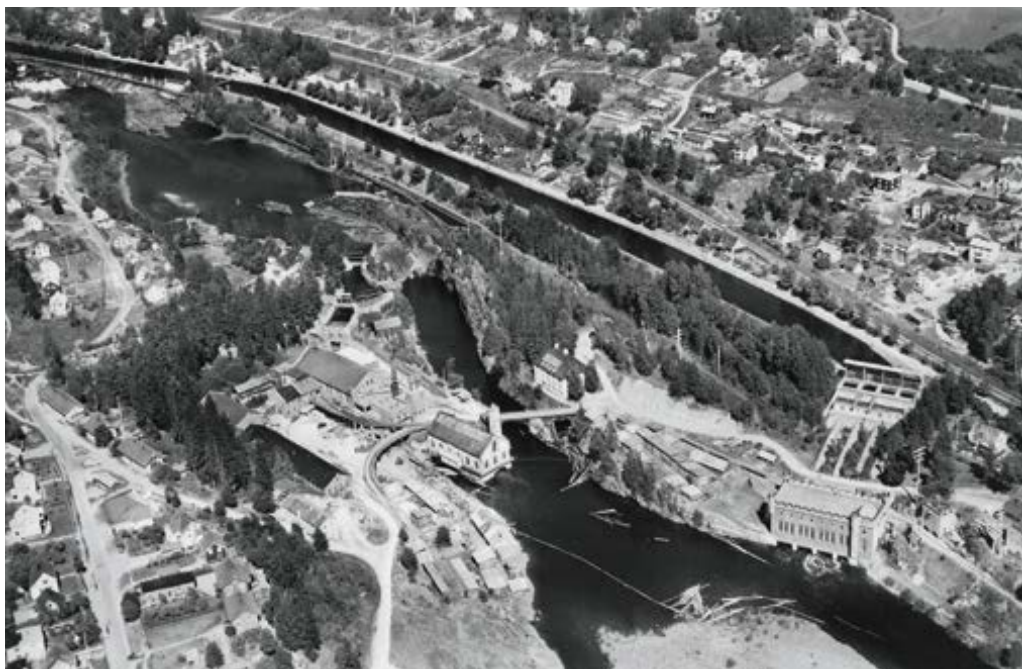
og fra Hellas og Tyrkia (smergel til Norrøna). Porsgrunds Porselænsfabrik (1887) brukte feltspat og kvarts fra omegnen, med tyske og bøhmiske fagarbeidere. Fabrikken var den eneste i Norge i sitt slag og hadde allerede i 1890 nærmere 200 arbeidere.²⁵

Telemark som helhet var ikke industrialisert ved århundreskiftet, andelen industriarbeidere var omtrent som i resten av landet. Porsgrunn og Skien, medregnet nabokommunene Gjerpen og Solum, var derimot kommet langt. I 1895 fantes der 46 bedrifter, hvorav 22 tilhørte skogindustrien, med over 2000 arbeidere.²⁶

Det var skogen og sagbrukstradisjonen, vannkraften og lokale gründere som gjorde Grenland, og spesielt Skien, til et viktig industriområde i Norge. Lokale sparebanker spilte en rolle fra 1835 av; den første forretningsbanken kom i 1881. Industriblomstringen var en av årsakene til at Skien fra

NOTODDEN ble Telemarks eneste kjøpstad i innlandet. Papirfabrikken Tinfos (grunnlagt 1894) fotografert tidlig på 1900-tallet. Sammen med salpeterfabrikken fra 1904 skapte den kraftig vekst, og Notodden, som formelt ble by i 1913, nådde et innbyggertall på 5000 i 1910.

Foto: Tinfos AS



TEGNING AV EN ARBEIDERBOLIG for to familier på Notodden tidlig på 1900-tallet. Dette var nok over den standarden de fleste arbeidere måtte ta til takke med.

Foto: Tinfos AS



1870-årene ristet av seg Porsgrunn og Kragerø i kampen om å være fylkets største by (se figuren s. 107). I 1900 var folketallet (med forsteder) henholdsvis rundt 13 300, 8200 og 5400.

Mot slutten av 1800-tallet fikk Skien en konkurrent i indre Telemark. Ved Tinnfossen i nordenden av Heddalsvatnet ble Tinfos Træsliberi grunnlagt i 1875, en bedrift som ble avløst av Tinfos Papirfabrik i 1894. Jernbanen fra Christiania til Kongsberg hadde åpnet i 1872, og sammen med åpen vannvei fra Skien via Norsjø var trafikken øket betraktelig i denne delen av Telemark. Også turisme (to hoteller allerede i 1870-årene), forretninger, telefon, meieri, middelskole og lærerskole og sparebank dannet grunnlaget for Notodden som en blanding av bygdesentrum, turiststed og industriby. Ved århundredskiftet nærmet folketallet seg ett tusen. Det var imidlertid Notodden Salpeterfabrikker (1904) som virkelig startet industrieventyret i Notodden. I 1910 nådde befolkningen nesten 5000, og i 1913 ble byen kjøpstad.²⁷

Også andre produktive virksomheter dannet tettbebyggelser på 1800-tallet, uten at vi kan snakke om dem som bygdesentre (bygdebyer) i noen egentlig forstand. Herre hadde et gammelt sagbruk; ved Feset i Bamble ble Ødegården Verk grunnlagt på apatittgruver med tusen arbeidere på det meste.²⁸ Åmdals verk i Skafså sør for Dalen drev kopperutvinning med opptil 500 innbyggere. Verkene fungerte som egne små samfunn med egen skole.

Ulefoss var lenge det eneste tettstedet av noen størrelse i det indre av Telemark. I den norske hussamlingsstatistikken ble det lenge omtalt som to steder, knyttet til hver sin fossekraftdrevne bedrift på hver side av munningen av elva. På sørsiden lå Ulefoss Jærnverk, på nordsiden Ulefoss Sagbruk. I tillegg var der i perioder høvleri, tresliperi, mølle, teglverk og skipsbyggeri.²⁹ Stedet ble liggende spesielt strategisk til fra 1892 der Norsjø-Bandakkanalen tok av fra Norsjø.

Lokale sentre eller bygdebyer begynte så smått å vise seg mot slutten av århundret.

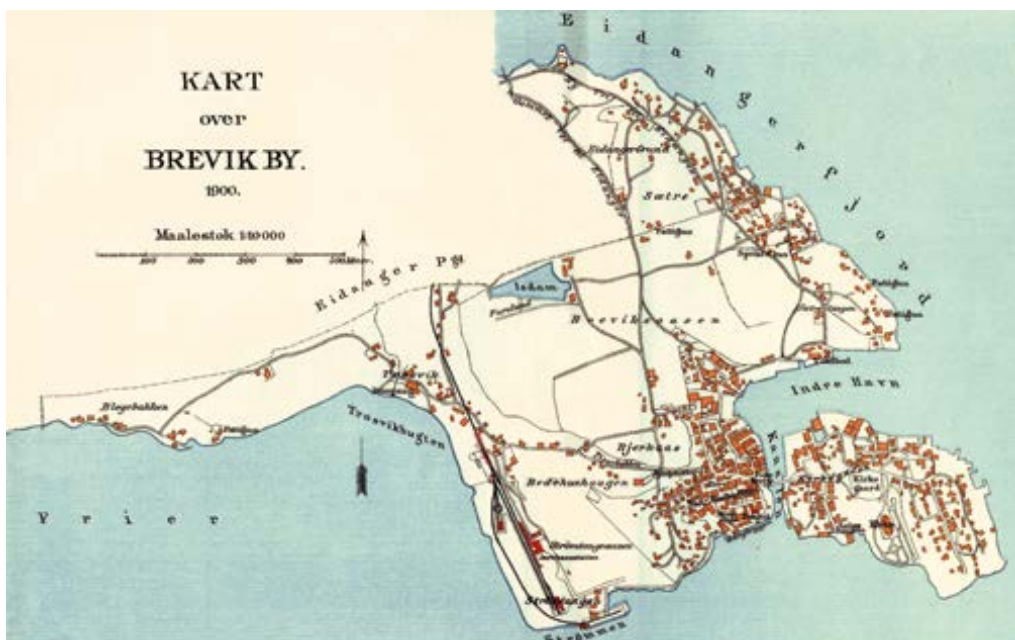
Folketellingens hussamlingsstatistikk i 1890 nevner «Flateflatdal», Hyttebyen i Kviteseid og Folkestadbyen i Kviteseid, alle med rundt 100 innbyggere. Tettstedene oppstod gjerne ved trafikkknutepunkter. I Bø lå i et veikryss, der det i 1890-årene ble etablert flere landhandlerier, et forsamlingshus (Frøyatun) med butikk og et meieri, opphavet til bygdebyen Bø.³⁰ De fleste mindre tettbebyggelsene før 1900 fantes langs kysten i form av en rekke strandsteder, som fungerte mindre som bygdebyer enn som små byer for fiske og sjøfart. Kil var det største, med sine 448 sjeler i 1890.³¹

HVORDAN BLE BYENE STYRT?

Ved inngangen til 1800-tallet ble norske byer styrt på to måter. Delvis ble de styrt av statens embetsmenn gjennom en magistrat, først og fremst byfogder, med vide fullmakter når det gjaldt rettsvesen, politimyndighet og andre administrative oppgaver. Delvis ble de styrt av en gruppe næringsdrivende borgere, dvs. folk med borgerskap i byen, med en betyde-

lig makt over byens skatter og budsjett. De var valgt som borgerrepresentanter eller «eligerede Mænd». «Byene» betydde her kjøpstedene, i Telemarks tilfelle bare Skien og Kragerø. De andre byene, dvs. ladestedene, var underordnet byene, i Telemark utelukkende Skien fram til Porsgrunns status som helt selvstendig kjøpstad i 1842 og Breviks kjøpstadsstatus i 1845. I det privilegiesystemet som hersket i de norske byene, gjaldt denne underordningen både embetsmennene og borgerrepresentantene. Porsgrunn, Brevik, Langesund og Stathelle var underlagt Skiens magistrat, etter 1842 Porsgrunn. Til da var også de næringsdrivende borgerne i småbyene formelt sett Skiens borgere og hørte til Skiens «eligerede Mænd».

Porsgrunn ble i 1765 kjøpstad i praksis, noe som ble stadfestet i 1807, som regnes som byens grunnleggingsdato. Byen ble dette året delaktig i Skiens kjøpstadsrettigheter, men full selvstendighet fikk altså Porsgrunn først i 1842, da også Osebakken, stundom omtalt som ladested, ble innlemmet. Osebakken hadde for alle praktiske formål vært regnet



BREVIK presentert på kart fra 1900. De fleste av de 2500 innbyggerne er klumpet sammen nærmest Kanalen og i Sætre langs Eidangerfjorden. Et sidespor fra jernbanen nådde byen i 1895.

Illustrasjon: Statens kartverk / Wikipedia

som en del av Porsgrunn.³² Langesund og Stathelle ble aldri kjøpsteder.

Historien til de fire byene rundt Frierfjorden har blitt beskrevet som en eneste lang kamp mot Skien.³³ Porsgrunn og Brevik fikk altså fullt lokalstyre i 1840-årene; med det kommunale selvstyret vedtatt som formannskapslovene av Stortinget i 1837 ble mye endret.³⁴ Kommunestyret med formannskapet i spissen erstattet borgerrepresentantene. Ladestedene fikk egne valgte kommunestyrer (Stathelle dog ikke før 1851), men Stathelle og Langesund etter 1845 måtte nøye seg med felles (statlig) magistrat med Brevik.

HVORDAN SÅ BYENE UT?

Hva var utseendet til de små byene som vokste så sterkt på 1800-tallet? Hvilke utfordringer bød byenes utvikling og innbyggernes levevilkår på for dem som var satt til å styre dem? Byene lå gjerne i svært ulendt terreng der det var trangt om plassen, noe som skapte en ujevn bebyggelse der trehusene – det var

praktisk talt bare trebygninger – ble lagt der det passet, ofte tett på hverandre. De fikk det som senere er blitt karakterisert som «sørlandspreg», med ujevnt gatemønster, svingete og bakkete gateløp, ofte bare i form av smug, gjennom det som er karakterisert som en organisk vekst.³⁵ Unntaket var Porsgrunn, som lå i flatere terreng, og til dels Langesund. Porsgrunn ble da også spredt mer utover, mange steder med god plass mellom husene og et visst landlig preg. Først med den sterke byveksten mot slutten av århundret ble bebyggelsen fortettet til en mer kompakt by. Deler av Langesund lå i noenlunde flatt terreng med enkelte gater parallelt med havnen.

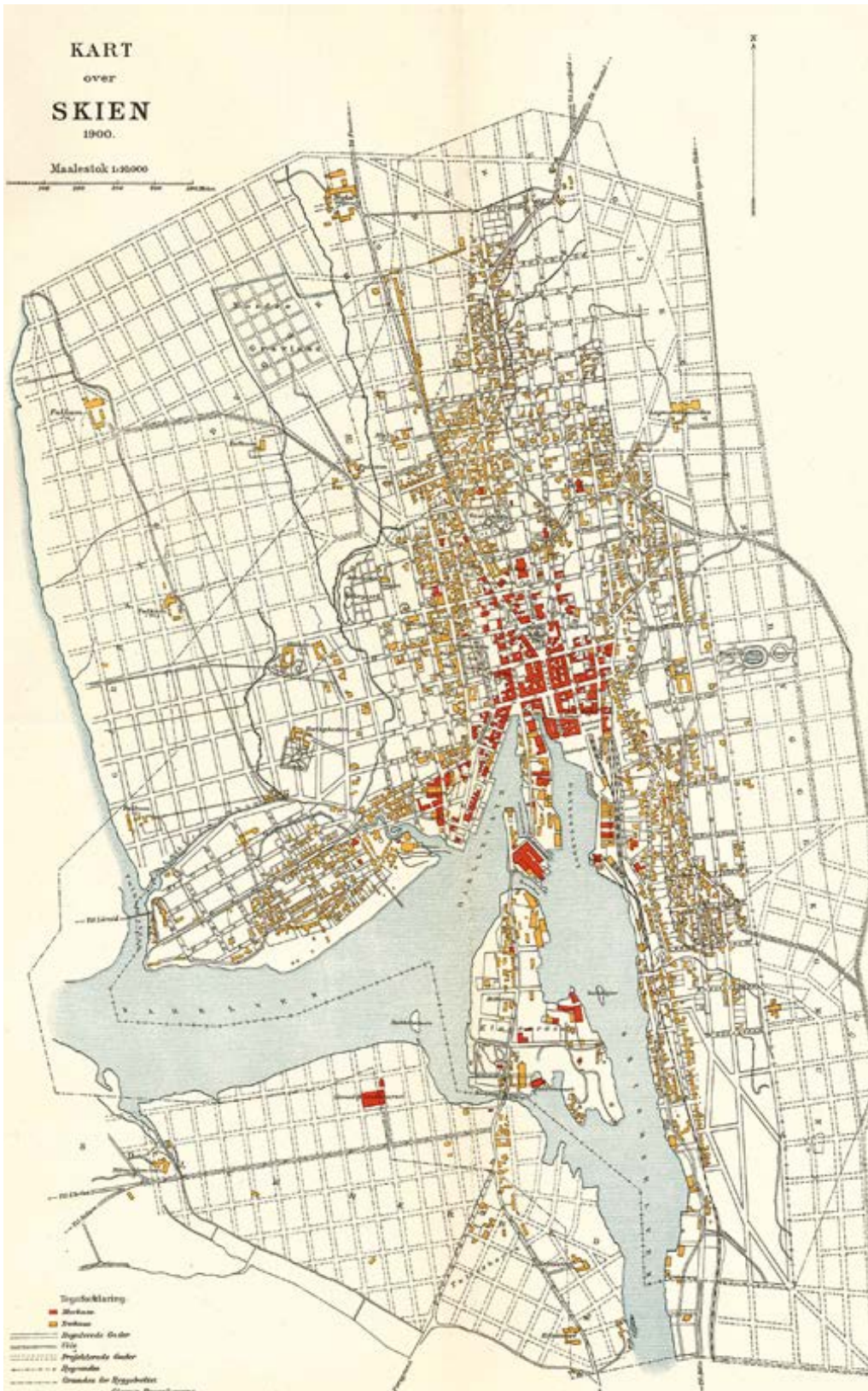
1800-tallets byer hadde ofte trange grenser, og med befolkningsveksten kom behovet for byutvidelse. Porsgrunn inkorporerte som nevnt Osebakken i 1842, Kragerø ble utvidet i 1860 og 1890, og Skien ble betydelig større i 1856. En byutvidelse var ingen liten sak og måtte vedtas gjennom egen lov av Stortinget.

Bymessig bebyggelse bød på utfordringer som var mer påtrengende enn på landet.

PORSGRUNN sett fra Borgeåsen i 1890, nesten med storbypreg sammenlignet med bildet sett fra omtrent samme sted tidlig i århundret. Preget av industriby er tydelig.

Foto: Håndkolorert postkort / Telemark Museum





SKIEN VED
ÅRHUNDRESKIFTET,
en industriby og et
regionsentrum med
15 000 innbyggere, Norges
niende største. Byen ble
nyregulert med rette gater
etter storbrannen i 1886, og
planene videre var store!
De mange nye bygningene
i mur (blant annet på grunn
av brannfare) er markert
med rødt.

Illustrasjon: Statens kartverk /
Wikipedia



I SMÅBYEN BREVIK var Søren Blom hele øvrigheten i en og samme person, som byfogd, politimester, byskriver, magistrat og sorenskriver mellom 1849 og 1874. En by på et par tusen mennesker trengte ikke ulike personer til oppgavene.
Foto: Fotograf ukjent / Postmuseet

På det tekniske området gjaldt det vannforsyning, kloakksystem, gatebelysning og sikring mot brann. Det siste var et gjennomgående problem i norske trebyer, og de fleste ble hjemsøkt av større eller mindre branner på 1800-tallet. Kragerø opplevde en stor brann i 1896. Skien hadde større branner i 1854 og igjen i 1886, da 241 hus i sentrum gikk med i flammene. I tillegg kom flere mindre branner, som i sagbrukene i 1854–1855. Porsgrunn brant i 1865, på ny i 1899 og 1905. Etter brannene i 1886 og 1899 innførte Skien og Porsgrunn murtvang. I Skien ble sentrum bygget opp med gatene i rutemønster, sjablongmessig, ifølge samtidens kritikk. En ny kirke stod ferdig i 1894. Skien sentrum kom til å ligne mange større norske 1800-tallsbyer med rette gater og sentrumsbebyggelse i mur, som hovedstaden, Drammen og deler av Bergen og Trondheim. Skiens rutemønster ble lagt i tråd med bygningsloven av 1845, som påla å lage et slikt, med strenge regler for blant annet gatebredde av hensyn til brann. I praksis lot slikt seg gjennomføre bare i nye byer (som Hamar, Haugesund eller Bodø) eller byer som ble grundig ødelagt av brann, slik som Skien eller Risør (1861). Loven av 1845 påla også byene å holde seg med en bygningskommisjon. Det er ikke lett å oppspore noen slik i byhistoriene. Porsgrunn og flere av de andre byene hadde en byingeniør eller stadsingeniør. I Kragerø og Brevik ser det ut som regulering av gatene kom som initiativ fra innbyggerne, byfogden eller formannskapet; i alle fall var det de folkevalgte som betalte. Iblant søkte man ingeniørhjelp utenfra.³⁶

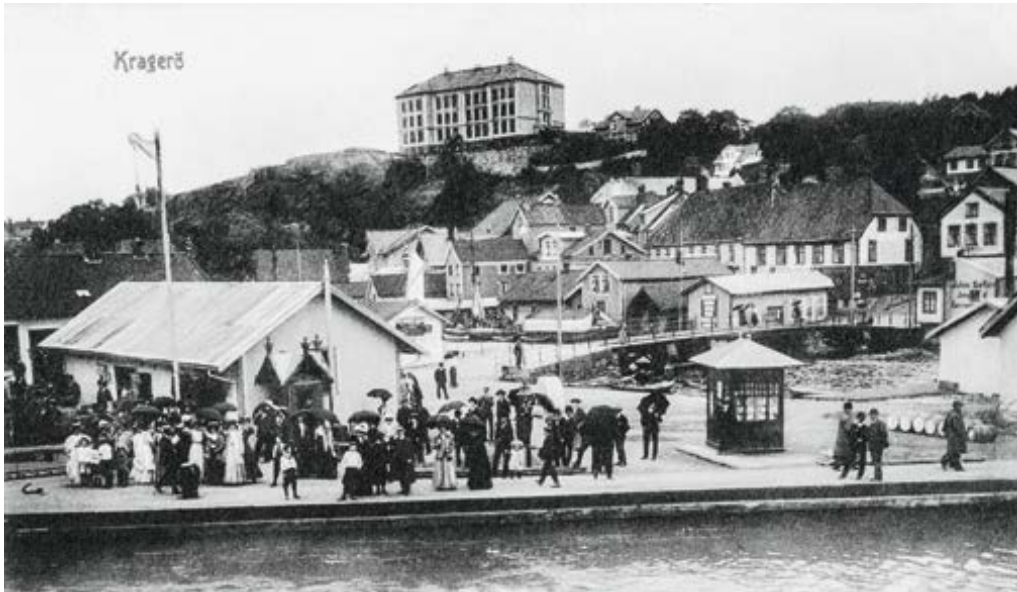
VANN OG LYS – HELT NØDVENDIGE TJENESTER

God vannforsyning hjalp til å slukke branner, men var viktigst til husholdningsbruk. Vannforsyningen tidlig på 1800-tallet var stort sett dårlig i alle telemarksbyene, og man måtte basere seg på brønner. Kommu-

nene tok imidlertid på seg stadig mer ansvar i annen halvdel av århundret, og alle byene fikk vannledninger, Stathelle for eksempel i 1857. Skien løste sitt vannproblem et stykke på vei i 1850-årene, og både Brevik og Porsgrunn bygget vannverk i 1868. Kragerø fulgte i 1870. Tilfredsstillende løsninger for avløp og kloakk måtte vente lenger. Det var merkbart, for byene luktet lenge ille, særlig om sommeren.

Gatebelysning var en annen utfordring. Til langt ut i århundret måtte byene nøye seg med enkelte oljelykter (Skien fikk 14 av dem i 1836) eller knapt nok det. Skien etablerte «Skiens Gascompagni» i 1864, 16 år etter hovedstaden, men god gatebelysning måtte vente på elektrisiteten. Skiens belysning nøt godt av overskuddet av strøm fra Laugstol Brug etter 1885.

Belysning ble regnet som et godt middel for å hindre kriminalitet, uten at vi kan si noe sikkert om mørket fremmet kriminaliteten i byene. Vektene vaktet byene om natten, dels for å varsle brann, men de kunne også berette om andre tildragelser, som fyllebråk eller kriminalitet. Kragerø hadde lenge to vektene, en som gikk om dagen og en som gikk om natten. Brevik tilsatte vektene i 1845 da kjøpstadsverdigheten var et faktum. Byfogden hadde politimyndighet, men også mange andre oppgaver. I Brevik var Søren Blom så vel byfogd, politimester og byskriver som magistrat (hva vi senere ville kalle borgermester eller rådmann) mellom 1849 og 1874. Byfogden utførte dessuten sorenskriveropp-gaver fra 1842 til 1890-årene. Både før og etter hørte byen til Bamble sorenskriverembete. I Porsgrunn spilte byfogden lenge rollen som politi, dommer, magistrat – og postmester, og innstilte som magistrat dessuten saker til avgjørelse i formannskapet. Kragerø fikk eget politimesterembete i 1876 og sorenskriverembete i 1896 (tidligere under Bamble). I den større byen Skien ble oppgavene delt mellom flere personer. Om kommunen hadde behov og råd, kunne den finansiere en stilling som



KOMMUNENE satset mye på skolen. Folkeskolen i Kragerø fra 1892, bygget i mur, kneiser over resten av bebyggelsen, som for det meste bestod av små trehus. Folk ved bryggen venter på skipsanløp, den viktigste kommunikasjonen med omverdenen.

Foto: Postkort/Riksarkivet

politibetjent, slik som Langesund i 1846.³⁷ Generelt sett ble de offentlige embetene flere og mer differensiert jo større byen var, og jo lenger en kommer opp i tid.

SKOLEN – BYENES STOLTHET

Det var skoleplikt på landet i Norge helt fra 1739. Byene kunne, til forskjell fra bygdene, tidlig holde seg med fastskoler, og skoleplikten ble innskjerpet med byskoleloven i 1848. I Porsgrunn var skoleforsømmelse i 1900 blitt nærmest fraværende. Skolegang ble høyt prioritert i Norge, og skolen var en viktig faktor i Norges økonomiske, politiske og kulturelle modernisering på 1800-tallet.³⁸ Stoltheten over skolevesenet kan symboliseres med Kragerøs flotte folkeskole fra 1892, kneisende over byen, 52 meter over havet, som et landemerke sett fra sjøen, den naturlige ankomst til byen.

Skolevesenet i byene, i motsetning til på bygdene, var lenge tredelt. Allmueskolen var tilbudet til barna til arbeidere og sjøfolk. Den lærde skolen, latinskolen, var «Planteskolen for Statens tilkommende Embedsmænd», som det het om fylkets lenge eneste,

i Skien.³⁹ Kragerø og Brevik fikk kommunale høyere allmennskoler på slutten av århundret, Porsgrunn ikke før innpå 1900-tallet. Embetsmenn og ambisiøse borgere sendte sine sønner dit. Alle byene opprettet på 1800-tallet borgerskoler. Dette var betalingskoler beregnet på borgerskapets barn, og de måtte fra 1840-årene ha offentlig godkjenning. Skien fikk en slik skole allerede i 1812, Kragerø 1830, Porsgrunn 1836, Brevik 1848 og Langesund 1854. Stathelle var nok for liten, og borgerbarna herfra måtte skysses over fjorden til Brevik. Borgerskolene fikk etter hvert kommunal og statlig støtte og gikk mot slutten av århundret gradvis over til å bli kommunale middel- og realskoler, i Kragerø 1873, i Porsgrunn 1879 og i Brevik 1884.

Jentene gikk ikke i borgerskolen, og i flere av byene ble det opprettet pikeskoler (først private, siden overtatt av kommunen), i Kragerø i 1856 og i Skien i 1869. Fra 1870-årene fikk norske jenter adgang til middelskolen, fra 1882 også til den lærde skolen, gymnaset, og dermed til universitetet. Også en rekke andre skoleslag så dagens lys. Både Kragerø (1854) og Porsgrunn (1848) opprettet sjø-

mannsskoler, et opplagt valg for kystbyene i Telemark. Flere byer (Skien, Kragerø) fikk offentlige tegneskoler, beregnet på kommende håndverkere og andre med behov for teknisk innsikt. Skiensfjordens Mekaniske Fagskole ble etablert i Porsgrunn i 1885, blant annet med tanke på industrien. Den var toårig, og Porsgrunds tekniske Aftenskole kom til i 1888 som et alternativ for arbeidergutter som måtte arbeide og ikke kunne gå så lenge på skolen. I Kragerø ble en arbeidsskole for gutter opprettet i 1880.

Byenes sosiale deling i allmueskole og borgerskole tok slutt i 1889 da folkeskoleloven ble vedtatt. Den innebar en felles grunnskole for alle barn. Skoletiden ble forlenget og det faglige innholdet økt, en prosess som hadde foregått lenge i et land der både stat og kommuner lenge hadde satset på utdanning. Hånd i hånd med en slik satsing gikk folkeopplysningstanken. I 1840-årene ble det opprettet folkebibliotek i både Porsgrunn og Brevik.

BYENES SVØPE: FATTIGDOM OG SYKDOM

Fattigdommen var en sosial, moralsk og økonomisk utfordring fra gammelt av, og

fattigutgiftene hørte til de største postene på kommunebudsjettene, tidlig i århundret utskrevet som en egen fattigskatt. De fattige havnet dels, som i Porsgrunn, på fattighuset (nedlagt i 1892 og erstattet med gamlehjem), dels ble de hjulpet med økonomiske bidrag. Det ble skilt tydelig mellom verdig trengende, som ikke kunne forsørge seg på grunn av alder eller sykdom, og de mindre verdig trengende, som av en annen grunn ikke arbeidet. Først rundt 1900 ble det allment akseptert at det var noe som het arbeidsløshet.

Fattigdom og helse var nær forbundet. Legene var få, og så sent som i 1890-årene fantes kun sju legedistrikter i fylket, hvorav bare to i byene. Jordmødrene må ha mye av æren for at Norge hadde verdens laveste dødelighet på 1800-tallet. Når byene i Telemark hadde litt høyere dødelighet enn bygdene, skyldtes det nok at de var mer utsatt for epidemier, delvis brakt sjøveien. Ved kole-raen i Brevik i 1853 døde 25 mennesker. Det viktigste helsetiltaket var derfor epidemiliasaretter, som fantes i alle de fire kjøpstedene, tilskyndet av blant annet sunnhetsloven av 1860, som foreskrev at byene skulle ha en sunnhetskommisjon. Fylket hadde lenge bare ett sykehus, amtssykehuset ved Skien, men i Porsgrunn ble omkring århundreskiftet to til opprettet, det katolske St. Josephs i 1892 og det Lutherske i 1902. Byene hadde imidlertid apotek.⁴⁰

Også alkohol var et stykke på vei et fattigdomsproblem. Frigivelsen av brennevinbrenningen i 1816 førte med seg en kolossal økning i forbruket. Overalt oppstod det avholdsforeninger, i Porsgrunn for eksempel allerede i 1844, og myndighetene strammet etter hvert til regler for brenning og utskjenkning. Formannskapet i Stathelle ønsket i 1876 endatil å forby alt alkoholsalg, men ble stoppet av amtet. Særlig viktig var anledningen til å opprette brennevinssamlag i byene, med monopol på salget. Porsgrunn opprettet et slikt samlag allerede i 1873, Kra-

**ELEVER VED
SKIENSFJORDENS
MEKANISKE FAGSKOLE,**
som ble grunnlagt i 1885,
blant annet med tanke på
industri og håndverk. Her på
praktisk øvelse i 1894.
*Foto: Fotograf ukjent / Telemark
Museum*



gerø året etter. En viktig bivirkning var at samlagene gikk med betydelige overskudd, som ble benyttet til allmenne goder, fra bad til gater.

STAND OG KLASSE: BYFOLKS SOSIALE ORGANISERING

Norske byer var utvilsomt sosialt delte, selv om Norge etter 1821 var uten en adel som fantes i så mange andre europeiske land. Andelen stemmerettskvalifiserte blant menn var på landsbasis mellom 30 og 40 prosent før stemmerettsreformen i 1884 og var, i alle fall for Telemarks vedkommende, høyere i byene enn på landet. Stemmeretten i byene var

knyttet til embeter, til oppnådd borgerskap som næringsdrivende (kjøpmenn, håndverkere og skippere) og til å eie hus og grunn over en viss verdi. Småbyene hadde antagelig forholdsvis flere stemmerettskvalifiserte enn både de større byene og bygdene, fordi ganske mange arbeidere og sjøfolk eide egne hus. Etter 1884 kunne alle menn med skattbar inntekt over 800 kroner stemme, og i 1898 fikk alle menn over 25 år stemmerett. Kvinnene måtte vente til perioden 1901–1913, med gradvis utvidet kommunal og statsborgerlig stemmerett. Unntaket var lokale avstemninger over brennevinssamlag, der kvinnene kunne stemme fra 1896, en takk for deres innsats i avholdssaken.

LILLEGÅRDEN BARNEHJEM
i Porsgrunn, fotografert
i 1902, et eksempel på
sosialpolitiske tiltak som ble
vanligere opp mot og rett
etter århundreskiftet.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark
Museum





JENTER FORAN
H. WERGELANDS BOK- &
PAPIRHANDEL i Porsgrunn
1910. Byen hadde for lengst
fått et allsidig utvalg av
butikker. Jesusbildet i
vinduets kan minne oss
om at byen hadde et
livlig religiøst liv, spesielt
av dissenterne.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark
Museum

At samfunnet var sosialt delt, viste seg også som nevnt i skolevesenet med delingen i borgerskoler og allmueskoler. Slik sett ble bybefolkningen samlet og likestilt med folkeskolens innføring, men den høyere skolen, middelskoler (realskoler) og gymnas (høyere skoler) skapte fremdeles et betydelig sosialt skille. Også i bebyggelsen kom sosiale forskjeller klart fram. Dels gjaldt det selve bymønsteret, der hva vi kan kalle sosialgeografien viste seg i egne bydeler for de ulike sosiale klassene. Det gjaldt spesielt Skien og Porsgrunn. I den siste var vestsiden av elva først og fremst en «østkant» med arbeiderbebyggelse, mens østsiden var en «vestkant» for borgerskapet. I de mindre byene var en slik sosialgeografi mindre framtrædende, men selve boligene røpet i høyeste grad hvilke hus som var for borgerne, og hvilke som var for arbeiderne.

En slik todeling i et næringsdrivende borgerskap på den ene siden (det var relativt få embetsmenn, bortsett fra i Skien) og arbeidsfolk på den andre var kanskje den viktigste inndelingen man kan lage. Men grensene mellom borgere og arbeidere var på ingen måte skarpe (bortsett fra når det gjaldt det formelle næringsborgerskapet). Andre typer inndelinger var mulige og ble faktisk foretatt. I 1838 ble det i Porsgrunn vedtatt et regulativ som skulle tjene som grunnlag for betaling av kirkelige handlinger. Yrkesbefolkningen, 768 personer av et folketall på 2200, ble inndelt i tre klasser etter betalingsevne. I klasse 1 fant vi embetsmenn, grossererne, kjøpmenn og handelsborgere, etter folketellingen i 1845 37 personer (5 prosent av yrkesbefolkningen). I klasse 2 befant seg 175 personer (23 prosent), bestående av bestillingsmenn og betjenter (dvs. offentlige og private funksjonærer),

høkere og marketenterere (småhandlere), skipperne og småfabrikanter, til sammen hva vi må kunne kalle et småborgerskap eller en middelklasse, en «middelstand» som samtiden ville sagt. Den nederste og tredje klassen bestod av svenner og læregutter i håndverket, dagarbeidere, tjenestefolk og sjøfolk, til sammen 72 prosent av yrkesbefolkningen.⁴¹

Det er verdt å bemerke at det fantes hele 237 sjøfolk i byen (279 med skipperne), hele 31 (36) prosent av alle yrkesaktive. Det kan ikke ha vært mye annerledes i de andre byene og viser hvor viktig skipsfarten var for telemarksbyene. Sjøfolkene var mye bortreist, men de brakte impulser og gjenstander med seg når de kom hjem. Sjømannskonene måtte klare seg alene når mennene var borte. Sjøfolkene kan et stykke på vei regnes som en egen sosial kategori, en egen stand, i de førindustrielle byene fram til 1870-årene. De var nær knyttet til, og avhengige av, sine skipperne og redere.

Et slikt avhengighetsforhold gjaldt også kjøpmennenes, småfabrikantenes og håndverkernes betjenter, svenner, drenger og arbeidere, for ikke å snakke om tjenestefolkene. Men det var også tale om en gjensidig lojalitet, der arbeidsgiverne i alle fall et stykke på vei kjente en paternalistisk forpliktelse for sine folk. De fleste av byene i Telemark fram til over midten av århundret var sosialt sett forholdsvis stabile samfunn. Om lag tre femdel av befolkningen var født i byene der de bodde, og mange av innflytterne kom fra de omliggende bygdene. Denne stabiliteten og paternalismen har gitt opphav til betegnelsen «standssamfunn» om denne samfunnsformen.⁴² Stendene var nær knyttet til yrke eller næring, uten at det betydde at tjenestefolkene eller gårdsgutten hos handelspatrisierne hørte til kjøpmannsstanden.⁴³ I Skien diskuterte man i tiårene før 1837 blant borgerrepresentantene om det burde være standskvoter i forsamlingen, dvs. et visst antall kjøpmenn, håndverkere eller skipperne.⁴⁴ Standsbevisst-

heten var sterk i disse borgerlige stendene, noe som ga seg uttrykk i håndverkerforeninger og handelsforeninger, som i Skien i 1840-årene, og også i flere av de andre byene. Også sjømennene organiserte seg, som den viktige og bevisste yrkesgruppe de var, med foreninger i flere av byene. Embetsmennenes standsbevissthet var så sterk at egne foreninger ikke var nødvendige.

SOSIAL PROTEST

Byene i Telemark hadde fra trelasthandelens og jernverkens første storhetstid fram til krigene 1807–14 hatt en overklasse med rike familier, synlige i sine herskapelige hus, dominerende i styre og stell og med et rikt kulturliv preget av opplysningstidens idealer. «Det opplyste Porsgrunn» blir det beskrevet som av en av byens historikere. Men det er verdt å nevne at opplysningen også gjaldt andre deler av samfunnet, for eksempel kunne mange arbeidere tidlig på 1800-tallet lese.⁴⁵ Det gikk tilbake med mange av de rike familiene i krisen fram til 1830-årene, og i den nye storhetstiden vokste en ny overklasse fram, konservativ i sin samfunnsanskuelse og politikk. Den møtte motstand fra en mer bevisst middelstand, som bl.a. tok pressen i bruk i sin radikale opposisjon mot hva den anså som en kjøpmannsadel. *Ugebladet* i Skien ble dømt for injurier i 1837. Herman Bagger var den stridbare redaktør av *Correspondenten* fra 1843 til 1874, stortingsmann en rekke ganger mellom 1839 og 1868 og utrettelig i kamp mot det han så som overklassens hegemoni.

Midt i århundret møtte de ledende samfunnslagene en ny utfordring i form av Marcus Thranes arbeiderbevegelse. Thrane reiste selv til Telemark og startet arbeiderforeninger. Foreningen i Kragerø fikk hele 510 medlemmer, og i Brevik, Porsgrunn og Skien støttet flere hundre menn opp, vesentlig arbeidere og sjømenn, men også håndverkere og en og annen akademiker. I Porsgrunn fikk

bevegelsen støtte av Thorvald Olsen, jurist, ordfører, stortingsmann og venn av Johan Sverdrup, som fra 1850–1860-årene pekte seg ut som leder for stortingsopposisjonen. I Skien ble thranittene ledet av urmaker Nils Johan Qvarme, en av bevegelsens mest kjente figurer, som Høyesterett senere dømte til fengselsstraff.⁴⁶

Thranebevegelsen forble en episode, og filantropiske, borgerlig organiserte foreninger for arbeiderne ble regelen i et par-tre tiår framover, slik som «Arbeider-Understøttelses-Forening for Skien og Omegn», stiftet i 1852, Porsgrunn arbeiderforening i 1870 og Skiens arbeiderforening fra 1885. Bevegelsen ble likevel et forvarsel om at samfunnets nederste kunne organisere seg for egne inter-

esser. Det skjedde gjennom den moderne arbeiderbevegelsen som fikk fotfeste i byene i Telemark, og spesielt i industribyen Skien, fra 1880-årene. I 1892 marsjerte skiensarbeiderne første gang på 1. mai. I Langesund ble et arbeiderakademi stiftet samme år og et i Skien omtrent samtidig. Arbeiderbevegelsen hadde både en faglig, en politisk og en kulturell side. Det store gjennombruddet for arbeiderbevegelsen måtte imidlertid vente til det nye århundret.

Standssamfunnets motstykke og etterfølger kalles klassesamfunnet. Det er karakterisert ved at folks tilhørighet og solidaritet går til andre i samme stilling, og ikke mellom arbeidsgivere og arbeidstakere. Organisering blant arbeidsgivere, den organiserte arbei-

GODTEMPLARSTEVNE ved Losje Første Norske (IOGTs) i Skolegata i Porsgrunn, avbildet i 1900. Blant de frivillige foreningene stod avholdsbevegelsen sterkt i Telemark.

Foto: John E. Nielsen / Telemark Museum



derbevegelsen og middelklassens mangfoldige foreningsliv er eksempler på dette. I så vidt små byer som dem i Telemark før 1905 var imidlertid kjennetegnene på klassesamfunnet lite utviklet, og særlig i Porsgrunn stod den gamle konservative samfunnsorden sterkt. Arbeiderbevegelsen hadde vunnet kraft bare i Skien. Paternalismen i samfunnslivet viste seg for eksempel i innføringen av det såkalte Elberfeldt-systemet i fattigpleien i Porsgrunn i 1880-årene. Det gikk ut på at fattigverger skulle bo blant de fattige for å øve positiv innflytelse og virke som samfunnsmodeller.

Siste halvdel av 1800-tallet var den store tiden for utviklingen av organisasjons-samfunnet, i landet som helhet og i byene i Telemark. Folk organiserte seg for økonomiske, yrkesmessige og politiske interesser, men også sosiale og ideologiske tiltak som avholdsbevegelse, kristendom, filantropi, folkeopplysning, musikk og idrett. De fleste foreninger hadde en sosial side, der selve samværet var viktig, men rent sosiale foreninger fantes også.

De fleste organisasjonene i telemarksbyene favnet enten sosialt vidt eller var uttrykk for spesielle yrkesgruppers interesser, uten dermed å rette seg mot andre grupper. Til de første hørte misjonsforeninger, avholdsforeninger og de tidlige idrettsklubbene, til de andre sjømannsforeningene, håndverkerforeningene og handelsforeningene. Arbeider-

samfunnene var lenge sammenslutninger til fremme av sosial harmoni. Kvinneorganisasjonene som etter hvert oppstod (som Brevik kvinneforening i 1864 og «Kvindernes Læseforening» i Porsgrunn 1898), stod nok for kvinners interesser, og etter hvert frigjøring, men virket på tvers av sosiale skillelinjer.

De mange religiøse dissenterne var et særtrekk fra flere av telemarksbyene. Porsgrunn hadde 10 prosent dissenterne i 1900, mot bare 1,7 prosent i landet som helhet. Presten Gustav Adolph Lammers i Skien startet en indremisjonsbevegelse i Skien og fikk mange med seg da han forlot statskirken i 1856. De største dissentermenighetene tilhørte Den evangelisk-lutherske frikirke, eller var baptister, metodister og katolikker. De siste var særlig synlige i Porsgrunn, der de grunnla Vor Frue kirke 1899 og St. Josephs hospital. De mange tyskere ved porselensfabrikken var hovedsakelig katolikker.

Dissenterne innvarslet at bymiljøene ble mer differensierte mot slutten av 1800-tallet, og at de beveget seg mot et samfunn der motsetningene ble større, uttrykt ved fagforeninger, politiske partier og ulike interesseorganisasjoner. Grenlands to middelstore norske byer ble på 1900-tallet langt på vei preget av industrien og arbeiderbevegelsen, slik de voksende innlandsbyene Notodden og Rjukan også ble det, mens småbyene nærmest Skagerrak stagnerte i sitt sørlandspreget. *



FRA PASSIVITET TIL RADIKALISME

Politikk og administrasjon i Telemark
fra ca. 1800 til 1905

Nils Ivar Agøy

DET GAMLE SYSTEMET

Bratsberg amt ved begynnelsen av 1800-tallet var delt inn på litt ulike måter for ulike formål, på en måte som for ettertiden kan virke uryddig. For den sivile administrasjonen fantes 19 herreder og 2 fogderier, men de dekket bare bygdene. Byene i amtet, Skien, Porsgrunn og Kragerø, ble administrert for seg, av sine egne organer. Kirkelig var amtet delt inn i 26 prestegjeld, 69 sokn og 2 prostier. Nedre Telemark og Bamble prosti hørte fra gammelt av til Akershus stift og biskopen i Christiania, mens Øvre Telemark prosti var en del av Christianssands stift.

Felles for de temmelig fåtallige embetsmennene som administrerte amtet, var at de hadde sin autoritet ovenfra, fra kongen som i prinsippet var eneveldig. Allmuen hadde ikke valgt dem, og embetsmennene stod ikke til ansvar for den. Men lovene som kongene hadde fastsatt, gjaldt både høy og lav, selv om det i praksis kunne være mye vanskeligere for allmuefolk å få sin rett etter loven enn for dem med adelskap, embete eller formue.

Både lovens og statsmaktens armer strakte seg mye kortere den gang enn nå. Men når *politiske* beslutninger ble tatt, slike som innebar at storsamfunnet på en eller annen måte grep inn i folks liv med påbud, forbud eller rettigheter, ble de for det meste tatt uten direkte medvirkning fra folk flest.¹

I et slikt system blir «politikk» noe helt annet enn i dag. Små eliter hadde stor innflytelse til å påvirke samfunnet, i kraft av embete, status eller penger. Folk flest var henvist til å prøve å påvirke dem som hadde slik makt. Når vi spør om det fantes en telemarksk «politisk kultur» på denne tiden, er det for en stor del slike forsøk vi må se på, sammen med folkelige reaksjoner på det øvrigheten gjorde. Og vi må vurdere hvilke forutsetninger folk hadde for å engasjere seg. Vi kan regne med at alle var opptatt av den aller nærmeste politikken, den de selv følte på kroppen: skattene og avgiftene de måtte betale, pliktarbeidet bøndene måtte yte, barnas skolegang, om veiene var framkommelige osv. For å engasjere seg i det som skjedde utenfor egen bygd og by, krevdes det

Kommunestyret i Porsgrunn i 1905. Kvinner kunne velges inn i kommunestyrene fra 1901, men det eneste kvinnelige innslaget under dette møtet er damene på tilhørerplass på galleriet.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

Frederik 6. (1768–1839) ble Danmark-Norges siste enevoldskonge. Det var hans utenrikspolitikk som førte til at Danmark måtte avstå Norge våren 1814. Her er han malt i 1808, året da han overtok som konge etter i mange år å ha styrt rikene som kronprins.

Illustrasjon: Malt av F.C. Grøger i 1808 / Rosenborg slot / Wikipedia





både overskudd og kunnskap. Det er usikkert hvor mye av dette som fantes i Bratsberg utenfor elitemiljøene.

Noen antydninger har vi. Jostein Fets undersøkelser av bønders leseferdigheter på Nordvestlandet og i Øvre Telemark viser at slike ferdigheter må ha vært temmelig utbredt i alle fall i deler av bondesamfunnet.² Anna Tranberg har undersøkt de frivillige bidragene den norske befolkningen gav til militæret under krigen med Sverige i 1808–1809, gaver av klær, stoffer, sko, og penger. Tallene hun fant, tyder på at telemarkingene gav forholdsvis mye sammenliknet med andre amt, men hun tolker det slik at allmuens bidrag vesentlig var begrunnet i omsorgen for sønner, ektemenn og andre kjente som var soldater, snarere enn i abstrakt patriotisme.³ Senere har Gunnar Bolstad skrevet om politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814 med fokus på fire bønder som deltok i rikspolitikken. Han konstaterer at de, ved med hell å fremme saker hvor bondeinteresser seiret over kondisjonertes interesser, bidro til «å endre normene for den politiske kulturen».⁴

Jens Arup Seip skrev en gang: «Bonden ser bygden, borgeren byen, embetsmannen staten.» Det var ikke minst på grunn av denne bøndenes og borgernes antatte nærsynthet at Seip lanserte «embetsmannsstaten» som en betegnelse på Norge gjennom store deler av 1800-tallet. Men det kan altså se ut som om i alle fall deler av bratsbergallmuen faktisk var opptatt av politikk ut over lokal-samfunnene allerede før den store omveltningen i statsforfatningen i 1814. Sikkert er det at denne omveltningen, som feide eneveldet bort og etablerte et folkevalgt parlament, gav helt nye vilkår for at politisk interesse kunne vokse fram og utfolde seg.

BRATSBERG OG OMVELTNINGEN I 1814

Bratsberg var blitt ganske hardt rammet av Frederik 6.s utenrikspolitiske linje som gjorde Sverige og Storbritannia til fiender i årene før 1814. Den engelske blokaden som i lange perioder gjorde import av korn vanskelig eller umulig, førte til matmangel for de fattigste, verst selvsagt for byfolk som var avhengige av å kjøpe det de skulle spise. Myndighetene gjorde det de kunne, men det var ofte ikke stort – og dessuten måtte hæren ha prioritet. Men i de verste krisetidene ble det organisert *provideringsskommisjoner* i trengende distrikter for å skaffe og fordele matvarer.⁵

Fiendskapet med Storbritannia ødela også for eksporten, særlig trelasthandelen, som var så viktig for amtet. Slik sett hadde borgerskapet i Bratsberg liten grunn til å være begeistret for eneveldets utenrikspolitikk. Og vi ser da også tegn til at store næringsdrivende, i Bratsberg som ellers på Østlandet, ønsket en annen politikk, en som ville tillate handel med britene. Ikke minst gjaldt dette Severin Løvenskiold, som var amtmann fra 1803 til 1813 og dessuten en stor trelasteksportør og eier av Fossum jernverk. Etter at det var blitt krig med Storbri-

Historikeren Jostein Fet har kommet til at ganske mange bønder fra Øvre Telemark eide bøker, og at de leste mer av «verdslige» bøker enn standsfellene på Nordvestlandet. Adolph Tidemand, som har malt bildet *Lørdagsaftenandagt* (1873), var en av nasjonalromantikkenes forgrunnsfigurer i Norge og gjorde en rekke reiser til Telemark for å studere drakter, interiører og bygninger.

Illustrasjon: *Lørdagsaftenandagt* av Adolph Tidemand / O. Væring Eftf. AS

Første side av Severin Løvenskiolds brev til kongen av Sverige, skrevet midt i februar 1814 og undertegnet med «le gouvernement ... de la Norvege». Brevet ville sikre Norge gode betingelser i en union med Sverige, helst bare i form av en forsvarsallianse. Løvenskiold rakk ikke å sende brevet før en annen norsk regjering ledet av Christian Frederik, hadde etablert seg.

Illustrasjon: Riksarkivet

Sire!

C'est avec une vive douleur que la Nation norvégienne vient d'apprendre, que P. M. le Roi au juste Roi, s'est trouvé dans le cas, de renoncer à la couronne de sa patrie. La Nation en est consternée; mais cette consternation, ne doit pas la faire oublier, ce qu'elle doit à son honneur et à son existence, ainsi qu'à sa liberté. Elle sait que c'est le chef du pouvoir, seul autorisé, à voir la Norvège et la Suède unies, qui a engagé la Nation à cette union, et c'est cette circonstance, qui engage le gouvernement suédois de la Norvège, de s'adresser au nom de la Nation à P. M. le Roi.

Après avoir vu d'un gouvernement digne de l'auguste Nation d'Oldenburg, pendant trois siècles et demi, il est de bon sens pour une Nation libre et fière à son Roi, de s'en abandonner, mais il lui reste la consolation, de s'être promis digne de son Roi, d'être restée fidèle à ses engagements jusqu'au dernier moment, et la conviction qu'il n'est point des motifs trop impérieux, pour persuader P. M. de le déprendre des liens vis à vis de cette Nation.

Et cette persuasion d'un gouvernement qui reçoit autant de preuves de fidélité, et d'un pays au quel nous sommes unis par des liens fraternels, est d'autant plus puissante pour la Nation norvégienne, elle s'est au moins par honneur pour elle, qu'elle est destinée à conserver l'honneur national, et l'existence nationale, à sa patrie, et sa liberté.

Après avoir été exempté de deux fois, qui attachaient la Nation norvégienne au Roi

3

tannia og Sverige i 1807, hadde den åpenhjertige Løvenskiold overfor selveste kronprinsen krevd at Norge måtte få ha sin egen regjering under krisen, og at denne måtte få føre den politikken som gavnet Norge, uavhengig av Danmark. Løvenskiold var en av de mest sentrale mennene i «Wedelkretsen», med navn etter grev Herman Wedel Jarlsberg, som fra 1809 arbeidet for å erstatte hopehavet med Danmark med en løs union med Sverige. Sverige hadde i 1809 mistet hele sin østlige del, Finland, i krig med Russland, og det var godt kjent at det var et mål for Carl Johan, valgt til svensk tronarving i 1810, å skaffe Sverige en erstatning for det tapte gjennom en form for sammenslutning med Norge.

Vinteren 1813–1814 kom det endelige nederlaget for Frederik 6.s politikk. Kongen hadde for lenge holdt fast på alliansen med Napoleon, og Danmark-Norge ble revet med i dragsuget etter keiserens fall. Ved Kieltraktaten av 14. januar avstod kong Fredrik Norge for at det skulle «høre til H.M. kongen av Sverige og utgjøre et kongerike i union med Sverige».

Kieltraktaten ble imidlertid ikke lydlig fulgt opp i Norge. Siden mai 1813 hadde den danske tronarvingen Christian Frederik vært stattholder, og han valgte, av grunner som fortsatt er omdiskutert, å trosse fredsavtalen og erklære Norge som et selvstendig rike. Men før det var blitt klart hva prinsen ville gjøre, tok Løvenskiold på vegne av Wedelkretsen et eget initiativ (grev Wedel selv var i Danmark for å skaffe korn). Midt i februar forfattet han et langt brev til kongen av Sverige hvor han foregav å skrive på vegne av «den norske regjering». Formålet var å sikre Norge best mulige vilkår i den unionen med Sverige som Løvenskiold mente var uunngåelig. Utgangspunktet var at nordmennene nå, når kong Frederik hadde avstått riket, stod fritt til å velge sin egen regjering. Nordmennene ville foretrekke en forsvarsallianse av to atskilte stater, skrev Løvenskiold, men deres regjering ville heller ikke avvise en union under en felles konge, såfremt det bare var klart at de to landene skulle «nytte en fullkommen likhet i rettigheter». ⁶ Forsøk på å redusere Norge til en svensk provins ville de derimot bekjempe av alle krefter. – Men Løvenskiold rakk neppe å sende brevet før det ble innhentet av begivenhetene. Den 19. februar sendte nemlig Christian Frederik ut brev om at det skulle sverges ed om «at hevde Norges Selvstændighed og at ofre Liv og Blod for det elskede Fædreland», og at det skulle velges representanter til en riksforsamling som skulle holdes på Eidsvoll fra 10. april. Det norske embetsverket fulgte prinsens befaling uten å mukke. Dermed var arbeidet for en union med Sverige blitt umulig – inntil videre.

Valg og fullmakter

Christian Frederiks brev utløste en hektisk aktivitet. Bestemmelsene om valg ble kunngjort gjennom biskoper og prester, og for militæravdelinger gjennom offiserene. Også soldatene skulle nemlig velge. Dette var bare rett og rimelig, ettersom over 30 000 menn lå under våpen; omkring en fjerdedel av alle menn mellom 20 og 40 år. I sivilsamfunnet var det menighetene samlet til gudstjeneste som skulle velge. I praksis var det husfedrene som fikk stemme. Byene valgte sine representanter til riksforsamlingen direkte når de, som i Bratsberg, bare hadde én menighet. På bygdene var det indirekte valg. Hver menighet der skulle kåre to valgmenn, som så skulle komme sammen 23. mars for å velge de tre av amtets «mest oplyste Mænd» som skulle representere Bratsberg på Eidsvoll. Men først skulle alle sverge den nevnte eden, og edsavleggelsen skulle bevitnes av alle tilstedeværende øvrighetspersoner foruten tolv av stedets mest ansatte menn. Det var selvsagt nærmest umulig å nekte å ville hevde Norges selvstendighet, og slik sett ble eden et effektivt

Severin Løvenskiold (1777–1856) malt omkring 1810. Den dypt konservative og unionsvennlige Løvenskiold avslo en regjeringspost i 1815, men ble i 1828 utnevnt til norsk statsminister i Stockholm og i 1841 til stattholder, rikets høyeste embete.

Den danske baronesse Sophie Hedevig Knuth (f. 1784) ble gift med Severin Løvenskiold i 1802. Paret fikk sju barn, men i 1819 døde baronessen noen dager etter å ha født sønnen Herman. Mannen sørget dypt over henne og giftet seg aldri igjen.

Illustrasjon: Maler ukjent / i familiens eie / foto: Tom Riis



middel til å binde folket til Christian Frederiks selvstendighetspolitikk – og ikke f.eks. til den unionslinjen Løvenskiold stod for.

På bygdene var det lagt føringer på hvem som kunne velges: Minst halvparten av valgmennene og minst én av de tre representantene måtte være av bondestand. Tilsvarende skulle militæravdelingene velge like mange offiserer som folk av «underklassene», men de siste måtte være voksne gårdbrukere. Det var viktig for prinsen å sikre bøndernes støtte til opprøret.

Edsavleggelsen og de første valgene skjedde mellom 4. og 20. mars i Bratsberg, senest i Vest-Telemark. Reglene hadde ikke sagt at ikke begge valgmennene fra menighetene på landet kunne være bønder, bare at den ene måtte være det, og sju av de nitten bygdene i Bratsberg valgte da også bare bønder.⁷ Dette er mindre enn i Agder og Rogaland, men mer enn i Trøndelag og over store deler av Østlandet.

Valgmennene skulle ha med seg en fullmakt, så menighetene måtte produsere et dokument.⁸ De aller fleste er nok ført i pennen av presten. Men presten måtte få tolv ansette menn til å sette sitt navn under, så han kunne vanskelig skrive slikt han visste at de var *helt* uenige i. Likevel har Arne Bergsgård påpekt det underlige i at fullmaktene fra både Gjerpen, Kviteseid og Lårdal, som gir langt sterkere støtte til Christian Frederik og hans selvstendighetslinje enn strengt tatt nødvendig, er undertegnet av Severin Løvenskiold, Peter Jørgen Cloumann og Talleiv Huvestad, som samlet gikk mot denne politikken på Eidsvoll. Bergsgård tenker seg at den nasjonale begeistringen fortok seg kraftig etter gudstjenestene i mars, kanskje som følge av agitasjon fra Wedelkretsen.

Seks av fullmaktene fra Bratsberg var korte og forretningsmessige. I resten av tilfellene, femten, følte man – trolig først og fremst presten – behov for å si noe mer og annet enn at eden var svoret og valgmenn utpekt. Mange under-

Kong Carl den XII^{te} Spørte Grev Kænbiich hvilken leevest af alle Stænder.
 En 8^{de} Kiørs bonde, som haver en hest.
 Gudfrygtig og ær-lig, god naboe dernæst.
 Sin Gud, Kong' troe, med hver mands attest.
 Er lidet loiv=halted, god ven med sin Præst.
 Ved inted af Lansmand, ej heller nogen rest.
 Boer langt op i skougen, har skieldum nogen gæst.
 Er frie for Herrgaarden, krig honger og pæst.
 Vel bruger sin ager, eng spade og læst.
 Og slider sit vadmel, skind=buxer og væst.
 Forligt med sin Husfrue, den han haver fast.
 Samt glad i sit arbeid, den lever aller=bæst.



Denne erklæringen om at den selvhjulpne bonden lever best av alle stender, stammer fra Hovestua i Heddal og er malt omkring 1780. Ved siden av moderat velstand var forutsetningen bl.a. at bonden var «forligt med sin Husfrue» og «fri for Herrgaarden» – og at han var «sin Gud og Kong' troe», slik telemarksbøndene hevdet å være omkring 1814.

Illustrasjon: Maler ukjent / Foto: Haakon Harriss / Norsk Folkemuseum

TELLEBØNDERNES FØLELSER

I 1813 ble det skrevet to dikt med nesten lik tittel: «Tellebøndernes Følelser i Anledning Sverigs Fordring paa Norge». De var på bygdemål, noe som vitner om en anselig kulturell selvtilitt. Forfatterne var bonde og klokker Ole Bjørnsen fra Kviteseid, senere stortingsrepresentant; og bonde Tarjei Vinsvaal fra Seljord. Begge diktene flommet over av kongetroskap, kampvilje og fedrelands-sinn, og særlig Vinsvaals trakk fram norske

helter fra sagatiden av. Men de var svar på en prisoppgave utlyst av eliten, og premiert under Christian Frederiks lystige besøk hos godseier Niels Aall i august 1813. Dermed er de en bedre kilde til hva to ærgjerrige allmuemenn trodde at eliten ønsket å høre, enn til den reelle folkestemningen. Bjørnsen var imidlertid så stolt av sitt dikt at han offentliggjorde det i *Budstikken*, og Vinsvaals dikt levde videre både muntlig og skriftlig i folketradi-

sjonen i mange tiår.¹⁰ Inntrykket de vil gi, blir videre bekreftet av amtmann Løvenskiolds danske fetter Eggert, som bodde på Ulefoss, og som sommeren 1813 gav allmuen attest for «en sielden Siælsstyrke, Taalmodighed og Troskab mod deres Konge», selv under den skrekkelige hungersnøden som hadde krevd mange liv. Alle rettsinnede nordmenn erklærte at de «heller vil døe, end underkaste sig fremmed Aag», skrev han.¹¹



Christian Frederik (1786–1848) var fetter av Frederik 6. og arving til den dansk-norske trone. Han kom til Norge som stattholder i 1813 og reiste da bl.a. gjennom Bratsberg, hvor telemarksbøndene bedyret ham sin troskap. I 1814 nektet han å godta Kieltraktaten og ble konge av Norge i noen få måneder, før han måtte forlate landet i oktober. Han arvet den danske tronen i 1839 og ble den siste enevoldskongen der.

Illustrasjon: Malt av Daniel Hvidt (i 1964) etter original av F.C. Grøger (i 1814) / Stortingsarkivet. Originalen tilhører Gissefeld adelige jomfrukloster

streket sin underdanighet, noen skrev dessuten i lyriske vendinger om det gamle samkvemmet med Danmark og lykken over å ha blitt regjert av det oldenborgske hus. Kritikkk av eneveldet eller Danmark finnes ikke, ut over beklagelser over at kong Frederik var blitt tvunget til å avstå Norge. Vi kunne heller ikke ventet noen slik kritikkk i henvendelser til prinsen som til da hadde vært eneveldets fremste representant i Norge. Men vi finner takknemlighet over at prinsen nå opptrer som nasjonens frelser, den som oppofrende har grepet «Statens tunge Roer». ⁹ Og i en enkelt fullmakt, fra Gjerpen, finner vi med store omsvøp uttrykt et ønske om at den nye forfatningen bygges på prinsipper som kunne sikre «Regentens og Natjonens sande og varige fælleds Lyksalighed». Det er neppe tilfeldig at Løvenskiold hadde vært til stede på møtet hvor denne likestillingen av nasjon og fyrste forekom; uttalelsen fra Gjerpen har da også påfallende fellestrekk med Løvenskiolds brevutkast til svenskekongen.

Forståelsen av hva omveltningen innebar politisk, kunne det være så som så med. Både Lårdal og Mo ønsket «Regjeringen over vort elskede Fædreland i Deres [prinsens] Hænder». Eneveldets tankesett var vanskelig å rokke ved. At tanken om styre gjennom valgte representanter er ny og uvant, kan vi se ved at en rekke av forsamlingene finner det nødvendig å forsikre om at det representantene bestemmer, skal gjelde som om de forsamlede selv hadde bestemt det.

Videre inneholder adressene mye om nordmennesenes sterke kongetroskap, som var nettopp en egenskap norske patrioter hadde lagt stor vekt på i generasjonen før. Og selvsagt noen utfall mot Sverige. Kviteseidfolket harmet seg f.eks. over «Nabostatens baade grusomme og lumske og Norges Tænkemaade vanærende Anlæg paa at bringe dette Riige under sit Aag».

Vi har ellers ikke mange vitnesbyrd om folkestemningen i Bratsberg. Men presten Christian Frederik Drejer, som forestod valg møtene både i Kragerø og Sannidal, hevdet at alle de fram møtte der bad Gud bevare og styrke Christian Frederik i hans «Kamp for Fædrelandets Ære, Uafhængighed og Selvstændighed!» ¹²

Valget av amtets representanter til riksforsamlingen skjedde på avtroppe amtmann Løvenskiolds herregård Fossum – ikke akkurat midt i amtet, slik prinsen hadde bedt om – 23. mars. I Telemark er vi i den enestående stilling at amtmannens åpningstale er bevart. Løvenskiold la vekt på hvor avgjørende viktig valget var, og hvor mye som derfor krevdes av dem som skulle velges. I beste konservative ånd snakket han om hvordan menneskenes «Svaghed og onde Tilbøyeligheder» dessverre gjorde borgerlige lover nødvendige. ¹³ Han gav valg mennene en liten historieleksjon om hvordan Norge hadde vært styrt, og skjulte ikke sin kritikkk av eneveldet som system, selv om lykken hadde vært bedre enn forstanden i Danmark-Norges tilfelle. Den smertelige «Adskillelsen fra et kiært Broderfolk, fra et elsked Kongehus» skrev han på forsynets konto. Den nye forfatningen som skulle lages, tolket han som en ny «hellig Pagt» mellom «Nation og tilkommende Regent».



De som til slutt ble valgt fra amtet, byene og Thelemarkske Infanteri-Regiment, var

- Diderik von Cappelen (Skien, grosserer)
- Peter Jørgen Cloumann (Bratsberg amt, justisråd, forhenværende fogd)
- Christian Hersleb Horneman (Kragere, auditor, byfogd)
- Talleiv Olsen Huvestad (Bratsberg amt, gårdbruker)
- Enevold Steenbloch Høyum (Thelemarkske Infanteri-Regiment, kaptein)
- Severin Løvenskiold (Bratsberg amt, kammerherre, amtmann)
- Gullik Madsen Røed (Thelemarkske Infanteri-Regiment, kommandersersjant og gårdbruker i Vestfold)
- Jørgen Aall (Porsgrunn, grosserer, stadskaptein)

Løvenskiold var svært fornøyd med valgene på Fossum, av ham selv, Cloumann og Huvestad. «Jeg fant saare meget bon sans [= fornuft] og sund Dømmekraft, som virkelig er Nordmanden egen, naar han ikke misledes», skrev han til en

Herregården Fossum ved Skien var residens for fungerende amtmann Severin Løvenskiold. Det var her valgmenne fra bygdene i hele Bratsberg amt kom sammen 23. mars 1814 for å kåre tre menn som skulle møte på Eidsvoll.

Illustrasjon: Maleri av Peder Balke (1820) / i familiens eie / foto av Tom Riis

fetter.¹⁴ Han var nok også fornøyd med fullmakten valgmennene hadde undertegnet, og som forutsatte at riksforsamlingen skulle opptre helt uavhengig av prinsen ikke bare når det gjaldt å skrive grunnlov, men også i «Alt hvad de [...] maatte ansee gavnligt for Fædrenelandet», dvs. også i unionspolitikken.

Vi vet ikke stort om forberedelsene til riksforsamlingen. På grunn av den korte tiden (forsamlingen skulle møtes 10. april) kan de ikke ha vært særlig grundige. Men vi vet at fire av de åtte representantene – Løvenskiold, Cappelen, Cloumann og Huvestad – møttes til middag hos Cappelens bror Peder på Austad ved Drammen den 7. april, og at de reiste sammen til grev Wedel Jarlsbergs herregård Bogstad ved Christiania. Her overnattet de og spiste et «muntert Middags Maaltid» før den siste felles etappen til Eidsvoll. At godseiere, grosserere og høyere embetsmenn omgikkes, er ikke så overraskende, men de pleide ikke å spise middag med folk av bondestand (jf. Østbergs artikkel). Nå tilbragte imidlertid Huvestad et par døgn i selskap med noen av det såkalte unionspartiets fremste strateger, folk som ikke trodde hverken gjenforening med Danmark eller full norsk selvstendighet var mulig.

Bratsbergs representanter på Eidsvoll

I den aller største saken, om landet skulle forsøke å stå alene eller skulle innrette seg på en union med Sverige av realpolitiske og økonomiske hensyn, støttet representantene for Bratsberg amt og Skien unionspartiet. Christian Frederik oppfattet fra første stund Løvenskiold og Cloumann som to av lederne for denne gruppen. Begge de militære og representantene for Porsgrunn og Kragerø støttet derimot selvstendighetspartiet.

Saken ble satt på spissen tidlig, i avstemningen 16. april om hvorvidt Norge skulle være et innskrenket og arvelig monarki. Alle fra Bratsberg stemte for dette, men representantene for amtet samt Aall og Cappelen stemte *ikke*, som flertallet av forsamlingen, for et tillegg om at Norge skulle være «et frit, uafhængigt og udeleligt Kongerige, og at Regenten skal føre Tittel af Konge». Skillelinjene viste seg også i det symbolske kongevalget 17. mai. Løvenskiold og Cappelen mente primært det burde utsettes, og også Aall nølte. Alle de andre stemte uten videre på Christian Frederik. Men Løvenskiold meldte seg syk da det var fest etter kongevalget den 19. mai.

Huvestad ble visstnok oppsøkt av prinsens adjutanter for om mulig å få ham til å røpe unionspartiets planer. De skal ha fortalt ham at Løvenskiold var svensksinnet og betalt av den svenske regjeringen. Men framstøtet lyktes ikke. Huvestad var ellers en av de mest aktive bøndene på Eidsvoll. Han var en av tre bak forslaget om at «det maatte bestemmes, at ikkun Bønder ere berettigede at eje og bruge Jordegods, samt at enhver Jordejer tillades at forædle sine Skov- og andre Producter, mv.»¹⁵ Han var også med på en bondeprotest mot at det benefiserte gods bare må brukes til geistlighetens beste og opplysningens fremme. Bøndene ville gjerne at kirkegodset skulle kunne brukes til andre

statsformål også, som garanti for en statsbank, for eksempel, og forslaget fikk 40 av 109 stemmer.¹⁶ Huvestad gikk også sterkt i forsvar av odelsretten.

Løvenskiold talte mot konstitusjonskomitéens forslag om allmenn verneplikt. Han mente den var et unødvendig sterkt inngrep i friheten, ville drive folk fra landet og gi en dårlig motivert armé. I stedet for personlig verneplikt ville han legge plikten på distrikter som skulle skaffe frivillige mannskaper. – Men han fikk ingen med seg, og Christian Frederik mente han gjorde seg til narr med sitt uforståelige forslag, som nok også ble oppfattet som elitistisk og bondefiendtlig. Løvenskiold var i det hele tatt temmelig upopulær på Eidsvoll og tilbragte sitt livs «ulykkeligste sex Uger» der.¹⁷ Fra «selvstendighetspartiet» ble han baktalt med «galdfulde Bitterheder» og altså stemplet som «solgt til Svensken».¹⁸ Han var vant til å bli regnet som den fremste og ble lett fornærmet når andre, endog allmuemenn, mente å være like gode. Da han merket at hans taler ikke fikk den ventede effekten, ble han mer og mer taus. Kammerherren ble sett som arrogant og overdrevent konservativ, og hans prinsipielle syn hadde til og med ført til at han som den eneste valgte representanten ikke hadde avlagt eden om å hevde Norges selvstendighet. Løvenskiold mente at prinsens

EIDSVOLLSMENNENE FRA BRATSBERG AMT



Eidsvollsmennene fra Bratsberg amt, Skien, Kragerø og Porsgrunn. Fra venstre: Huvestad, Cloumann, Horneman, Cappelen, Aall og Løvenskiold.

Illustrasjoner: Malere ukjent. Bildene av Huvestad, Cloumann, Horneman og Aall eies av Eidsvoll 1814. Bildene av Cappelen og Løvenskiold er i familienes eie / Eidsvoll 1814

selvstendighetslinje var forfeilet på grunn av Norges «Afkræftelse, Elendighed, Mangel paa Livets første Nødvendigheder, Naboe Rigets Overmagt, heele Europas Forbund!»¹⁹ Derfor burde Christian Frederik trekke seg tilbake og alle krefter settes inn på å oppnå en så gunstig ordning med Sverige som mulig. Alt om morgenen 10. april innkalte prinsen ham og forlangte at han svor eden, noe han etter et nokså opphetet ordskifte også gjorde, med det forbeholdet at hans kamp for selvstendigheten skulle være «overensstemmende med Nationens Repræsentanteres nærmere Bestemmelse».²⁰ Senere argumenterte han sterkt, men forgjeves, for riksforsamlingens overordnede myndighet i forhold til prinsen, spesielt når det gjaldt utenrikspolitikken. Han ønsket bl. a. en egen utenrikskomité og ville at forfatningen skulle ta hensyn til den utenrikspolitiske situasjon. Han ville også at grunnloven måtte skrives slik at den ikke utelukket Carl Johan på grunn av at han hadde vært katolikk.

Også Jørgen Aall framsatte et forslag i vernepliktssaken. Han ville først og fremst ha en profesjonell, stående hær fordi militæryrket var blitt så spesialisert. Forslaget fikk kritikk fra offisershold, og nådde, i likhet med Løvenskiolds forslag, ikke fram.

Aall arbeidet for at danske embetsmenn som var norsk gift, ikke måtte utelukkes fra embeter i Norge, men overbeviste ikke flertallet. Horneman fikk på sin side ikke gjennomslag for sin argumentasjon om at de adelige familienes forrettigheter burde dø ut med de adelige som var i live i 1814, ut fra at adelskap hadde vist seg skadelig. Men saken ble senere tatt opp på Stortinget av en annen mann fra Bratsberg, nemlig bonden Ole Bjørnsen, og adelskapet, som han kalte «et udvortes, indbildt og i alle Henseender fornuftsstridigt Fortrin», ble endelig fjernet ved lov i 1821.²¹ Horneman hadde ellers med seg et grunnlovsforslag til Eidsvoll, preget av et ønske om en sterk kongemakt og med sterke sperrer mot forfatningsendringer, men la det aldri fram.²²

Et nytt politisk system

Rikspolitisk var det Løvenskiold og hans meningsfeller som fikk rett, ikke Christian Frederik. Når stormaktene ikke ville støtte det norske selvstendighetsprosjektet, var det ikke levedyktig. Etter en nærmest symbolsk krig måtte Norge gå inn i en union med Sverige, og Christian Frederik abdiserte etter noen få måneder som norsk konge. I hele landet var det bare tre norske offiserer som nektet å avlegge ed til den nye kongen, Carl 13., og heller søkte avskjed. Kanskje vitner det om en spesielt nøyeregnende telemarksk kongetroskap at de alle tre tilhørte Telemarkske regiment?²³

Christian Frederiks opprør hadde på ingen måte vært forgjeves. Grunnloven fra Eidsvoll ble beholdt med bare små endringer, og Norge var sikret sine egne politiske institusjoner. Ikke minst fikk landet en lovgivende forsamling, et storting. Alle menn over 25 år fikk stemmerett ved stortingsvalgene dersom de brukte matrikulert (dvs. skattlagt) jord på landet, eide eiendom til en verdi



Olaf Rye stammet fra Bø i Telemark. Han var én av tre norske løytnanter, alle fra Telemarkske infanteriregiment, som i 1814 søkte avskjed heller enn å sverge troskapsed til Carl 13. Alle tre endte i dansk tjeneste, og alle gjorde seg bemerket under treårskrigen. Hans Helgesen avanserte til oberstløytnant under krigen, mens Rye og Frederik Adolph Schleppegrell begge ble generalmajor. De to sistnevnte falt i kamp, Rye i juli 1849, Schleppegrell i juli 1850, og de fikk status som krigshelter. «Å gå til Ryes brigade» er ennå et fast dansk uttrykk, som betyr å dø i kamp for et godt formål. Her er helten portrettert på slagmarken i Slesvig.

Illustrasjon: Maleri av August Andreas Jerndorff 1895 / Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

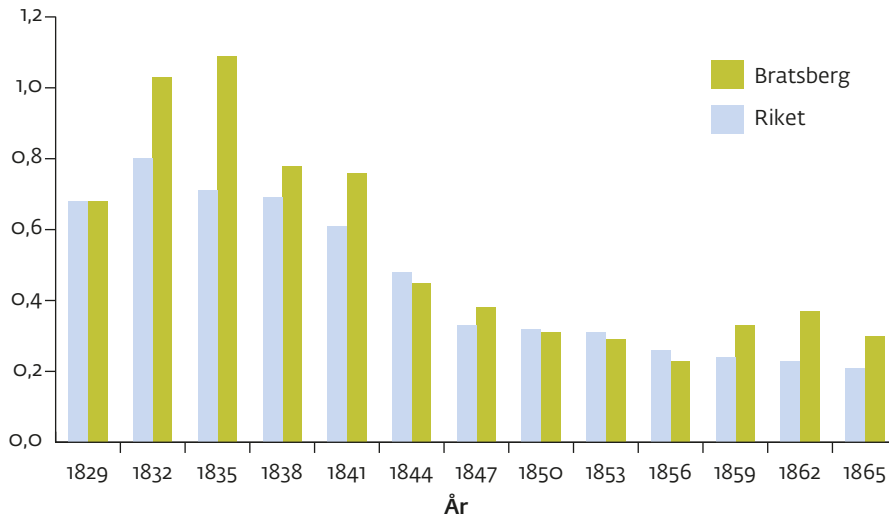
av mer enn 300 riksdaler i byene eller var embetsmenn. Det er beregnet at kanskje så mange som 40 % av mennene over 25 år kunne skaffe seg stemmerett. Dette var langt mer enn i noe annet land i samtiden. At eiendomsløse, de som ikke betalte skatt, skulle ha krav på representasjon i den forsamlingen hvor skattene skulle utskrives og pengene fordeles, var fremmed for tidens tankegang. Fremmed var også tanken om stemmerett for kvinner.

Bratsberg fikk først fire stortingsrepresentanter, to fra landdistriktene og to fra byene. Det vil si at Skien og Porsgrunn hadde én felles representant, mens Kragerø hadde én sammen med Østerrisør. Fra 1838 fikk Kragerø en representant alene, og fra 1844 fikk Skien og Porsgrunn hver sin. Brevik, som fikk bystatus i 1845, delte representant med Porsgrunn på ett eneste storting, men fikk sin egen fra 1851 fordi byen da hadde fått mange nok stemmeberettigede. Landdistriktenes representasjon gikk opp fra to til tre alt i 1817, og så til fire, det høyeste antallet loven tillot, i 1838. På slutten av 1800-tallet valgte dermed telemarkingene åtte stortingsmenn (det var fremdeles bare menn).

De som fylte kravene til stemmerett, kaller vi *stemmerettskvalifiserte*. For å bli *stemmeberettiget* måtte de i tillegg sverge en ed til konstitusjonen og registrere seg som velger. I hele perioden 1814 til 1906 (da valgsystemet ble lagt om) fantes det derfor et betydelig antall menn som kunne ha skaffet seg stemmerett, men ikke gjorde det, og også et antall menn som hadde stemmerett, men ikke brukte den.

Så veldig demokratisk var systemet ikke. Byene var sterkt overrepresentert i forhold til folketallet, og små byer aller mest. Bak Breviks stortingsmann i 1862 stod det f.eks. 62 avgitte stemmer, mot 249 bak hver av amtets. For å sette en grense for byenes stadig sterkere overrepresentasjon ble Grunnloven i 1859 forandret slik at antall representanter ikke lenger skulle gå opp og ned i takt med antall stemmeberettigede, men låses fast, og at byene skulle ha en tredjedel.

Systemet var også lite demokratisk på den måten at valgene ikke var hemmelige, og ved at det ikke var forholdstallsvalg eller direkte valg. Velgerne stemte på lokale valgmenn, og antallet av slike varierte med antall velgere (i Bratsberg steg det mellom 1815 og 1882 fra 23 til 51). Når valgmennene trådte sammen, stemte de over hvem som skulle kåres til stortingsmenn. Flertall trengtes ikke; den som fikk flest stemmer, var valgt uansett. I 1826 ble Gullik Bolkesjø valgt til tingmann med skarve 7 av 29 stemmer.²⁴ I praksis betød dette at grupper av valgmenn som på forhånd klarte å bli enige om å samle stemmene om visse kandidater, kunne avgjøre valgene også om gruppen ikke hadde flertall. Men slik organisering var ikke alltid til stede. Fram til midt på 1840-tallet kunne stemmegivningen være svært spredt. I 1835 var det 33 valgmenn i Bratsberg, og de stemte på ikke mindre enn 36 forskjellige personer til tre stortingsplasser. Dette var den største spredningen av valgmannsstemmer i hele landet det året.²⁵



Spredningen av valgmannsstemmer i Bratsberg og i hele Norge, 1829–1865. Diagrammet viser forholdet mellom antall kandidater og antall valgmann ved stortingsvalgene. Dersom 20 valgmann stemte på 20 kandidater, er forholdet 1; dersom 20 valgmann stemte på 10 kandidater, er forholdet 0,5. Vi ser at valgmannene fra Bratsberg samordnet stemmegivningen langt mindre enn gjennomsnittet i valgene 1832–1841.

Hvordan slo det nye systemet ut i Bratsberg?

Valgoppslutningen var ikke stor. Tallene er ikke sikre, men det er beregnet at 7 % av landbefolkningen i Bratsberg *kunne* ha skaffet seg stemmerett i årene 1859 til 1885, da stemmeretten ble utvidet. Dette er litt under landsgjennomsnittet på 7,5 %; mer enn på det indre av Østlandet, i Trøndelag og Nordland (6,1 %), men mindre enn Sørlandet og Vestlandet (8,9 %).²⁷ Det er et utslag av at det var ganske mye bondeselveie i amtet.

Av de sju prosentene var det bare ca. to tredjedeler som tok bryet med faktisk å skaffe seg stemmerett, og godt under halvparten av disse stemte, unntatt ved de to store mobiliseringsvalgene i 1882 og 1885 (se s. 182). Lavmålet var valget i 1856, da bare 846 telemarkinger på landet stemte, bare 27,2 % av de stemmeberettigede, eller 1,27 % av en befolkning på 66 400. Dette er meget lavt i nasjonal sammenheng. Bare Stavanger og Finmarkens amt hadde noensinne en enda lavere andel av stemmeberettigede som stemte, og de fleste av de øvrige amtene lå langt høyere.

I byene var andelen av stemmerettskvalifiserte høyere enn på bygda, i snitt 10,45 %, men helt oppe i 13,2 % i Kragerø i 1876 og 1885. Det var også en større del av dem som avla konstitusjonseden og ble stemmeberettigede, og en større del av disse som stemte. Det er flere grunner til dette. I mange utkantstrøk kunne dårlig vær, lange avstander og skrale kommunikasjoner minske valgdeltakelsen, mens det i byene var helt annerledes lett å komme seg til stemmelokalet. I byene fantes det også fora for å diskutere politiske spørsmål, og avstanden mellom velgere, mulige valgmann og stortingskandidater var kort.

Hvis vi nå vender tilbake til spørsmålet om det fantes en særegen telemarksk politisk kultur, skiller Telemark seg ut ved generelt *lavere* interesse for stortingspolitikken enn i landet for øvrig. Av 18 amt lå Bratsberg nest nederst

Kragerø var en valgkrets hvor ordningen med indirekte stortingsvalg en rekke ganger førte til uforutsigelige resultater. Her er et bilde av byen slik den så ut før en stor brann i 1886 la nærmere to hundre hus i aske.

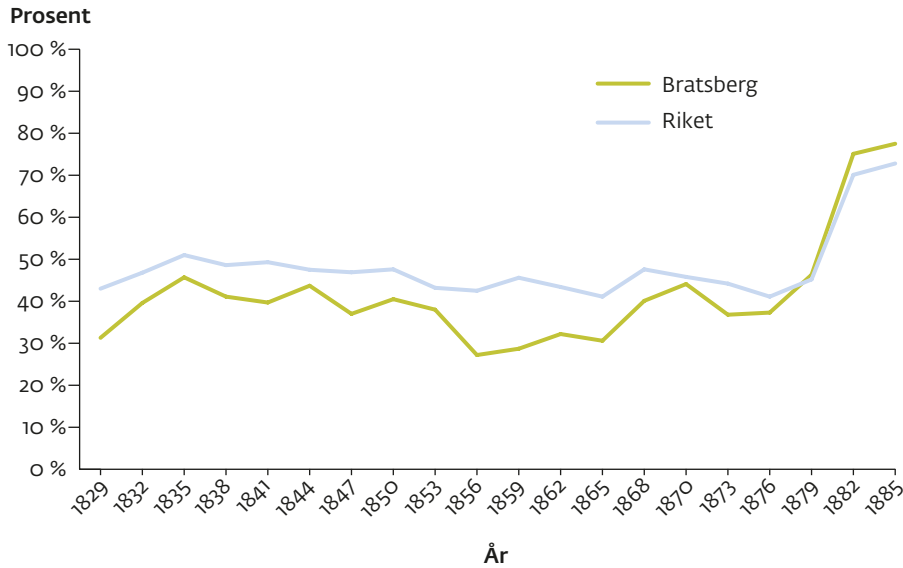
Illustrasjon: Maleri av Juliane Nilsen / Telemark Museum



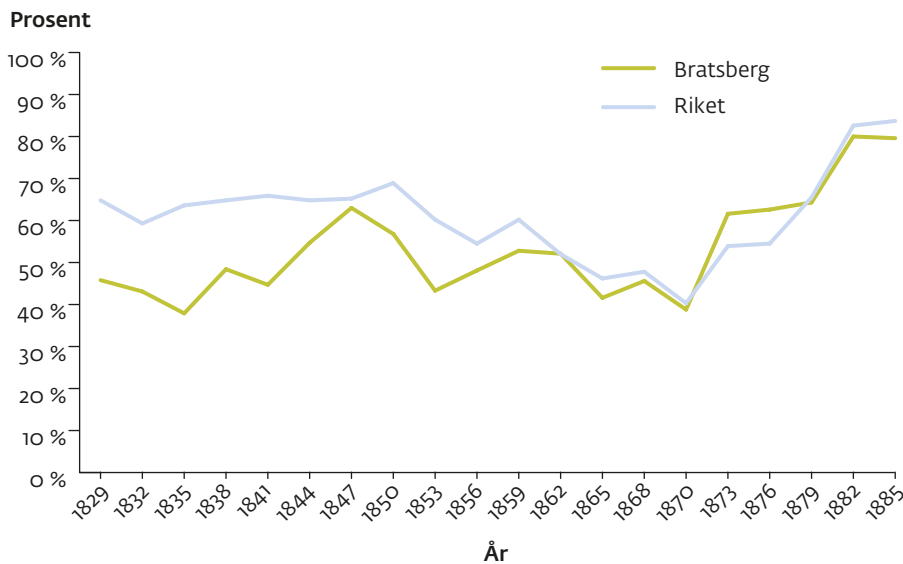
ET SYSTEM SOM NARRET VELGERNE? EKSEMPEL KRAGERØ

Fram til 1900 var det forbudt for valgmennene å stemme på seg selv. Særlig i små byer med få valgmenn kunne dette gi seg bisarre utslag. Kragerø hadde i 1859 tre valgmenn og én stortingsrepresentant. Den ene av valgmennene representerte en håndverker- og kjøpmannsgruppering, de to andre en mer radikal retning (se s. 180) som senere endte i Venstre. Men siden ingen av de radikale kunne stemme på seg selv, stod det likt mellom de to partiene. For å unngå en loddtrekning hvor den mer konservative kandidaten hadde en 50 % sjanse til å vinne, måtte de to radikalerne bli enige om å stemme på en person som ikke var valgmann, og som velgerne neppe hadde regnet som mulig stortingsmann i det hele tatt. Dermed ble en temmelig ukjent kateket stortingsmann fra Kragerø den gang, har klokker Fredrik Hougen fortalt i sine erindringer.

I 1838, 1841 og 1862 ble kragerøvalget avgjort ved loddtrekning. I 1862 fikk tre kandidater alle én valgmannsstemme; også da «sendtes til stortinget en mann som intet parti hadde opstillet». I 1873 fikk det Hougen kaller «venstrepartiet» fire valgmenn og «høirepartiet» tre, men fordi en av de fire, Halvor Bentsen, ikke kunne stemme på seg selv, fikk mindretallet ved loddtrekning stortingsrepresentanten, nemlig C.H. Homann. Stortingsflertallet godtok ikke dette utfallet, og det ble arrangert et omvalg som Homann vant i en hvirvel av anklager om at hans støttespillere kjøpte stemmer mv. Det hører med at «høire» fikk sin tredje valgmann ved loddtrekning fordi stemmene stod likt etter at en stemmeseddel som etter alt å dømme var til fordel for en «venstremann», var forkastet.²⁶



Oppslutningen om stortingsvalgene var lenge liten i Bratsberg, særlig i landdistriktene. Den øverste figuren viser prosent av stemmeberettigede som stemte i landdistriktene. Den nederste viser prosent av stemmeberettigede som stemte i byene.



på statistikken over hvor mange som avgav stemme i forhold til folkemengden 1829–1882. (Bare Tromsø lå lavere, men amtet ble først opprettet fra 1868, så statistikken er mangelfull.) I samme tidsrom var det for hele landet 47 % av de stemmeberettigede i landdistriktene som faktisk stemte, mens tallet for Bratsberg var 39,3 %, en fjortendeplass.²⁸ Om bøndene i Bratsberg leste flere verdslige bøker enn på Nordvestlandet, slik Fets undersøkelser antyder, og om det fantes sterke miljøer av skrivende og diskuterende bygdefolk, slik Bolstad skildrer, så gav ikke dette seg utslag i velgeraktivitet opp til landsgjennomsnittet engang. Bare fem kommuner i Bratsberg kom over landsgjennomsnittet, nemlig Gjerpen (med Siljan), Lårdal, Holla, Kviteseid og Fyresdal. Noen lå



Den danskfødte pressemannen og politikeren Herman Bagger (1800–1880) var en innflytelsesrik mann i Bratsberg, og fryktet av sine motstandere. Han redigerte skiensavisen *Correspondenten* fra 1842 til 1874, ble ordfører i både Gjerpen og Skien og var en rekke ganger stortingsmann. Han startet som en stridbar kritiker av embetsstyret, men fant thranitterbevegelsen altfor radikal og ble mer og mer konservativ med tiden.

Foto: C.J. Hanssen / Stortingsarkivet

langt under, som Heddal, Hjartdal og Bamble, alle med prosenter på 20-tallet. Aller lavest lå Tinn, hvor bare 16,4 % stemte.

Heller ikke var det slik at velgerne i Bratsberg sendte spesielt mange bønder til tings. Tvert imot har Marthe Hommerstad vist at Bratsberg lå på ellevtteplass av sytten i perioden 1815–1837.²⁹ Hun forklarer dette, og den lave valgdeltakelsen, med at den «borgerlige/kondisjonerte elitens tilstedeværelse» var temmelig sterk her, og med at den hadde nær kontakt med den nasjonale eliten i hovedstaden.³⁰ Om dette er riktig – en alternativ eller supplerende forklaring kunne være at bondevelgerne lenge oppfattet stortingspolitikken som lite relevant for seg – så bekrefter det et inntrykk av en allmue med tankemønstre som lenge var preget av tillit til øvrigheten i vid forstand.

Velgeratferden fram til 1880-tallet tyder i det hele tatt mer på passivitet enn aktivitet. Den nasjonale politikken engasjerte ennå ikke telemarkingene.

REGIONALT OG LOKALT STYRE

1814-grunnloven, stemmeretten og Stortinget fikk ikke i første omgang store konsekvenser for styre og stell lokalt. Prester, fogder, sorenskrivere, amtmenn og andre embetsmenn fortsatte i det store og hele å skjøtte sine plikter som de hadde gjort under eneveldet, bare at de nå rapporterte til de nye norske departementene. Gamle lover og reglementer fortsatte å gjelde. Noen ble selvsagt endret av Stortinget eller regjeringen etter hvert, men lenge forble svært mye ved det gamle.

Siden 1818 hadde det likevel ikke manglet forslag om å omorganisere også lokalstyret. Motivasjonen var først at den unge staten trengte organer for å gi bedre kontakt mellom allmue og øvrighet. Senere kom det forslag om reelt lokalt selvstyre og mer makt til velgerne. Byene hadde allerede en borgerrepresentasjon, men skattebetalerne på bygdene, for det aller meste gårdbrukere, hadde liten innflytelse over hva skattene deres ble brukt til. Ønskene om lokalt selvstyre henger også sammen med den økte interessen for politikk som stemmeretten tross alt hadde gitt, og med et gradvis høyere utdannelsesnivå. Saken verserte i storting og regjering i en lang årrekke. Men i 1837 ble *formannskapslovene* sanksjonert, og de skapte helt nye, folkevalgte politiske organer på to nivåer: kommunene og amtene.

Øvrigheten i Bratsberg hadde i utgangspunktet stilt seg temmelig kjølig til forslagene om lokalt selvstyre. Ikke minst var amtmann Fredrik Wilhelm Wedel Jarlsberg (i embetet 1813–1838) meget skeptisk. Om man endelig måtte ha lokale formannskap med ordførere, burde i det minste amtmannen utpeke og kunne avsette ordføreren, mente han i 1829. Senere ville han ha hele saken utsatt «til det kommer en efterslekt med mere opplysning».³¹ Fogdene var likeledes enige om at bygdefolket ikke var modent for selvstyre, selv ikke de få pro-

sentene av dem med stemmerett. Fogd Marcus H. Florentz i Øvre Telemark, som ellers gikk for å være en folkelig mann med god forståelse for telenes tenkemåte, syntes i 1835 det var vanskelig fullt ut å få uttrykt sin «Modbydelighed for saken».³² Han framholdt at innføring av lokale formannskap ville føre til at bøndene ville bli så opptatt av politikk at de helt ville forsømme gårdsdriften, med katastrofale resultater. (Her var for øvrig Florentz uenig med sin svoger, bøheringen Johan Henrik Rye, som var høyesterettsdommer og hadde sittet i komitéen som laget forslaget til formannskapslover.)

Florentz gikk av i 1836 og Wedel Jarlsberg i 1838. Sistnevnte rakk akkurat å lede det aller første møtet i det nye amtsformannskapet, som bestod av ordførerne utpekt av formannskapene i kommunene. Her nevnte han naturlig nok ikke sin egen tidligere skepsis, men sa seg glad for at amtmannen nå ville få hjelp og korrekter fra dyktige menn. Etterfølgeren Carl Valentin Falsen (amtman 1839–1846) var helt klart bekymret for at ordførerne ville være egoistiske på sine egne kommuners vegne. «Lad da Localinteressene vige, slig at Spørgsmaalene dreie sig mer om Fædrelandets Hæder og Held, end den enkelte Communes», var hans oppfordring.³³

Som med annet nytt og uprøvd fant de nye organene sin form først etter en tid. Noen embetsmenn, bl.a. Wedel Jarlsberg, var engstelige for at formannskapene skulle bli redskaper for å bremse og motarbeide tiltak fra det profesjonelle byråkratiet. Og det er ikke tvil om at de førte til skarp kontroll med amtenes budsjetter og av og til gjorde moderniserende reformer vanskeligere å gjennomføre, ikke minst på grunn av krangler kommunene imellom. Men de virket også til å ansvarliggjøre de stemmeberettigede og trekke en ganske stor del av dem inn i politiske verv. Effekten ble større ved at kommunestyrenes virksomhet foregikk gjennom hele året, ikke bare noen få måneder hvert tredje år slik som Stortingets. Gjennom kommunestyrene fikk både amt og stat dessuten et effektivt redskap for å få fram folkelige synspunkter på viktige saker før de ble avgjort. Fra første stund ble formannskapene brukt som høringsinstanser i lovsaker.

Kommunestyrene

Loven fra 1837 foreskrev at de stemmeberettigede i hver kommune (som normalt ble basert på et prestegjeld) skulle velge et formannskap på mellom tre og ni personer, og et representantskap som var tre ganger så stort. Formannskapet skulle utpeke en ordfører. Representantskapet ble fra starten av sett mest som et rådgivende organ, men ble viktigere med tiden.

Formannskapslovene skapte forventninger og er sannsynligvis grunnen til at antall stemmeberettigede i Bratsberg økte med ca. 15 % før det første kommunevalget. Dette var langt mer enn landsgjennomsnittet (4 %). Og likevel var oppslutningen om kommunevalgene fram til partidannelsene på 1880-tallet enda svakere enn til stortingsvalgene, i Bratsberg som ellers. Politikeren

Carl Valentin Falsen var en framtrødende stortingspolitiker og allment respektert som pliktoppfyllende og saklig. Fra 1839 til 1846 var han amtman i Bratsberg, før han endte sin karriere som stiftsamtman i Kristiansand. Som amtman gikk han inn for opprettelse av sparebanker og allmennyttige foreninger.
Illustrasjon: Tegning av Christian Nilsen / Oslo Museum



Peder Rinde forteller at valgene i Sannidal så sent som i 1870-årene foregikk ved at noen «bedsteborgere» valgte bygdestyret «med en 4–5 stemmer», etter en middag med lensmann og øvrighet.³⁴ Kanskje gav 1837-loven mindre innflytelse enn de nye velgerne hadde håpet, så de ikke gadd å stemme? Sverre Steen har ellers antydnet at den dårlige oppslutningen kan komme både av at kommunevalgene kom oftere, minst annethvert år, men var like tidkrevende og tungvinte som stortingsvalgene, og at det tok tid for menigmann å venne seg til representasjonsprinsippet i bygdene. Tidligere hadde det nemlig av og til vært allmuesamlinger hvor hver mann kunne si sin mening direkte. Uansett, den underlig lave valgdeltakelsen førte til at en temmelig liten gruppe menn hadde makten i kommunene. Og i Bratsberg var det åtte kommuner som hadde færre enn 120 stemmeberettigede; lavest lå Lårdal med bare 84 i 1838. For disse kommunene innebar dette at minst hver tiende mann med stemmerett måtte havne i kommunestyret.

Bønder var i flertall i alle kommunestyrer på bygdene i Bratsberg, men det var forskjell på representantskap og formannskap. I formannskapet satt gjerne storbønder og kondisjonerte (om det fantes noen), mens bønder med mellomstore eller mindre gårder havnet i representantskapet. Telemarksbøndene var lenge nokså tilbakeholdne med å betro ordførervervet til folk av bondestand. I 1838 var det et flertall av bondeordførere i sju av de sytten norske amtene, men Bratsberg var ikke ett av dem. 45 % av ordførerne her var bønder, mot over 60 % i Romsdal og Nedenes og hele 84 % i Stavanger amt. Av tjue ordførere som møttes i amtsformannskapet i 1843, er yrke oppgitt for tretten. Vi finner da seks prester, én konsul, én kaptein, én skipper, én skipsreder, én jurist og to kirkesangere. Disse siste, og de sju uten oppgitt yrke, var nok bønder. Antall bondeordførere økte markert senere. I 1856 var det tretten av dem, mot sju andre. Bratsberg ble likevel lenge liggende under landsgjennomsnittet.³⁵

De første tiårene etter 1837 virket kommunestyrene ofte som bremseklosser for tiltak foreslått av øvrigheten. Bondeflertallene var skeptiske overfor alt som kunne føre til økte utgifter, og ønsket også på andre måter å beholde tingene som de hadde vært. De sa ikke bare nei til faste skoler og høyere lærerlønninger, men avviste også ofte søknader om å starte landhandlerier og gjestgiverier. Et typisk eksempel på holdningen er uttalelsen formannskapet i Bø gav da en liberalisering av handelsloven var på tale tidlig på 1840-tallet. Formannskapet gikk kraftig imot, selv om forslaget ville gjøre det mulig for bøndene å drive mange slags handel som før hadde vært forbudt. Formannskapet trodde nemlig at dette «ville leede og fremavle en handelsaand iblandt Landmanden» som ville trekke «hans Lyst og Opmærksomhed bort fra Jordbruget» og virke svært ødeleggende:

Man vilde med Tiiden finde den norske Bondes tarvelige arbejds Stue forvandle til en Høkkers Bod, hans Søn og Daater blev ikke som før Dannet for det



Et bondebryllup. Det ble drukket rikelig ved slike anledninger. Både presteskapet og kommunestyrene som kom fra 1837, var opptatt av å begrense «Drukkenskabs Last». Så sent som i 1888 skrev biskop J.C. Heuch beklagende fra en bygd i Øvre Telemark at selv de «bedste og anseligste Mænd» ikke holdt det «for nogen Skam af og til at drikke sig fuld i Selskaber».

Illustrasjon: Kunstner ukjent / Nasjonalbiblioteket

HVA HANDLET LOKALPOLITIKKEN OM?

Formannskapet i Drangedal vedtok enstemmig på sitt aller første møte at ordføreren skulle lese opp en advarsel til bygda mot en rekke «Uskikke», som løsgjengeri, handel med omstreifere og «lastværdig Fylderie».³⁶ Men slik formanende omsorg var ikke framherskende. Det aller meste av kommunestyrenes arbeid kom til å handle om noen få sakstyper med direkte følger for skattebetalernes pengepung. To av de viktigste, allmueskole og fattigvesen, ble riktignok ikke håndtert av kommunestyrene direkte. De gamle skole- og fattigkommisjonene fortsatte nemlig å eksistere, men de ble samordnet med formannskapene på litt ulike måter fra sted til sted, ofte slik at samme folk gikk igjen flere steder. Av de to formålene var fattigomsorg i utgangspunktet (altså på 1830- og 1840-tallet) mer populært enn skolen; kanskje fordi behovet for å hjelpe nødlidende i bygda framstod som mer opplagt enn behovet for boklig lærdom, og et offentlig system for-

delte byrdene likt; kanskje også fordi skolen krevde rede penger, mens fattigomsorgen kunne ytes in natura. Først på 1850-tallet begynte kommunestyrene å vise større iver etter å forbedre skolestellet.

Et forhold som landkommunene nærmest byene klaget over i lange årrekker, var at deres fattigvesen i dårlige tider fikk ansvar for folk som søkte sitt utkomme i byen. Mange arbeidere valgte nemlig å bo utenfor bygrensene, enten fordi det var billigere, eller fordi det var der de først kom fra. Alt i 1838 klaget f.eks. formannskapet i Gjerpen over at kommunen «Aar for Aar mere og mere overvældes med Fattige, og det i den grad, at Forsøgelse derav bliver en græsselig Byrde for Sognet».³⁷ Når byene med tiden ble utvidet, skyldtes det ikke minst dette.

To andre viktige kommunale formål var kirke (hovedsakelig å sørge for at menighetene til enhver tid hadde ett eller flere rimelig godt vedlikeholdte kirkebygg) og veier (ved-

likehold, planlegging og anlegg av bygdeveier, og henstilling til andre myndigheter om å få nødvendige hovedveier eller unngå unødvendige). Fram til 1850-tallet var også avvikling av de lokale kornmagasinene en aktuell sak i de fleste telemarkskommuner. Disse magasinene var opprettet fra 1780-tallet av og fungerte som en slags banker, hvor bøndene kunne sette inn korn når de hadde overskudd, og ta ut i dårlige år. I krigs- og krisetider skulle de fungere som en sikring mot hungersnød. I 1840 fantes det 31 av dem i amtet, men de trengtes ikke som nødhjelp lenger når jordbruket var blitt mer effektivt og kommunikasjonene lettere. Svært mange steder ble bygninger, grunn og kornbeholdning solgt og inntekten brukt som grunnfond for nye sparebanker som bøndene mente de hadde større behov for. Det skjedde f.eks. i Drangedal og Bø, mens tinndølene, som hadde tre magasiner å selge, brukte noe til bank, men noe også til skole og kirkebygg.

simple arbeids Liv, men ved skifteviis at Beskiæftige sig med handelen i Høkerboden, fik Smag og Sands for Gallanteri stads og et forkielet [Liv] uskikket Lengere for sin egentlige Bonde Dont.

Handelsliberalisering ville dessuten spre skadelige «Luxusvarer» ut over bygdene. «Især vilde det forøge misbrugen af den for Landmannens Sundhed og formues forfatning saa skadelige Caffé, tilligemed Brændevin ogsaa.»³⁸

Men 1800-tallets samfunn var i grunnleggende endring, og presset fra moderniseringsprosesser sendte ikke bare kaffe og kjøpebrennevin, men også aviser og helt nye tanker ut over bygdene. Gradvis ble saksområdene kommunene interesserte seg for, bredere, møtene ble hyppigere, representantene fikk mer å si, og kommunene ble mer profesjonelle med faste kontorer og fast ansatte tjenestemenn. Utgiftene økte også, men så dårlige tider som man hadde sett rundt 1840, kom aldri igjen, så det gikk på et vis. I Bamble hadde de kommunale utgiftene vært på 27 spesidaler i 1838, men i 1860 var de nidoblet til 250, og de fortsatte å stige raskt.

Amtsformannskapet

Én gang hver sommer reiste ordførerne fra alle landkommunene i Bratsberg til amtskontoret (vanligvis på Nedre eller Søndre Brekke utenfor Skien) for sammen med amtmannen og fogdene å holde møte i amtsformannskapet. Møtet strakte seg gjerne over en drøy uke, men da var minst én dag satt av til arbeid i diverse komitéer.

Et folkevalgt organ på amtsnivå var kommet med i formannskapslovene i siste fase, og det var i utgangspunktet ment å være et redskap for å hindre sløsing med offentlige midler. Dets hovedoppgave var fra først av å gå grundig gjennom og godkjenne (eller underkjenne) amtets og fogderienes regnskaper og vedta budsjett. Det konkrete møteresultatet som skattebetalerne i amtet ventet på med spenning, var *repartisjonsplakaten*, et dokument som slo fast hvor stor skatt til amtet som måtte svares neste år.

Amtsformannskapene stod for en spareiver som kan virke latterlig overdreven sett med ettertidens øyne. Overskridelser eller avvik som bare gjaldt noen skarve skilling eller øre, kunne gi opphav til tidkrevende komité- og plenumsdrøftelser og langvarig korrespondanse, og selvsagt i siste rekke krav om utbetaling eller tilbakebetaling. Særlig var de folkevalgte på vakt hvis det var den minste mistanke om at embetsmenn hadde beregnet seg for høye godtgjørelser eller betalt for mye for noe.

På 1830- og 1840-tallet klarte virkelig amtsformannskapene å begrense og til og med kutte utgiftene, men akkurat som i primærkommunene økte de offentlige utgiftene, og dermed skattene, raskt og mye fra 1850-tallet av. Det var særlig helsevesenet som kostet stadig mer (se Schrumphs artikkel). Ikke minst krevde pleie av sinnslidende, en gruppe som før var blitt forsømt, store



Det lokale selvstyret som ble etablert med formannskapslovene fra 1837, trakk nye grupper inn i vedvarende politisk virksomhet. Her ser vi kommunestyret i Drangedal omkring 1894. Det er en rent mannlig forsamling; kvinner ble først valgbar fra 1901. I de første årene hadde kommunestyret i Drangedal såpass få saker at det ikke kom sammen mer enn fem til sju ganger i året.

Foto: Fotograf ukjent / Drangedal Historielag

utlegg – på 1890-tallet slukte dette mellom 70 og 80 % av helsebudsjettet. Men den klart største sakstypen, som ofte også i mange år var en større utgiftskategori enn helse, var kommunikasjoner: først og fremst veier og broer, men også båtruter, havner, jernbaner og kanaler (se Skobbas artikkel). På 1840-tallet stod slike utgifter for mellom 40 og 45 % av amtets utlegg. I tiden rundt forrige århundreskifte stod de for en like stor del av et fem ganger større budsjett.³⁹

Tross all spareiver måtte bøndene i Bratsberg betale temmelig høye skatter. Bare de to trønderamtene lå høyere, i alle fall fram til 1860. Årsakene er ikke klare, for amtsutgiftene er ikke en funksjon av folketall eller økonomisk styrke.⁴⁰ Heller ikke er det slik at veiutgiftene i Bratsberg var spesielt høye, amtet lå på et mellomnivå nasjonalt sett.

Amtsformannskapene hadde startet som et organ for økonomisk kontroll. Langsomt utviklet de seg til også å bli viktige organer for regional utvikling. Og da partivesenet gjorde sitt inntog i 1880-årene, kom de til å bli preget av dette, som vi senere skal se.

BRATSBERG SETT FRA OVEN

Bratsberg på 1800-tallet var bare ett av sytten, senere tjue, amt, bestyrt av en amtmann utnevnt av kongen. Når det gjaldt kirke og skole, var imidlertid amtet fram til 1863 delt mellom to av de fire stiftsamtene i riket, nemlig Christiania og Christianssands stift. Biskop, stiftsamtmann og stiftsdireksjon for

Bamble og Nedre Telemark hadde sete i Christiania, mens de for Øvre Telemark fantes i Christianssand. Da Christiania stift ble delt i 1863, bl.a. fordi det var mye større enn de øvrige, ble hele Bratsberg lagt til Christianssand.

Amtmennene

Bratsberg var et av de mindre amtene; i 1850 lå det med sine drøye 66 000 innbyggere på en tolvteplass av sytten, langt etter det folkerikeste, Christians amt (Oppland), med 108 000, men godt foran Finnmarken (dagens Finnmark og Troms) med 45 600.

Bratsberg hadde åtte amtmenn i tiden 1813 til 1910, pluss flere andre som ble konstituert eller vikarierte i embetet. Alle de åtte var jurister bortsett fra den siste, Viggo Ullmann, som var filolog og kunne utnevnes i 1902 bare fordi kravet om juridisk embetseksamen akkurat var opphevet. Sju av dem satt på Stortinget i lengre eller kortere perioder, og tre av dem var statsråder.

For tre av dem var amtmannsstillingen den siste de hadde (og av dem døde to i tjenesten); de fem øvrige gikk videre til andre embeter. Å være amtmann var nemlig ikke i utgangspunktet oppfattet som en retrettsposisjon. Stillingen var et trinn på en karrierestige for embetsmenn, i en embetsstand som tenkte nasjonalt, ikke lokalt.

Seks av de åtte amtmennene satt i embetet mellom tre og ni år. Kortest satt den eneste av dem som faktisk var født i amtet, Niels M. Rye fra Bø. Han kom i 1877 fra amtmannsstillingen i Søndre Bergenhus og reiste videre i 1880 for å overta som stiftsamtmann i Kristiania. Men de to siste tjenestegjorde i

AMTMANNSTILLINGEN SKIFTER BETYDNING

Det parlamentariske prinsippet som rykkvis ble innført fra 1884, førte til langt hyppigere regjeringsskifter enn før, og partidannelser og årlige storting førte til framveksten av en gruppe heltidspolitikere utenfor regjeringen. Begge deler virket til å skape et behov for retrettstillinger for avgåtte statsråder og for politikere som hadde slitt seg ut i partienes tjeneste. På 1890-tallet kom også en tendens til klart partipolitiske embetsutnevnelser til syne; ikke minst gjaldt det for Venstre, den tidligere opposisjonen, å erobre posisjoner på Høires, det gamle embetspartiets, bekostning. Særlig var det militære stillinger som

skulle erobres, siden officerskorpset massivt stod på konservativ side politisk, men tendensen påvirket hele synet på embeter. Det ble lettere enn før å oppfatte dem som belønninger, venteposisjoner eller en slags pensjonsordninger. Og det spørs om ikke både utnevnelsen til amtmann i Bratsberg av både Thomas von Westen Engelhart i 1898 og av Ullmann i 1902 skal betraktes i dette perspektivet. Den moderatkonservative regjeringen Engelhart var medlem av, måtte gå etter valgnederlag i 1897, men Engelhart hadde ikke noe embete å gå tilbake til etter mange år i toppolitikken. Da

amtmann Otto Aubert ble løpt over ende av en hest, slo hodet og døde på et fortau i Skien i januar 1898, overtok Engelhart embetet direkte fra statsrådsposten. Og da han etter fire år avanserte til Jarlsberg og Larvik, er det lett å se utnevnelsen av Ullmann som den sittende venstre regjeringens klapp på skulderen for lang og tro tjeneste i partiet. Ullmann hadde ikke noe stortingsverv den gang og skral økonomi. Utnevnelsen skjedde samme år som en annen forgjeldet gammel venstrestøtte, Alexander Kielland, ble utnevnt til amtmann i Romsdal.

svært lang tid. De hørte begge til gamle, fornemme familier. Fredrik Wilhelm Wedel Jarlsberg, som alt har vært nevnt, var amtmann i 25 år, fra 1813 til 1838. Og Hans Jørgen Christian Aall satt i hele 31 år, fra 1846 til 1877. Han hadde riktignok vikar i flere perioder da han satt på Stortinget.

Den danskfødte baron Wedel Jarlsberg var opprinnelig offisersutdannet, men ble såret under krigen med Storbritannia i 1807 og måtte forlate tjenesten. Etter et kjapt jusstudium ble han amtmann i Finmarken alt i 1811, 24 år gammel, og var bare 27 da han kom til Bratsberg. Men tross sin lange embetstid, satte han ikke dype spor etter seg og ble aldri populær. En «smuk men meget taabelig Mand», var dikteren og juristen C.N. Schwachs dom over ham.⁴¹ Han ble flere ganger anklaget for uryddig embetsførsel, og mange likte dårlig at han valgte å fjernstyre Bratsberg fra sin gård Brunla, i Larvik og Jarlsbergs amt. Mot slutten av sin amtmannstid viklet han seg inn i en rekke bitre tvister med politikeren og publisisten Herman Bagger, som stadig var ute etter embetsmenn (se s. 175). Dette var trolig en viktig årsak til at Wedel Jarlsberg, som den eneste av Bratsberg-amtmennene, i 1838 gikk over i et *mindre* prestisjefyllt embete, etter råd fra sine venner. Han tilbragte sine siste år som tollinspektør i Larvik.

Kontrasten var stor til Aall, som ble respektert og verdsatt av nær sagt alle, både som amtmann og i sin lange karriere som rikspolitiker. Han var sønn av den høyt respekterte Jacob Aall på Næs jernverk og kom til Bratsberg fra et dommerembete i Bergen, som han også hadde representert på Stortinget. Han ble valgt til stortingsmann for Bratsberg fem ganger, og på hvert eneste av disse tingene ble han valgt til president, og hyppig til komitéformann. Han var nemlig både en glimrende administrator og en meget omgjengelig mann. På Stortinget markerte han seg som en kompromissvillig pragmatiker, én som mye heller ville bygge landet med praktiske reformer enn bruke tiden på ideologiske kamper. «Jeg har aldrig forstaaet hvad Ideer skal bruges til i Lovbeslutninger», skal han ha uttalt i tinget en gang.⁴² Han frasa seg gjenvalg etter at tinget i 1869 hadde vedtatt at det skulle samles hvert eneste år. Aall uttalte at reformen måtte innebære at det ville bruke mer tid på maktkamp og ørkesløs partipolitikk, som han avskydde. En minst like god grunn kan nok være at han ved dette valget ikke ble støttet av Søren Jaabæks bondevenner og dermed garantert ville tape (se s. 177).⁴³ Hans grunnsyn var konservativt, samtidig som han var opptatt av å unngå sløsing med statens penger. Dette siste gjorde at han lenge fant tonen med bøndene.

Også som amtmann ble han populær. Han var en «ovgod amtmann», skrev Aasmund Olavsson Vinje, én som «verka for Bygdarnes framvoxter» og var «so greid og uvand til aa tala med Bonden».⁴⁴ Aall satte sin betydelige energi inn på mange felter, men særlig på å forbedre kommunikasjonene. Da han kom til Bratsberg i 1846, oppfattet han amtet som sørgelig isolert, noe som førte til at folket «stod fast paa Forfædrenes Skikke» og hadde sterke fordommer mot alle



«Den store amtmann»

Hans Jørgen Christian Aall (1806–1894) var en ledende stortingspolitiker i 1850- og 1860-årene. Som amtmann i Bratsberg fra 1846 til 1877 arbeidet han særlig for å utvikle kommunikasjonene. Han hadde ord på seg for å være smidig og omgjengelig og også en stor pragmatiker. «Prinsiper og saadanne løse Ting, befatter jeg mig aldrig med», hevdet stortingskollegaen Ludvig Daae at Aall skulle ha sagt en gang.

Maler ukjent / Foto: Trond Lundberg / Telemark Museum

forandringer.⁴⁵ Det var han som fikk amtsformannskapet til å bevilge penger til å starte arbeidet med Norsjø–Skienkanalen i 1851, og som senere fikk reist midler fra kommunene, privatfolk og staten, så kanalen stod ferdig i 1861.

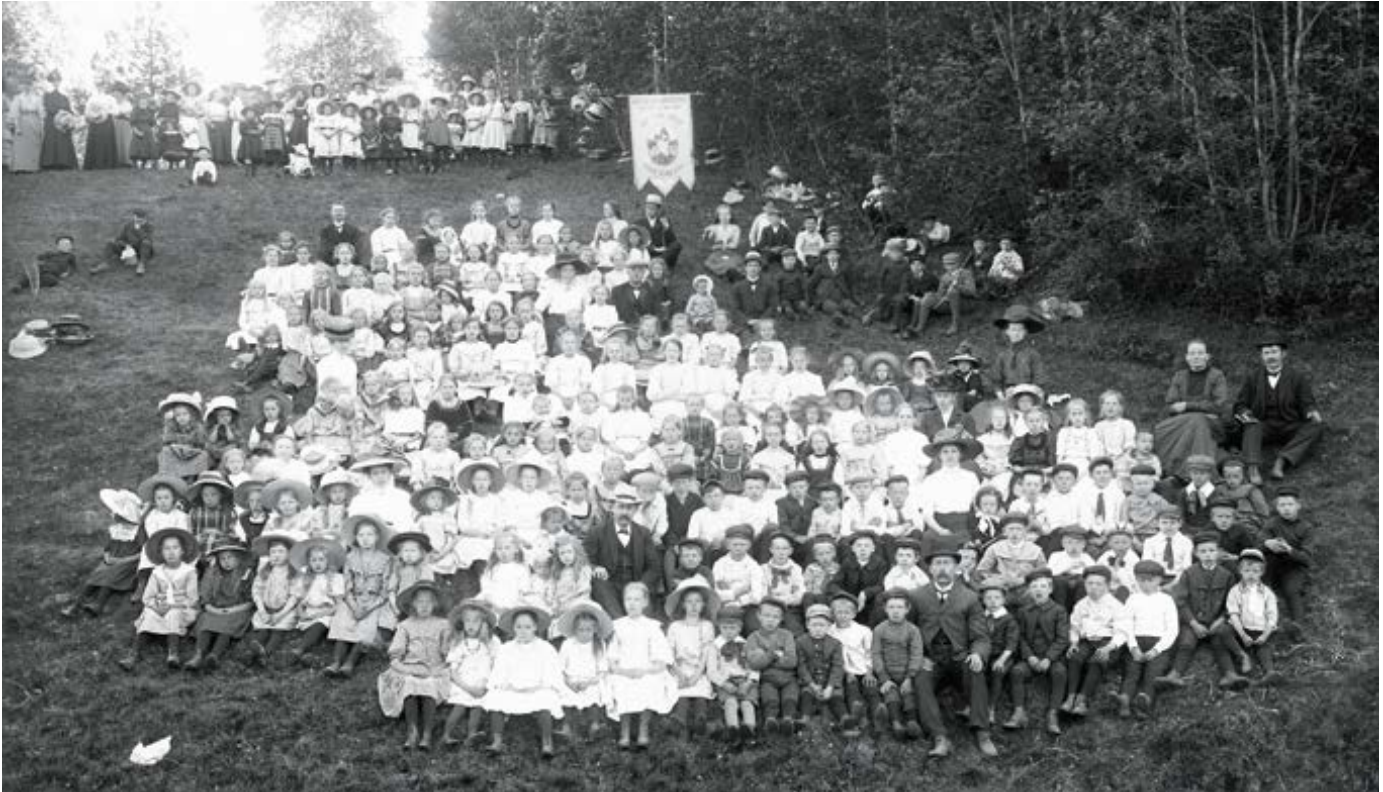
«Den store amtmann» Aall gikk av som syttiåring, ombrust av heder. Han fikk borgerdådsmedaljen i gull, og Stortinget gikk til det ekstraordinære skritt å bevilge ham en «nasjonalbelønning» tilsvarende en god embetsgasje. Han hadde nemlig ikke søkt om pensjon, og hans privatøkonomi var det gått dårlig med.

PÅ VEI MOT DET MODERNE DELTAKERSAMFUNNET

1800-tallet var en tid da samfunnseliten var sterkt opptatt av utvikling, vekst, modernisering. Sett utenfra framstod Bratsberg gjennom store deler av århundret som et område hvor mulighetene for utvikling var svært langt fra å være uttømte. Dette gjaldt særlig jordbruket, som klart var hovednæringen. Vi har sett at amtmann Aall mente at Bratsbergs isolasjon virket hemmende for utviklingen, mest i «Fjelldistrikterne». Chr. Holm, konstituert som amtmann i 1851, skrev likeledes at det var vanskelig å få til forbedringer i landbruket på grunn av «Almuens Fasthængen ved Fædrenes Skikke».⁴⁶ Vi har også sett at formannskapene i tiårene etter 1837 ofte gav embetsmennene rett i at bøndene var skeptiske til endringer, selv endringer som var ment å være til fordel nettopp for bøndene (se s. 150). Men eliten – her inkludert bøndene på Stortinget – forsøkte på mange vis å påvirke det den mente var forstokkede holdninger og foreldede ordninger. Det skjedde offentlig og på bred front gjennom små og langsomme forbedringer av helse- og skolevesen og noe mer rykkvis gjennom tiltak for bedre samferdsel. Men det skjedde også på den private arena, ikke minst gjennom å støtte og framelske frivillige organisasjoner og foreninger av mange slag.

Assosiasjonsånden – organisering på oppfordring

Carl Valentin Falsen, amtmann 1839–1846, avsluttet amtsformannskapsmøtet i 1841 med en tale. Tidene var dårlige, og han viste til de mange klagene over «aftagende Velstand og Forarmelse blant Amtets Indvaanere» bl. a. på grunn av elendige avlinger og handelskonjunkturer. Men han hadde noen forslag til hva bratsbergingene selv kunne gjøre for å hjelpe seg. Én ting var å danne sparebanker – et tidstypisk tiltak for å skaffe gårdbrukere rimelige lån til å forbedre driften, men også for å virke oppdragende på allmuen ved å lære den flid og sparsommelighet. Men Falsen anbefalte også at ordførerne gikk i bresjen for å opprette *søndagsskoler* (ikke kristenopplæring for barn, men opplæring for dem som var for gamle for allmueskolen) for «at fremskynde alle borgerlige Dyder». Videre ville han ha *måteholdsforeninger*, som han håpet ville «sætte en Dæmning for de Uheld, den [...] ulykkelige



Brændeviinsdrikken og anden Umaadelighed i sandelige Nydelser medfører for Landet». Slike var allerede opprettet i Gjerpen, Holden, Drangedal, Laurdal og Moland. Til slutt nevnte han *leseselskaper* «som foruden gavnlige og opmuntrende Bøgers Anskaffelse og Udlaan, omfatte Landoeconomiske Gjenstandes Behandling og Overveielse, og saaledes tjene ligesaavel til at vække og oplyse Forstanden som til ved i Forening med Andre at overveie og prøve egne Erfaringer». ⁴⁷ Falsen nevnte det ikke, men også slike fantes det flere av i Bratsberg på denne tiden. For eksempel hadde Gjerpen hatt et siden 1833, Kviteseid siden 1834, Bø siden 1839 og Lårdal fra omtrent samme tid, samtlige dannet på initiativ av soknepresten. ⁴⁸ Og Holden hadde hatt en søndagsskole for voksen ungdom siden 1835, med tilknyttet allmuebibliotek fra 1838.

Falsen var en framtreddende representant for embetsmannsstaten – som amtmann i Bratsberg var han sant å si en stor fisk i en middelstor dam – og hans tale er et typisk utslag av de paternalistiske oppfordringene til foreningsdannelser som var vanlige fra 1830-tallet av. Det eliten den gang oppfordret til, var allmenntilgittige og folkeoppdragende foreninger, som nettopp leseselskaper og søndagsundervisning. Av samme generelle, halvoffentlige grunntype var sokneselskaper (mest til å fremme forbedringer i jordbruket) og utlånsbiblio-

Et av de viktigste utslagene av «assosiasjonsånden» var framveksten av kristelige foreninger av mange slag. Her ser vi Skotfoss søndagsskole på utflukt en gang omkring forrige århundreskifte.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum



Bondesønnen Hans Nielsen Hauge (1771–1824) startet en lekmannsvekkelse som skulle få enorme konsekvenser for norsk samfunnsliv, ikke minst ved å mobilisere bønder til aktivt samfunnsengasjement. Han besøkte Bratsberg en rekke ganger, og hans lære slo rot i en rekke lokalsamfunn her, bl.a. i Eidanger, Holla, Vinje og Tinn.

Illustrasjon: Jon Nordheim / Nasjonalbiblioteket

teker. Senere kom, som vi snart skal se, organisasjoner for dem som delte en spesiell interesse, og etter hvert organisasjoner for å fremme enkelte gruppers interesser i kamp med andres, politisk og/eller økonomisk. Men da kom initiativene oftere fra grasrota enn fra eliten.

Haugianerne

Haugianismen (som også behandles i Øystein Rians artikkel i bind 1) var et viktig innslag i dannelsen av allmenntilgjengelige foreninger. Bondsønnen Hans Nielsen Hauge fra Tune i Østfold fikk en sterk åndelig opplevelse i 1796 og begynte deretter offentlig å forkynne et budskap som, innenfor rammene av luthersk lære, la sterk vekt på betydningen av en personlig religiøs omvendelse som skulle vise seg i livet man førte. Han gikk hardt til angrep på prester han mente var vranglærere – dem var det nokså mange av – og virksomheten hans var også i strid med et forbud mot lekmannsforkynnelse fra 1741. Blant annet på grunn av dette ble han arrestert i 1804 og satt mange år i fengsel.

Hauges tilhengere stiftet aldri noe trossamfunn eller noen formell organisasjon, men de stiftet mye annet. Et viktig punkt i Hauges forkynnelse var nemlig at de kristne skulle delta aktivt i all hederlig næringsvirksomhet og i samfunnsspørsmål. Kristne skulle *bruke* verden som Guds forvaltere, ikke overlate den til de ugudelige. Mye av det som ble stiftet, var bedrifter, men haugianere gikk også ofte i spissen for foreninger som tok sikte på å forbedre og utvikle samfunnet, akkurat som øvrigheten også ville. Hauges lære virket sterkt til å gi de vakte, som for det aller meste kom av bondestand, selvtillit og meningers mot overfor embetsmenn og «fintfolk». Haugianske bønder trådte derfor ofte inn i formannskapene når de ble opprettet, og det satt haugianere på hvert eneste storting fra 1814 av.

Hauge besøkte Bratsberg seks–sju ganger under sine mange reiser. I 1798 stanset han på gården Bøle i Cjerpen, og gårdbrukeren «kom til omvendelse». Bøle ble deretter noe av et sentrum for oppbygginger, og Hauge besøkte bygda flere ganger. I 1817 giftet han seg for øvrig med en pike oppvokst der.

I november 1802 gikk Hauge fra Skien og gjennom amtet helt til Røldal, over Holla, Bø, Seljord, Tinn og Møsstrond. I Holla hadde presten, Lauritz Bremer, fra prekestolen forbudt alle å gi Hauge hus til å holde møte i, men fem bønder trosset dette og ble senere ilagt bøter. Bremer var en erklært rasjonalist, en riktig «potetprest», og klart blant dem som så sin teologi fordømt av Hauge. Han møtte fram til en av oppbyggelsene og ble så opphisset over Hauges budskap at han spyttet ham i ansiktet. Han ble ikke mindre rasende av at Hauge rolig skal ha svart: «Jeg mener vi faar synge salmen: Far ud, urene aand».⁴⁹ Bremer forsøkte å få Hauge arrestert på et av møtene like etterpå, men både Hauge og gårdbrukeren skal ha gjemt seg på høylåven og slapp unna. Også i Holla ble det etablert et haugianermiljø. I Tinn oppgav soknepresten at Hauge fikk «en stor Mængde Tilhængere».⁵⁰ Fra Rauland ble det

meldt at han trakk til seg mange av soknets «eenfoldige Almue [...] af hvilke adskillige, især af Qvindekønnet [...] ere blevne nedslagne i Sindet, sørgende, sukkende og med Hovedet hængende». ⁵¹ Presten i Seljord mente også at Hauge lære appellerte mest til «Fruentimmer» og de uopplyste. ⁵² Forkynneren selv var ikke helt fornøyd. Riktignok likte han «Fjeldmandens Tarvelighed», som viste seg «saanart man kommer til Tellemarken», og som var langt å foretrekke for den «hang til Yppighed og Overdaad, der afvexlede med Smiger, samt Ære- og Vindesyge» som han hadde sett i Skien og andre byer. Men folket i Øvre Telemark var likevel «noget mere ubøieligt end i Nummedal, saa at mange viste sig listigere og haardere». ⁵³

Hauge reiste igjen gjennom Bratsberg vinteren 1803–1804, denne gang fra Skien til Kviteseid, Vrådalen, Nissedal og Åmli. «Begjerligheden at finde mig var meget stor; thi fra 2 til 10 Miil reiste ikke Faa, for at faae tale med mig, saa der hos mange var en stærk Begeistring», skrev Hauge selv om denne reisen. ⁵⁴

Da biskop Anton C. Bang i 1874 sammenfattet oppslutningen om Haugevekkelsen sytti år tidligere, fant han for Bratsberg at det var «et lidet antal af Hauges venner i Gjerpen, enkelte i Eidanger, flere i Hollen, nogle i Seljord, en 'stor mængde' i Tinn, mange i Vinje, enkelte i Mo og Kviteseid». ⁵⁵ Senere, etter en vekkelse på 1830-tallet, dannet det seg også et sterkt haugiansk miljø i Skien. Alle steder haugianerne bodde, var de et lite mindretall, men de var knyttet sammen i et landsomfattende nettverk.

Organisering nedenfra – thranittene

I Haugevekkelsen fra omkring 1800 var det overveldende selveiende bønder som tok del, mens det karakteristiske for bølgen av allmenntilgjengelige «Associationer» som ble stiftet fra 1830-tallet av, var at initiativene kom ovenfra, fra embetsmenn eller storborgere, eller i alle fall folk med en viss utdanning. Fra midten av 1840-tallet ble det også dannet en rekke foreninger basert på yrke. Ikke minst er det snakk om håndverkerforeninger som gjerne i første rekke tok sikte på å være sosiale samlingspunkter og på å heve medlemmenes kulturelle nivå, men som selvsagt også kom til å virke til å fremme deres gruppeinteresser. Håndverkerforeninger ble stiftet i Skien i 1846, i Porsgrunn i 1847 og i Kragerø i 1849.

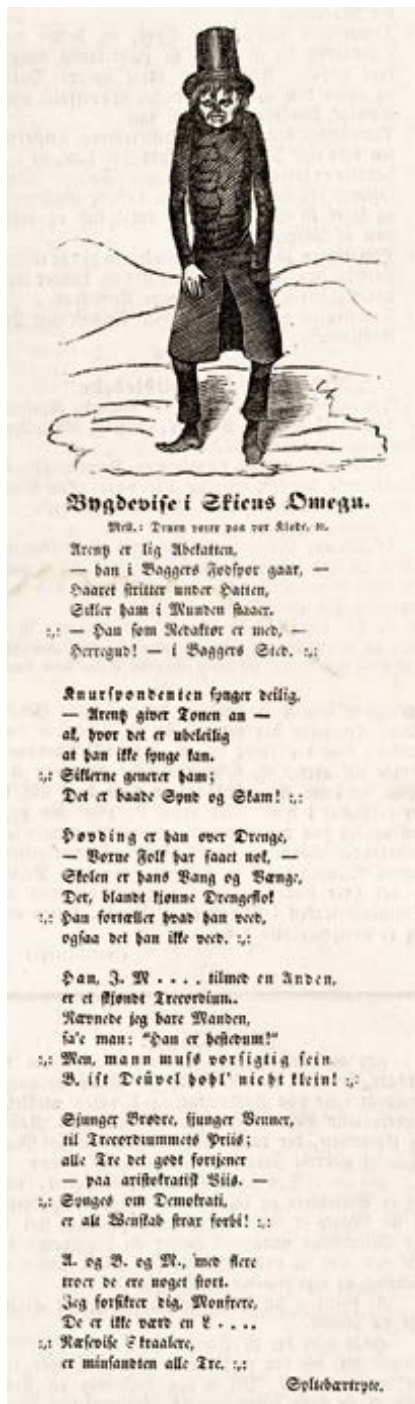
På 1840-tallet kom dessuten organisasjoner som først og fremst stilte politiske og økonomiske krav, og som kunne appellere til folk uten utdanning eller eiendom å snakke om, og som derfor var uten stemmerett. Det fremste eksempelet er de omkring 400 arbeiderforeningene som i to-tre hektiske år omkring 1850 sluttet seg sammen i *thranitterbevegelsen*, med navn etter Marcus Thrane (1817–1890).

Thrane stammet fra en rikmannsfamilie, men familien ble ruinert samme år som han ble født. Med hjelp fra slektninger fikk han imidlertid en borgerlig skolegang og begynte på et teologistudium han aldri fullførte.

Småfolksbevegelsen Marcus Thrane (1817–1890) startet i 1848, ble den første politiske massebevegelsen i Norge. Den arbeidet bl.a. for utvidet stemmerett. Myndighetene, med stattholder Severin Løvenskiold i spissen, fryktet at den var revolusjonær, og arresterte lederne i 1851. Thrane slapp ikke ut av fengselet før i 1858. Han emigrerte siden til USA, slik mange av hans meningsfeller allerede hadde gjort.

Illustrasjon: Daguerreotypi / Foto: Roger Berg Vestfoldmuseene / Larvik Museum





Thranittene i Bratsberg tok meget ille opp at *Correspondenten* tok avstand fra deres bevegelse. Her er redaktør Hans Severin Arentz portrettert på en lite flatterende måte i *Arbeiderforeningernes Blad* i 1851.

Han ble politisk radikal på 1840-tallet, bl. a. på bakgrunn av en internasjonal handelskrise som hadde tvunget Blaafarveværket på Modum, hvor Thrane hadde hatt en lærerjobb, til å stenge. Han ble også påvirket av uår, dyrtid og gjeldskrise i jordbruket, hvor mange småfolk mistet hus og jord; og av Februarrevolusjonen i 1848, som syntes å feie bort reaksjonære regimer over store deler av Europa, og som viste at også underklassene hadde politisk makt. En periode i 1848 redigerte han *Drammens Adresseavis* og gjorde seg bemerket med artikler som lovpriste Februarrevolusjonen og sosialismen og sterkt kritiserte det politiske systemet i Norge. Thrane klaget over at det store flertallet av folket var nektet stemmerett, og over at samfunnsgodene også ellers var så ulikt fordelt. Artikkene var så radikale at han måtte gå som redaktør. Før det skjedde, hadde han imidlertid startet sin første «arbeiderforening». Tanken var å organisere de stemmerettsløse til kamp for et mer rettferdig samfunn.

I 1849 reiste Thrane rundt i Sør-Norge for å stifte flere foreninger. Han startet også et eget organ for bevegelsen: *Arbeiderforeningernes Blad*. Og bevegelsen vokste eksplodivt. Våren 1850 fantes det over 100 lokale foreninger, og det ble dannet en sentral ledelse. Dette var noe nytt i samtiden; det fantes ingen norske forbilder for en slik landsomfattende organisasjon, og det var heller aldri noen som hadde forsøkt å mobilisere de stemmerettsløse tidligere. I 1851 nådde thranittene kanskje så mange som 30 000 medlemmer. Til sammenlikning var det ca. 40 000 som stemte ved stortingsvalget i 1859.

Bevegelsen samlet seg i 1850 om ti politiske krav framført i et bønnskrift til kongen. De omfattet bl. a. allmenn stemmerett, verneplikt for alle grupper, bedre lovbeskyttelse for husmenn, bedre allmueskole og for øvrig reformer som skulle beskytte småfolk mot utbytting, drukkenskap og rettsovergrep. Svarene på det svært respektfullt formulerte bønnskriftet, først fra kong Oscar 1. og senere fra Stortinget, var imidlertid ikke bare avvisende, men nedlatende og fornærmende. Stortinget påstod for eksempel at fattigdom og nød for det aller meste var selvforskyldt. De bryske avslagene førte i sin tur til en radikaliserings av thranittene. Myndighetene, med Severin Løvenskiold i spissen – den tidligere amtmannen var nå blitt rikets stattholder – så med dyp bekymring på at stemmerettsløse personer organiserte seg. I juli 1851 ble de mest sentrale thranittlederne arrestert under sterkt overdrevne foregivender av at bevegelsen var revolusjonær. Thrane og flere andre fikk senere lange fengselsstraffer, og bevegelsen var effektivt knust.

Thrane stiftet selv to arbeiderforeninger i Bratsberg, i Brevik og Kjølebrønn ved Kragerø. Det skjedde i august 1849. I selve Kragerø hadde Ole Pedersen Randgaard allerede 1. juli stiftet amtets første arbeiderforening. Ved oppdelinger og ved agitatorvirksomhet fra Randgaard og andre ble det så dannet fjorten andre foreninger det neste drøye året. De fleste ble stiftet våren 1850, da interessen for bønnskriftet var på sitt høyeste.

I Bratsberg stod bevegelsen klart sterkest i kragerødistriktet og langs kysten til Skiensfjorden. Det var store foreninger i Skien og Porsgrunn, men den i Kragerø stod i en særstilling. På det meste talte den over 500 medlemmer og var fjerde størst i landet. Selveste Christiania, med fjorten ganger flere innbyggere, hadde bare dobbelt så mange thranitter. Bevegelsen stod ellers sterkest på landsbygda, men dette har for en stor del sammenheng med datidens kommunegrenser, for svært mange av medlemmene bodde i arbeiderstrøk like utenfor by- og ladestedsgrensene og livnærte seg i bynæringer (jf. s. 151). Ove Lunde, som har undersøkt thranittene i Telemark, har funnet at det særlig var folk i næringer tilknyttet trelasteksport og skipsfart som søkte til arbeiderforeningene; dette var næringer som var hardt rammet av den internasjonale handelskrisen på tampen av 1840-tallet.

Det fantes noen få arbeiderforeninger i innlandet også. De største var i Bø, Drangedal og Sauherad, med mindre, til dels svært små grupper i Lunde og på Bolvig Jernværk i Solum. Thrantitlederen Peder Evensen i Bø ser ut til å ha gjort et forgjeves forsøk på å danne en forening i Kviteseid, og det er kjent at det ble agitert på store, industripregede arbeidsplasser som Fossum og Ulefoss, uten at det førte til noe. Dette kan skyldes at det her var snakk om patriarkalske samfunn «der familiene Løvenskiold, Cappelen og Aall hadde hand om det meste». ⁵⁶ Og de ville ikke vite av thranittene.

Underskriftene på bønnskriftet viser at mange av thranittene i Bratsberg ikke kunne skrive navnet sitt selv. I Skien gjaldt det 82 av 202, i Stathelle 58 av 72. Derfor er det ikke rart at flere foreninger ønsket å tilby søndagsskoler eller leseselskap i en eller annen form. Noen rakk å begynne, men for flere ble det med ønsket. Det samme gjaldt «understøttelseskasser», rudimentære ordninger for hjelp under sykdom eller arbeidsløshet basert på at deltakerne betalte inn en del av lønna. Slike ble startet opp i lønnsarbeiderstrøk langs kysten.

På landsbasis var Bratsberg et middels aktivt amt. Vi kjenner til ca. 1900 thranitter her alt i alt, ca. 10 % av den voksne, mannlige befolkningen. Det var relativt flere medlemmer i Hedmarken og Christians amt, og færre i Vestfold, på Sørlandet og i Sør-Trøndelag (bevegelsen nådde aldri Nord-Norge og stod meget svakt på Vestlandet). Den taletrengte formannen i Skiens arbeiderforening, urmaker Nils Johan Qvarme, ble for øvrig landskjent. På det første landsmøtet i Christiania hadde han gått sterkt inn for at bevegelsen skulle velge en radikal kurs, og på det neste, det berømte «Lilletinget» i 1851, etter at kongen og Stortinget hadde skuffet thranittene så kraftig, hadde han anbefalt en revolusjonær linje. Han var derfor én av lederne som ble arrestert sammen med Thrane, og en av dem som senere fikk lengst straff. Han slapp ikke ut av fengselet før i 1857 og kom aldri til Skien igjen.

Kravene i thranittenes bønnskrift til kongen favnet bredt, svært mange ville være enige i flere av dem, om ikke i alle ti. De, og *Arbeider-Foreningernes Blad*, skulle da også holde sammen en bevegelse som i mangt og mye var broket.



Variasjonen var stor i Telemark også. I Brevik bestod arbeiderforeningen stort sett av ganske velholdne folk hvorav ca. en tredjedel til og med hadde stemmerett. De drøyt hundre medlemmene her var opptatt av å få stanset notfisket som noen pengesterke bønder hadde startet med, og som ødela fangsten for dem som fisket med krok og snøre. For øvrig ville de påvirke stortingsvalget. De lyktes i teorien, for den kandidaten de støttet ved valget i 1850, ble valgt, men i praksis tapte de, for han viste seg å svike thranittsakene på Stortinget. I Drangedal hadde foreningen en helt annen karakter. Nesten alle medlemmene her var husmenn eller innerster, og foreningen synes å ha fungert først og fremst som en interesseorganisasjon som skulle sikre dem fløtningsoppdrag for trelasthandlere i Kragerø. På Langøy bestod foreningen mest av arbeidere ved jerngruvene der, og her var en lokal kampsak å få stiftet en handelsforening for å få slutt på at arbeidsgiverne utbetalte mye av lønna i varer. I Bø var tre fjerdedeler av medlemmene folk som ikke var økonomisk selvstendige. Over to tredjedeler hadde husmannsbakgrunn; faktisk var nesten halvparten av alle husmennene i bygda thranitter. Peder Evensen, foreningens formann, klaget da også sterkt over at husmennene ble undertrykt og hundset av de rike bøndene, som det var en del av i Bø. Den siste fjerdedelen av medlemmene var selvstendige, gård- eller småbrukere. Det Bø-thranittene valgte å prioritere så sterkt at de sendte skriftlige krav om det, var full avskaffelse av brennevinsproduksjon og -import og kraftig nedsettelse av embetsmennenes inntekter. Pengene skulle heller «komme Landets Arbeidsstyrke til gode». ⁵⁷ Dette var saker mange bønder kunne støtte, både i Bø og på Stortinget.

En så variert bevegelse fikk selvsagt også en variert mottakelse. I mange kommuner ble thranitter valgt inn i kommunestyrene i årene som fulgte, og nøt altså velgernes respekt. Kjøpmennene i Kragerø nektet derimot å selge stoff til thranittene så de kunne få sydd seg en fane – stoffet måtte hentes fra Danmark. Noen embetsmenn lot seg provosere. Sokneprest Simon Wolff i Sauherad var én av dem; han gjorde sitt beste for å hindre bevegelsen i å spre seg i sitt distrikt, og skal ha mobilisert biskop Jacob von der Lippe for at han skulle forby noen av allmueskolelærerne å ha med den å gjøre. *Bratsberg Amtstidende* (se s. 175) håpet i 1851 at en «streng og energisk justits» måtte «sætte en skranke for det foruroligende og fordærvelige agitationsvæsen». ⁵⁸ Verre opplevde thranittene det at heller ikke den andre skiensavisen, *Correspondenten*, støttet dem. Den ble nemlig redigert av Herman Bagger (se s. 155) og gikk for å være radikal. Thranittene i Skien trodde fra først av at Bagger var en av deres, og hadde støttet ham som stortingskandidat i 1850. Men Bagger ble skremt av den stadig mer radikale utviklingen hos thranittene, og på Stortinget sviktet han dem fullstendig.

De fleste lokale foreningene svant bort i løpet av 1851 og 1852. Lengst holdt den store kragerøavdelingen det gående, til 1854 eller kanskje 1855. Den siste «overformannen» her, Ole Olsen, fikk foreningsfanen med seg i graven i 1895.



«Lilletinget» var det folkelige navnet på thranitterbevegelsens andre landsmøte i Christiania sommeren 1851. Her ser vi at to særdeles langørede agenter for myndighetene avlytter forhandlingene, men også at budskapet over forsamlingen er «Endnu intet Uloveligt». En av dem som likevel stemte for revolusjon 12. juni, var formannen i Skiens arbeiderforening, urmaker Nils Johan Qvarme.

Illustrasjon: Tegning fra Arbeider-Foreningernes Blad / Nasjonalbiblioteket

Både i Kragerø og i Skien levde understøttelsesforeninger videre i thranittenes kjølvann og med støtte fra byenes borgerskap. I Kragerø skjedde det i forlengelse av den støtteforeningen thranittene hadde skapt; i Skien ble «Støtta» derimot opprettet av borgerskapet med Bagger i spissen som et mottiltak mot «Thrane og hans Uvæsen». ⁵⁹

De første religiøse foreningene

Et viktig innslag i den første bølgen av organisasjoner var foreninger med religiøst formål. Det var mange slag av dem, f.eks. kom det etter hvert et mylder av organisasjoner som drev sosialt arbeid ut fra et kristent ståsted. Men de viktigste typene var foreninger for indre og ytre misjon, dvs. for forkynnelse og oppbyggelse henholdsvis innenlands og på fjerne misjonsmarker.

Det er flere grunner til at frivillige religiøse foreninger vokste fram i et land med grunnlovsfestet lutherdom og en nesten altomfattende statskirke. ⁶⁰ Kirkens bemanning var aldri stor i forhold til folkemengden, og en ganske stor del av prestenes arbeidstid gikk med til verdslige administrative oppgaver som kirkebokførsel og tilsyn med skole- og fattigvesen. En av de tydelige lærdommene fra Hauge-vekkelsen var at det fantes åndelige behov som kirken hverken hadde dekket eller ville være i stand til å dekke med det apparatet den hadde. Å pålegge statskirken nye og store oppgaver, som misjon i fremmede land, uten samtidig å tilføre den nye og store ressurser, ville være umulig.

Samtidig hadde kritikk av prester og andre embetsmenn vært et karakteristisk innslag i Hauge-vekkelsen. Gjennom vekkelser fra 1700-tallet av hadde

en mer individualistisk kristendomsform enn den statskirken representerte, vokst fram, en som ikke lenger ville nøye seg med kirkens ritualer og prestens ord, men hvor den enkelte kristne selv måtte ta ansvar for sin åndelige tilstand. Pietistiske retninger, ikke minst herrnhutismen som hadde gjort seg sterkt gjeldende i Skien siden midt på 1700-tallet (jf. Rians artikkel i bind 1), hevdet at den enkelte burde kunne vise til en konkret omvendelse som forandret livsførselen. For herrnhuterne skulle omvendelsen helst vise seg i et inderlig andaktsliv, for haugianerne kunne den dessuten munne ut i næringsvirksomhet og samfunnsengasjement. Utviklingen mot en mer prestekritisk kristendom henger selvsagt også sammen med hele opplysningstidens autoritetskritikk, som i det lutherske Norden passet utmerket sammen med Luthers lære om at den enkelte kristne selv skulle lese sin bibel, og at ikke noe ærlig yrke, heller ikke prestens, var mer høyverdig i Guds øyne enn noe annet. I Norge ble uansett resultatet at mange medlemmer av statskirken ønsket en annen, og kanskje hyppigere og mer lidenskapelig, forkynnelse enn den de fikk hos presten, og at mange også ønsket å gjøre noe aktivt for å spre og nære den rette tro.

Foreninger for ytre misjon kom først. Helt siden 1820-tallet hadde noen ildsjeler – blant dem studenten Jørgen Wright Cappelen fra Porsgrunn – forsøkt å vekke interesse i Norge for denne saken, og deres mønster var særlig frivillige misjonsselskaper i Storbritannia og Tyskland. Noen grupper av «misjonsvenner» dannet seg, men Konventikkelplakaten, det gamle forbudet mot religiøse lekmannssamlinger som Hauge i sin tid hadde forbrutt seg mot, bremset på dannelsen av egentlige misjonsforeninger. I 1842 opphevet imidlertid Stortinget forbudet, og tretten dager senere ble Det Norske Missions-selskab dannet i Stavanger. I Bratsberg kom den første misjonsforeningen i 1844, for Solum og omegn. I Atrå i Tinn ble det stiftet en svært livskraftig en i 1847 – den hadde utspring i haugianermiljøer med gode kontakter til Vestlandet. De fleste av de tidlige foreningene kom likevel ved kysten, i Kragerø og Sannidal i 1847, i Porsgrunn året etter og i Skien i 1850.

Lammersvekkelsen

Om Stavanger var arnested for ytre misjonen, kan man si at Skien var det for indremisjonen, som skulle bli en stormakt i norsk samfunnsliv. Den første indremisjonsforeningen i landet ble stiftet her. Det skjedde i 1853, og stifteren var sokneprest Gustav Adolph Lammers (1802–1878).

Lammers kom til Skien fra Bamble i 1849. Da hadde han representert Bratsberg på Stortinget i to perioder, uten å ha markert seg spesielt som politiker. Som teolog skulle han gjøre større inntrykk. Han var sterkt påvirket av herrnhutismen og la vekt på nødvendigheten av «gjenfødelse» og et rent kristenliv. I Skien fikk han snart god kontakt med de haugianske miljøene og ble en etterspurt forkynner. Ja, folk reiste helt fra Øvre Telemark for å høre og få veiledning av denne vidgjetne og veltalende presten. Han var definitivt



Gustav Adolph Lammers ble sokneprest først i Bamble og så i Skien. I 1856 brøt han med statskirken, som han mente ikke forvaltet sakramentene forsvarlig. Den lammerske vekkelsen var en av røttene til den etter hvert så mektige indremisjonsbevegelsen. Den nidkjære presten Brand i Ibsens skuespill av samme navn er for en stor del modellert på Lammers. Lammers var en habil billedkunstner, og trykket her er laget etter ett av hans selvportretter.

Illustrasjon: G.A. Lammers / Bærentzen, E.M. & Co. / Telemark Museum

ikke blant de geistlige som mente at statskirken og søndagsgudstjenesten var tilstrekkelig for folks åndelige behov. Han gikk fra dør til dør for å snakke med den enkelte, og i 1850 tok han initiativ til å få reist Skiens bedehus, før altså indremisjonsforeningen kom tre år senere. «I denne byen der dei hadde lossa og lasta sundag og kvardag og brydd seg lite um gudsfrykt og gode gjerningar, der såg det ut som mest heile folket skulle bli rive med i vekkjings-rørsla for ei tid», skriver misjonshistorikeren Oscar Handeland om dette.⁶¹

Men Lammers' høye krav til kristen livsførsel bragte ham i stadig sterkere opposisjon til statskirkens både lære og praksis. I 1855 sluttet han å gi syndsforlatelse til alle som gikk til nattverd, slik ritualet foreskrev. Grunnen var at han ikke kunne være sikker på at alle nattverdsgjestene virkelig angret sine synder. Han mislikte også at folk mente de var gode nok kristne når de bare var

døpt og konfirmert, så han ble skeptisk til så vel barnedåp som konfirmasjon. Dette var synsmåter som splittet menigheten. «Halvdelen av Skiens Beboere ere rent gale og foragte alle andre, som ikke dele deres Anskuelse», skrev en overklassefrue i 1852.

Lammerts [sic] tror at kunne læse paa Folks Ansigter, naar de modtage Sakramentet, om de ere *rettroende* eller ei, og er rasende fordi han ikke maa vise dem bort efter Behag; men saa tordner han til Gjengæld løs for dem, og trøster dem med Løftet om det hedeste Helvede o. s. v. Enhver som danser eller spiller Whist er rent fortabt, prædiker han, og den Overbevisning deler nu det halve Skien.⁶²

Men ikke hele Skien. I 1856 gav Lammers opp å reformere statskirken innenfra. Han meldte seg ut og opprettet Den apostolisk-christelige Menighed.

Lammers ville være reformator. Hans brudd med kirken vakte enorm oppsikt, men han ble ikke fulgt av så mange som han hadde håpet, bare drøye 200, og det oppstod også etter hvert dype splittelser i tilhengerflokkene. Noen mente statskirkens dåp måtte forkastes, og at alle sanne kristne derfor måtte døpes på ny, men Lammers var uenig. Etter fire–fem år konstaterte han at frikirkeprosjektet var mislykket og meldte seg inn i statskirken igjen. Dette førte til at noen grupper av tilhengere ble stående uten leder. Det gjaldt f.eks. en gruppe tinndøler som ikke hadde kommet overens med den lokale presten. Forlatt av Lammers dannet de et lite samfunn av «lammersianere» i Gausetbygda; det praktiserte gjendåp i Mårelva fram til 1880-tallet.⁶³

Etter Lammers: indremisjon og vekkelser

Lammersvekkelsen viste fram to tendenser som begge kom til å bli viktige i norsk historie, én kirkelig og en dissentersk. Da Lammers forlot kirken, var det selvsagt om å gjøre for kirkemyndighetene at færrest mulig fulgte ham. De sørget derfor for at Skien fikk prester som var positivt innstilt til lekmannskristendom og pietisme. Blant annet ble Andreas Hauge, sønn av selveste Hans Nielsen Hauge, sokneprest i 1857. De fleste haugianerne i byen ble da også værende i statskirken, og indremisjonsforeningen fortsatte å vokse. Alt i 1856 hadde den tatt opp tanken om en nasjonal sammenslutning for indremisjonsvennene. Det skulle gå over ti år før dette ønsket ble realisert, men i 1866 gikk «kristelige venner» fra Skien, Porsgrunn, Brevik og Kragerø sammen om å starte et regionalt forbund: Langesundsfjordens Indremisjonsforening. Da var det alt stiftet en rekke misjonsforeninger i de nedre delene av amtet. I tiden fram til ca. 1900 spredte så bevegelsen seg videre utover Telemark i et stadig mer finmasket nett. En serie visitasrapporter fra biskop Johan Christian Heuch (biskop 1889–1904) illustrerer slående hvordan pietismen likevel slo svakere røtter i de vestlige delene av amtet enn i de østlige. I de vestlige var interessen for bedehusene laber, som i Seljord i 1890, hvor

bare en liten gruppe vakte samlet seg; «de Øvrige ansaa det for en Skam at besøge et Bedehus». ⁶⁴ Han skyldte på den lokale folkehøyskolen (se s. 171): «Jeg fik her ret se, hvad en moderne Folkehøiskole kan udrette til Nedrivelse af Menighedslivet, hvor dens Indflydelse ikke oppeveies af Presternes overlegne Dygtighed.» I Lårdal fant han tre år senere bare «nogle hensygnende Foreninger for kristelige Formaal», og i Rauland konstaterte han i 1898 at det ikke fantes bedehus i det hele tatt. ⁶⁵ I de samme områdene var forresten oppslutningen om visitasene generelt svak. Særlig dårlig var den i Kviteseid og Rauland, mens Fyresdal utgjorde et for biskopen gledelig unntak.

Lokalt skilte man ikke alltid så nøye mellom indre og ytre misjon. En viktig nyskapning lekmannsbevegelsen bragte, var at det snart ble dannet egne kvinneforeninger. Mange steder var det de som hadde størst aktivitet.

Ved siden av de kristne organisasjonene – ofte i samarbeid med dem, stundom i konkurranse – gikk vekkelsesbevegelser av ulikt slag. De kunne prege livet i bygdene i måneder og år. Særlig kjent ble Vrådalsvekkelsen fra 1860, som bredte seg i Vest-Telemark. Den hadde sitt utspring i visjonene som bondedatteren Gunhild Veamyrane hadde. ⁶⁶ Gunhild mente at Gud selv hadde pålagt henne å stå fram for å få bygdefolket til å omvende seg. Vekkelsen førte til at mange skikker fra det gamle bondesamfunnet, særlig de som gjaldt dans, drikk, felespill og pynt, ble stemplet som skadelige og forlatt av mange. Ikke så få feler, «djevleens instrument», gikk på bålet, og mange søljer ble lagt bort. Først i kjølvannet av vekkelsen ble det stiftet foreninger for både ytre og indre misjon. En annen vekkelse bølget gjennom Drangedal og Sannidal i annen halvdel av 1880-tallet. Ikke alle likte den. En kritiker i *Vestmar* sammenliknet da de omreisende predikantene med glupske ulver og gav et malende eksempel på hvilket press de ikke-omvendte ble utsatt for på de hyppige møtene:

Og du som er for stolt til at bøie dig nu, du skal [...] modtage din Løn, men da bærer du nok ikke Nakken saa stiv naar du faar se at du maa vandre bort med Djævelen og hans Engle. Naar du saa ligger der i Søen som brænder med Ild og Svoel og vrider dig som en Orm og skjærer Tænder, da skal du faa hugse at du ikke vil bøie dig nu. ⁶⁷

Mange prester var lite begeistret for slike svovelprekener. Men de visste godt at deres egen holdning til lekmannskristendommen kunne bli avgjørende for hvilken form den tok. Om de stilte seg avvisende, ble vekkelsesmøtene og misjonsforeningene lett «ukirkelige» og vanskeligere for prestene å påvirke.

Etter Lammers: dissenterer

Den andre tendensen var altså den som førte til engasjement *utenfor* statskirken. At slikt engasjement kunne vises åpent, skyldtes at Stortinget i 1845 hadde tillatt religionsutøvelse for kristne trossamfunn.



Fanatikerne fra 1866 er regnet som et av Adolph Tidemands beste bilder. Kan det være inspirert av vekkelsen som spredte seg fra Vrådal i 1860-årene? Den førte i første omgang til at mange vendte seg bort fra drikk og «verdslige» fornøyer, i neste omgang til at en rekke kristelige foreninger ble stiftet.

Illustrasjon: Fanatikerne av Adolph Tidemand / O. Væring Eftf. AS

Lammers' vekkelse «åpnet veien for den utstrakte sektvirksomhet som senere har gjort Skien til et av landets største dissenterbrennpunkter», har byhistorikeren Einar Østvedt skrevet.⁶⁸ Ikke minst utgjorde de av Lammers' tilhengere som forkastet barnedåpen, en god grobunn for *baptismen*, hvor jo omvendelsen skulle krones med en ny dåp. Baptismen, som kom til Norge fra Danmark, fikk sin første norske menighet i Skien og Solum (1860).⁶⁹ Også *metodismen* kom tidlig til Grenland, hvor Lammers hadde vært den eneste statskirkepresten som hadde vist sympati for den da den gjorde sine første framstøt i Østfold midt på 1850-tallet.⁷⁰

En tredje isme fra utlandet, *mormonismen*, ble også først forsøkt plantet i Grenland. Denne læren var svært mye mer utfordrende for øvrighet og kirke enn de to andre. De aller fleste både av prester og lekfolk i den pietistiske tradisjonen oppfattet den som opplagt ikke-kristen, og myndighetene likte dessuten dårlig at den oppfordret tilhengerne til å utvandre til «det nye Sion» i USA. Den ble også oppfattet som dypt umoralsk, både fordi man mente at mormonprestene, som ikke trengte å ha noen formell opplæring, regelrett narret tilhørerne, og fordi samfunnet praktiserte flerkoneri (fram til 1890). Derimot kunne den ha appell til fattigfolk, for den forkynte at tilhengerne ville få et lykkeligere liv og en frelse allerede her på jorden – i motsetning til kirke og «lesere», som snarere lovet salighet *etter* døden.

De første mormonmisjonærene i Norge kom fra Danmark i 1851. Året etter preket to mormoner bl. a. i Brevik, men de ble snart arrestert, for amtmann Aall (som personlig var religiøst interessert) mente at de ikke var kristne og dermed ikke beskyttet av loven. Hvorfor Brevik ble valgt, er usikkert. Det kan bare ha vært et greit sted å starte når man kom fra Danmark, men det kan også være at mormonene så en lovende misjonsmark i et distrikt hvor thranitterbevegelsen hadde stått sterkt. Også thranittene hadde oppfordret til å bryte radikalt med det gamle samfunnet, bl. a. gjennom å utvandre. Knud Larsen, en snekker som hadde vært aktiv i thranitterforeningen der, ble mormonprest og fikk følge av en del andre thranitter. Tross kraftige advarsler fra soknepresten mot deres «ubibelske vrang og skadelige Lærdomme» fikk mormonene i starten ganske godt besøk på møtene sine, men virksomheten ble altså snart forbudt.⁷¹ Mange av mormonene i Brevik og Eidanger skal ha emigrert i 1854, og retningen gikk tilbake. Mormonene i hovedstaden sendte misjonærer til Bratsberg senere på 1850-tallet, men de hadde vanskelig for å få tilslutning utenfor kystområdene. En av dem «fordreves af Bygden af Beboerne» i Drangedal i 1859.⁷²

Få år senere, i 1866, var Grenland den delen av landet hvor ikke-statskirkelige trosretninger klart hadde satt seg best fast. Av de drøyt 5100 dissenterne i hele riket holdt 923 til i Bratsberg. Dette var flere enn noe annet amt eller by, inkludert hovedstaden. Bratsberg, som bare hadde 4,8 % av Norges befolkning, hadde over 18 % av dissenterne.⁷³ Over halvparten av Bratsbergdissenterne bodde

Porsgrunn metodistmenighet ble stiftet i mai 1858 som den tredje i Norge. Medlemmene var gjerne første generasjons arbeidsinnflyttere til byen. Porsgrunnsmetodistene opplevde at troen deres ble så motarbeidet i folkeskolen at de startet en egen (nokså kortlivet) skole. Her ser vi en gruppe av dem tilknyttet Immanuelkirken, trolig i 1890-årene.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum



i byene, og over halvparten av disse igjen i Skien. For øvrig bodde langt de fleste i Solum, Gjerpen, Bamble og Eidanger. I Øvre Telemark var det langt mellom dem som ikke stod i statskirken, og de aller fleste av disse, en gruppe på 30, var lammersianerne i Tinn. En generasjon senere kommenterte biskop Heuch hvordan kystboerne var langt mer interessert i nye religiøse former enn i Øst-Telemark. I Langesund hadde han for eksempel i 1890 kommet over en sekt som var overbevist om at en engelskmann var en inkarnasjon av Den hellige ånd.⁷⁴

Når konsentrasjonen av dissenterer var så stor i Grenland, er det ikke overraskende at det var velgerne i Skien som i 1895 sendte den aller første ikke-lutheraneren på Stortinget, nemlig kontorist Hans Andersen. Han var en av dem som hadde gått fra Lammers' frimenighet og over til baptismen.⁷⁵

Grundtvigianere og frilynte

Enda en isme gjorde seg gjeldende i Bratsberg fra ca. 1870. Det var *grundtvigianismen*, med navn etter den danske presten N.F.S. Grundtvig (1783–1872). Hans tenkning gjorde seg først gjeldende i teologiske kretser, men kom i Norge til å få kanskje større innflytelse på skole, pedagogikk og kulturliv i form av *folkehøyskolebevegelsen*. Grundtvigianismen ble på mange måter et motstykke og alternativ til pietismen som gjerne preget indremisjonen. Grundtvig krevde ingen konkret omvendelse, men la derimot vekt på kirkemedlemskapet og barnedåpen. Og grundtvigianerne betraktet ikke «verdslig» kultur – som skjønnlitteratur, musikk, teater – som noe unødvendig eller skadelig, slik

pietistene gjerne gjorde. Grundtvig var, som en typisk 1800-talls-romantiker, opptatt av å bringe folkenes egenart, historie og tradisjoner fram i dagen, og i norsk sammenheng betød dette at grundtvigianerne var begeistret for deler av bondekulturen. De to retningene kunne imidlertid enes om at presten ikke skulle herske i menigheten som en annen småkonge, og de var like uforsonlige mot fyll og usedelighet.

Folkehøyskoler hvor elevene skulle få dannet sin karakter uten pugg og eksamener, startet på Hamar og i Gudbrandsdalen på 1860-tallet, og atskillige bondeungdommer fra Bratsberg oppsøkte dem. På 1870-tallet ble det holdt flere høyskolekurs i Seljord. Olaus Arvesen, som underviste på ett av dem, skrev senere om befolkningens

vitebegjærighet, navnlig paa historiens og poesiens omraade, som likefrem forbauset mig. De fik aldrig høre og vite nok, de bad altid om mere. Dette gjaldt gamle som unge. Og slik en mængde av folkemøter, som elevene og deres forældre ukentlig fik istand ved skolen – foredrag, sang og diskussion om snart sagt alle mulige ting, saa langt lærernes viden kunde tænkes at strække sig!⁶

Arvesens venn Viggo Ullmann ble så fascinert av kunnskapstørsten og «aandslivligheten [...] blandt telemarkingene» at han bestemte seg for å opprette en fast folkehøyskole i Seljord. Den startet i 1879 og fikk god søkning ikke minst fra Øvre Telemark. For dem som ikke kunne reise til Seljord i månedsvi, fantes andre løsninger. I Drangedal skillingen f.eks. bygdefolket sammen for at Ullmann skulle komme til bygda og holde folkehøyskole i 1881.

Men den gode stemning var flyktig. I 1886 kom Ullmann med noen uttalelser som stemplet ham som teologisk vranglærer i manges øyne. Blant annet fornektet han læren om den treenige Gud og om forsoningen. På Stortinget, der han representerte Bratsberg fra 1885, hadde han kjempet for saker som høyskolevennene i Telemark ble nesten like sjokkert over, som dikterlønn til Alexander Kielland. Under denne debatten hadde han til og med hånet norsk bygdekultur som «wergelandske vadmesteorier» og snakket nedlatende om «sæterjenter og huldreslätter». ⁷⁷ Skolen mistet amtstilskuddet, søkningen falt dramatisk, og en del av bygdefolket mente det ble altfor mye «Maalstræv og Historie» og altfor lite «kristelig Børnelærdom». ⁷⁸ I 1895 ble det startet en kristelig ungdomsskole på Notodden, langt på vei som en motvekt til Ullmanns «fritenkerske» skole. Pioneren for denne, og for lærerseminaret som ble startet samtidig som rival til Ullmanns «friseminar», var Asbjørn Knutsen fra Kviteseid. Indremisjonskretsene stolte på Knutsen og gav ham og skolene sin støtte. I det lange løp fikk de «kristelige» skolene på Notodden overtaket over dem i Seljord. Biskop Heuch noterte en gledelig oppgang i kristelig interesse i menighetene i Midt-Telemark omkring 1900 og gav seminaret på Notodden en stor del av æren.



Den ypperlige predikanten Johan Christian Heuch (1838–1904) ble utnevnt til biskop i Kristiansand stift i 1889. Han var en iherdig visitator som rakk å besøke menighetene i Bratsberg flere ganger, og hans visitasberetninger er detaljrike og velskrevne. Både politisk og teologisk var han konservativ så vel som kamplysten. Han var også sterkt kritisk til den kristne lekmannsvirksomheten, men modererte sitt syn ut fra erfaringene med pietistene i sitt bispedømme.

Foto: L. Forbech /
Nasjonalbiblioteket



Viggo Ullmann (1848–1910) var en ypperlig folketaler og en av Venstres mest kjente politikere i 1880- og 1890-årene.

Han var bl.a. en pioner for folkehøyskolen og en forkjemper for stemmerett for kvinner, men han skjøv fra seg mange tidligere sympatisører ved sin radikalisme i kultur- og livssynssaker og i sosialpolitikken. I 1902 ble han utnevnt til amtmann i Bratsberg og døde i dette embetet.

Foto: Ludwik Szacinski /
Nasjonalbiblioteket

I 1881 ble det holdt folkehøyskole på Fostveit i Drangedal. Det kostet 1200 kroner, som ble samlet inn privat ettersom amtstinget nektet bevilgning. Viggo Ullmann sitter her midt på første rad i flokken med kona Vilhelmine på sin venstre side.

Nummer to fra venstre på samme rad er Oddmund Vik – målmann og venstremann som ble en omstridt provianteringsminister under første verdenskrig.

Foto: Fotograf ukjent /
Drangedal Historielag



Et litt mer indirekte utslag av grundtvigianismen var de «frilynte» ungdomslagene som etter 1869 ble opprettet i mange bygder. De stod folkehøyskolebevegelsen nær og kjempet bl.a. for målsak, bondekultur, norsk-nasjonalisme og avholdssak. Lagene ble fora for folkeopplysning, kulturformidling og samfunnsdebatt, men de gav dessuten ungdom av begge kjønn samlingssteder utenom bedehusene og spritdunstende festlokaler. Det hendte at dans ble det viktigste innslaget på møtene. I Bratsberg ser Bø ungdomslag ut til å være det første, i 1893. I 1896 var Telefylkets Ungdomssamlag, med 1800 medlemmer, ett av sju fylkeslag som sammen stiftet Noregs Ungdomslag. Telefylket hadde da 26 medlemslag, og av disse hørte hele 21 hjemme i Øvre Telemark.⁷⁹ I stort disponerte de for radikalisme. Etter å ha vært på besøk i Bø, Sauherad, Gransherad og Tinn i 1897 beklaget Heuch seg inderlig over ungdomslagene som han mente stod for en

for al kristendom likegyldig, ja, undertiden mod den hadsk retning, hvis ledere under skin af, at ville udvide de unges livssyn, og tilfredsstille deres trang til viden og livsglæde, i virkeligheden tilsigte at synkværve ungdommen til fordel for radikal politik. [...] [H]vad der høilig maa dadles, er at disse saakaldte ungdomslag frækt negte at ville tjene nogen politisk retning, medens dog radikalismen ligesaa sikker er den røde traad der gaar igjennem foredragene og hele livet i disse foreninger.⁸⁰

Hva førte organiseringen til?

Å være medlem av en forening var fram til 1830-tallet en sak for noen få kondisjonerte. Men i løpet av en mannsalder var Bratsberg, som det meste av Norge, gjennomtrengt av organisasjoner til fremme av medlemmenes interesser. Noen syntes det ble for mye. «De skal ha foreninger for alle ting nå, om



Den frilynte ungdomsbevegelsen spredte seg fra innlandet mot kysten. Eidanger ungdomslag ble stiftet temmelig sent. Her ser vi lagsmedlemmene ta en pause i arbeidet med å støpe grunnmur til lagshuset sommeren i 1900. Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

de så bare skal ha en stut», sukket en gammel haugianerpredikant i Sauherad mot slutten av århundret.⁸¹

Framveksten av alle foreningene henger åpenbart sammen med andre store endringer: «hamskiftet» i jordbruket, industrialisering, bedre kommunikasjoner, mer folkeopplysning. Forskerne som har studert dem, har gjerne pekt på at gamle typer av fellesskap forsvant med det gamle jordbruks-samfunnet og delvis ble erstattet av de nye foreningene, men også på at noen typer foreninger virket til å bevare gamle tradisjoner og kulturtrekk når de ble truet. Selvsagt er det også slik at moderniseringen skapte nye behov for organisering. For eksempel vokste gruppene av lønnsarbeidere sterkt, og i et samfunn sterkt preget av økonomisk liberalisme, slik Norge var midt på 1800-tallet, måtte de pent forsvare sine interesser selv. Det er nærliggende å tolke f.eks. thranitterbevegelsen i et slikt perspektiv, og det faktum at meto-dismen særlig rekrutterte fra arbeiderklassen.⁸² Og det er ikke tilfeldig at folkehøyskolene og de frilynte ungdomslagene, med sin begeistring for norsk bondekultur og historie, slo dypere røtter i Øvre enn i Nedre Telemark, altså der hvor amtmenn og prester klaget over at folk hang mest fast i forfedrenes skikker, og hvor moderniseringen av jordbruket kom senest. At den pietistiske lekmannsbevegelsen rykket nokså langsomt innover i amtet og aldri ble like sterk i fjellbygdene som ved kysten, har kanskje delvis samme grunn: at forfedrenes skikker inkluderte også lutherdommen i sin gamle form. Pietismen kan også ha blitt bremsset av den bonderasjonalismen som Øystein Rian nevner i bind 1, og som trolig går igjen i den formen for delvis fritenkersk radikalisme vi snart skal møte i Øvre Telemark (se s. 183 f.).

I stort virket organiseringen *myndiggjørende*. Den favnet bredt. Grupper som ikke hadde stemmerett, kunne likevel delta i foreningslivet, og foreningene kunne påvirke øvrigheten. Særlig viktig var det at tusenvis av kvinner, som



Egne kristne foreninger for ungdom ble vanlige først mot slutten av 1800-tallet, en mannsalder etter at de første misjonsforeningene kom. Ofte var de ledet av yngre prester. Her ser vi Porsgrunn kristelige ungdomsforening, som til og med hadde sitt eget lokale, i 1900. Presten som sitter i midten t.h., er kapellan Lauritz Thrap Heuch, nyutdannet sønn av den berømte biskopen.

Foto: John E. Nielsen / Telemark Museum

var satt helt utenfor det politiske livet, deltok i organisasjonene, først og fremst de religiøse. Der, og ikke minst i de særskilte kvinneforeningene som mange steder var mer tallrike enn de andre, fikk de både organisasjonserfaring, sosiale møtepunkter og blick for saker langt unna hverdagstralten. Mange organisasjoner hadde blader, alt fra Langesundsfjordens indremisjons *Christelig Lægmandstidende* til Bø ungdomslags håndskrevne avis *Kameraten*. Å lese og skrive her, og å si sin mening på foreningsmøter, kunne øke selvsikkerheten og frimodigheten til å ytre seg på andre arenaer også og gi en trygghet for at det ikke bare var embetsmenn og andre autoriteter som forvaltet innsikt og gode argumenter. Dette er et gjennomgående trekk; det het ikke *Lægmandstidende* for ingenting. Organisasjonene kunne markere medlemmenes selvstendighet overfor embetsmennenes og storsamfunnets normer på mange vis. Å bli medlem av et dissentersamfunn var i seg selv en sterk protest. Det var også en klar markering da den nye presten i Eidanger i 1867 rett og slett ikke fikk være med i Misjonsforeningen ettersom han var kritisk til «legmandsprædiken». ⁸³

I stort virket foreningene også til å gjøre det naturlig for folk å tenke at samfunnet var delt inn i «oss» og «dem», i grupper med ulike interesser, mer enn at det var et by- eller bygdekollektiv. Dermed la den til rette for den framveksten av politiske partier som vi snart skal se nærmere på.⁸⁴

Telemarkspresen

Det fantes svært få aviser i Norge da trykkefriheten ble grunnlovsfestet i 1814. Med to unntak kom de bare i stiftsbyene, og de hadde få abonnenter. Abonnenter som ikke nettopp bodde i de største byene, måtte vente dager og kanskje uker på avisen, for postgangen var langsom. Avisene ble ikke forhåndssensurert, men lenge unnså ikke myndighetene seg for å nekte portorabatt til dem de ikke likte, slik at disse ble svært mye dyrere enn konkurrentene. Atskillige redaktører opplevde ellers at grensene for trykkefriheten var både uklare og snevre; ikke minst kunne anklager mot øvrighetspersoner raskt føre til saksanlegg.

På 1830-tallet startet en rekke regionalaviser opp. Verket *Norsk presses historie* kopler dette til en økonomisk framgangsperiode.⁸⁸ Og Skien var fremst i denne etableringsbølgen med *Ugeblad for Skien, Skiens-Fjord og Omegn* fra 1830. Ukebladet ble startet av en tilflyttet boktrykker, Peter Fredrik Feilberg. Han var uten journalistisk erfaring, men hadde en gruppe meget skriveføre menn med poetiske og politiske interesser til hjelp, bl.a. Herman Bagger. Denne var en danskfødt jurist som bodde i Gjerpen, og som gjorde seg bemerket ved sine stadige angrep på embetsmenn. De var ofte bedre begrunnet enn Soelvolds, men akkurat som Soelvolds viklet de ham en rekke ganger inn i langvarige rettssaker. Ved siden av dikt og annonser kom ukebladet derfor til å inneholde atskillig kritikk av maktens representanter. Og det orienterte om politiske saker, bl.a. trykte det alt i 1838 sammendrag av amtsformannskapsforhandlingene.

Telemarks videre pressehistorie er svært sammensatt, preget av en masse kortlivede aviser og mange navneskifter, fusjoner og politiske linjeskift. Men på 1800-tallet ble alle avisene utgitt i grenlandsbyene, og Skien var hele tiden den ledende pressebyen. Det var de største skiensavisene som i noen grad kunne fungere som organer for hele amtet.

Bagger startet sin egen avis i 1842, og i noen år vekselvis samarbeidet og konkurrerte han og Feilberg med hverandre. I nesten tjue år fra 1844 var Feilbergs *Bratsberg Amtstidende* og Baggeres *Correspondenten* rivaler. Av dem var *Amtstidende* mest konservativ, men Bagger ble mindre og mindre radikal med tiden og støttet f.eks. ikke thranittene. *Correspondenten* arbeidet seg opp til å bli den ledende avisen i byen og amtet på 1860-tallet og var da klart samfunnsbevarende. Men i 1875, bare måneder etter at Bagger trådte tilbake som redaktør, ble *Varden* startet i Skien av en gruppe ivrige radikalere som mente at amtet måtte ha en avis som målbar synspunktene til den politiske opposisjonen i



STATSBORGEREN – EMBETSMENNS SKREKK

En redaktør statsmyndighetene fant brysom, var Peder Soelvold. Han startet *Statsborgeren* og redigerte den fra 1831 til 1835. Soelvold var husmannssønn fra Holla og fikk lærerutdannelse ved hjelp av sokneprest Bremer (se s. 158) og brukseier Niels Aall på Ulefoss. I *Statsborgeren* kjempet han kraftig for folkeopplysning, for bedre allmueskoler, for biblioteker og for allmenntilgitt foreninger, og han argumenterte for at bøndene måtte velge bønder til Stortinget. Mest kjent ble likevel bladet for den intense kritikken av myndighetspersoner som det målbar. Soelvold ville avsløre korrupsjon og maktmisbruk hvor han så fant den. Han oppfordret leserne til å melde fra om alt slikt, og viderebragte også rene rykter og sladder. Om et rykte «ikke gjendrikes eller modsiges, saa er Publicum berettiget til at opfatte det som Sandhed,» framholdt han.⁸⁵ Henrik Wergeland, som overtok som redaktør etter Soelvold, skrev at bladet var «en Slags Alligator, som i sex Dage laae skjult i sit Slam, men gabede baade hørligt og synligt den syvende, slugende da et halvt Dusin Embedsmænds gode Navn og Rygte i sig. Fanden var i den Tid meget mindre frygtet i Norge end *Statsborgeren*».⁸⁶ Fogd Florentz i Øvre Telemark var blant dem som fikk unngjelde, sammen med lensmennene i Moland og Nissedal.⁸⁷ Bladet fikk innpass ikke minst blant bøndene, men Soelvolds anklager bragte ham også en rekke saksanlegg og bøter, og i 1834 mistet han portomoderasjonen. Året etter måtte han fratre som redaktør, forgjeldet og dømt æreløs.



VARDEN

Første nummer av *Varden*, fra desember 1874, var bare et flyveblad. Her ser vi det første «ordentlige» nummeret fra januar året etter. *Varden* ble startet som et radikalt opposisjonsorgan og først redigert av Johan Castberg d.e. Etter kunngjørelse av gudstjenester åpner spaltene med resultatene fra kommunestyrevalget i Skien tre dager før, som redaktøren er noenlunde fornøyd med. Forsiden er ellers mest brukt til å referere fra et debattmøte i Skien to måneder tidligere om valg av salmebok.

bondevennbevegelsen og det gryende Venstre (se s. 179). Den første redaktøren ble Johan Castberg, som brukte bondevennforeningene til å skaffe seg et nett av korrespondenter over store deler av amtet. Han ble etterfulgt som redaktør av de rutinerne politikerne (og grundtvigianerne) Halvor Bentsen og Viggo Ullmann. De gjorde *Varden* til hovedorganet for Venstre i Bratsberg og til en avis å regne med også nasjonalt. På 1880-tallet var det *Fremskridt* som ble *Vardens* konservative rival.

Avisene var det eneste massemediet på 1800-tallet. Det var gjennom dem, og gjennom organisasjonsbladene, det vokste fram en større offentlighet enn den kirkebakken, folkemøtet eller torget kunne by på.

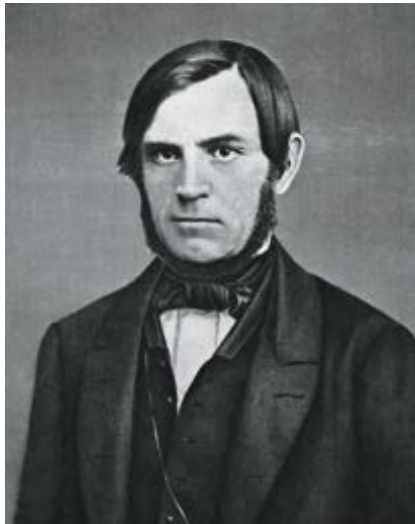
POLITISK ORGANISERING OG AGITASJON I ANNEN HALVDEL AV 1800-TALLET

1850-årene var en tid med laber politisk interesse. Tiåret er kalt embetsmannsstatens «lykkelige øyeblikk», etter at thranittene en stakket stund hadde syntes å true den etablerte samfunnsordenen. Økonomien tok seg opp etter krisetidene omkring 1850, og Stortinget var først og fremst opptatt av å bygge landet. I Bratsberg var oppslutningen om stortingsvalgene langt svakere enn i tiåret før, målt etter hvor mange av de stemmeberettigede som tok bryet å stemme, og svakere på bygdene enn i byene. På 1860- og særlig på 1870-tallet skulle dette forandre seg. Nye økonomiske kriser fikk ulike gruppeinteresser til å tre sterkere fram igjen, nye problemer som på en eller annen måte fulgte av moderniseringen dukket opp, og det politiske engasjementet hos menigmann økte.

Bondevennene

Thranittene hadde forsøkt å påvirke de politiske valgene, bl.a. ved å arrangere *prøvevalg*. Valgene var, som vi har sett, indirekte. De som fikk flest valgmannsstemmer, ble representanter, men det krevdes ikke flertall for å bli utpekt, og folk med støtte fra et mindretall av valgmennene kunne seire dersom de andre spredte stemmene sine på flere kandidater (se s. 144). Prøvevalg kunne hindre dette, og ble vanligere med tiden. Men prøvevalg i *hele* valgmannsforsamlingen var ikke det normale, for vitsen med det hele var at grupper av valgmenn som var noenlunde enige om hva slags folk de ønsket valgt, skulle bli enige om strategien. Dannelsen av slike uformelle grupper er dermed en slags tidlig politisk organisering.

Breddeorganisering kom senere og gradvis. Men fra slutten av 1860-tallet gjorde bondevennbevegelsen seg gjeldende i Bratsberg. Som thranittene hadde den bakgrunn i krisetider, men denne gangen en krise som særlig rammet bøndene. Det var mye en gjeldskrise: Bønder som hadde lånt penger i de mer florisante årene, slet når rentene steg. Initiativtakeren var sørlendingen Søren Jaabæk. Han hadde forfektet bondesaker på Stortinget i 20 år da han i



Søren Jaabæk fra Mandal (1814–1894) var den ubestridte lederen for Bondevennerne som vokste til en politisk massebevegelse fra midt i 1860-årene. Den ble en av forløperne for partiet Venstre – men ikke så få tidligere bondevenner havnet i Høire også.

Foto: Fotograf ukjent / Trondheim Bymuseum

1865 stiftet den første bondevennforeningen i Mandal. Formålet for bevegelsen er ofte blitt kokt ned til *sparing*, altså minimale statsutgifter og skatter. Middelet skulle først og fremst være å få valgt bønder og ikke embetsmenn til Stortinget. Fra 1867 og noen år framover spredte den seg til størstedelen av Norge og fikk over 300 foreninger med kanskje 30 000 medlemmer. Til Bratsberg kom den tidlig; i Solum ble det stiftet forening alt sommeren 1867. Tyngdepunktet lå i Nedre Telemark, hvor jordbruket var mest modernisert og derfor også mest gjeldstynget og konjunkturutsatt. I motsetning til thranitetene dannet imidlertid bondevennene også en rekke foreninger lenger opp i amtet, i Gransherad, Hjartdal, Seljord, Kviteseid og Lårdal. Men i de nordligste og vestligste delene var det ingen, unntatt i Fyresdal og et tilløp i Rauland. Bevegelsen ble dominert av bønder med små og mellomstore gårder. Bonden var i den grad «i skatter og byrder nedsænkt», klaget en bondevennleder i Bø, at han kanskje ville bli drevet fra gården.⁸⁹ Fram til 1871 ble det stiftet nitten foreninger i amtet, med et anslått medlemstall på ca. 1300, eller en fjerdedel av selveierne. Men lederne var oftest lærere.⁹⁰

En av disse var Mathias Øvrom, formannen i den viktige Gjerpen-foreningen og lenge i amtsforeningen. Han hadde vært lærer og lokalpolitiker i Porsgrunn i mange år før han i 1869 kom til hjembygda som lærer og kirkesanger. Men han var også en av dem som hadde vært sentral i å få dannet Langesundsfjordens indremisjonsselskap og bragte masse kristelig organisasjonserfaring med seg til bondevennene. Han var en iherdig forkjemper for lekmenns rett til å forkynne. Det var et standpunkt med brodd mot embetsmennene, som lett kunne overføres fra indremisjonen til bondevennene. Selveste Jaabæk gav Øvrom attest for at han på Stortinget (der han satt 1871–1873) «strider kjækt mot Embedsstanden».⁹¹

Bondevennene i Bratsberg prøvde å påvirke kommunestyrene til å senke skattene, men først og fremst var de et apparat for å mønstre stemmer ved stortingsvalg til de kandidatene Jaabæk godkjente som tilstrekkelig bondevennlige. Som sådant var det også effektivt ved valget i 1868 og enda mer i 1870. Ved valget i 1873 var festen over. De fleste bondevennforeningene i Bratsberg ble nedlagt eller falt i dvale i løpet av 1872 og 1873, men bl.a. amtsforeningen bestod. Tilbakegangen var sterkere enn i andre amt, noe historikeren Jostein Nerbøvik har forklart med at medlemmene nettopp så på foreningene primært som redskaper til valgmobilisering, og at de viktigste målene alt var oppnådd i 1870, da samtlige av amtsrepresentantene til Stortinget var gårdbrukere.⁹² Dessuten var krisen midlertidig avløst av kronår for jordbruket, samtidig som Jaabæk skremte bort atskillige tilhengere ved å satse på radikale saker som avskaffelse av statskirken og sterkt utvidet stemmerett. Jaabæk ville danne et ideologibasert parti med appell også utenom bondestanden, men her ville ikke bratsbergbøndene følge ham. Kloke hoder i bevegelsen, som Øvrom, innså dessuten at et slikt parti ville stå i fare for

snart å sprekke på grunn av motsetninger mellom frilynte nasjonalister og pietistiske lekfolk. Slike motsetninger gjorde seg allerede gjeldende, f.eks. i Fyresdal.

Bondevennene utviklet seg ikke til parti på 1870-tallet, men i Bratsberg fant restene av den – dvs. de mest ideologiske delene, ikke den spontane krisebevegelsen – sammen med andre radikale grupper omkring 1880, og var med på å gjøre Bratsberg til det «raudaste amtet i riket».⁹³ Og da var det Øvre Telemark som førte an.

Venstre vokser fram

I byene tok den politiske organiseringen andre former; der var det jo også mye lettere å organisere seg. I Kragerø stod to partier temmelig skarpt mot hverandre, så skarpt at valget i 1844 fikk et rettslig etterspill på grunn av intrigemakeri og påvirkning av velgere i det skjulte.⁹⁴ Enkelte næringssammenslutninger i byene fikk tydelige politiske overtoner fra 1850-tallet av. Noen av medlemmene i Skiens håndverkerforening trådte f.eks. ut i 1851, da de ikke fikk resten med seg i å bruke den som et redskap til å gripe inn i «Haandverkernes Liv og Vilkaar»; i praksis trolig til å få valgt flere håndverkere til bystyre og storting.⁹⁵ Senere fikk linjen gjennomslag i foreningen, i den grad at et tjuetalls personer klarte å få valgt håndverkere til seks av åtte ledige bystyreplasser i 1859. Samme år ble det på oppfordring fra redaktør Feilberg (se s. 175) arrangert prøvevalg forut for stortingsvalget. Men hans rival Bagger stemplet tiltaket som «besynnerlig og umodent», og samtlige arbeidere med stemmerett uteble fordi de mente at «de andre gjør som de vil allikevel». Ti år senere ble det visstnok for første gang i Skien agitert forut for valgmannsvalget til Stortinget.⁹⁶

I det stadig mer moderne, kompliserte og utdannede norske samfunnet vokste middelklassen. Gruppene av folk med en viss utdannelse, men uten embete, ble større også i Bratsberg, og noen slike folk ble opposisjonelle. Noen av dem tjente ikke nok til å få stemmerett. Andre, som hadde stemmerett, syntes det uansett var urettferdig at den var så begrenset, og mange ergret seg over at embetsmannsregimet etter deres mening opptrådte arrogant og var lite åpent for innspill og nytenkning. På riksplan ble Johan Sverdrup leder for en stadig fastere opposisjon, hvis sentrale innhold ble å skaffe folket, i første omgang representert ved Stortinget, større innflytelse over regjeringen og dens politikk. Regjeringen var formelt utpekt av kongen, men hadde på denne tiden oppnådd å bli et stort sett selvsupplerende organ.

Også grenlandsbyene fikk sine byradikalere som hakkert løs på embetsmenn og fåmannsvelder og ivret for utvidet stemmerett, folkelig kontroll og reformer til beste for småfolk. De hadde gjerne høyere utdannelse og kjente til politiske og sosiale forhold i andre land. De visste om de gryende sosialistiske bevegelsene i de mer industrialiserte vesteuropeiske landene, de hadde sett at Pariserkommunens forsøk på å realisere et sosialistisk samfunn var druknet i

blod i 1871, og at streiker og arbeideruroligheter syntes å forekomme oftere og oftere. De forekom her hjemme også, som da skreddersvennene i Skien med hell streiket for høyere lønn i 1872. «[B]evegelsen blant arbeiderne har også nådd her til Skien», noterte *Correspondenten*.⁹⁷ Året etter ble en sjauerstreik i byen stanset med streikebrytere fra Porsgrunn, visstnok ikke uten voldsbruk.⁹⁸

To slike byradikalere omkring 1870 var de før nevnte (s. 177) Johan Castberg, tollbetjent i Skien fra 1872, og Halvor Bentsen i Kragerø, sakfører og politiker som alt i 1850 hadde støttet thranittene, og som senere ble en støttespiller for Sverdrup. Bentsen ble i 1867 første redaktør i avisen *Vestmar*, som han gav en klart regjeringskritisk profil. Han ble valgt til Stortinget i både 1865, 1868 og 1871, utpekt av fire valgmenn som igjen var utpekt av bare ca. 20 % av dem som var kvalifisert til å få stemmerett.⁹⁹ I Skien ble Castberg midtpunkt i en liten gruppe radikale som ble kalt «den røde bules menn», og som forbløffet byens borgerskap ved raskt å erobre flere plasser i formannskapet fordi deres konservative motstandere heller ikke der i byen hadde for vane å faktisk stemme ved valgene. «De røde» delte derimot byen inn i roder og drev valgkamp. I *Correspondenten* ble de rundelig kritisert for å ha påvirket «Samfundets lavere Sphære», dvs. «de stakkels ukyndige Arbeidere».¹⁰⁰ Men i 1875 fikk, som vi har sett, *Correspondenten* tøff konkurranse i Castbergs *Varden*.

Foran stortingsvalget i 1876 stilte både Castberg og Bentsen som kandidater for sine byer. Castberg ble valgt. Fra landdistriktene stilte Ole Thomesen på Gvarv. Han var nyutnevnt sorenskriver i Nedre Telemark, noe som i utgangspunktet gjorde bondevennene skeptiske, men standpunktene hans var lite embetsmannsaktige. Han var jaabækianer, tilhenger av så vel statlig sparing som utvidet stemmerett. Ja, i noen saker var han mer radikal enn bondevennene satte pris på, for han ville avskaffe både kongedømmet og statskirken og gikk for å være fritenker. Tross dette ble han prioritert av bondevennene og kom inn på Stortinget med et nødsrik.¹⁰¹ Det ble innledningen til en fjortenårig stortingskarriere.

Nerbøvik ser på bygdens valg av Thomesen som det første resultatet av en ny allianse mellom de byradikale anført av Sverdrup og dem han kaller «ung-nasjonalistane». Med dette mener han restene av bondevennbevegelsen styrket av norskdomsfolk og grundtvigianere særlig fra Øvre Telemark. Han skriver om hvordan en «indre latent sjølvhevdningstrong» i form av en «særmerkt og fortetta nasjonalisme – med republikanske undertonar – og med tilhald i dei indre bygdene» omkring 1880 smeltet sammen med den rikspolitiske kampen om parlamentarisme og med sosial-radikale strømninger.¹⁰² Overgangsstadiet mellom de eldre bondevennforeningene og avdelingene av det moderne partiet Venstre som ble resultatet, var ofte «samtalelag», «debattskoler» og andre mer eller mindre formaliserte fora hvor åpen diskusjon om samfunnsspørsmål stod i sentrum. Slike fora ble under ulike navn dannet en rekke steder i Bratsberg fra midten av 1870-tallet av, og de spredte



seg fra Øvre Telemark mot kysten, altså motsatt vei av hva bondevennene hadde gjort. Fra slutten av 1870-årene begynte flere slike lag å fungere politisk, med prøvevalg, debatter om stortingskandidater og det hele.

Fra rikshistorien er det velkjent hvordan stortingsopposisjonen gjorde én enkelt sak, spørsmålet om hvorvidt regjeringsmedlemmene skulle kunne møte i Stortinget eller ikke, til en samlende symbolsak for dem som ønsket sterkere folkevalgt innflytelse over regjeringen og kongemakten, og hvordan 1870-tallet artet seg som en stadig bitrere strid mellom statsmaktene. Som et middel til å vinne denne striden ble det svært mangeartede partiet Venstre dannet, og som svar, da kampen var tapt for regjeringssiden, partiet Høire. Venstres historie i Telemark fram til 1905 er behandlet i artikkelen av Aanund Olsnes, så her skal vi nøye oss med å konstatere at amtsforeningen for Venstre ble stiftet på tampen av 1883, før selve det nasjonale partiet formelt var opprettet. Det kan også nevnes at «myrmannsvesenet» spilte en rolle i mobiliseringen av venstrevelgere i den politiske striden, altså at folk skaffet seg stemmerett ved på papiret å få overdratt bruksretten til et lite stykke matrikulert jord. «Fridomslunden» i Kviteseid gav f.eks. stemmerett til 40 nye velgere i 1879, og antall avlagte stemmer i bygda føk i været fra 60 til 119. I Sannidal og Skåtøy ordnet Venstre saken på den måten at man satte inn en myrman for «hver ny mand høire satte ind i mandtallet». ¹⁰³

Det konservative svaret

Bratsberg ble kjent som «det røde amt» på grunn av radikalismen der. Venstre dominerte totalt i landdistriktene så lenge valgvingeren i amtet fikk alle

Byradikalerne Johan Castberg d.e. (t.v.) (1827–1899), far til den store sosialpolitikeren av samme navn, og Halvor Bentsen (1823–1891) ble begge valgt til Stortinget for Bratsberg en rekke ganger. Begge var pressemenn også: Bentsen startet *Vestmar* i Kragerø og Castberg *Varden* i Skien. Bentsen var en ivrig grundtvigianer og gikk i bresjen for det folkelige i skole og kirke. Castberg gjorde seg ikke minst bemerket for sin kamp for å holde lav toll på nødvendighetsvarer, så maten ikke skulle bli dyr for fattigfolk.

Foto av Castberg: Fotograf ukjent / Stortingsarkivet

Foto av Bentsen: P.A. Thorén / Nasjonalbiblioteket

mandatene, dvs. til 1906, og det stod aller sterkest i Øvre Telemark.¹⁰⁴ I byene var det annerledes. Der pekte Skien seg ut som den radikale byen, som helt fra 1876 sendte bare venstrefolk på tinget, unntatt årene 1883–1886. I 1894 til 1900 seiret Venstre også i Kragerø. Brevik var den eneste av byene som konsekvent kåret høyremenn, for valget glapp for de konservative én enkelt gang i Porsgrunn også, i 1900. Venstre hadde da heller ikke organisert seg i Porsgrunn før i 1888, seks år senere enn i Skien, og en varig venstreforening kom først i 1898.

Den politiske høyresiden var klart tregere til å organisere seg enn venstresiden. Å danne partier utfordret dypt innarbeidede konservative normer om at alle valgte representanter skulle arbeide for hele samfunnets vel heller enn å prioritere noen gruppe, og om at det var noe umoralsk, eller i hvert fall usmakelig, i å prøve å påvirke selvstendige borgeres frie valg. Ja, fram til 1842 hadde det faktisk vært forbudt å skaffe seg innflytelse på valgene ved å dele ut stemmesedler eller valglistor.¹⁰⁵ Svært dypt satt også, særlig hos høyt utdannede og erfarne embetsmenn, motviljen mot at folkets kårne skulle måtte innordne seg under en partiorganisasjon.

Høire ble derfor dannet liksom motstrebende og i faser. En gruppe reformkonservative forsøkte å skape en politisk bevegelse i form av den såkalte Novemberforeningen fra 1879, som i 1880 fikk en avlegger i Skien. Den var ment å være en motvekt til Jaabæks tilhengere og rettet seg mest mot velstående bønder, men vokste aldri til noen massebevegelse.¹⁰⁶ Men etter valget i 1882, da venstrebevegelsen skaffet seg et så stort flertall at den trygt kunne innlede riksretts sak mot flere statsråder, ble det dannet *grunnlovsforeninger*. Disse foreningene, som til sammen kanskje samlet 20 000 medlemmer, ville beholde forfatningen uendret, inkludert maktfordelingen Venstre mente var så skjev i regjeringens favør. De ville også være bolverk mot venstresidens religiøse vantro og unionsfiendtlige politikk. Og de skulle vise at Venstre ikke hadde rett når det hevdet å representere folkets store masse. Men etter at Venstre hadde tvunget igjennom fellende riksrettsdommer i 1884 og truet med å gjøre det igjen dersom regjeringen ikke innrettet seg mer etter Stortinget, var maktfordelingen forrykket uten at Grunnloven var endret. Neste skritt måtte da bli å organisere et regulært politisk parti, Høire, noe som skjedde sensommeren 1884.

Skien var nest tidligst i landet til å stifte en grunnlovsforening (1882). Den skulle «inden Skiens Kommune [...] værne om Grundloven og Unionen, [...] modarbeide Republikanismen, [...] virke for en sindigere Opfatning af politiske Spørgsmaal og [...] virke for gode Storthings- og Kommunevalg i konservativ Retning».¹⁰⁷ Og skiensborgerne hadde lært: De delte også byen inn i roder. Kragerø fulgte etter med forening i 1883, derimot ikke i denne omgang Porsgrunn og Brevik, hvor de konservative jo stod så sterkt fra før. På bygdene kom det foreninger i bare 6 av 24 kommuner. Av de 16 amtene som hadde foreninger (det var ingen i Troms og Finnmark), var 11 bedre dekket enn Bratsberg, mens Stavanger, Romsdal, Søndre Bergenhus og Lister og Mandal lå lavere.

Venstre sprakk i 1888 i en radikal og en moderat del. I Bratsberg hadde politiske motstandere observert klare splittelsestegn alt sommeren 1885, nemlig i form av «Spliden mellem den christelige og den vantroe Venstregruppe», preget av «adskillig Bitterhed» (jf. s. 171).¹⁰⁸

Annen halvdel av 1880-tallet var ikke en gunstig tid å stifte konservative partiforeninger på. Det gjaldt for Høires folk å ikke sette politiske motsetninger på spissen, for å la splittelsen hos fienden bli permanent og ikke støte de moderate bort. Men da radikalerne i Rene Venstre selv økte motsetningene ved å satse på en utfordrende norsk politikk overfor unionspartneren Sverige fra 1891 av, og dette utløste flere akutte politiske kriser som førte til at Høire dannet en regjering som eksplisitt *ikke* hadde Stortingets tillit, ble det dannet en rekke nye konservative foreninger. Alle byene i Bratsberg fikk en, og på bygdene økte tallet innen 1897 fra 6 til 21. Men ikke alle disse siste var rene høyreforeninger. De kunne også være en overbygning over samarbeid mellom Høire og f.eks. Moderate Venstre eller Centrum. Dette siste var et parti som var en slags østlandsk bygdeversjon av Moderate Venstre, med pietistisk og nasjonalistisk appell til velbergede bønder. Otto Aubert, amtmann i Bratsberg fra 1889 til 1898, var en av stifterne av Centrum i 1893, sammen med lokale koryfæer som Sigurd Næs fra Seljord (broren til norskdoms- og folkehøyskolemannen Jørund Telnes), kaksene Halvor Borgen og Halvor K. Eika fra Bø, og Kjitil Dahlen fra Hjartdal. Centrum klarte imidlertid ikke å hevde seg som et selvstendig alternativ, langt mindre å overgå rene Venstre i nasjonalisme, og smeltet sammen med Høire etter to-tre valg.

En stor del av dem som gikk inn i partipolitikken på 1880- og 1890-tallet, hadde i sin tid vært aktive i bondevennbevegelsen. Tidligere bondevenner engasjerte seg både til høyre og venstre, men mest det siste.¹⁰⁹

Folkemøter og politisering

Yngvar Nielsen, kongevann og historiker, var en pioner for fotturisme. Sommeren 1879 var han på reise i det indre av Telemark, og han festet seg særlig ved at folk der var så engasjert i politikk. «Politiken sluger her alle interesser og giver paa en maade den hele befolkning en sysselsættelse i disse trykkende tider», skrev han.¹¹⁰ Han var på den annen side ikke imponert over allmuens kunnskaper, som de hadde fra ensidige, «daarlige smaablade» – altså den radikale pressen – som var «udbredte i en ganske forbausende grad». Folk var ifølge Nielsen helt uvante med å høre argumenter som ikke stemte med dem de hadde fra bladene, og de ble da lett stående fast. Ikke minst syntes han det var «meget fornøielig» å oppleve «den kollision, hvori de personer komme, der forene oprigtig religiøsitet med tilbøielighed til at gaa ind paa den moderne politiske rabulisme». ¹¹¹ Andre var blitt så lei pietistisk vekkelseskristendom at de kastet seg over i radikalismen, men uten å innse at denne var fiendtlig innstilt overfor all religion, også den «frilynte». Denne uvitenheten mente han at radikale agita-



Otto Aubert var med på å stifte partiet Centrum i 1893. Som navnet fortalte, skulle det være et mellomparti fordi avstanden mellom Venstre og Høire var blitt så stor. Aubert ble amtmann i Bratsberg i 1889 og interesserte seg særlig for kommunikasjonsaker. Han omkom i en ulykke i Skien i 1898.

Foto: Christoffer Gade Rude / Oslo Museum



Yngvar Nielsen (1843–1916) gjorde seg bemerket på flere arenaer. Han var en berømt historiker, en foregangsmann for fotturisme, en sentral høyrepolitiker og en personlig venn av kong Oscar II. Han reiste mye i Telemark og skildret folkeliv og skikker – og den store politiske interessen. I 1880-årene var det ofte han som representerte Høire på de store politiske folkemøtene i Bratsberg. Her var han en fryktet motstander på grunn av sine store kunnskaper, sin ubønnhørlige logikk, sin pågåenhet og sin slagferdighet.

Foto: Frederik Johannes Gottfried Klem / Oslo Museum

torer utnyttet, sammen med målstrev og nedrakking av «storkarle», altså folk fra eliten. Når det gjaldt det siste, måtte Nielsen medgi at visse embetsmenn fortsatt oppførte seg uklokt mot allmuen, «som herrer mod sine tjenere».¹¹²

Nielsen er selv en ensidig kilde, framtreddende høyremann som han var. At telemarkingene skal ha vært *helt* uvante med motforestillinger, motsies av at han samtidig merket seg at de var glad i å samles til det de kalte «diskussionsmøder». På lørdagene var det slike på annenhver gård, «hvor der vel neppe præsterses synderlig oplysende diskussioner, men hvor dog enhver af bygdens eller grendens tænkende og ikke tænkende beboere føler sig opfordret til at give sit ord med i laget» på grunnlag av det de leste i de dårlige småbladene.¹¹³ I slike lokale ordskifter, som overlapper samtalelagene som alt er nevnt (se s. 180), finner vi én av røttene til de politiske *folkemøtene*, som blomstret i tiden fra sent på 1870-tallet til midt på 1890-tallet, særlig i valgår. Andre røtter for disse rabaldermøtene finner vi i de store stevnene som kristne organisasjoner arrangerte, og i møter bondevenner og høyskolefolk hadde stelt i stand med innbudte talere. På dem ble den rikspolitiske striden ført ut i lokalsamfunnene gjennom taler og diskusjoner hvor det ikke ble spart på de harde ordene. Møtene var beryktet for lavt saklighetsnivå, men de kunne avgjøre både valg og politikerkarrierer.

Bratsberg var noe av et foregangsamt for folkemøtene.¹¹⁴ Trolig henger dette sammen med at den grundtvigianske folkehøyskoletradisjonen, som la stor vekt på «det levende ordet», stod sterkt her. Og grundtvigianeren Ullmann var en fremragende folketaler, han kunne «henrive en forsamling: men samtidig støtte han ogsaa mange væk ved den heftighet, som ikke sjelden laa til denne kampens mand».¹¹⁵ Yngvar Nielsen selv ble for øvrig en av Høires mest effektive folketalere. Han besøkte Bratsberg atskillige ganger og møtte ofte Ullmann og Bentsen i debatt. Særlig minneverdig var et to dager langt møte i Skien i romjula 1883. Her barket Nielsen og flere konservative meningsfeller, blant dem stortingsmann for Skien Didrik Cappelen, sammen med hele rekken av lokale venstreledere: Ullmann, Bentsen, Øvrom, Castberg, Thomesen og Telnes. Nielsen konkluderte med at kanskje 600 av de 1000 frammøtte utgjorde «en kompakt Majoritet fuld af Mistro og Uvilie» mot Høire.¹¹⁶ Møtet vedtok en resolusjon om full støtte til Venstres riksretts sak mot regjeringen, ifølge venstrepressen skjedde det mot bare 19 stemmer og var en triumf for venstretalernes overlegne argumenter. Men da rykket ikke mindre enn 340 av deltakerne ut og bedyret at de slett ikke hadde vært enige i dette, og at resolusjonen var vedtatt «ved Overrumpling».¹¹⁷

Stridsspørsmålene som skapte partiene og ble dissekert under folkemøtene, framstod ofte som lite relevante i lokalpolitikken. Det viktigste for de fleste kommunestyrene var fremdeles å holde utgiftene og kommuneskatten så lave som mulig, i en tid da kravene til kommunale tjenester steg så raskt



at økninger ikke var til å unngå. Hvilket syn man hadde på unionspolitikken, republikken eller stemmeretten, spilte mindre rolle da, og velgere som kranglet bittert om dette forut for stortingsvalgene, kunne ofte være skjønt enige om hvem som burde sitte som ordførere eller i formannskapet – og det var fortsatt gjerne storbøndene. De nasjonale partiene virket lenge mest som propagandamaskiner i valgår.

Amtsformannskapet, som jo bestod mest av ordførere, ble også først langsomt politisert. Men de rikspolitiske stridene kunne merkes lite grann, som da flertallet nektet å bevilge tilskudd til Ullmanns folkehøyskole i årene 1887 til 1892, og da den sterkt venstredominerte skytterbevegelsen heller ikke fikk penger til å drive gymnastikk og skyting i skolene 1883–1886. Et ønske om å redusere embetsmenns innflytelse fikk også gjennomslag i 1885, da amtsformannskapet besluttet at fogdene ikke lenger skulle få ha stemmerett i komitéene som gav innstilling i sakene. Pådrivere for denne endringen var Jørund Telnes fra Seljord og Peder Rinde fra Sannidal – begge hadde ofte ligget i strid med fogdene i bygda hjemme. Forsamlingen ønsket heller ikke å bruke skattebetalernes penger til å «opfriske» skiidretten: I 1886 nektet den enstemmig å bevilge til en «Amtsskipræmie», selv om det ble argumentert med at skiløpingen hadde skaffet nettopp «Thelemarkingene» deres «velfortjente Ry» i nær sagt hele den siviliserte verden.¹¹⁸ Nasjonalismen måtte begrenses av pengepungen, som det også hadde vist seg da

Skytterlag ble dannet mange steder i Bratsberg fra 1870-årene av og samlet i et folkevæpningssamlag for amtet i 1881. I de politisk utrygge årene fram til Venstre dannet regjering mot kongens vilje i 1884, fungerte skytterbevegelsen som en slags forsikring mot mulig bruk av militærmakt fra embetsmannsregjeringens og kongens side. Den fortsatte å stå Venstre og venstrenasjonalismen nær også senere. Her er Seljord skytterlag fotografert ca. 1904. Foto: Fotograf ukjent / Seljord Sogelag

amtet blant annet avslo å bevilge en eneste skilling til et minnesmerke for Harald Hårfagre i jubileumsåret 1872.

Arbeiderne – innenfor eller utenfor Venstre?

I løpet av 1800-tallet vokste en ganske betydelig industri fram i Grenland, og med den vokste gruppen av lønnsarbeidere. Av rene industriarbeidere var det flest i Skien, papirbyen. «Skien var i første rekke arbeidernes by», kunne statsminister Steen erklære i 1891.¹¹⁹ Likevel var arbeiderbevegelsen i amtet liten og svak ut hele århundret, om man tenker på *sosialistiske* organisasjoner. En sosialdemokratisk forening ble dannet i Skien i 1885, til stor forskrekkelse for *Bratsbergs Amtstidende*, men den var i virksomhet bare åtte–ni måneder.¹²⁰ Det ble stiftet arbeiderforeninger i Skien og på Ulefoss mot slutten av 1880-tallet. Flere kom til senere, og de slo seg i 1891 sammen til Telemark Arbeidersamlag, men de var ikke tilsluttet Det norske Arbeiderparti. En rekke fagforeninger kom til i løpet av 1890-tallet, og en ny sosialdemokratisk forening i Skien i 1893. Men først i 1903 og 1904, i en tid da hundrevis av arbeidere strømmet til Grenland utenfra, ble det dannet arbeiderpartiforeninger i amtet, bl. a. i Porsgrunn og Skien, og så kom amtspartiet i 1904. Alle menn kunne stemme ved stortingsvalg siden 1898, og Arbeiderpartiet fikk 1200 stemmer av nærmere 12 500 ved valget i 1906, dvs. 9,6 %.

Hva skyldes denne sene organiseringen? – Vesentlig er nok grunnen at Venstre helt fram til ca. 1900 lyktes i å framstå som et parti også for arbeiderne. Alt i 1886 hadde Venstre reagert på dannelsen av den sosialdemokratiske foreningen i Skien med å opprette et rivaliserende arbeidersamfund.¹²¹ Etter partisplittelsen i 1888 satset Venstre på en dobbelt strategi: en aggressivt nasjonalistisk unionspolitikk for å vinne tilbake flest mulig av de frafalne moderate, og en aktiv sosialpolitikk i større byer for å vinne arbeiderstemmer og bremse sosialismen. I Bratsberg lyktes begge godt. Det hjalp at føreren for fylkespartiet, Ullmann, utvetydig erklærte at venstrefolks oppgave nå – etter at folkemakten hadde tuktet kongemakten – var å avhjelpe «Nøden og Elendigheden blant de arbeidende». Ullmann krevde «Retfærdighed i Samfundet, Lighed mellem Menneskerne», og han ville begynne med å stryke toll på dagligvarer, innføre allmenn stemmerett, trygdeordninger og normalarbeidsdag.¹²² Han ønsket å «løfte Norges Arbeidere [...] til at blive dem, der i Aand og Sandhed styrer Norges Land».¹²³ Paul Koht, stortingsmann og ordfører i Skien 1887–1892, var også aktiv på arbeidernes vegne og forlangte bl. a. at landspartiet måtte programfeste allmenn stemmerett, lavere toll og arbeidervern. 1. mai ble feiret i Skien av over 3000 mennesker i 1892, på oppfordring fra Arbeiderpartiet sentralt, men lokalt på initiativ fra Venstre. Og grenlandsarbeiderne lot seg lenge overbevise, selv om Venstre på landsbasis ikke var riktig så radikalt som Ullmann og Koht. Først tidlig på 1900-tallet, etter at alminnelig stemmerett var sikret, og etter at Ullmann var ute av Stortinget, ble det klart at hovedtyngden



i Venstre ikke ville finansiere dyre sosiale reformer med skattepenger og heller ikke ville lovbeskytte retten til å fagorganisere seg. Dette siste førte til omfattende arbeiderprotester fra fagforeninger i Skien i 1903, og like etterpå fikk altså Arbeiderpartiet sitt organisasjonsmessige gjennombrudd i Bratsberg.¹²⁴

Telemarkskvinnene og politikken

Langt på vei var det politiske liv en maskulin arena på 1800-tallet. Kvinner hadde ikke stemmerett hverken etter Grunnloven av 1814 eller formannskapslovene. Hverken thranittene eller bondevennene praktiserte kvinnelig medlemskap. Men kvinnene tok del i mange av de frivillige organisasjonene, særlig de med religiøse eller veldedige formål, og i den frilynte ungdomsbevegelsen. Aller viktigst, på grunn av den store breddevirkningen, var de tallrike kvinne-misjonsforeningene i bygd og by. Erfaringen viste slik sett at kvinner hverken manglet samfunnsengasjement eller innsatsvilje. Da partiene ble dannet fra 1880-tallet av, åpnet de snart for at kvinner (og andre stemmerettsløse) kunne bli medlemmer og få innflytelse på partiarbeidet på linje med alle andre.

På 1870- og 1880-tallet debatterte man i norsk offentlighet kvinnenes rettigheter i familien og samfunnslivet. Kvinners rett til å ta høyere utdanning

Papirarbeidere på Skotfos Brug i 1898, det året allmenn stemmerett for menn ble innført. De fleste av disse karene hadde nok ikke hatt stemmerett tidligere, siden den hadde vært inntektsavhengig. Kvinnene fikk allmenn stemmerett først i 1913. Men *noen* arbeidere kunne stemme før 1898 også. I Bratsberg støttet de da stort sett Venstre.

Foto: Fotograf ukjent / Skotfos Historielag



Lærer og feminist Ragna Nielsen (1845–1924), malt ca. 1900. Nielsen var søster av Viggo Ullmann og som han en iherdig forkjemper for å gi kvinner stemmerett. Hun var med på å stifte Norsk Kvindesags-Forening i 1884.
 Illustrasjon: Maleri av Asta Nørregaard / Oslo Museum

ble skrittvis sikret, og de fikk lov til å være med på å velge tilsynsutvalg for skolene fra 1885 og stemme over lokal alkoholpolitikk fra 1895. Dermed var de f.eks. med på å legge ned brennevinssamlagene i Skien og Brevik det året, og kvinnene viste seg da som langt mer samstemte motstandere av brennevinet enn mennene.¹²⁵

Tidlig på 1880-tallet vokste en organisert kvinnebevegelse fram, og ett av kravene den reiste, var om kvinnelig stemmerett. Den seige kampen for å oppnå denne ble drevet fram særlig av en nokså liten gruppe ildsjeler innen venstreeliten, og blant dem var Viggo Ullmann og hans søster Ragna Nielsen to av de ivrigste. Det var bratsbergrepresentanten Ullmann som bragte saken inn i stortingspolitikken da han i 1886 sendte inn et grunnlovsforslag om full likestilling mellom kvinner og menn med hensyn til stemmerett. Det var nok også han som sørget for at både Bratsberg og Skien Venstre samme år ville at partiet skulle programfeste kvinnestemmeretten, mens nesten alle andre partiavdelinger gikk mot eller var likegyldige.¹²⁶ Også Peder Rinde fra Sannidal var en forkjemper for kvinners stemmerett, skjønt han satte partitaktiske hensyn foran. Og intern uenighet i Venstre førte også til at gjennombruddet først kom i 1901, og da ikke i form av full likestilling med mennene – den kom i 1913 – men i form av stemmerett ved kommunevalg for kvinner med inntekt eller eiendom over en viss grense.

Det ble samlet underskrifter i Bratsberg til støtte for Ullmanns grunnlovsforslag i 1888, men det ser ut til at egne kvinnesaksforeninger først ble etablert i amtet mot slutten av 1890-tallet, i Skien i 1897 og i Porsgrunn i 1899. Disse foreningene var dannet av bydamer fra middelklassen. Kvinnestemmerettsforeningen som ble stiftet i Vinje i 1900, har en annen bakgrunn. Vinje menighet skulle stemme over om den skulle ta i bruk Elias Blix' salmer på nynorsk. De fram møtte kvinnene ble mektig provosert over at presten insisterte på at det bare var «Husfædre» som fikk stemme, og foreningen ble stiftet i kirken, der og da.¹²⁷

Hvordan brukte så bratsbergkvinnene sin nye makt etter 1901? Ildsjelene som hadde presset på så lenge, ble skuffet de første årene. I Eidanger gikk det 37 år før det kom en kvinne i kommunestyret.¹²⁸ Ved valget i 1907 stemte 28,4 % av kvinnene med stemmerett i amtet, og 54,1 % av mennene. Andelen av kvinnestemmer var lavere enn det nasjonale gjennomsnittet på 33,7 %. Men det var enorme forskjeller fra kommune til kommune. I noen innlandsbygder, fordelt på alle de tre fogderiene, men flest i Øvre Telemark, stemte mindre enn 7 % av kvinnene.¹²⁹ I grisgrendte Gransherad og Mo stemte bare to – 2 – damer hvert sted, men i de enda glisnere nabobygdene deres, Hovin og Lårdal, var fram møtet over amtsgjennomsnittet, med 35 og 62. Et tydelig trekk er at kvinneandelen av stemmene er markert høyere i byene enn i hele resten av amtet unntatt Fyresdal (hele 60,3 %), og at det i Langesund og Brevik faktisk var en større andel av kvinner enn menn som stemte, mens det var nesten likt

i Kragerø og Stathelle. Noe av dette kan kanskje forklares med at en del stemmeberettigede menn var til sjøs da valget ble holdt, men trolig har det mer å gjøre med bevisstgjøringen som fulgte med kvinnenes folkeavstemning i 1905 (se s. 191), hvor agitasjonen var mest intens i byene.

BRATSBERG I RIKSPOLITIKKEN

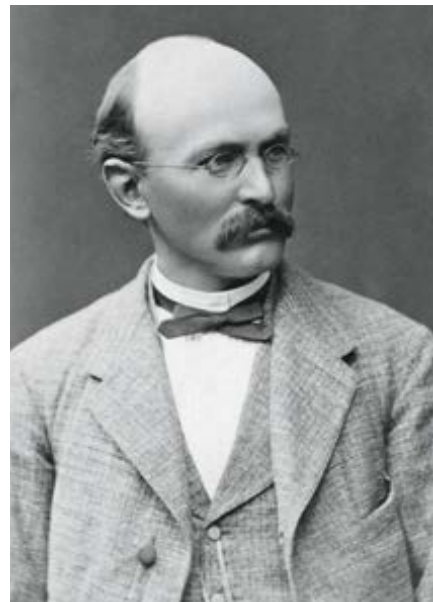
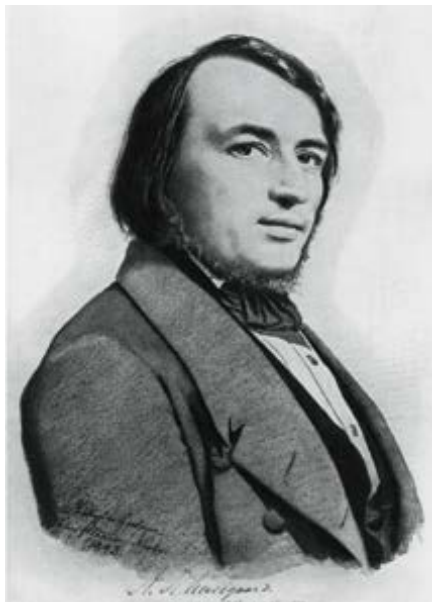
På Stortinget

Bratsberg fostret et par av de virkelig store politiske navnene på 1800-tallet, Severin Løvenskiold, statsminister i Stockholm 1828–1841 og stattholder 1841–1856, og Anton Martin Schweigaard, en av de mektigste menn i embetsmannsstaten og en ledende stortingspolitiker fra 1845 til 1869. Men bortsett fra at Løvenskiold møtte på Eidsvoll våren 1814 (se s. 140–142), representerte ikke disse konservative herrene Bratsberg, selv om de var født der. De fleste av Bratsbergs stortingsmenn fram til 1905 blir mer anonyme i sammenlikning, skjønt amtmann Aall (se s. 155) fortjener å nevnes som en viktig «ministeriell» politiker ved siden av Schweigaard, men mer kompromissvillig enn ham. På den radikale siden har vi allerede sett at amtet sendte til tings en nokså lang rekke nokså markerte venstrepolitikere. Halvor Bentsen ble kjent som en utrettelig forkjemper for grundtvigianske synspunkter i kirkepolitikken.¹³⁰ Senere var han aktor i riksrettssaken mot regjeringen Selmer i 1884, da embetsmannsregimet fikk sin endelige knekk. Viggo Ullmann markerte seg som en svært ivrig talsmann for Venstres standpunkter i unionsstriden med Sverige på 1890-tallet. Men det var først i Gunnar Knudsen, stortingsmann fra 1891, at amtet fikk en politiker som virkelig kom til å stake ut kursen i norsk partipolitikk – og det skjedde først etter 1905.

Om vi leter etter bratsbergske bidrag til rikspolitikken på 1800-tallet, er det mer å finne i de mange små sakene enn i de få store navnene. Da kan vi bl.a. se at representanter fra Bratsberg nokså ofte gjorde seg bemerket i saker som gjaldt nedbygging av standsprivilegier og hevdelsen av folkelig innflytelse. Dette er jo en hovedstrøm i 1800-tallets politikk, og den ble på ingen måte skapt i Bratsberg, men den var tydelig her. Det går en linje helt fra Huvestads forslag i 1814 om å forby andre enn bønder å drive jordbruk (s. 140) til venstretingmannen og fyresdølen Ivar Tveitens ønsker i tingperioden 1903–1906 om å selge eller redusere embetsgårder og for øvrig skjære ned på embetslønner og pensjoner.¹³¹ Gårdbruker Ole Blom fra Kviteseid argumenterte i 1821 forgyeves for at Stortinget måtte ha løpende kontroll over slike lønner og pensjoner. Vi har alt sett (s. 142) at det var Bloms venn Ole Bjørnsen som i 1815 stod bak forslaget som noen år senere gjorde slutt på adelskapet i Norge. Bjørnsen var for øvrig den eneste som gikk i bondens hjemmeevde vadmél på Stortinget i 1815. Tingmenn fra Bratsberg stod også bak anslag mot elitegruppenes lærde dannelse. Bentsen var en fører i kampen for å få svekket latinfagets stilling

Juristen og økonomen Anton Martin Schweigaard (1808–1870) var i en mannsalder en av Norges ledende politikere og vitenskapsmenn. Han var født i små kår i Kragerø og startet sin akademiske karriere på latinskolen i Skien i 1825. Her ble han rektor K.R. Ørns stjerneelev, foran både P.A. Munch fra Gjerpen, som senere skulle bli berømt som historiker, og Marcus J. Monrad fra Mo, som ble en aktet filosof.

Illustrasjon: Litografi etter tegning av J.V. Gjertner / Trondheim Byarkiv



Skipsrederen og industrimannen Gunnar Knudsen (1828–1928) gjorde bratsberging av seg da han overtok Borgestad gård ved Skien i 1882. Han gikk inn i politikken og ble i 1891 valgt til stortingsmann for Venstre. I 1890-årene overveide han å danne et næringsparti, men valgte å satse på Venstre, som han var den ubestridte leder for i en årrekke fra 1908. Han var statsminister 1908–1910 og 1913–1920.

Foto: Waldemar Dahlløf / Oslo Museum

i den høyere skolen forut for skoleloven av 1869, og klarte også å få endelig avskaffet latinsk stil til examen artium.¹³² Peder Rinde ønsket i 1903 at det skulle være mulig å komme inn på militære høyskoler uten artium i det hele tatt, og fikk støtte av Tveiten.¹³³

Unionsstrid og unionsoppløsning

Som vi har sett (s. 186) satset Venstre på en sterkt pågående unionspolitikk fra ca. 1890. Partiet søkte å skape inntrykk av at det selv var det eneste partiet som stod for sann fedrelandskjærlighet, én som ikke var besmittet eller forvirret av usunne sympatier for unionen med Sverige eller kongen. Venstres unionskritiske nasjonalisme inneholdt en del motstridende trekk, hvor f.eks. pasifisme og sterk antimilitarisme konkurrerte med en linje som gikk inn for militær opprustning under forutsetninger som ikke kunne oppfylles i datidens norske forsvar.¹³⁴ Uansett stod venstrenasjonalismen sterkt i Bratsberg, det røde amt med de radikale lederne. Alt fra overgangstiden mellom bondevennene og Venstre hadde så vel Ullmann som Thomesen agitert for republikken på folkemøter i henholdsvis Seljord og Bø og fått god tilslutning. Ullmann sjokkerte mange da han i 1890, til stor begeistring på et godt besøkt partimøte, utbragte et «Hurra for et Norge, som ikke har en eneste Kaptein eller Løitnant».¹³⁵ Og Rinde skar allerede i 1879 unionsmerket ut av flagget han hadde hjemme, og brukte det som dørmatte: «høirefolk korset sig og gjorde gjerne et hop for ikke at trå på helligdommen».¹³⁶ Agitasjonen for «det rene flagg» var for øvrig ikke så vellykket i kystområdene, for de fleste sjøfolk mente at det unionsmerkede flagget gav fordeler i uten-



1

1. Torget i Skien 13. august.
Foto: Postkort / Telemark Museum

2. Valglokalet i Skien for den folkeavstemningen kvinnene arrangerte på egen hånd.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum

3. Folkemengde utenfor valglokalet i Sauherad kirke 13. august – ikke én stemte nei.

Foto: Fotograf ukjent / I privat eie / Ingvar Skobba



2

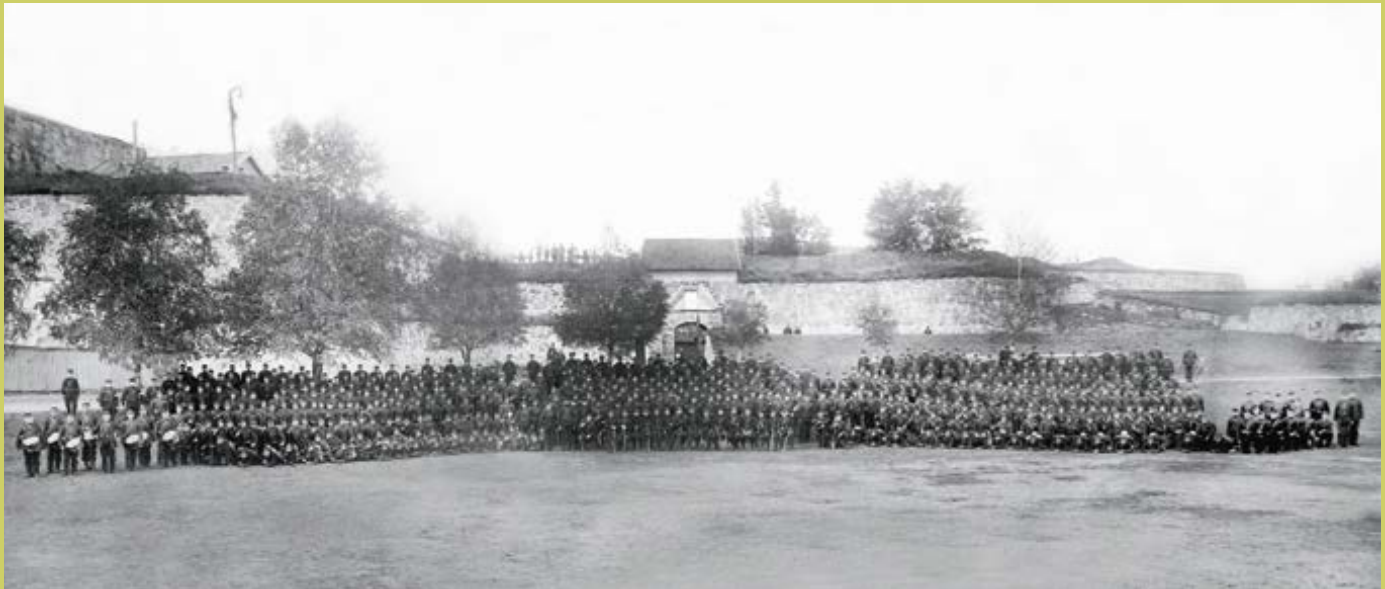


3

1905: ET ÅR FOR SPENNING OG BEGEISTRING

1905 var et år for både spenning og begeistring. Oppløsningen av unionen med Sverige i juni hadde overveldende folkelig støtte. I juli ble militæravdelinger fra amtet holdt tilbake etter øvelser, og i september ble Telemarkens linjebataljon sendt til Østfold i beredskap for krigen som heldigvis ikke kom. Den symboliske folkeavstemningen 13. august om hvorvidt

velgerne i ettertid støttet unionsoppløsningen, og den separate underskriftsaksjonen for kvinner, utløste enorm entusiasme. Derimot var amtet dypt splittet i den reelle avstemningen i november om Norge skulle være republikk eller monarki. Ikke i noe annet amt stod republikanismen like sterkt.



1



2



3



4



5

1. Telemarkens linjebataljon oppstilt foran Fredriksten festning.
Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

2. Mannskaper på Gråtenmoen, innkalt til grensevakt – uten mat og drikke duger helten ikke.
Foto: Postkort / Telemark Museum

3. En stolt speideravdeling med sykler og revolvere.
Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

4. Soldater på Gråtenmoen – med uniformer av både gammel og ny modell.
Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

5. Bystyret og formannskapet i Langesund 13. august – det var ingen tvil om hva den rent mannlige forsamlingen ville stemme.
Foto: M. Rosenland / Telemark Museum.

amtet i landet. Her stemte mer enn fire av ti velgere (41,1 %) mot å godkjenne prins Carl; på landsbasis var det bare to (21,1 %).

Resultatet viser en *sterk* republikanisme, for presset om å stemme ja til prins Carl var formidabelt og førte trolig til at en del republikanere heller holdt seg hjemme. Å stemme nei ble framstilt som et svik mot den svært populære Michelsen-regjeringen som fikk æren for å ha iverksatt unionsoppløsningen. De fleste av Venstres ledende politikere gikk inn for kongedømmet, men ikke i Bratsberg. Gunnar Knudsen (se s. 189) gikk endog ut av regjeringen utelukkende for å få ryggen fri til å agitere for republikken høsten 1905, noe han gjorde med iver og glød. Det samme gjorde amtmann Ullmann og venstretingmann Gjermund Grivi fra Bø. Det spilte en stor rolle at *Varden*, den ledende avisen på bygdene, tidlig og klart gikk inn for republikken.

Republikanismen var ikke jevnt fordelt i amtet, den var klart sterkest i de vestlige og nordlige delene (over 70 % nei-stemmer i Rauland, Vinje, Tinn og Nissedal) og klart svakest i Grenland og byene, unntatt det radikale Skien. Resultatet avspeiler opplagt ulike politiske kulturer, med mange republikanere der Venstre, Grundtvig og den frilynte bevegelsen stod sterkest. Olav Rovde, som har analysert avstemningen i Bratsberg, finner at republikanerne primært argumenterte med at kongedømme var udemokratisk og bakstreversk, lite i tråd med likhets- og selvhevdelsesidealene som hadde funnet gjenklang i Øvre Telemark. Dessuten syntes innbitte mål menn og norsk-nasjonalister at det ville være forsmedelig å skulle importere en *utenlandsk* prins, og ganske særlig en fra Danmark når, som Grivi sa det, den danske innflytelsen var «det, som vi nu i de sidste 20–30–40 aar har kjæmpet mest imod».¹⁴⁰ Et argument som dessuten appellerte til jaabækske sparemenn som Grivi, var at kongedømmet ville bli dyrt og allerede fra første stund føre til økte skatter.

Hverken oppslutning om Venstre, om grundtvigianismen eller norskdommen kan imidlertid alene forklare republikanismen i Bratsberg; dertil er unntakene for mange. Trolig har f.eks. sosiale skiller i lokalsamfunnene spilt inn, på den måten at de sosialt mest egalitære øvre delene av amtet også sluttet seg mest til den egalitære republikanismen.¹⁴¹ I motsatt ende av skalaen var det sterk støtte for kongedømmet i Holla, hvor det var et enormt sosialt gap mellom godseiereliten og arbeidsfolket. Trolig skal dette forklares med at Holla fortsatt i 1905 var preget av en paternalisme som innebar at radikalisme vanskelig fant innpass.¹⁴²

POLITISK KULTUR MELLOM ØSTLAND OG VESTLAND

Vi har sett at Bratsberg ofte havner i en mellomposisjon, med det sentrale Østlandet på den ene siden og Sør- og Vestlandet på den andre. Slik var det med antall bønder som ble valgt, først som valgmenn våren 1814 (s. 136) og senere



Telemark var kjent som et område hvor gamle bondetradisjoner var spesielt godt bevart. Amtmennene kunne ikke seg over allmuens manglende moderniseringsstrang, men turistnæringen visste å utnytte forholdet, som her på et postkort som viser folk i Tokke ca. 1900. Paraplyen er likevel et stilbrudd.

Foto: J.V. / Telemark Museum

til å være ordfører (s. 150). Slik var det med antall stemmerettskvalifiserte (s. 145). Slik var det med oppslutningen om thranitterbevegelsen (s. 161). Mellomposisjonen har opplagt å gjøre med sosiale og økonomiske strukturer og utviklingstrekk, som gårdsstørrelser og driftsformer i jordbruket, tidspunkt, grad og tempo for industrialisering, kvalitet på kommunikasjoner. Betydningen av disse og en rekke andre forhold til å forklare regionale forskjeller er til dels grundig utforsket av samfunnsvitere, økonomer og historikere.¹⁴³

Står vi igjen med noe som særpreger Bratsberg, og som ikke bare angir en forutsigbar mellomstilling?

Det måtte i så fall være den sterke radikalismen i bondesamfunnene i de indre delene av amtet. Men det var en underlig radikalisme, mer opptatt av å bevare tradisjoner (ekte eller konstruerte) enn å kaste om på samfunnet. Dette blir radikalt og ikke konservativt bare fordi hovedtendensen på 1800-tallet så sterkt går ut på endring og utvikling, også fra embetsmannselitens side. Opposisjon og/eller grensedragning mot denne eliten og dens kultur var jo også en sentral del av telemarksradikalismen. Den var selvhevdende på vegne av bygdekollektivet. Men den var også nokså innadvendt. Som vi har sett, kan den ikke koples til noen vedvarende sterk interesse for rikspolitik. Fram til partipolitikkens dager er jo lav valgdeltakelse ved stortingsvalg et kjennetegn for Bratsberg (s. 145, 145).

Da de politiske partiene vel var etablerte, ble telemarksradikalismen, som uttrykt i oppslutning om Venstre, forsterket og tydeliggjort av en urettferdig valgordning hvor betydelige mindretall kunne bli stående helt uten representasjon.

Det er fristende å kople den stolte og selvtrygge 1800-tallsradikalismen til den veletablerte forestillingen om at telemarkingene – altså innbyggerne i de indre bygdene, ikke i hele amtet – var spesielt stridbare og uregjerlige minst fra senmiddelalderen av. Helt sikkert er ikke dette, for forestillingen bygger mye på noen få vanskelig verifiserbare eksempler og sitater som stadig er gjentatt, og Telemark er ikke så systematisk sammenliknet med andre landsdeler at vi kan slå fast at det faktisk var mye mer stridslyst her enn ellers. Men enten man vil forklare den med eldre selvhevdelsestradisjoner, med relativt egalitære sosiale forhold (som det er gjort ovenfor) og/eller med en relativ isolasjon som ble mer og mer utpreget da moderne kommunikasjoner omformet andre strøk, er telemarksradikalismen en målbar størrelse i siste del av 1800-tallet.

Da er det lettere å forklare konservatismen som kom til å prege de nedre delene av amtet, med unntak av industribyen Skien. Ved kysten var det ikke noe noenlunde homogent og enig bondesamfunn å forsvare mot press utenfra. De sosiale variasjonene var større. Ved siden av jordbrukerne og embetsmennene som fantes overalt i amtet (men klart flest embetsfolk i nedre deler) var det her lønnsarbeidere, sjøfolk, fiskere, håndverkere, kjøpmenn, grossererere, redere, fabrikanter, til og med godseiere. Det var mer mangesysleri, f.eks. drev kystbøndene ofte med fiske eller iseksport ved siden av jord- og skogbruket eller hadde part i et skip. Da de konservative skulle fri til velgerne i Skåtøy tidlig på 1870-tallet, hadde de flere lokkemidler: De skulle skaffe folk arbeid (de «vilde sette bedrifter i gang», [d]er skulde bygges skibe»); de skulle skaffe dem billige varer, og de skulle gi inntjeningsmuligheter til dem med ledig kapital («man indbød til at danne aktieselskap og tegne aktier» i skipene

som skulle bygges).¹⁴⁴ Skulle det bli radikal protest som monnet i slike distrikter, måtte man organisere; samle flere grupper av misnøyde som kanskje ikke så lett oppdaget sine felles interesser. Klarte man ikke det, ville de gamle elitene beholde sin innflytelse. Skipsfarten generelt, brukssamfunnene og de andre større arbeidsplassene i nedre Telemark var dessuten preget av et innarbeidet hierarki og en paternalisme som holdt seg lenge og virket konserverende.¹⁴⁵ Når byene unntatt Skien holdt seg så lenge som konservative bastioner, skyldtes det dessuten at mange av arbeidsfolkene og håndverkerne som hadde sitt utkomme i dem, var bosatt utenfor bygrensene og dermed ikke fikk stemme der.

og tillad, at hans, hans Egte-Vorn og Livs Arvinger
 den samme, uigden alle de friheder, Privilegier, Al-
 ridders forrethter
 is Egte Arve-
 og Kongeligr
 forrethter
 Dieht
 og Eim-
 r vorre,
 vi vilde
Wen-
 de alle
 Eim-
 og Lande
 og Ve, saavel-
ld saavel som hans Egte-Vorn og Livs Arvinger, se
 alle og udfare forrethter, aff som for, som det staar
 i hans Højeste Willaude. **Bivet** paa Dors **Sl**
Credite og **Sciende**, **Gaa** og **Vores** Regiering
Vores Kongelig Haand og Signet



Brittiani R



SAMFUNNSANSVAR OG SELSKAPSLIV

Elitekultur 1780–1900

KAI ØSTBERG

Mogensine Bentzen var datter av Skiens byfogd og rådmann på slutten av 1700-tallet. Hun skrev ned sine erindringer som 65-åring i 1847. Hun bemerker der den store forandring som hadde skjedd i forholdet mellom samfunnsklassene siden slutten av 1700-tallet. Hennes mann Anton Beatus Adeler var sønn av Georg F. Adeler, amtmann i Bratsberg, bosatt på Gimsøy kloster (Klosterøya). Da familien skulle flytte til Kristiansand i 1781 fordi faren var utnevnt til stiftsamtmann der, ble fru Adeler fraktet i bærestol fra Skien til Kristiansand.

På grunn av meslinger reiste sønnen Anton Beatus senere, sammen med sin hovmester. Han var bare 16 år, men ble mottatt i alle byer med æresporter, borgerparade og vakt ved døren. «Saameget bliver nu ikke jagttaget for en Prins», bemerker Bentzen. Tonen skulle da også snart bli en annen, ikke minst under inntrykk av det eksempel den franske revolusjon ga. Mogensines mor gråt hver postdag, når det kom nyheter om hvordan den franske kongefamilien ble mishandlet. Men «de smigrende ord» frihet og likhet gjorde inntrykk på mange, ifølge memoarforfatteren. Men de ble «ikke forstaaet af Mængden, hvilket siden den Tid har afstedkommet mange mange Ulemper, og er vel ikke slut endda.»¹

Norge gjennomgikk aldri noen voldelig sosial revolusjon som i Frankrike. Og i Bentzens egne hjemtrakter besto antagelig loja-

liteten til den gamle herskerklassen lenger enn i resten av Norge, kanskje fordi eliten var seg ganske bevisst sine forpliktelser overfor lokalsamfunnet og sine undergivne. Likevel ble elitens kår endret i løpet av 1800-tallet, særlig gjennom politisk demokratisering og økonomisk endring. Vi skal i det følgende ta for oss elitekulturens særpreg og utvikling gjennom denne perioden, med særlig vekt på oppvekst, samværsformer og forholdet elite-folk. Men først vil vi kaste et blikk på de samfunnsmessige rammevilkår.

EMBETSSTAND OG HANDELSPATRISIAT
Økonomi, slektsforbindelser, utdannelse og forvaltning av statlig myndighet var viktige elementer som tjente til å definere eliten på 1700- og 1800-tallet. Som i Norge for øvrig besto eliten i Telemark den gang av to hovedelementer: embetsstanden og de store næringsdrivende. De enorme formuer som ble bygget opp i næringslivseliten i de siste tiår av 1700-tallet og frem til krigen i 1807, gjorde denne til det klart mektigste element i eliten i denne perioden, og den fikk tilnavnet handelspatrisiatet. Etter 1814 styrket embetsmennene sin posisjon relativt sett, fordi de med den nasjonale uavhengighet i større grad ble herrer i eget hus, men også fordi napoleonskrigene og etterkrigs-krisen utraderte deler av det gamle handelspatrisiatet.

DETTE ADELSBREVET

fra 1739 stadfestet at jernverkseier Herman Leopoldus og hans etterkommere var opphøyet i adelsstanden. Slekten fikk ta navnet Løvenskiold og et dertil passende slektsvåpen, som de skulle bruke «udi alle tilfeller og til alle tider». Men i 1821 avskaffet Stortinget adelskap i Norge. Adelige som var født før loven trådte i kraft fikk likevel beholde tittel og status i sin levetid.



BÆRESTOLEN har tilhørt Johanne Cathrine Thornson, f. Heuch, fra Kragerø, grandtante til biskop Heuch. Det var i en bærestol som denne fru Adeler til Gimsøy kloster ble båret de over 20 milene fra Skien til Kristiansand, da hennes ektefelle ble forfremmet til stiftsamtmann i 1781. Reisemåten skyldtes at hun ikke tålte sjøreise. Veienes tilstand var slik at en reise med hest og vogn heller ikke var noe for folk som lett ble sjøsyke.

Foto av Thornson: Cai D.H. Brandt / Telemark Museum

Foto av bærestol: Fotograf ukjent / Fra boka Kragerø By's Historie av Haagen Krog Steffens (1916) / Nasjonalbiblioteket



Skienfjorden og Nedre Telemark var på 1800-tallet blant de områder i Norge som hadde den største konsentrasjon av herregårder, storgårder, patrisierboliger og lystgårder. Samtidig hadde patrisiatet store skogeierdommer i øvre del av fylket og handlet med bøndene der. På landsbygda var det likevel embetsstanden som utgjorde den del av eliten som folket sto i mest jevnlig kontakt med, særlig gjennom sogneprestene, men også gjennom fogdene, sorenskriverne og hærens offiserer. De to elementer i eliten var sterkt sammenvevd gjennom ekteskap, selskapelig omgang, kulturelle interesser og moralske verdier. I de store næringsdrivendes familier var det mange som også innehadde høye embetsposisjoner. Likevel beholdt de to gruppene sine særpreg gjennom 1800-tallet.

Blant annet som følge av en større næringsfrihet og industrialismens blomstring ble eliten tilført nytt blod i annen halvdel av 1800-tallet. Innslaget av folk med teknisk utdanning ble større, de var ofte fra familier preget av streng kristentro, som

hadde arbeidet seg opp fra beskjedne kår gjennom sin dyktighet, nøysomhet og arbeidsomhet. Det gjaldt skipsreder Gunnar Knudsen, hans svoger Johan Jeremiassen, som grunnla Porsgrunn Porselensfabrikk, bondegutten fra Heddal O.H. Holta, som blant annet grunnla Notodden Calcium Carbidfabrikk, og treslipegründeren H.C. Hansen.

ELITEKULTUR OG STANDSGRENSER

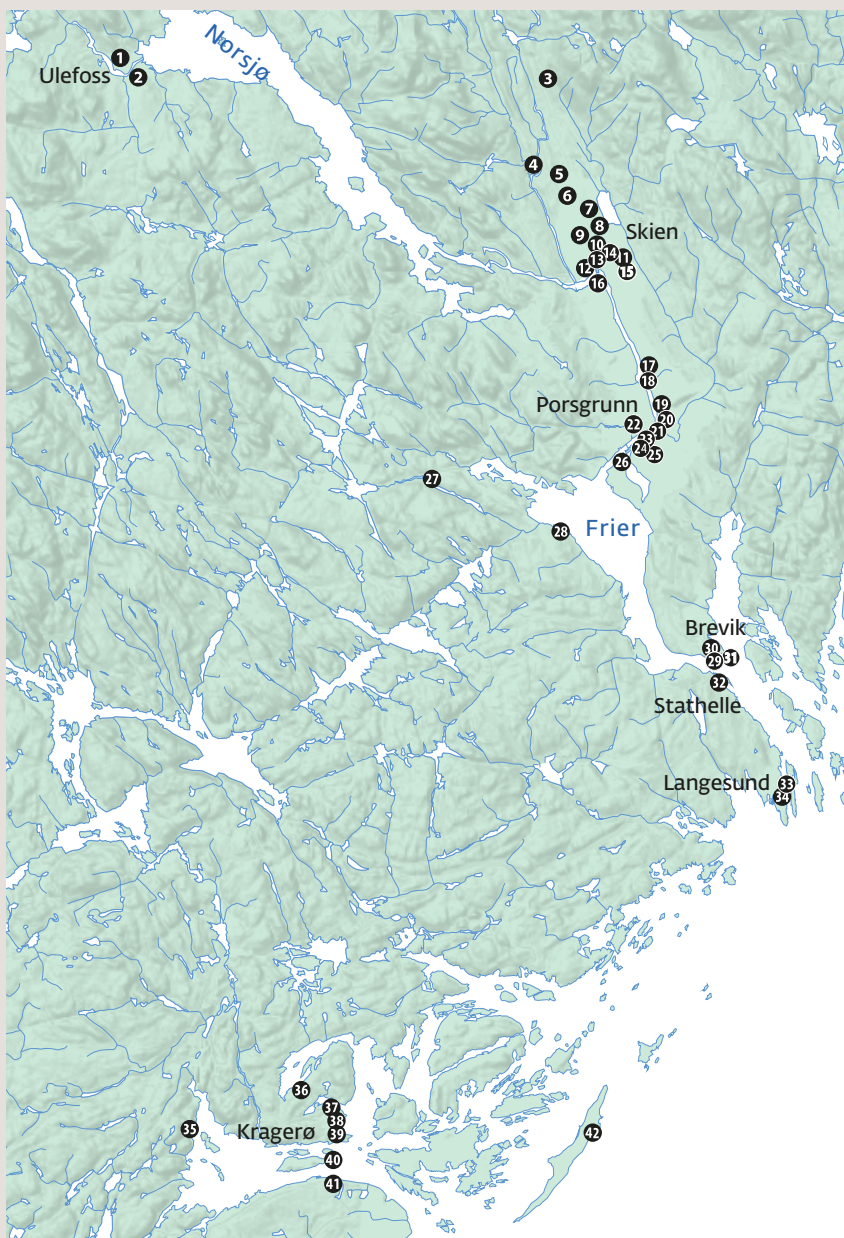
Kulturelle særtrekk forsterket grensene mellom de forskjellige samfunnsgruppene: Gjennom væremåte, holdninger, språk og klesdrakt viste folk hvor de hørte hjemme og kunne selv oppfatte hvor andre hørte hjemme. Når det gjaldt kulturbakgrunn og sosial tilhørighet, var en rik bonde ikke medlem av eliten, mens en fattig prest var det.

Det var vanskelig å krysse standsgrenser, både når det gjaldt ekteskap og yrkesvalg, men det var langt fra umulig. Det var rimelegvis lettere å synke nedover i hierarkiet enn å komme seg oppover. Dårlige konjunkturer knekket Knud Ibsen, ikke bare én, men to ganger, i 1830- og i 1850-årene.² Fra å ha vært en kort tid en av Skiens fremste forretningsmenn, som utfoldet en storslått selskapelighet i den rommelige Altenburgergården, endte han som fattig og deklassert. Han var glemt av alle da han døde i 1877, men hans skjebne ble udødeliggjort av sønnen Henrik i flere av skuespillene.

Når det gjaldt sosial mobilitet oppover, hadde presteutdannelsen lenge vært den viktigste rekrutteringsvei inn i embetsstanden for begavede borger- og bondesønner, og den ble viktigere enn noensinne på 1800-tallet. Samtidig var 1800-tallet en periode hvor standssamfunnet var i oppløsning over en bred front, i Telemark som i resten av Norge. I folks bevissthet var standssamfunnet i mange sammenhenger likevel en levende realitet svært lenge. I sin visitasrapport fra 1898 forteller biskop Johan Christian Heuch at

PATRISIERHUS, STORGÅRDER OG LYSTGÅRDER

Kartet viser plasseringen til et utvalg av de viktigste patrisierhus, storgårder og lystgårder i nedre Telemark mellom ca. 1780 og 1900. På listen nedenfor står navnene på de mest kjente eier- eller brukerfamilier i perioden i parentes, unntatt der hvor familietilknytningen fremgår av eiendommens navn. Jønnevall (3) var hjemmet til Løvenskiolds skogforvalter Bodenhoff og hans familie på midten av 1800-tallet. Stedet ble av en av deres gjester omtalt som «Den yderste Spids av Kulturen», fordi det nord for dem angivelig ikke fantes kultiverte mennesker før Kongsberg.



1. Ulefos Hovedgård (Aall)
2. Holden gård (Løvenskiold, Cappelen)
3. Jønnevall (Løvenskiold)
4. Fossum (Løvenskiold)
5. Venstøp (Ibsen)
6. Søndre Venstøp (Cudrio, Flood)
7. Søndre/Østre Rising (Paus, Knud Ibsen vokste opp der)
8. Gjerpen prestegård (Munch, Qvisling)
9. Store Mæla (Cappelen, Borchsenius)
10. Lagmannsgården (Blom)
11. Frogner (Blom)
12. Altenburggården (Ibsen)
13. Bärnholdtgården
14. Søndre Brekke (Adzlew, Aall)
15. Bratsberg (Adeler, Cappelen, Blom)
16. Gimsøy kloster (Adeler, Cappelen)
17. Menstad gård (Møller, Aall, Flood)
18. Borgestad (Løvenskiold, Aall, Cappelen, Knudsen)
19. Admiralsgården (Fabricius)
20. Floodegården (Møller, Flood)
21. Kammerherregården – Det gamle rådhus (Aall, Løvenskiold)
22. Wrightegården, Porsgrunn
23. Aall-gården
24. Jørgen Aall-gården (Aall, Flood, Jeremiassen Reim)
25. Frednes (Deichman, Cappelen, Knudsen)
26. Rolighed (Aall)
27. Bolvik (Løvenskiold, Flood)
28. Rafnes (Løvenskiold)
29. Tollboden (Lerstang og frue, f. Chrystie)
30. Chrystiegården
31. Cohegården – Det gamle rådhus (Chrystie)
32. Kjellestad (Blehr)
33. Cudriogården – Langesund gamle rådhus
34. Wrightegården
35. Frøvik (Solberg, Thomesen, Wiborg)
36. Berg – Kragerø museum (Moss, Biørn, Homann)
37. Biørnsborg – Kragerø politistasjon (Biørn, Tønder)
38. Tollboden (Moss, Solberg, Biørn, statlig fra 1822)
39. Wiborggården (Poulsen, Heuch, Biørn, Homann, Wiborg)
40. Tåtøy (Tønder)
41. Stabbestad (Heuch)
42. Jomfruland hovedgård (Larvik grevskap, Biørn, Sørensen)

INDUSTRIGRÜNDERE PÅ BEFARING av anleggsstedet

til Møsvatndammen i oktober 1903. Fra v.: H. Abr. Hansen (Tinfos Papirfabrik), G. Schmidt (Union Co), H.C. Hansen (Solskinna tresliperi m.m.), Sam Eyde (Norsk Hydro) og brukseier O.H. Holta (Notodden Calcium Carbiddfabrikk m.m.). Reguleringen bidro til å sikre jevn vanntilførsel i Skiensvassdraget, noe som var viktig for brukseierne.

Den la også grunnlaget for kraftutbyggingen og industrietableringen til Norsk Hydro på Rjukan og Notodden.

Foto: Fotograf ukjent / Hydro Media AS / Riksarkivet



det i et fattig fjellkall i Vest-Telemark kom en karakteristisk klage fra menigheten: Presten, som var bondefødt, tok opp gårdsarbeid på prestegården for å øke inntektene. De klaget ikke over at han med sin tidsbruk forsømte sin gjerning, men over at de hellige nådemidlers forvalter gikk kleddt som arbeidsmann, spredte gjødsel og dro seg i tau oppover fjellet for å komme seg til seters. Heuch forteller at presten på visitasmøtet måtte love at han for fremtiden i hele sin fremtoning skulle skille seg ut fra bøndene: «Der maa være Maade paa Alting, endog paa den demokratiske Lighed mente denne meget radikale Bygd.»³

PATERNALISMEN: AVSTAND OG NÆRHET MELLOM ELITE OG FOLK

Frem til industrialiseringen for alvor skjøt fart fra 1870–1880-tallet, var det tre store næringer som var hovedkilde til den næringsdrivende

elitens velstand i fylket: trelasthandel, jernproduksjon og skipsfart. Disse næringene var kapitalintensive og krevde stor langsiktighet. Særlig trelasthandelen knyttet fylket sammen gjennom at råvarene ble hentet fra Øvre Telemark, hvor de store eksportørene også eide vidstrakte skogeiendommer.⁴ Men næringene knyttet også høy og lav sammen, idet paternalistisk ivaretagelse av arbeidere og tømmerleverandører i dårlige tider sikret stabilitet og relativt fredelige relasjoner.⁵ Dette systemet var særlig karakteristisk for tiden frem til mange av de store handelshusenes fall i kjølvannet av napoleonskrigene.

Men også mange av de nye næringsdrivende som slo seg opp og begynte å blomstre særlig fra 1840-tallet, var preget av paternalismen, blant annet på grunn av skipsfartens store rolle. Skipet utgjorde et slående eksempel på skjebnefellesskapet mellom høy og lav, samtidig som det var en arbeidsplass preget



PORSGRUNN KIRKE var en rokokkokirke reist i 1760 for midler innsamlet av den lokale kjøpmanns- og embetseliten. Byggekomiteen telte navnene Deichmann, Rasch, Aall, Schnell og Nielsen og Berggren. De var alle så tett inngiftet i hverandres familier at byggingen er blitt kalt et familieforetagende. Gurine Knudsen ga en ny altertavle i 1889. Kirken ble påtent av to unggutter og brant ned til grunnen i 2011.
Foto: Trygve Strømstad

av faste og klare hierarkier og sterk autoritet. Når den mest utpregede sjøfartsbyen, Porsgrunn, var en så konservativ og paternalistisk preget by på 1800-tallet, kan det skyldes at noe av den samme holdning ble overført til landjorda.⁶

Den økonomiske avstand mellom vanlige arbeidsfolk og den øverste del av eliten var større enn i dag, ikke fordi de rike var rikere, men fordi folket var så mye fattigere. I Porsgrunn på begynnelsen av 1800-tallet ble folk regnet som velstående hvis de hadde en formue på 20 000–30 000 riksdaler.⁷ Det var å legge lista høyt. En vanlig arbeidsmann kunne på slutten av 1700-tallet sjelden regne med å tjene mer enn 50 riksdaler i året.⁸

Også innenfor eliten var avstandene enorme. De rikeste medlemmer av familiene Cappelen, Løvenskiold og Aall befant seg i det

øverste sjikt i Bratsberg og i Norge. Kulturelt og politisk utgjorde hele embetsstanden en del av eliten og var en del av omgangskretsen til toppsjiktet. Jacob Aall forteller at alle embetsmenn som hadde noe å utrette i Porsgrunn i hans barndom, stadig ble invitert i selskap i hans foreldres hus og ofte losjerte hos dem.⁹ Men i sosial og særlig i økonomisk henseende kunne det likevel være to forskjellige verdener. Embetsinntektene for en sogneprest lå på slutten av 1700-tallet i spennet 200–1000 riksdaler i året.¹⁰ Da Alexander Lange som ung teologisk kandidat i 1815 kom som huslærer til Niels Aall etter anbefaling fra Claus Pavels, var han meget nervøs for å skulle tjene i et så stort og fornemt hus. Da han møtte statsråden, hans kone Christine Johanne, sønnen Hans Aall og «sikkert endnu flere av familien», ble han så beklemt at han



SEVERIN LØVENSKIOLDS HERREGÅRD på Fossum ble oppført i årene 1811–1818. Til høyre ligger jernverket, på åskammen i bakgrunnen til høyre ligger blant annet Venstøp, hvor den unge Henrik Ibsen kunne overskue riket til «kammerherre Bratsberg» (*De unges forbund*) hvor hans far en tid arbeidet.

Illustrasjon: Gouache av Peter Christian Frederik Wergmann / Telemark Museum

ikke greide å legge merke til andre enn disse tre: «Havde de kunnet se ind i mit Hjerte havde de fundet det at sidde i halsen ...»¹¹

Elitefamiliene var tett inngiftet i hverandre, og det førte til mange ekteskap mellom fettene og kusiner. Inngifte var økonomisk nødvendig for å beholde det økonomiske og strategiske handlingsrommet.¹² Det opplevdes også som en kulturell nødvendighet å finne ektefeller med lignende familiebakgrunn og dannelsesnivå. Hverken Cappelen eller Aall var adelige familier, men deres posisjon muliggjorde likevel en rekke ekteskap med medlemmer av den adelige Løvenskiold-familien. I det hele tatt betydde adelskap i seg selv lite for makt og status i Telemark, som i Norge for øvrig.

Inntil første del av 1800-tallet fantes det likevel et spenningsforhold mellom adelig

og borgerlig elite.¹³ Dette opplevdes også fra den adelige side. Baron Eggert Løvenskiold, eier av Holden jernverk på Ulefos og fetter til den senere stattholder, skriver til sin bror på Sjælland i 1813:

Det Ord fornemt er en Vederstyggelighed her, saa at man vist heller vil være Rakker end blive udskiaelt for at være af God stand; intet uden Kiøbmanstanden kan efter Folks Omdømmer her være Hæderlig eller agtværdig [...] jeg hader Porsgrunds Tone ...¹⁴

I noen grad ser det ut som dette arter seg som en spenning mellom dansk og norsk særpreg innenfor eliten, hvor den fåtallige norske adel hverken kunne eller ville opptre med så stor sosial eksklusivitet som den danske. Mogen-

sine Bentzen Adeler var i 1819 vertinne for sin manns danske fetter baron Lente Adeler. Han var imponert over de mange vakre storgårdene og lystgårdene ved Skien og Porsgrunn. «Ja, Ja fætter», svarte hun ertende, «saaledes har Skipperne det i Norge.» Tilfellet var nemlig, skriver Bentzen, at på alle stedene de besøkte, var fruene skipperdøtre, giftet inn i familiene Cappelen, Aall og Løvenskiold.¹⁵

Hos Løvenskiold på Fossum var man likevel åpenbart på vakt mot sosial utglidning. Det ble holdt strengt på formene. Pleiedatteren Hildur Wedel Jarlsberg beskriver hvordan den senere stattholderen i 1820-årene kledde seg om til middag i kjole og hvitt med hvitt halstørkle, og damene i silkekjole med hansker, og at hele huslyden gikk i prosesjon til bords.¹⁶ Tretti år senere var høyesterettsadvokat Bernhard Dunker fra Christiania på besøk på Fossum. Ernst Løvenskiold var langt mer jovial enn faren, men holdt fortsatt på tradisjonene. Han var tross alt hoffmarskalk. Dunker ba om tillatelse til å stille i hvit skjorte og jakke til middag, for bagasjen hans sto i Skien. Men nei:

Hofmarskalken er en godmodig og artig Mand, og han svarer leende: For Dem i Hovedstaden behøves sådant ikke. De er alligevel hver Dag i Kjole, men her paa Landet maa man iagttage en saadan Regel, naar man ikke vil blive rent til en Bonde.¹⁷

En annen skildring av hvordan skillelinjene kunne bli drastisk markert, har vi fra en liten konsert av tyrolersangere som ble holdt i spise-stuen på Fossum i førjulstiden 1847. Et par rekker stoler for oss fine folk var første parkett, skriver Louise Bodenhoff lett ironisk. Bak dem igjen fikk husjomfruen, kusken, jegeren, tjeneren og husets piker lov til å stå; «... og bag et Skjærmbædt ved døren – det var tredie Plads – sto de simpleste Karle og Vægteren Mads».¹⁸

Men på tvers av avstanden fantes det også en identifikasjon og en tillitsrelasjon. Jacob Aall anså at Norges demokratiske preg, da eneveldet først var avskaffet, hadde å gjøre både med bondefrihetstradisjoner og med relativt liten avstand mellom høy og lav, samt bare en liten og ubetydelig adel.¹⁹



DEN NYE HOLDEN GÅRD ble reist i 1856 av Severin Diderik Cappelen. Den eldre bygningen fra 1700-tallet ble bygget inn i den nye. I høyre billedkant ser vi minnesøylen for August Cappelen, som var en yngre bror av byggherren. Bjørnemotivet henspiller på en episode hvor maleren under en av sine mange arbeidsøkter i skog og mark måtte pakke malersakene i hui og hast og flykte for en aggressiv binne med unger. Foto av Holden gård: Jan Holm Foto av bjørnemotiv: Martin Holm Tangen



UNDER SIN NORGESREISE

1891 kom kong Oscar II til Kragerø 18. juli. Han ble rodd til Henrich Børns brygge av seks skipskapteiner med byfogden ved roret. Under dansketiden hadde ingen regjerende konge besøkt Telemark etter Christian VI i 1733. Svenske unionskonger avla derimot Norge og også Telemark en rekke besøk. Telemark som helhet var landets minst monarkivennlige fylke ved avstemningen i 1905, men eliten hadde pleiet gode forbindelser med monarkene. Den 18. juli var 18-årsdagen for Oscar IIs norske kroning. I sin skåltale omtalte byfogd Aall kroningen som «en historisk Begivenhed av fremtrædende Betydning».

Foto: Johan Lyng Olsen / Norsk Folkemuseum



Jacob Aalls egen nasjonale identifisering hadde rimeligvis røtter i hans oppvekst i Telemark. Han forteller at et av hans livs sterkeste minner var fra kronprins Frederiks besøk til Porsgrunn i 1788, da Jacob var 15 år gammel. Hans elskverdige onkel og navnebror Jacob Aall på Borgestad var sjef for den ridende borgergarde og mottok kronprinsen ridende i spissen for en skare av 100 telebønder. Noen hadde langt skjegg, alle var kledd i sine nasjonaldrakter, med hvite vadmelскоfter, side, sorte bukser og tolleknivslire ved siden, svære søljer i skjorten og brede økser eller gamle sverd i hendene. Den unge Jacob Aall ble rørt til tårer av synet.²⁰ En annen form identifikasjonen fikk, var den materielle omsorg, som i høy grad også var tillitsskapende. Ett utslag av denne var at familiene Aall og Cappelen ga bøndene bedre vilkår enn kjøpmennene i Arendal, som var det handelsområdet innbyggerne i de sørvestlige dalførene måtte forholde seg til.²¹

Særlig i nødsårene etter 1807 viste mange i eliten i Bratsberg amt stor omsorg for de nødlidende. Både som amtmann og som privatperson sørget Severin Løvenskiold for å sikre stor kornimport, han var til sammen oppe i over 5000 tonn i kriseåret 1812, årsforbruket til mer enn 10 000 personer.²² Løvenskiold nøyte stor popularitet, og lokalt vedvarte denne i mange tiår. Da Løvenskiold var statholder, ble han i rikspolitikken kritisert for sin lokalpatriotiske patronvirksomhet. Det ble, med en viss rett, hevdet at han favoriserte embetssøkere fra hjemtraktene.²³

Et brev fra Nicolai Benjamin Aall til sønnen Niels i 1794 illustrerer likevel at omsorgen for de små også dreide seg om å holde liv i de kyrne man melket. Faren kommenterer Niels og hans brors forretninger i Heddal i en periode hvor det var dårlige tider for trelasthandelen. Med henvisning til det som antagelig var bøndenes situasjon, sier han at han frykter at brødrene skal «klore Dem alt for vidt ud i denne

Tiid», for bøndene har ingen andre ressurser enn de N.B. Aall selv kan gi og det er ikke stort for øyeblikket, «... da jeg har mange huller at stoppe, og flere aabner sig daglig ...».²⁴ Da skiens- og porsgrunnskjøpmennene støttet så helhjertet opp om kornprovideringen under napoleonskrigene, var det også fordi de hadde kornopptøyene i Skien i 1795 friskt i minne, og fordi de fryktet «langt farligere opptrinn enn dem vår utvortes fiende kan berede oss».²⁵

Indirekte kunne paternalismen være en kilde til frigjøring. Gunnar Bolstad har vist hvordan bønder fra Telemark var aktive i å bryte ned standsskillene på det politiske plan på 1800-tallet.²⁶ Kviteseid-området var i denne sammenheng et ekstraordinært politisk og intellektuelt kraftsentrum. Det skyldtes blant annet den aktive innsats fra ivrige opplysningsembetsmenn gjennom mange tiår. Presten Niels Windfeld, fogden P.J. Cloumann (eidsvollsmann) og sorenskriveren Niels Wamberg var særdeles iherdige og dyktige både med hensyn til å høyne bøndenes opplysningsnivå og deres økonomiske nivå. Det skjedde blant annet gjennom en så kraftig satsing på potetdyrking at Øvre Telemark og særlig Kviteseid hadde overskudd på mat og kunne forsyne kystdistriktene i krigsårene fra 1807.²⁷ Bøndene i Kviteseid var i den grad blitt sultne på opplysningens frukter, i direkte og overført betydning, at de til den nye presten Jens Zetlitz' store og glade forbløffelse ønsket å få opprettet en ekstra skolekrets. Dette var attpåtil i nødsåret 1812. Bønder som så på skolen som noe annet enn en brysom utgiftspost, var sjelden kost.

Virksomheten til opplysningstrekløveret av embetsmenn fra Kviteseid er typisk for den kulturpåvirkning som foregikk ovenfra og ned, hvor eliten forsøkte å forme bøndene i sitt bilde. Men de embetsmenn som var utsendt til Øvre Telemark, var så fåtallige og så isolert at påvirkningen godt kunne komme til å gå motsatt vei, ikke uten risiko. Nasjonalromantiske impulser utover på 1800-tallet

kom til å trekke i samme retning. Da Bernhard Dunker under sin telemarksreise oppholdt seg hos presten Sören Finckenhagen i Hjartdal, ble han fort venn med den tyve år gamle datteren Lise (Frederikke Elisabeth). Hun var svært glad i og fortrolig med den lokale folkekulturen. Hun samlet stev og folkeviser og diktet selv nye i samme stil. Hun var glad i å ferdes i naturen, var fysisk og psykisk sunn og robust, et troskyldig naturbarn. «Lise har intet lært af hvad der hører til Verdens fine dannelse», skriver Dunker.²⁸ Prestefruen i Hjartdal beskrev på sin side hvordan bøndene gjennom navngivning på en godmodig måte innlemmet prestefamilien i det lokale fellesskap. Prestefruen selv, Tomine Henrikke, ble kalt Trine Præstegarden og datteren Lisa Præstegarden. Da prestefruen prøvde å fortelle en gammel kone at hun het Finckenhagen, ble hun avfeid med at hun var da døpt, så hun hadde vel et kristent navn, hun også.²⁹ Lise skulle komme til å få et dødfødt barn utenfor ekteskap, antagelig med en tjenestegutt på en av nabogårdene. Presten selv, Sören Finckenhagen, var for øvrig skandaleombrust og ble til slutt avsatt. Men ifølge Richard Berge var han «ynda av folke».³⁰

De siste tiår av 1800-tallet sto paternalismen sterkere i Porsgrunn enn i Skien, noe som avspeiles i tallene for folkeavstemningen om statsform i 1905. Andelen republikanere var vesentlig høyere i Skien.³¹ Dette skyldes nok for en stor del at Skien var preget av storindustri med mange arbeidere samlet. I første halvdel av århundret var begge byene nokså forsiktede og konservative. I 1830-årene klaget Henrik Wergeland over den manglende entusiasme for 17. mai-feiringen i Skien. Han tilskrev det innflytelsen fra sitt fremste politiske hatobjekt, statsminister Løvenskiold, som han ga økenavnet «Omnipotenzen».³² I *Ugeblad for Skien*, byens første avis (fra 1830), kommenterte man ikke riksrettsdommen mot Løvenskiold i 1836. Dette fikk Wergeland til å skrive at patriotismen i Skien hadde



PÅ ØYA GÅSEGRUNN rett ved Porsgrunn bygget Nicolai Benjamin Aall i 1783 landstedet Rolighed, som siden ga navn til hele øya. «Der tilbragte jeg mine gladeste barndomsdager, tumlet meg med mine søsken fritt omkring på øen uten skolemesterens tvang og ave, forlystet meg ved de mange nye gjenstander, og svermet omkring blant påfugler, perlehøns og andre sjeldne dyr», skriver Jacob Aall. Maleri av Paul Linaae fra begynnelsen av 1800-tallet. Bildet nederst er fra Roligheten omtrent hundre år senere.

Illustrasjon av Roligheten: Paul Linaae / Porsgrunn kommune
Foto: Fotograf ukjent / Porsgrunn kommune



avgått ved døden på grunn av tæring som den hadde pådratt seg på Fossum.³³

Det skulle ikke vare lenge før Skien tok sitt monn igjen når det gjaldt politisk radikalisme. Fra 1830-årene startet Herman Bagger sine harmdirrende angrep mot embetsmennene og elitekulturen i skienspressen, angrep som vedvarte i en mannsalder.³⁴ Han ble avløst av venstrefylkingens hamring på embetsmannsveldet.³⁵

BARNDOM OG UTDANNELSE

Når det gjelder forholdet mellom foreldre og barn er bildet sammensatt. Det mangler ikke på vitnesbyrd om foreldres ømme følelser for sine barn, som for eksempel kunne komme til syne ved dødsfall.³⁶ Jacob Aall forteller at hans far var streng, men «ikke manglede den dybeste Kjærligheds følelse for sine Børn». Han kunne komme med sterke følelsesutbrudd i saker som gjaldt barnas ve og vel. Bare én gang kunne Jacob huske at faren hadde gitt ham en ørefik.³⁷

Den første utdannelsen i velstående familier skjedde ved huslærere. Oppfølgingen fra foreldrenes side var ikke alltid den beste. I flere år ble Jacob Aall og broren hundset av sine to påfølgende huslærere, den ene verre enn den andre.³⁸ Den siste var en franskmann som ga Jacobs selvtilitt en knekk med sine knusende dommer over hans intellektuelle prestasjoner. Den behandling Jacob Aall ble utsatt for fra sine huslærere, gjorde at han ikke tenkte på sin skoletid i Porsgrunn med glede. Han utviklet sterke hemninger mot å ta ordet i forsamlinger, noe som blant annet viste seg under riksforsamlingen på Eidsvoll. Til tross for fullførte teologistudier ble han heller aldri prest. Hans prøvepreken i Slemdal anneks (Siljan) i 1795 skjedde under overhøring av Claus Pavels, sogneprest i Brevik. Innholdet var godt, men fremføringen så svak at menigheten knapt oppfattet noe som helst.³⁹

Anton Beatus Adeler, amtmannssønnen vi møtte i innledningen, ble også herset med av sine huslærere. I motsetning til Jacob Aall led Anton Beatus også under meget disharmoniske forhold i hjemmet under oppveksten.⁴⁰ Anton Beatus ble som voksen en person som åpenbart ikke mestret tilværelsen, en tragisk figur som vakte mye sympati, en Skiens-elitens versjon av Vesaa's Tusten.⁴¹ Ekteskapet med Mogensine Bentzen gjorde imidlertid siste del av hans liv lysere.

Tanken om at barn skulle lære å underordne seg og herdes ved streng behandling, sto sterkt, og det gjaldt også elitens barn. Samtidig så eliten det som sin spesielle oppgave å disiplinere de fattige og venne dem til nøysomhet og arbeidsomhet.⁴² Den rike Marcus Bärnholdt (d. 1772) i Kragerø betenkte barmhjertig de fattige i sitt testamente. Men han presiserte at de prioriterte mottagerne av hans gaver måtte føre et «gudelig og ædruelig Liv og Levnet», til fortrenghet for dem som «... har ved Fylderie, Horerie, Trætte, Kortenspil, Lediggang og Ladhed selv forvoldet sig Armod og Svaghed».⁴³

Også den gang fantes det barn som ble grundig degget for, slik som J.C. Heuch i Kra-

MEDLEMMER AV FAMILIEN

HEUCH. I midten øverst ser vi Johan Christian (1838–1904), som i 1889 ble biskop i Kristiansand. Han mistet sin far som fireåring, og hans mor Christine, f. Bonnevie (i midten, nederst) tok seg av den litt svakelige gutten med overstrømmende omsorg – så mye at gutten i halv voksen alder ennå ikke hadde lært å kle på seg selv, men ble liggende i sengen til moren kom.

Illustrasjon: Tegning av J.N. Prahm / foto Johan Lyng Olsen / Telemark Museum



GURINE KNUDSEN (1808–1900) med sin sønn Aanon Gunnar (1848–1928), som ble statsminister 1908–1910 og 1913–1920. Bildet er etter et daguerreotypi fra 1856. Familien Knudsen var bosatt på Frednes i Eidanger, like syd for Porsgrunn by. Gurine var av bondeslekt og preget av arbeidsomhet, nøysomhet og gudsfrykt, men også generøsitet. Før de store høytidene vekslet hun til seg store mengder mynter i banken og ga til de fattige som kom til hennes dør, uten spørsmål om trang og verdighet. Gunnar Knudsen elsket og beundret sin mor.

Foto: Daguerreotypi fra 1856 / Fotograf ukjent / Norsk Teknisk Museum



gerø, som mistet sin far tidlig og ble oppdratt av sin mor. Men det var ett aspekt ved hennes regime som nok var verre enn bjerkeriset: Hun nektet ham å omgås jevnaldrende. På landet var det ikke uvanlig at embetsmannsbarn manglet lekekamerater fordi de ble holdt på avstand fra bondebefolkningen. Det spesielle med Heuch var at han ble utsatt for denne isolasjonen i en by, hvor han burde ha mulighet til å omgås barn på noenlunde samme sosiale nivå.

En fornyet dose av verdier som lydighet, arbeidsomhet og nøysomhet ble formidlet gjennom de oppstigende elitefamilier i annen halvdel av århundret, med familien Knudsen i Porsgrunn som det fremste eksempel. Heldigvis var de strenge normene paret med mye hjertelag.⁴⁴ Gurine var kjent for sin omsorg for de fattige, og hun insisterte ikke på fattighjelpens oppdragende aspekter, i motsetning til mange av sine samtidige.⁴⁵ Også i neste generasjon ble både strengheten, nøysomheten og generøsiteten videreført. Gunnar Knudsens søster Serine ble gift med Johan Jeremiassen, porselensfabrikkens grunnlegger. Datteren Ingeborg omtaler dem

som hyggelige og sjarmerende, men strenge. Det var kirkegang hver søndag, med bønn om forlatelse for alt det gale og bjerkeris bak speilet. Boliger og eiendommer bar bud om familiens rikdom, men barna levde enkelt, med enkle klær. I julen gikk de omkring med suppespann til de syke og fattige.⁴⁶

Den videregående og høyere utdanning skjedde for den øverste del av eliten gjerne i utlandet. Før universitetet i Kristiania ble opprettet i 1811, foregikk de akademiske studiene oftest i København. Men handelshusene og andre store næringsdrivende sendte også sine barn til England, Tyskland og Frankrike for å lære språk og praktisk næringsvirksomhet og for å knytte gode politiske, sosiale og forretningsmessige forbindelser. Flere fant også sine ektefeller under disse utenlandsoppholdene. Slik ble eliten meget kosmopolitisk anlagt.

Latinen var embetsstandens adelsmerke. Den gamle latinskolen var blitt nedlagt i 1740, men fra 1823 var det igjen latinskole i Skien. Elevene derfra fortsatte oftest sine studier i Christiania. Latinskolen var den eneste i sitt slag mellom Drammen og Kristiansand, men rekrutterte likevel stort sett sine elever fra skiensområdet. Blant de mange dyktige lærere opp gjennom tidene var utvilsomt rektor Knud Ørn den mest berømte, ikke bare i Skien, men i hele landet. Hans ry ble ikke mindre av at han i «genikullet» av 1828 uteksaminerte to kandidater som skulle bli blant landets mest fremragende akademikere: Den ene var Anton Martin Schweigaard, den tidlig foreldreløse kjøpmannssønnen fra Kragerø som ble landets fremste jurist og stortingspolitiker og embetsstandens ikon. Den andre var P.A. Munch, prestesønnen fra Gjerpen som ble landets fremste historiker.

Til tross for riset bak speilet og enkelte ørefiker ser ikke foreldrene i Bratsberg-eliten ut til å ha praktisert det psykologen Alice Miller kaller «den svarte pedagogikk», karakterisert ved systematisk nedbryting av barnets

egenvilje gjennom vold og ydmykkelser.⁴⁷ Men de overlot ikke sjelden barna til folk som gjorde nettopp det. Ikke minst kunne den som ville løfte sine barn fra bondekår og opp i eliten, ikke tillate seg å være bløthjertet. Lensmann Lars Abraham Qvisling i Fyresdal hadde klare ambisjoner om at hans sønn Jon Lauritz (1844–1930) skulle bli prest. Selv hadde han måttet gi opp denne ambisjonen etter å ha ødelagt øynene av å sitte ved talglyset om natten og lese greske og latinske klassikere i gamle og slitte fattigmannsutgaver med dårlig trykk.⁴⁸ Ennå ikke fylt 13 år ble sønnen sendt til latinskolen i Skien i 1857, hvor han etter sitt første møte med den krakilske adjunkt Arentz klaget til faren over at han lengtet hjem. Faren formante ham om at den som ville inn i de dannedes rekker, måtte lære å beherske sine lidenskaper, og særlig å drive barnaktig hjemlengsel ut av sinnet.⁴⁹

I undervisningen vekslet Arentz mellom å være leken og sjarmerende og å skjelle, smelle og lugge.⁵⁰ Han var en ansett lærer og dertil en sentral politisk figur, ordfører i til sammen over 20 år og stortingsmann for byen to ganger.⁵¹ Etter sin hjemkomst fra sin andre stortingsferd i 1860 ga han nesten alle elevene bank, forteller Qvisling.⁵² Men Arentz hadde sjarm og menneskelighet, noe den sterkt pietistiske adjunkt Arctander manglet. Arctander lugget elevene på en særlig utspekulert og langvarig smertefull måte, ved å tvinne håret rundt fingrene og heise dem opp etter nakkehårene.⁵³

En fordel med Arentz var at han gjennom sin uhøviske undervisning hadde herdet dem til å tåle det som ventet dem ved universitetet: å eksamineres av den forferdelige «Ola Jacob», professor i matematikk og senere statsråd Ole Jacob Broch.⁵⁴

SELSKAPSLIV SOM PLIKT OG LYST

Eliten måtte altså herdes. Det gjaldt ikke minst i det moderne, liberalistiske konkur-

ransesamfunn som menn som Schweigaard og Frederik Stang, og siden Broch, kjempet fram i Norge. Kanskje nettopp fordi standsforskjellene var mer stabile tidlige, står overklassemiljøet i den første del av perioden i høyere grad i et skjær av bekymringsløshet, som et norsk og telemarksk *ancien régime*. I hvert fall er man langt mer opptatt av selve fenomenene selskapelighet og omgjengelighet enn i annen halvdel av 1800-tallet. Om Jacob Nicolai Møller, sønn av Bratsberg første distriktslege Hans Møller, skriver Claus Pavels at han var «en saare tækkelig og vakker Yngling med Vivacités⁵⁵ og Selskabstalent». ⁵⁶ Om en annen sier Carl Løvenskiold at han var «behagelig i Omgang og en god Selskaber». ⁵⁷ Det var typiske talemåter, og de var en naturlig følge av at selskapeligheten hadde en sentral og samfunnsintegrerende funksjon i en tids foreningsliv og offentlige institusjoner ennå var uutviklede.

Jacob Aall omtaler sin far som en hardt arbeidende og alvorlig mann, som ikke var særlig interessert i selskapelighet.⁵⁸ Men samtidig ser han det som en klar sosial forpliktelse for en mann i hans situasjon. I brev til Jacob, mens denne er på studiereise i Tyskland i 1797, formaner han sin sønn:

Kun et ord maa Du taale at jeg siger Dig, nemlig dette: at mennesket maa danne sig til sælskabelig Omgang, og følgelig gjøre sig bekiendt med og erfare om det daglige Livs Begivenheder, hvorved usigelig Nytte kan stiftes, da derimod een isoleret lærd Mand ligesaa lidet gavner Sælskabet, som gjør sit eget Liv behageligt, fordi han gemenlig abstraherer sig fra den sælskabelige Omgang.⁵⁹

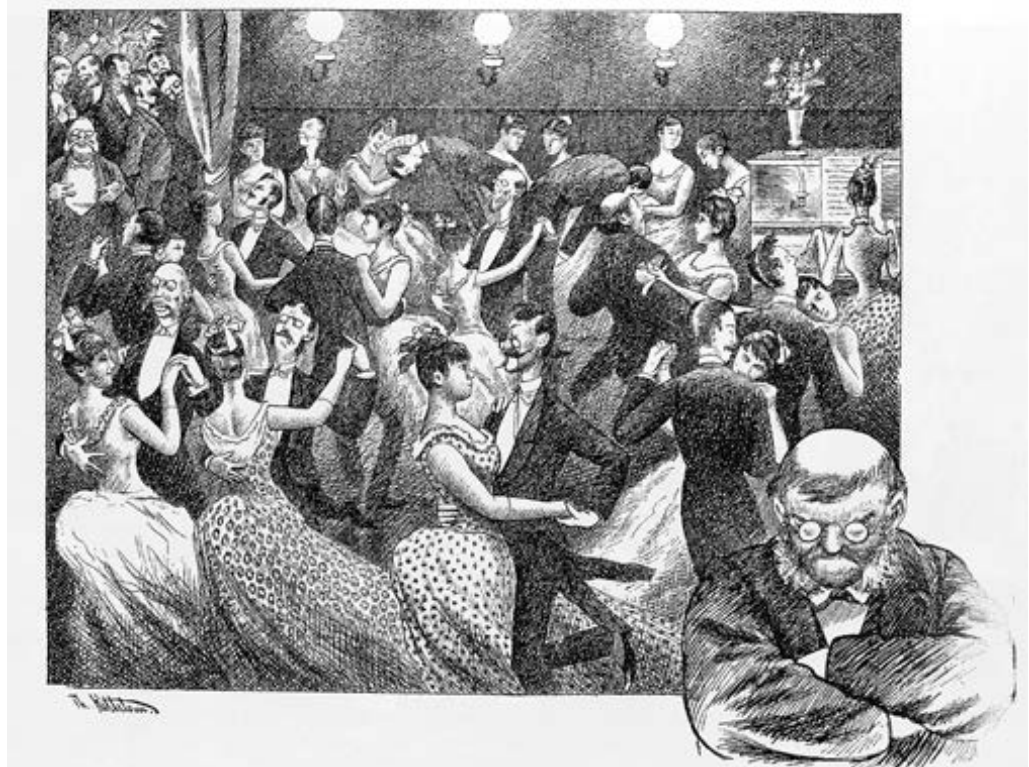
Som vi skjønner, viste begrepet *selskap* både til selskapslivet og til samfunnet. På tilsvarende måte betydde *society* i England både det gode selskap (*sosieteten*) og samfunn, et liksom det franske *le monde* betydde både den fine verden



ANTON MARTIN SCHWEIGAARD (1808–1870), portrettert av billedhuggeren Olaf Glosimodt (1821–1901). Både Schweigaard og Glosimodt svingte seg opp fra et beskjedent utgangspunkt til berømmelsens tinder. Schweigaards familie hadde vært velstående, men kom i vanskeligheter under napoleonskrigene. Ti år gammel ble den unge kragerøgutten foreldreløs og måtte ut i arbeid. Da han siden fikk gjenoppta skolegang og studier, avla han de beste eksamener i norgeshistorien og gjorde en lysende karriere som jusprofessor og stortingspolitiker. Glosimodt var oppvokst på den lille gården av samme navn i Seljord. I 1851 kom han inn på det danske Kunstakademiet og var siden bosatt i København. Han vant berømmelse for sine mange portretter av samtidens kjente personer. Illustrasjon: Byste laget av Olaf Glosimodt / Nasjonalgalleriet

THEODOR KITTELSENS ILLUSTRASJON Ball hos grosserer Abrahamsen fra boka *Fra Livet i de smaa Forholde* (1889). De 18 satiriske glimtene fra hjembyen er rammet inn av en avisleser, som fungerer som Kittelsens lokale observatør. Her er han snurt over ikke å få delta på et sosisjetsball. Tegningen henspiller på konkurransen mellom danselagene «Raffinaden» og «Melis» om hvilket som var det mest fornemme. Det vittige og treffsikre portrettet av hjembyen er blitt kalt «Kittelsens lune hevn over Kragerø».

Illustrasjon: Ball hos grosserer Abrahamsen av Theodor Kittelsen / Nasjonalbiblioteket



(som i adjektivet *mondén*) og verden generelt. Dette sier selvfølgelig ganske mye ikke bare om den selskaperlige omgangs store betydning innenfor eliten, men også om disse menneskenes selvbilde og syn på det øvrige samfunn. I Bratsberg ble Porsgrunn fremhevet som selveste høyborgen for den gode omgangstone. Ovennevnte Claus Pavels var kapellan i Eidanger (Brevik) i 1790-årene. Brevik var ikke mye å skryte av når det gjaldt dannet og stimulerende selskap, syntes han. Porsgrunn, derimot, roser han i høye toner. Der opplevde man at den «fineste, meest urbane Verdenstone var forenet med ædel, blid, utvungen, ekte norsk Selskabelighet og Gjæstfrihed». ⁶⁰ I et brev til Niels Aall i 1811 mener stiftsamtmann Rosenkrantz i Akershus at det nye norske universitet burde legges til Porsgrunn, særlig på grunn av omgangs- og selskapstone der. På 1830-tallet får også Skien ros for det samme, og for en «videnska-

belig Stemning» som var blitt sterkt stimulert ved opprettelsen av latinskolen.

Selskaperligheten kunne ha meget høy frekvens. Maren Fransisca Paus, som var adoptivdatter hos Jacob Aall på Borgestad, var flere ganger i uken i selskaper. De dager hun ikke var i selskap, dro hun gjerne på visitt eller mottok visitter. ⁶¹ Christian Hornemann, byfogd i Kragerø og eidsvollsrepresentant fra byen, gikk i selskap gjennomsnittlig én gang i uken den tiden han bodde der. ⁶²

Kortspill var vanlig, også med penger som innsats. Dans var svært viktig, og overklassens ungdommer kunne bli tillatt å danse hele natten. Maren Paus forteller at hun på en tur til Jomfruland danset fra klokken ni om kvelden til seks om morgenen – så lenge at det gikk hull i skoen. Konserter ble arrangert på Fossum og andre steder. Allsang var også vanlig. Ved en anledning forteller Maren at det var «gresselig felt at synge da Didrikke

Cappelen alltid overskriger os alle». ⁶³ Ellers gikk det i høytlesning, fransk eller tysk konversasjon og syng. Maren omtaler også juleleker og at de går julebukk. Andre selskapsleker var hviskeleken, blindebukk, frierileken, seddelleken og forundringsleken. At frierileken var en anledning til å flørte eller hentyde til kjærlighetsforhold, sier seg selv, men også de andre selskapslekene kunne tjene den hensikt. Fritz Løvenskiold brukte et bredt spekter av selskapsleker til å signalisere sin interesse for Maren. ⁶⁴

Det ble gjerne spist og drukket tett. Nicolai Benjamin Aall var i mange henseende en moderat og nøktern mann. Men han holdt seg med en meget velfylt vinkjeller. Det årlige forbruket i huset lå på 5–6 oksehoder, eller rundt 1200 liter, det vil si over 3 liter vin pr. dag. ⁶⁵ Hans halvbror Jacob Aall på Borgestad var kjent som en storeter, men en sprek og opplagt sådan. Han kunne fortære en hel gås klokken halv fem om morgenen før han satte

seg i sin vogn for å kjøre til Kristiania. ⁶⁶ Georg Adeler på Gimsøy, Anton Beatus' far, gjorde også «god beskjed ved bordet» når han var på besøk i prestegården hos Immanuel Schwach i Solum. Ifølge prestens sønn Conrad Nicolai var det ikke akkurat raffinert dannelse som preget den gamle adelige amtmanns spisevaner: «Det var væmmelig at see ham med oppsmøgede Kjoleærmer rode med alle Fingre i den belæssede Tallerkens fede Substanser og æde aldeles enorme Portioner.» Adeler endte for øvrig sine dager etter en vognvelt i nattemørket på vei hjem fra et pøsegilde hos en rikmann i Gjerpen. Adeler innvoller revnet i fallet fordi han hadde spist over all måte. ⁶⁷

Selskapslivet tjente også mer ambisiøse formål enn selskapsleker, dans, eting og drikking. Christen Pram, som var på reise i Bratsberg på oppdrag fra regjeringen i 1805, fremhever familien Aall som en av landets fremste familier med hensyn til omgangsformer, kultur og «ædel Tenkemaade»:

DANSESALEN, FOSSUM.

Her lå Sophie Løvenskiold (20) på likstrå i begynnelsen av januar 1848, etter at hun så å si hadde danset seg til døde samme sted et par dager tidligere. Gjennom hele julen hadde hun nesten ikke spist ved måltidene. Hun hadde derimot proppet seg med søtsaker og danset lenge tre kvelder på rad. «Hendes Lyst til Nydelser og Adspredelse, som hun ikke kunde taale, har vistnok dræbt hende» (L. Bodenhoff).

Foto: Tom Riis





EDEL MARGRETHE CAPPELEN, F. LØVENSKIOLD, tegnet av sønnen August. August Cappelen (1827–1852) var født i Skien, men sine sterkeste inntrykk fikk han fra sin oppvekst på Holden gård i Ulefoss fra han var syv år gammel. Det hviler en mystisk aura over hans ville skogsbilder fra Telemark. Det har vært vanlig å anta at mange av dem ikke gjengir konkrete landskaper. Men de var uansett inspirert av hans hjemlige omgivelser, som han kjente godt fra lange vandringer med malersakene på ryggen.

*Illustrasjon: Svarttjern av August Cappelen / O. Væring Eftf. AS
Illustrasjon: Edel Margrethe Cappelen tegnet av August Cappelen / O. Væring Eftf. AS*

Brødrene Aall er Videnskabsmænd, de eie skjønnne og nyttige Bogsamlinger, hvorfra Cultur, boglig Undervisning og Hæder i, at gjøre den kjendelig ved forstandig Andvendelse udbreder sig. Man finder og derfor her den slebne og ædleste Omgangstone, der adler alle Samkvem, ogsaa deres Forlystelser. Jeg bivaanede her en Dilletantconsert, hvis Lige Hovedstaden⁶⁸ maaske vanskeligen ville opvise.⁶⁹

Eliten viet mye tid til dyrkingen av musikk, litteratur og billedkunst. Frederikke Løvenskiold var en begavet musiker og underviste sønnen Hermann, som siden ble en berømt komponist i Danmark. Knud Ibsen var i 1825–1826 medlem av et leseselskap som omfattet 46 av Skiens mest kjente familier. I 1830 kom det to nye leseselskaper, hvorav Jørgen

Flood Ordings utviklet seg til et leiebibliotek.⁷⁰ Einar Østvedt peker på at Henrik Ibsens familie- og barndomsmiljø må ha vært meget stimulerende for guttens tidlig våknende litterære interesse, i kontrast til den overdrevne vekt som har vært lagt på familiens fattigdom og isolasjon.⁷¹

Det var en uskreven regel at barn av kondisjonerte familier skulle lære å tegne. Henrik Ibsens mor Marichen, f. Altenburg, tegnet og malte akvareller og videreførte kunnskapen til sønnen.⁷² I 1840 gikk gutten på Skiens tegneskole, hvor kammerherre Ernst Løvenskiold ledet bestyrelsen.⁷³ Skolen var kjent for sine glimrende lærere. En av dem var Paul Linaae, som underviste Ibsen.⁷⁴ En annen var Hother Bøttger.

Bøttger ble siden arkitekten bak nye Holden gård på Ulefoss.⁷⁵ Hans oppdragsgiver var jernverkseier Diderik Cappelen. Han var gift



med Severin (stattholderen) og Frederikke Løvenskiolds søster Edel Margrethe, og deres sønn var maleren August Cappelen. Edel Margrethe var en meget begavet tegner og underviste sønnen.

Man dyrket også barskere fritidssysler. Jakt var populært gjennom hele århundret, og i særdeleshet bjørnejakt hadde høy status. I familien Løvenskiold tok man kvinnene med under høstjakten 1902 og tilbød dem en friluftsversion av den elegante oppdekning i Fossums saler.

Johan Wilhelm Michelet, prest i Fyresdal 1790–1805, var ikke like galant. Han ville egentlig vært offiser, men konen ville bare gifte seg med en prest. Den skyteglade Michelet skal ha tatt revansj ved å tvinge sin gravide kone med på bjørnejakt opp på et fjell i nærheten av prestegården. Etter gammel oppfatning skulle bjørnen søke fruktsommelige kvinner.⁷⁶

Selskapeligheten var fornøyelse, men også et av uttrykkene for elitens samfunnsånd. «Lyst til Selvfornegtelse bør her være den herskende Følelse hos oss», sa Skiens og Porsgrunns representant Jørgen Aall på det overordentlige Storting høsten 1814, under forhandlingene om union med svenskene. I forsvaret av friheten var det viktig ikke å «indslumre under indflydelsen af Overdaadighedens, Ørkesløshedens og Blødhedens Dvaledrik».⁷⁷ Dette var tidens talemåter, men de peker mot en vilje til oppofrelse for fellesskapet i det miljøet Aall tilhørte. Bratsbergeliten var blant de største bidragsytere til opprettelsen av universitetet i 1811. P.A. Heuch i Kragerø ga 15 000 riksdaler,⁷⁸ brødrene Blehr i Stathelle ga til sammen 12 000,⁷⁹ i Skien ga Niels Aall og Diderik von Cappelen 10 000 hver,⁸⁰ og Jacob Aall på Borgestad ga 5000 rd.⁸¹ Hans utflyttede nevø av samme navn, nå jernverkseier på Nes, ga det høyeste gavebeløp fra noen enkeltperson, 20 000 riksdaler.⁸² Det var nesten to tredjedeler av kostnaden for oppførelsen av hans bror

Niels' lystslott på Ulefoss noen år tidligere. Medlemmer av bratsbergeliten hadde sans for mer enn å fylle buken til bristepunktet eller å danse hull i skoene.

KONTINUITET OG ENDRING – ELITEKULTUREN I PERSPEKTIV

I de største familiene ble de viktigste eiendommene og virksomhetene brakt samlet gjennom krisen på begynnelsen av århundret, med en viss rokering familiene imellom.⁸³ På jernverkene på Fossum og Ulefoss og på sagbruket på den andre siden av Eidselva i Ulefoss drev familiene Løvenskiold, Cappelen og Aall sine virksomheter på samme paternalistiske vis som før. Langt ut på 1900-tallet forble Ulefoss-samfunnet på mange måter gammeldags og lukket, preget av de mektige og aristokratiske eiere som holdt oppsyn med sine arbeidere på godt og vondt.⁸⁴ De skaffet dem ikke bare arbeid, men også bosted, skole og trygghet for sykdom og alderdom.⁸⁵ De sørget dertil for deres åndelige behov. Under

LUNSI FOR LØVENSKIOLDFAMILIENS JAKTLAG, høsten 1902. Herren som står med tallerken bakerst, er kammerherre Leopold Løvenskiold (1859–1922). Damen nest bakerst på høyre side av bordet er hans kone Hannah, f. Parr, som var pianist og komponist. Bakerst til venstre med fjær i hatten hoffsjef Herman Løvenskiold, stamfar til Ullerngrenen. Ved siden av står Øverste kammerjunker Treschow, Fritzøhus. Ved høyre bordende bakerst sitter kammerherre Diderik Cappelen, Holden.
Foto: Ragnvald Nyblin / Utlånt av familien / Telemark Museum





DEN GAMLE STORGÅRDEN BORGESTAD mellom Skien og Porsgrunn, hvor den senere statsminister Gunnar Knudsen bodde fra 1881. Av yrke var venstrehøvdingen skipsreder, men på Borgestad ble han også en ivrig gårdbruker og hadde omsorg for alt som grodde og vokste, i samfunnslivet og i naturen. Store, gamle trær lot han bare felle hvis det var helt nødvendig. «De er lette å få ned, vanskelige å få opp igjen», pleide han å si.

Foto: Tom Riis

flommen i 1860 hadde bøndene i bygda hjulpet til med å berge verket ved å bygge en voll av jord og stein. Som takk for hjelpen bygget verkseier S.D. Cappelen en ny kirke i Holla, som sto ferdig i 1867.⁸⁶ Familien Aall fikk i den forbindelse ansvaret for Romnæs kirke.⁸⁷ Ruinene av gamle Holla steinkirke ble i 1920-årene reddet av kammerherreinne Eleonore Cappelen, f. Løvenskiold (1866–1949).⁸⁸ Hun bekostet også oppussing og utsmykking av den nye kirken.⁸⁹

I annen halvdel av 1800-tallet var de gamle næringsprivilegiene borte, og kongelig gunst ga ikke like håndfaste fordeler som før. Men nærheten mellom eliten og kongehuset var minst like tett, de sto da også oftest på samme side i kampen mot demokratisering og unionsfiendtlighet. De kongelige losjerte alltid hos de store familiene når de var i regionen.⁹⁰ Adelstitlene var opphevet i 1821, men de svensk-norske unionskongene delte rundhåndet ut ordener og kammerherretitler til

det gamle trelast- og jernverksaristokratiet i Bratsberg. På Ulefoss var de gammelmodige titler i bruk helt til den siste kammerherreinne, Eugenie Aall (født Faye), døde i 1977.⁹¹

Om Ulefoss kan stå som en slags fortidslevning av en samfunnsform som ellers var gått i oppløsning, så kan Borgestad gård stå som symbol på fornyelse og kontinuitet innenfor elitekulturen. Samtidig er denne gården det fremste symbol på det nære samvirke mellom de mest betydningsfulle slektene gjennom hele perioden. På 1700- og 1800-tallet var den gamle storgården i tur og orden hjemmet til medlemmer av familiene Løvenskiold, Aall og Cappelen. Gjennom sitt ekteskap med Anna Sofie Cappelen ble skipsreder Gunnar Knudsen i 1881 den neste herren på Borgestad. Den senere venstreleder og statsminister hadde bønder som besteforeldre på både mors- og farssiden.⁹² Gunnar Knudsen ble ikke uten videre godtatt av sine tilkommende svigerforeldre, overrettssak-

fører Erik Johan Cappelen og Maren Dorothea Blehr, fra Stathelle. Men de ga seg til slutt.⁹³ Ekteskapet var meget lykkelig. Anna Sofie var i utgangspunktet ikke begeistret for mannens radikale politiske engasjement, og hennes sympatier lå naturlig på konservativ side. Men ikke så lenge: «Eftersom jeg fik øjnene op for de mange usandheder om venstre i højrebladene, forandret mit syn på højre og venstre seg meget.»⁹⁴

Gunnar Knudsens livsbane og ekteskap er uttrykk for en integrasjon mellom gammel og ny elite. Men konens utsagn henspiller også på at eliten i annen halvdel av 1800-tallet nettopp ble splittet langs en politisk og sosial konfliktlinje som det nok hadde eksistert ansatser til tidligere også, men som nå slo ut i fullt monn under trykk av nasjonale og internasjonale utviklingstrekk som demokratisering og økt opplysningsnivå, industrialisering og arbeiderbevegelse. Det var en del av moderniseringen av samfunnet at også eliten ble mer spesialisert. Godsherrene og de mektige handelsmenn i byene kunne nok bevare sin rikdom, men de kunne ikke lenger med selvfølgelighet sette tonen på alle samfunnsområder. I noen tilfeller medførte det at man hardnet grepet og herdet sjelen for å holde på kontrollen.

Gunnar Knudsen vant politisk makt gjennom å omfavne de nye tendenser. Men splittelsen gikk tvers gjennom hans egen familie. Broren Jørgen Knudsen var preget av det samme humane og filantropiske sinnelag som Gunnar, men i en konservativ variant. Han ble som fremtredende representant for Høyre en forsvarer av patriarkalske verdier i lokal og nasjonal politikk på slutten av 1800-tallet.⁹⁵ Flere av hans etterkommere skulle imidlertid komme til å bryte med Høyre og søke et drastisk botemiddel mot samfunnsoppløsende krefter. Det mente de å finne i Nasjonal Samlings autoritære

og brutale ideologi, som kuttet båndene til den gamle paternalismens humane ansikt.⁹⁶ Vidkun Quisling selv kom fra en familie som slett ikke manglet humane impulser.⁹⁷ Det er velkjent at nazismen i Europa i visse henseende sto i forlengelse av patriarkalske og aristokratiske tradisjoner.⁹⁸ Kanskje disse frontfigurene blant nazistene i Telemark kan sies å inkarnere en forkrøplet og angstreden utløper av den gamle paternalistiske elitekulturen i fylket? Kontrasten er stor til dem som hadde representert originalen på sitt beste, med sine avsløpne omgangsformer, humørfylte eleganse og humane samfunnsånd. Så var da også representanter for forretningsdynastier som Petersen Wright og Cappelen blant dem som stilte seg i spissen for motstandskampen.⁹⁹

ELITEKULTUREN SOM OVERSKUDDSFENOMEN OG MAKTINSTRUMENT

Elitekulturen i Telemark kan vi dels betrakte som et overskuddsfenomen. Den beriket hele samfunnet, estetisk og kunnskapsmessig, den knyttet bånd mellom høy og lav, mellom de forskjellige deler av fylket og mellom det hjemlige og den store verden. Eliten tok initiativ til og finansierte langt på vei fellesinstitusjoner som kirkebygg, skoler og allmennyttige foreninger, de stimulerte kulturliv og vitenskap både som utøvere, publikum og økonomiske støttespillere, og de drev fram tiltak som skapte økonomisk fremgang.¹⁰⁰ Men som vi har sett, var elitekulturen i høy grad også et uttrykk for elitens maktposisjon og et middel til å opprettholde denne ved å markere grensene mellom høy og lav. Dermed var det heller ikke så ikke rart om eliten og folket ikke hadde en felles forståelse av hva som lå i det Mogensine Bentzen kalte de smigrende ord frihet og likhet. *





FRÅ BONDEVENER TIL REPubLIKANARAR

Venstre i Bratsberg 1870–1905

AANUND OLSNES

Venstre var det viktigaste politiske partiet i Bratsberg Amt i heile perioden frå partiet blei skipa og til det kom ny valordning i 1906. Ikkje berre var partiet det største ved kvart val, politisk var det meir dominerande enn veljaroppsluttinga skulle tilseia.¹

Venstre var det største partiet i amtet, men Bratsberg var ogso det amtet i landet der partiet sto sterkast. I alle andre amt tapa Venstre i perioden eitt eller fleire val til Høgre, men i Bratsberg tok Venstre sigeren ved alle val. Korleis kunne dette gå til, og kvifor gjekk det slik? Kva kan dette seia om den politiske kulturen?

Venstrepartiet i Bratsberg blei formelt konstituert 28. desember 1883, men i røynda var det ikkje nytt då.² Om ein spør kor langt attende det fanst ei fast organisert gruppering på venstresida som søkte, og oppnådde, å kontrollere stortingsvala, kjem ein til 1870, då bondevenene vann fyrste venda, og sidan hadde føringa til Venstre overtok.

BONDEVENERENE

Bondevenørsla blei skapt av stortingsmann Søren Jaabæk frå Lister og Mandals Amt, med sikte på å reise bøndene til samordna politisk innsats mot embetsveldet. Bondevenene var

POLITISERENDE BØNDER av
Adolph Tidemand
I privat eige

JOHAN CHRISTIAN TANDBERG CASTBERG (1827–1899)

Presteson, fødd i Fredrikstad, oppvaksen i Kviteseid, Larvik og Sandefjord. Cand.jur. 1850, sakfører i Sandefjord 1851–1856, undertollbetjent Brevik 1856–1866, overtollbetjent i Brevik 1866–1871, overtollbetjent i Skien 1871–1887, bankadministrator i Norges Banks Skiens-filial 1884–1887, tollinspektør i Trondhjem frå 1887, redaktør i Varden 1874–1884, ordførar i Brevik 1867–1871, ordførar i Skien 1875–1878,

stortingsrepresentant for Skien 1877–1882 og 1886–1888.

«I sin offentlige virksomhet hadde Castberg ikke alene sine meningers mot, han fremsatte dem også med lidenskap», skriv byhistorikaren Einar Østvedt.

*Illustrasjon: Portrett frå bystyresalen i Skien /
Foto: Lorentz Larsen / Avfotografert av Tom Riis.*



praktiske politikarar, den politiske tankegangen deira var materialistisk, og politikken deira kan langt på veg oppfattast som rein økonomisk interessekamp for bondestandet. Hovudkrava var «Bønder til Tinget», «Sparsommelighed i Statshusholdningen» og låg, fast rente på alle lån. For desse måla agiterte Jaabæk og vann stor tilslutning. For å fremja oppslutninga ved vala sette han i gang med organisering.

I Bratsberg blei det før valet i 1870 skipa bondevenforeiningar i 18 av dei 23 herada.³ Dertil hadde dei ei amtsbondevenforeining til å samordne innsatsen. I dei fyrste tre stortingsvala i 1870-åra dominerte dei fullstendig.

Dei fleste foreiningane fekk likevel eit stutt liv, i 1876 var det berre amtsforeininga og fire lokallag att, i 1879 amtsforeininga og to lokallag.⁴ Men dei mennene som hadde blitt vekte til innsats av Jaabæk, og skaffa seg politiske posisjonar, dei la ikkje inn årene, om foreiningane gjekk i oppløysing. Dei fleste av dei heldt stillinga som leiande bygdepolitikarar.⁵

Frå 1871 satsa Jaabæk på å sameine rørsla si med den ålmenne, liberale venstrerørsla og med Johan Sverdrups venstregruppe i Stortinget, og det blei etter kvart vanleg å tala om «det Sverdrupske og Jaabækske Venstre».

PARTIAVISER

I Bratsberg amt fekk det Sverdrupske og Jaabækske Venstre ein kraftig talsmann i Skien like før jol 1874, då ei gruppe velståande liberalarar i byen starta opp ei ny avis, *Varden*, og valde tollaren Johan Castberg til redaktør.⁶ Det var han til 1884. Avisa vann snøgt fram til å bli den leiande i amtet, ikkje minst av di redaktøren gjennom samband og allianse med bondevenleiarane hadde etablert eit nett av lokalkorrespondentar.⁷

Attåt *Varden* hadde amtet ei viktig og livsdugeleg liberal avis til. Det var *Vestmar*, som

hadde kome ut i Kragerø sidan 1867. Redaktør i *Vestmar* frå 1867 til 1879 var sakføraren Halvor Bentsen.⁸

BONDEVENER OG GRUNDTVIGIANARAR

Den viktigaste politiske rørsla i amtet ved sidan av bondevenene var den grundtvigske folkehøgskulerørsla. Folkehøgskulens menn og idear kom til å utgjera det andre hovud-elementet i venstrealliansen, særleg etter at Olaus Arvesen byrja å halde folkehøgskule i Seljord frå hausten 1878. Frå 1880 overtok Viggo Ullmann plassen som amtets folkehøgskulehovding og dreiv ei tid «ambulerende» skule fleire stader, men frå nyttår 1884 var han fast i Seljord.⁹

Medan bondevenene stort sett var økonomisk og praktisk orienterte og alltid sette «det nyttige» høgast, var folkehøgskulemennene idealistar og nasjonalistar. Trass i ulikskapane fann dei to rørsleane saman, ikkje minst av di dei bære lyste til strid mot embetsstanden. For bondevenene var embetsmennene fyrst og fremst ein uproduktiv utsugarklasse, for folkehøgskulemennene representerte dei ein uynskt, unasjonal kulturell påverknad. Grundtvigianarane meinte at den nasjonale atterreisinga dei tok sikte på, måtte byggje på bondestanden, for det var bøndene som sat inne med fedrearven. Bondevenene lika dette.

Før valet i 1876 sende amtsbondevenforeininga, der Peder Rinde var nyvald formann, ut eit opprop der foreininga utan atterhald slutta seg til «den Sverdrup-Jaabækske Politikk». Oppropet gav avkall på det gamle bondevenprinsippet om at berre bønder skulle veljast til tingmenn. Dersom ein mann stod for den rette politikken, fekk det våge seg om han ikkje var av bondestanden.¹⁰

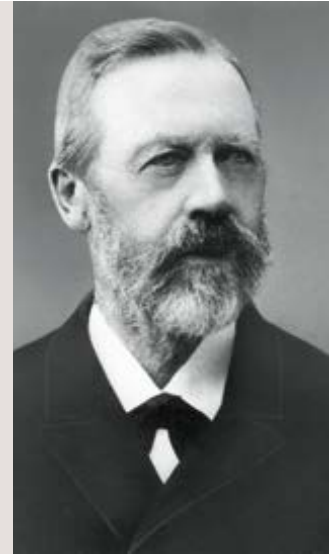
På denne bakgrunnen kunne *Varden* i 1876 greie å få valt den radikale sorenskrivaren i Nedre Telemark, Ole Thomesen, i staden for bonden Hølje Klonteig frå Tinn. Bonden

HALVOR ANDREAS BENTSEN (1825–1891)

Skipperson frå Sannidal, exam.jur. 1848, gardbrukar i Sannidal 1845–1854, sidan sakførar, frå 1858 overrettssakførar i Kragerø. Medlem i bystyret i Kragerø 1860–1879, ordførar 1866–1867 og 1871–1873. Busett i Solum frå 1880. Bankadministrator i Norges Banks Skiensfilial 1881–1884. Redaktør i *Vestmar* 1867–1879, redaktør i *Varden* 1884–1891. Representerte Kragerø på Stortinget 1868–1873 og Bratsberg amt 1880–1885, postmeister i Porsgrunn frå 1885. Odelstingspresident 1880–1885. Aktor i Riksretten 1883–1884. Bentsen var grundtvigi-

anar. Han var ein god skribent og polemikar. Han hadde også ei lyrisk åre og gav i yngre år ut ei diktsamling. Stortingskollegaen P.Chr. Bjørnsgaard skriv om han: «Bentsen eiet thingets mest klangfulde og sympatiske organ i min tid. Det bar udover forsamlingen og fastholdt opmerksomheden. – I lykkelige øieblik kunde han tale til hjerte og følelser paa en maade som gjorde indtrykk selv paa modstandere.»

Foto: Fotograf ukjend / Stortingsarkivet.



Peder Voje frå Drangedal blei ogso kasta. I hans stad kom bonden og forretningsmannen Peder Rinde frå Sannidal.¹¹

I tida mellom stortingsvala i 1876 og 1879 hadde dei som arbeidde for folkeopplysing i folkehøgskulens ånd framgang. Dei som dominerte i politikken, var i stor mon dei same gamle bondevenleiarene som lenge hadde hatt føringa, men vurderinga av kva som var politisk interessant, hadde endra seg. På bondevenenes tradisjonelle folkemøte i Skien før valet i 1879 fann soleis Peder Rinde, som framleis var formann i amtsbondevenforeininga, grunn til å setje «Om Almennndannelsen» øvst på dagsordenen.

Valkampen i Bratsberg i 1879 synte dei same politiske konstellasjonane som i 1876: på den eine sida ein allianse av radikale, folkehøgskulefrelste liberalarar, på den andre sida ei gruppe gamle bondevener som framleis heldt sparsemd i staten og «bønder til tinget» som det viktigaste. *Varden* køyrde fram endå ein liberal jurist i fremste lina mellom tingmannsemna og lukkast i å få han vald.¹²

Mannen var førnemnde Halvor Bentsen. For folkehøgskulemennene talde det mykje at

han var grundtvigianar, men sjølv sagt måtte røynsla hans frå Stortinget, og den politiske lina han stod for der, vera minst like viktig. Bentsen hadde representert Kragerø by i tre valperiodar, 1866–73, og markert seg på tinget som ein av ei gruppe uforsonlege regjeringsmotstandarar på ytste venstre fløy. Denne gruppa slutta seg tett til Johan Sverdrup, som ikkje alltid var like glad i selskapet deira, skriv Rolf Danielsen.¹³ Bentsen blei kasta ved Kragerø-valet i 1873, men no hadde han flytt til Gjerpen for å kunne veljast frå landdistrikta.¹⁴

I 1876 hadde det halde hardt å få Thomsen inn på tinget, men i 1879 fekk han attval utan nemnande motstand, og Bentsen siglde opp til amtets fyrsterepresentant med flest stemmer på valmannstinget i Skien.¹⁵ Det hadde funne stad ei radikaliseringsprosess.

Dette kom ikkje minst av at folk fylgde med i avisene. Det er grunnlag for å estimere at minst kvar fjerde røysteføre veljar i amtet tinga ei venstreavis alt i 1876, i 1879 var det heilt sikkert fleire, og kvar avis blei vanlegvis lesen av fleire enn tingaren.¹⁶



OLAV SVEINSON (1842–1922)

Husmannsson frå Seljord. Seminareksamen i Kviteseid i 1861. Lærer og kyrkjesongar i Gransherad 1861–1876, formann i Gransherads bondevenforening i same perioden. Lærer og kyrkjesongar i Seljord 1876–1902. Stortingsmann for Bratsberg amt 1883–1902. Lensmann i Seljord 1902–1910. God visekvedar, skribent, rimsmed og avisdebattant, men ingen stortalar og blei stundom kritisert for å gjere for lite

av seg på Stortinget. Men målbladet *Nora* rosa innsatsen hans: «I ordskiftet på Tinget um maalsaki i 1885 var han millum dei faae, som brukad norsk, daa han talad fyr saki, og førde henne fram til siger.» Som lensmann i Seljord stod han i 1905 fram som underskrivar på det republikanske landsopporet.

Foto: L. Szacinski / Stortingsarkivet.

SAMTALELAGA, KAMUFLERTE VENSTRELAG

I perioden 1880 til 1882 førte den aukande interessa for politikk til at den politiske diskusjonen gjekk over i meir regelmessige og faste former, i samtalemøte, og denne møteverksemda resulterte mange stader i skiping av politiske foreiningar. Desse blei kalla samtalelag. Dei var til å byrja med tilsynelatande upolitiske diskusjonsfora, men med tida la dei av seg den upolitiske hamen og kasta seg inn i samfunnsstriden. Venstreforeiningar kalla dei seg ikkje, men i røynda var dei det.

Regelmessige samtalemøte blei haldne alt frå 1880 i Drangedal og Vinje, i 1881 og 1882 fylgde Gjerpen, Heddal, Bø, Lunde, Fyresdal, Eidanger, Sauherad og Skien. Sumaren 1882 markerte alle samtalelaga seg offentleg med å vedtaka støtteresolusjonar til stortingsoppisjonen og til stortingsvedtaket av 9. juni 1880. Laga tok ogso hand om nominasjonane til vala i 1882.¹⁷

STORTINGSVALET 1882

Valdeltakinga auka frå 46,3 prosent i 1879 til 74,1 i 1882. Venstre fekk 65,5 prosent av veljarane i bygdene og vann valet i 22 av dei 24 val-

soknene, noko som gav partiet 44 valmenn, medan Høgre fekk 7.¹⁸ Seminarlæraren Knut Taraldsen frå Kviteseid blei kasta, han hadde fått ord på seg for ikkje å ha eit «stærkt nok» 9. juni-standpunkt.¹⁹ Valde blei Bentsen, Rinde, Thomesen og læraren og kyrkjesongaren Olav Sveinsson frå Seljord. Dei tre fyrste fekk altso attval, medan Sveinsson rykte inn på plassen til Taraldsen.²⁰ Kvifor han nådde fram, er usikkert.²¹

UKAMUFLERTE VENSTRELAG

Frå januar 1883 og frametter til juli 1884 kom det venstreforeiningar i 17 av dei 24 herada i amtet. Dei bygdene som førebels vanta slike, var Skåtøy, Hjartdal, Heddal, Gransherad, Lårdal og Mo. Heddal og Lårdal kom etter med partilag i 1885.²²

Ei lang rekkje av dei venstreforeiningane som kalla seg med det rette namnet sitt, blei skremde i gang av Ullmann, Rinde og Thomesen, som reiste rundt og påstod at partiorganisering no var nødvendig for å verje folkestyret mot Høgres og kongens statskupperplanar.²³ Føremålet med organiseringa blei altso framstilt som defensivt. Men same kor mykje vekt dei kan ha lagt på dei verserande

statskupptrykta, syner den organisasjonsforma dei la opp, klårt nok at det dei sikta på, var å tømme opp eit varig partiapparat, ikkje eit kortsiktig vernebuingsiltak.

Viggo Ullmann var den fremste organisasjonsbyggjaren i Venstre i Bratsberg. At han samrøystes blei vald til formann i amtsvenstreforeininga då denne blei konstituert i 1883, var difor naturleg. Han hadde teke initiativet til at foreininga måtte skipast, og hadde skrive lovene hennar. Dertil var han utan samanlikning partiets beste skribent og talar.

BYPOLITIKK

Byane hadde ein stortingsrepresentant kvar. Etter at Bentsens tid som tingmann for Kra-

gerø tok slutt i 1873, overtok Høgre fleirtalet der fram til 1894, då venstremannen A.O. Lindvig blei vald. Han representerte sidan byen fram til valet i 1912.²⁴

I Skien var det hard konkurranse om stortingsplassen, men Venstre vann dei fleste vala. Johan Castberg, som var byens stortingsmann 1877–1882, tapa i 1882, men kom att i 1885. Etter valnederlaget i 1882 organiserte han Skiens Samtaleforening. Denne foreininga melde seg inn i landvenstreforeininga i 1884 og skifte namn til Skiens Venstreforening i 1886.²⁵ I 1887 flytte Castberg til Trondhjem. Etter dette overtok rektor Paul Koht (far til Halvdan Koht), ogso han radikal venstremann, og vann vala i 1888 og 1891. Koht døydde i 1892. Ved valet i 1894 kom det ein ny venstremann, Hans

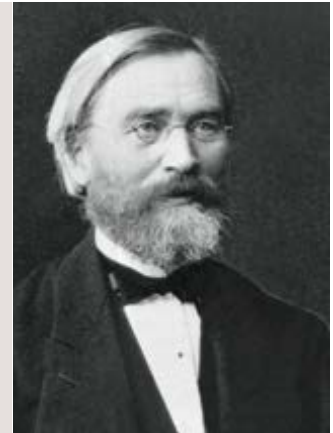
OLE THOMESSEN (1817–1905)

Kjøpmannssøn frå Kragerø. Cand.jur. i 1843, sakfører i Gudbrandsdalen og på Hedmark 1844–1868, assessor i Kristiania byrett 1868–1874, sorenskriver i Nedre Telemarks sorenskriveri 1874–1892. Representerte Bratsberg amt på Stortinget 1876–1891. Thomesen var ateist og republikanar og såpass frittalande at han pådrog seg Oscar IIs «mishag», noko han fekk

offisielt brev om frå hoffet, visstnok var det få tingmenn som blei såleis pågauma.

Ifylgje Jørgen Løvland «havde Thinget ingen paalideligere Venstremænd end den gamle Republikaner, som er en Type paa Troskab mod sine Grundsætninger».

Foto: Fotograf ukjend / Stortingsarkivet.



CARL STOUSLAND (1861–1941)

Skipperson frå Skien (systerson til Henrik Ibsen). Handelsbrev i 1879, innehavar av Ole P. Ibsens kolonialforretning i Skien frå 1885, formann i Skiens Kjøbmandsforening frå 1888, medlem i Skien bystyre frå 1889, ordførar 1897–1898 og 1917–1918 og hadde også ei rekkje andre kommunale ombod, stortingsussuppleant 1895–1897, fast representant 1898–1906 og 1917–1918. Den

siste perioden representerte han Frisinnede Venstre. Republikanar i 1905 og underskrivar av det republikanske landsoppropet. Elles var han mest engasjert i næringspolitikk og kommunikasjonsutbygging og blir tillagd mykje av æra for at Skien fekk jernbane.

Foto: M. Rosenland / Stortingsarkivet.



Andersen, som i sin tur fekk avløyning av Carl Stousland i 1897. Stousland vann vala i byen 1897, 1900, 1903, 1906 og 1915.

Tidlege liberale organisasjonsfreistnader i Porsgrunn overlevde ikkje, men Porsgrunds demokratiske forening frå 1898 skifte namn til Porsgrunds venstreforening i 1902 og tok det namnet med seg vidare. Høgre vann alle val til og med 1897, men so sigra Venstre i 1900. På grunn av kløyving av venstrerøysetene i 1903, kom Høgre då attende.²⁶ Men so var der 25 prosent republikanarar i 1905, «atskillig mer enn gjennomsnittet for hele landet», skriv byhistorikaren Johan Tønnesen. Han vil då ha byen til å vera «i ferd med å radikaliseres». Men Ellen Schrupf, forfattaren av den nyaste byhistoria, meiner at sjølv om «Venstre rundt 1900 hadde blitt en maktfaktor», endra ikkje dette at Porsgrunn framleis var «en konservativ by».²⁸

Brevik var endå meir av ein konservativ bastion. Rett nok hadde liberalaren Johan Castberg vore ordførar nokre år kring 1870, men i vår periode valde byen alltid høgremenn til tingmenn. Den mest markante av dei var byfuten Livius Smitt, som representerte byen 1883–1890.²⁹ Breviks venstreforening høyrer ein fyrste gongen gjete i 1895.³⁰

DEI LÅGKYRKJELEGE OG VENSTRE

Me har vore inne på dei sterke innslaga av jaabækianarar og grundtvigianarar. Ei tredje nokso stor gruppering som knytte seg til Venstre, om enn lausare, var flokken av kristelige lekfolk i indremisjonen.

Dei fleste av dei indremisjonsmennene som hadde teke del i valet i 1882, hadde røysta på Venstres valmenn. Men før 1885 tok dei sjeldan aktivt del i det politiske livet.³¹ Indremisjonen blir elles nærare handsama hjå Nils Ivar Agøy.

Tilhøvet mellom indremisjonen og folkehøgskulerørsla var ukjærleg, ettersom folkehøgskulemennene tykte indremisjonærane var nokre fundamentalistiske hengjehovud og bakstrevarar, medan indremisjonsfolka på si side oppfatta folkehøgskulemennene som teologiske vranglærarar og politiske rabulistar. Ein finn ei rekkje døme på at *Christelig Lægmandstidende*, medlemsbladet til Langesundsfjordens Indre Missionsforening, åtvare mot at kristenfolket skulle engasjere seg i «den skadelige politik [...] et onde der æder om sig som en kræftskade og undergraver al alvorlig kristendom». Dette, meinte bladet, var «en frugt av det lovpriste høiskolevæsen [...]».³²



PAUL KOHT (1844–1892)

Apotekarson frå Tromsø, Cand.philol. i 1868, lærar ved Gjertsens skole i Kristiania 1869–1871, ved Tromsø Latinskole 1871–1885, redaktør i *Tromsøposten* 1872–1878, ordførar i Tromsø 1881–1885, til Skien som overlærar ved Skiens Latinskole i 1885, sidan rektor der. Ordførar i Skien 1887–1892. Representerte byen på Stortinget 1889–1891 og blei attvald for perioden 1892–1894, men døydd i 1892. I Skien blir han

mest ihugkomen av di han leidde gjenreisingsarbeidet etter bybrannen i 1886, ei krevjande oppgåve som han gjennomførte med stor handlekraft, dugleik og energi. «Betydeligere arbeide har næppe nogen enkelt mand levert i en norsk kommune», heiter det i nekrologen i *Varden*.

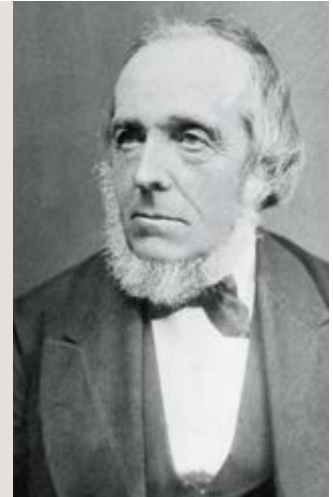
Foto: L. Szacinski / Oslo Museum.

MATHIAS ØVROM (1821– 1893)

Gardbrukarson frå Gjerpen, lærar og kyrkjeson-
gar i Porsgrunn 1849–1869, grunnla Porsgrunn
Indremisjonsforening i 1858 og Langesunds-
fjordens Indremisjonsforening i 1866. Lærar og
kyrkjesongar i Gjerpen frå 1869, frå same året
gardbrukar på Nedre Sem. Ordførar i Gjerpen
1869–1885. Formann i Gjerpens bondevenfore-
ning 1869–1885, stortingsmann for Bratsberg
amt 1871–1873. Rauk ut frå Tinget ved valet i
1873 etter at han hadde råka ukklar med meir

radikale bondevener, som gjekk inn for ålmenn
røysterett. Øvrom var ein av dei få indremi-
sjonsmennene som var politisk aktive før 1885.
I 1871 karakteriserte Søren Jaabæk han slik: «Vid
at Øvrom det er Manden / som i Thinget ej er
dorsk, / strider kjækt mod Embedsstanden / og
i Maalet er han norsk».

Foto: L. Szacinski / Stortingsarkivet.



Når dei vurderte venstrepolitikken på
denne måten, kunne det vera grunn til å
spørja kvifor dei likevel knytte seg til Venstre.
Til det kan ein seia at dei fylgde leiarane, og
at dei lekmannshovdingane som deltok i
rikspolitikken, fremst av desse Jacob Sver-
drup og Lars Oftedal, stod på 9. juni-lina til
stortingsvenstre. Men det var ingen løyndom
at alliansen mellom Venstre og det kristelege
lekfolket var mellombels.³³ Fyrst skulle den
konservative regjeringa ved hjelp av Riksret-
ten erstattast av ei liberal, sidan skulle dei
moderate heise opprørsfana.³⁴ Alliansen mel-
lom dei ulike elementa som stødde venstre-
politikken i Stortinget, knirka i skøytane.³⁵

PARTIKLØYVING

I 1884 hadde Johan Sverdrup blitt statsminis-
ter og soleis tilsynelatande innført parlamen-
tarismen. Men det varte ikkje lenge før han
råka ut i ymse konfliktrar med dei radikale
venstremennene på Stortinget, slik at regje-
ringa hans etter kvart ikkje lenger kunne kal-
last parlamentarisk.

Den fyrste alvorlege konflikten gjaldt
spørsmålet om diktarløn til Alexander Kiel-
land.³⁶ Venstre i Stortinget kløyvdest ved

avrøystinga, og dei moderate gjekk saman
med Høgre om å nekte løyvinga. Svaret frå
dei reines side var å sende ut eit opprop med
innbyding til ei nasjonal kronerulling for
Kielland.

Då slo den moderate Mathias Øvrom frå
Gjerpen alarm i *Varden*. Radikalarane i Ven-
stre hadde ingenting med å overprøve Stor-
tingets avgjerder, meinte han, og slikt kunne
få store konsekvensar: Om dei moderate no
ikkje kunne halde dei radikale «tilstrækkelig
i tømme, vilde de [...] styrte vort nuværende
ministerium». ³⁷ Samstundes rykte ein annan
moderat talsmann ut i avisa og kravde at dei
som ved det komande valet skulle veljast til
Stortinget frå Bratsberg, måtte ha «moderate,
frisindede anskuelse, og [...] støtte ministe-
riet Sverdrup [af] ald kraft [...]». ³⁸

Slike krav stetta ingen av tingmennene,
og det å setja dei fram, var jamgodt med å
forlange dei kasta. Dei moderate i amtet
hadde funne tida inne til open oppreist. Det
som ved sida av Kielland-saka mest verka til
å setja gemytta i kok, var den debatten som
nett hadde gått føre seg i herads- og bystyra
kringom i amtet om den nye dissentarlova
som var på trappene. Det mest omstridde
punktet i lova var spørsmålet om folk som

ikkje var medlemmer i statskyrkja, skulle ha høve til å arbeide i det offentlege skuleverket. Det skulle dei ikkje, meinte Høgre og dei moderate. Dette standpunktet hadde fått fleirtal i dei fleste heradsstyra.

Viggo Ullmann arga seg opp på dette og skulda heradsstyra for «det skjæreste hykleri, [hvortil] præsterne siger amen, og bagstræverne fryder sig». ³⁹ Øvrom meinte derimot at dei reines handtering av dissentarlova var «overgreb mod vort kirkesamfund og vor skole». ⁴⁰

På denne måten tok det eine ordet det andre utetter sumaren og hausten 1885, og det var snart på det reine at det var små sjansar for at Venstre skulle berge seg gjennom det komande stortingsvalet i eitt stykke. Spørsmålet var berre kor omfattande kløyvinga kom til å bli.

Dette spørsmålet var interessant for fleire enn venstrefolk. Redaktør Mons Gjerløw i amtets høgreavis, *Bratsbergs Amtstidende*, kommenterte stoda før valet soleis: «Striden om stortingsvalget her i amtet [vil] denne gang væsentlig blive udkjæmpet inden Venstre selv. [...] det maa [da] blive Høires opgave [...] at støtte den moderate del af Venstre.» ⁴¹

Redaktør Gjerløw var ein klårøygd politisk observatør, og den taktiske sansen hans var det ingenting å utsetja på.

VALET I 1885

Det blei valsamvirke mellom Høgre og dei moderate, slik Gjerløw ynskte. Det blei gjennomført på den måten at i dei valsoknene der Høgre ikkje kunne gjera seg voner om siger, der stilte ikkje partiet liste, og høgremennene røysta på dei moderate valmannskandidatane.

Av dei 58 valmennene fekk det reine Venstre 40, dei moderate 12 og Høgre 6. Venstre hadde tapa vel ein femtepart av valmennene og om lag 15 prosent av veljarane i høve til det førre valet. Av veljarane stod det att med berre so vidt over halvparten, 50,9 prosent. ⁴²

Men Venstre var framleis det største partiet og fekk alle stortingsmennene. Dermed kunne Sveinson, Rinde og Thomesen få attval. Bentsen, som året før hadde overteke som redaktør i *Varden*, blei postmeister i Porsgrunn og trekte seg frå Stortinget. I hans stad rykte folkehøgskulestyrar Viggo Ullmann inn.



VIGGO ULLMANN (1848–1910)

Embetsmannsson frå Kristiania, Cand.philol. i 1872. Skipa folkehøgskule i Landvik ved Grimstad i 1873 og dreiv skulen sin der til han flytte til Telemark i 1880, og nokre år heldt folkehøgskule på skiftande stader. Frå nyttår 1884 var folkehøgskulen hans fast i Seljord, der han òg dreiv ein privat lærarskule frå 1888 til 1902. Ullmann kom med i politisk arbeid frå om lag 1880 og var stortingsmann for Bratsberg amt 1883–1900, stortingspresident 1892–1894 og 1898–1900, formann i Bratsberg amts Venstreforening

1883–1896 og 1900–1902, formann i Stortingets Venstreforening 1891–1900, medlem i styret for Norges Venstreforening 1884–1900, formann 1892–1894 og 1898–1900. Amtmann i Bratsberg frå 1902. Han var ein av dei beste talarane Venstre hadde. Jørgen Løvland skreiv om han at «faa eller ingen tiltvinger sig slig opmærksomhed i Stortingssalen». Bjørnstjerne Bjørnson sa at han «er Norges bedste taler, næst efter mig».

Foto: L. Szacinski / Nasjonalbiblioteket.

STRID OM ULLMANN OG FOLKEHØGSKULEN

Ullmann hadde vore den mest kontroversielle av stortingskandidatane, og det var om han hovudslaget stod i valkampen. Om han hadde vore eit kløyvingsmerke i striden mellom reine og moderate Venstre i valkampen i 1885, so blei han det ikkje mindre etter at han kom på Stortinget.

Han var ogso meir utsett for politiske åtak heimanfrå enn dei fleste andre stortingsmenn. Dette kom av at han sidan 1882 hadde hatt offentleg tilskot til folkehøgskuledrifta si. Denne stønaden var fordelt med ein firedel frå amtet og tre firedelar frå staten. Då statstilskotet var gjort avhengig av amtstilskotet, stod det i amtstingets makt å stogge alle offentlege løyvingar til skulen. Amtstinget var ihopsett av amtets ordførarar, og Venstre hadde enno ikkje skaffa seg kontroll over lokalvala.

For Høgre og dei moderate blei det å få inndrege løyvingane til folkehøgskulen eit nærliggjande og oppnåeleg politisk mål. Denne saka gjorde at det politiske støynivået var konstant høgt i heile perioden mellom vala 1885 og 1888, som soleis kom til å for-

tone seg som noko av ein samanhengjande valkamp. Men utan dei politiske utspela som Ullmann kom med frå tid til anna, ville det nok vore vanskeleg å halde krutet frå 1885-valkampen turt.

Fyrst var det Bohême-striden, der han i eit gjestespel i Studentersamfundet i Kristiania slutta seg til ein avskyresolusjon mot Justisdepartementets kverrsjting av Hans Jægers bok *Fra Kristiania-Bohêmen*.⁴³ For det andre terga han på seg fråhaldsfolket med eit kvast formulert, liberalistisk åtak på eit framlegg om alkoholforbod, for det tredje tok han del i skipinga av Norsk Kvindesagsforening og sette fram grunnlovsframlegg om røyserett for kvinner,⁴⁴ for det fjerde gjekk han i Kielland-debatten i Stortinget heller sarkastisk til felts mot all «bonderomantik og udvortes norskdom»,⁴⁵ for det femte skipa han sumaren 1886, saman med Herman Anker, til eit sokalla åndsfridomsmøte på Sagatun ved Lillehammer. Foremålet med dette var å samle «alt av aandsfrihed», fritenkjarar og frihuga kristne, til sams kamp mot «bokstavkristendom» og anna åndeleg bakstrev. Han fann då høve til å stille seg kritisk både til kyrkjens lære og eigedomsret-

JØRUND TELNES (1845–1892)

Gardbrukarson frå Seljord. Seminareksamen i Kviteseid i 1861, gjekk folkehøgskulen hjå Christopher Bruun i Sel i 1869–70. Ordførar i Seljord 1878–1888. Fekk i 1886 vedteke at heradsstyreprotokollen skulle skrivast på landsmål, noko som gjer Seljord til ein av dei eldste nynorsk kommunane i landet. Aktiv som politisk skribent og talar frå 1870 og frametter, styremedlem i Bratsberg amts Venstreforening 1883–1885. Elles velberga gardbrukar og ikkje minst «bondedigter». Gav ut desse

bøkene: *Sterkenils* (Kragerø 1877), *Kvæe av Jørund og Sigurd Telnes* (Kragerø 1878), *Guro Heddelid* (Kragerø 1880), *Vetle Venehaug* (Kragerø 1887) og *Netar* (Kragerø 1890). Rikard Berge publiserte ei samla nyttgåve av bøkene hans, med ein omfattande kommentar og eit fylldig utval av bladstykke og andre skrifter av diktaren, med tittelen *Telnes-Skriftene, I–II* (Risør 1925).

Illustrasjon: Frå tidsskriftet *Nora* / Nasjonalbiblioteket.



ten,⁴⁶ som alltid med kvasse og provoserande formuleringar.

Jørund Telnes, som var ordførar i Seljord, aksla sitt skinn til straffeekspedisjon. Fyrst fekk han våren 1886 med seg heradsstyret heime på ei oppmoding til amtstinget om at løyvingane til amtsskulane og folkehøgskulen måtte strykast frå budsjettet. Då han utpå sumaren, like etter møtet på Sagatun, sette fram dette framlegget i amtstinget, lei han nederlag. Men Telnes var ikkje ein som gav seg i fyrste kastet. Etter tapet i amtstinget arga han seg opp til ny offensiv og forsynte både *Varden* og målbladet *Fedraheimen* med det eine spaltesterke åtak på Ullmann etter det andre.

Ullmann byrja etter kvart å virke so farleg at det ikkje berre var i utprega konservative og kristelege krinsar dei stakk og gruste. Då Jørund Telnes på nytt sette fram framlegget sitt for amtstinget midsumars 1887, vann han fram. Fem venstreordførarar, som hadde gått inn for løyvinga til Ullmann i 1886, hadde skift side.⁴⁷

Etter dette vedtaket i amtstinget reiste det seg ein bladstorm, som rasa året ut og eit godt stykke inn i det neste. Venstremennene heldt stort sett stilen i avisspaltene, men likevel stod det ikkje til å løyne at eit visst mismot var i ferd med å breie seg. Ullmann skreiv at han «hadde ikke lyst til nogen ting, uden at sætte mig bort og graade over menneskenes uvenlighed». Gunnar Knudsen noterte at «reaktionen i Telemarken voxer frodigt», og tykte det såg stygt ut for stortingsvalet 1888, og sorenskrivar Thomesen blei so nedfor at han sa ifrå seg attval for å sleppe å bli kasta av veljarane.⁴⁸

VALET 1888

Hadde ikkje den dramatiske utviklinga på riksplanet gripe inn i den lokale valkampen, kunne det kanskje ha gått slik ved dette valet som dei reine ottast, og som dei moderate

vona. Men med alt rabalderet i storting og regjering⁴⁹ kom personen Viggo Ullmann og dei sterke meiningane hans i bakgrunnen. Dei moderate freista å få likso vel valkampen i 1888 til å handle mest om Ullmann, men for dei fleste andre fortona regjeringsspørsmålet seg som meir interessant. Likso i 1882 gjekk Venstre til val med det målet å bli kvitt regjeringa, og Sverdrups trassing av dei parlamentariske spelereglane han sjølv hadde innført, blei ogso i Bratsberg det sentrale valkampemaet.

Ogso denne gongen blei det valsamarbeid mellom Høgre og dei moderate etter Mons Gjerløws modell, men resultatet blei eit vonbrot. Venstre fekk 51,5 prosent av røystene og 44 av valmennene. Dei moderate fekk 8 og Høgre 7.⁵⁰

Venstre valde dei fire sitjande stortingsmennene for ein periode til. På varamannslista rykte ein komande venstreførar opp til fyrsteplassen: Gunnar Knudsen.

AMTSPARTILEIINGA

Etter lovene i amtsvenstreforeininga skulle det vera amtsmøte med utsendingar frå lokallaga kvart år.⁵¹ Det var det som regel, om det enn kunne ymse med frammøtet.⁵² Amtsmøta skulle velja styre for eitt år i senn, og det gjorde dei, men i praksis var det slik at Viggo Ullmann, Ludvig Christophersen og Gunnar Knudsen blei attvalde år etter år. Ullmann var formann 1883–1896 og 1900–1902, Christophersen, som var overrettssakførar og busett i Kviteseid, var nestformann 1884–1896, og formann 1896–1900, Knudsen var styremedlem 1884–1901.⁵³ Andre styremedlemer fekk avløyning etter kortare periodar.

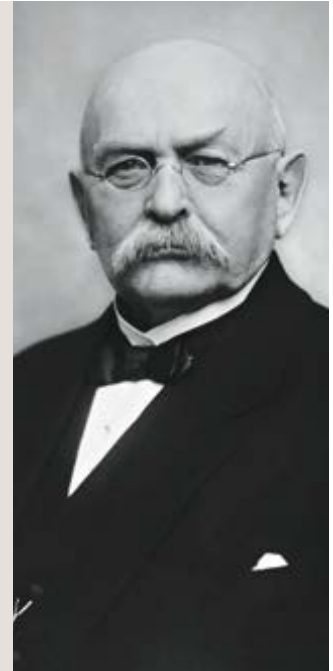
Christophersen trekte seg frå politikken i 1900, då han blei politimeister i Skien. So laut Ullmann til att, til han blei amtmann i Bratsberg i 1902.⁵⁴ Då Ullmann slutta, overtok apotekar Fredrik Hegge frå Langesund, som hadde vore styremedlem sidan 1896.⁵⁵

GUNNAR KNUDSEN (1848–1928)

Skipsreiarson frå Porsgrunn, ingeniørutdanning frå Chalmerska tekniska Institutet i Göteborg. Frå 1881 busett på Borgestad i Gjerpen, der han dreiv jordbruk, sette i gang fleire industribedrifter og dreiv skipsreiarlaget sitt fram til eitt av dei største i landet. Styremedlem i Bratsberg amts Venstreforening 1883–1900, ordførar i Gjerpen i ymse bolkar i perioden 1886–1912, møtte som varamann på Stortinget i 1890, vart sidan vald til fast representant i ved vala 1891, 1894, 1900, 1906, 1912, 1915 og 1918. Norsk statsråd i Stockholm i den andre regjeringa Steen 1901–1902, sidan ei stund landbruksminister og dinest finansminister i regjeringa Blehr 1902–1903, finansminister i regjeringa Michelsen frå mars til oktober 1905.

Trekte seg frå den sistnemnde regjeringa av di han var republikanar. Formann i Norges Venstreforening 1908–1927. Statsminister (og finansminister) 1908–1910, statsminister 1913–1920 (og landbruksminister 1913–1916 og finansminister 1919–1920). Biografen Per Fuglum karakteriserer han slik: «Gunnar Knudsen var en patriarkalsk bedriftsleder, som ble grepet av den engelske sosialliberalismens idéer og som prøvde å virkeliggjøre dem som ledende statsmann. Han var en sterk og selvbevisst personlighet, en myndig, men også omstridt lederskikkelse, som satte dype spor etter seg i norsk politikk og samfunnsliv.»

Foto: L. Forbech / Nasjonalbiblioteket.



17. MAI

Ein aktivitet som ikkje blei organisert frå amtsforeininga, men endå kom til å bli ei viktig lokalpartioppgåve, var 17. mai-feiringa. Unionskonflikten førte til at norskdomen og nasjonalismen kom i høgsetet hjå alle venstrefolk.

Uti 1890-åra blei det vanleg å høgtide 17. mai dei fleste stader. Venstrelaga var arrangørar, om dei då ikkje overlét ansvaret til nærståande lag, skyttarlag, ungdomslag eller arbeidarforeiningar.⁵⁶ Kjende og ukjende venstrefolk kleiv då på talarstolen og tala for flagget, for dagen, for fedrelandet og Stortinget.⁵⁷ Spaltene i *Varden* fløyndde over av 17. mai-skildringar, der feiringane konsekvent blei framstilte som demonstrasjonar for Venstres unionspolitikk. Det var dei ogso som regel, men einskilde stader, soleis Skien og Ulefoss, hadde høgrepertiet konkurrerende 17. mai-tilstellingar.

UNGDOMSLAG

I 1892–1893 byrja det å vekse fram frilynde, grundtvigiansk inspirerte ungdomslag mange stader. Desse hadde inga formell tilknytning til Venstre, men i praksis kom dei til å fungere som Venstres ungdomsorganisasjon.

I ungdomslaga samla ungdom og vaksne av bae kjønn seg til foredrag, diskusjonar, opplesing av handskrivne lagsblad, leik og fest. I 1895 gjekk ungdomslaga i amtet saman om å laga til ein amtssamskipnad: Telefylkets Ungdomssamlag.⁵⁸ Det var oftast aktive venstrefolk, og gjerne lærarar, som var leiarar i ungdomslaga. I møta sine tok dei opp emne som røysterett for kvinner og menn, nasjonalsak og målsak.⁵⁹ Dei var byrge av bygdekulturen og ville føre tradisjonane vidare, anten det no gjaldt måldyrking, leik, dans, felespel eller folkeviser.

Den tydelege politiske tendensen i ungdomslaga fall prestar og folk i lekmannskristelege krinsar tungt for brystet. Nokre stader

skipa dei til konkurrerande, kristelege ungdomslag.⁶⁰ Eit viktig ankepunkt mot dei fri-lynde, i tillegg til den politiske orienteringa deira, var tilhøvet deira til folkekulturen. Hjø dei kristelege var dei fleste folkekulturelle ytringsformene stempla som synd.

CENTRUM

Valresultatet til Venstre i 1885 blei det veikaste i heile perioden 1882–1903. Uetter 90-talet synte det seg likevel at kløyvingskreftene ikkje var ferdige med arbeidet sitt. Ny uro truga, og det kom jamvel ei ny partisipping.

Dette var i 1893, då ein flokk tidlegare oftedølar prøvde å reise eit nytt parti. Dette partiet blei kalla «Centrum». Initiativet gjekk ut frå Fritz Hansen, Christopher Bruuns arvtakar ved folkehøgskulen Vonheim i Gausdal.⁶¹ Rett før jonsok blei det i Skien halde skipingsmøte for Bratsberg Amts Centrumsforening, der Sigurd Nes frå Seljord blei formann.⁶²

Skipingsmøtet til Centrum blei avslutta med å vedtaka ei innbyding til å vera med på å reise ein kristeleg folkehøgskule og lærarskule på Notodden. Skulen på Notodden blei

meir av ein suksess enn opphavet sitt. Denne får nærare omtale hjå Agøy.

Eit anna tiltak centrumsmennene engasjerte seg i, var å skaffe seg avis. Dei fekk overtaka namnet, og det som elles fanst att, av den gamle høgreavisa *Bratsberg Amtstidende*, som hadde blitt utkonkurrert av Mons Gjerløw i *Fremskridt*.⁶³

I laupet av eit par år kom det centrumsforeiningar i 15 valsokner i Bratsberg.⁶⁴ Men den organisasjonsbylgja som i starten hadde verka nokso imponerande, fjøra snøgt ut, og Centrum greidde ikkje å vinne Bratsberg for politikken sin. Partiet fekk ein god del røyster ved valmannsvala i 1894 og kommunevala i 1895, men med tida blei det drive over i armane på Høgre, noko som kom tydeleg fram i og med fellelistene ved valmannsvala i 1897.

VENSTRE OG ARBEIDARANE

Om dei gamle moderatane i Centrum ikkje vann fram, so fanst det fleire grupperingar som kunne truge partieinskapen. Det var arbeidarane og bondeopposisjonen. Både desse gruppene var so sterke og talrike at det var viktig for Venstre å roe dei ned og halde



LUDVIG CHRISTOPHERSEN (1855–1926)

Kjøpmannsson frå Øksnes i Vesterålen, Nordland. Cand.jur. i 1880, overrettssakfører i Kviteseid frå 1882. I 1883 skipa han Kviteseid Venstreforening, der han sidan var formann i mange år, han var ordførar i Kviteseid i fleire periodar i 1880- og 1890-åra, varamann til Stortinget for Bratsberg amt 1892–1900, nestformann i Bratsberg amts Venstreforening 1884–1896, formann 1896–1900, nestformann i Telefylkets Arbeidersamlag 1891–1892, politimeister i Skien 1900–1919, borgarmeister i Skien

frå 1919. Christophersen var ein drivande organisasjonsmann med uvanleg stor arbeidskapasitet. Han var ein god talar og føredragshaldar og deltok mykje i debattane, inntil han trekte seg frå aktiv politikk i 1900. I 1905 stod han likevel, som politimeister i Skien, fram som underskrivar av det republikanske landsoppropet.

Foto: Ragnvald Nyblin /
Avfotografert av Johannes Skarprud.

fast på dei. Me skal sjå nærare på dei bae og byrjar med arbeidarane.

Venstrefolk var fadrar og hjelpesmenn for oppbygginga av arbeidarforeiningar i amtet. I 1885 hadde partiet sytt for at røysterettsreglane blei endra, slik at arbeidarar som tente over ei viss årsinntekt, fekk røysterett. Det var om å gjera å draga til seg dei nye veljarane. Etter kvart skulle det ogso bli langt fleire slike, rekna dei med, etter di Venstre emna på ålmenn røysterett. Då var det viktig å få tak i dei som ville ha føremon av reforma.

Sumaren 1891 blei det starta ei amtsarbeidarforeining under namnet Telefylkets Arbeidersamlag. Initiativet hadde blitt teke hausten før av formannen i den nyskipa Ulefos og Omegn Arbeiderforening, men med på laget var ogso Ullmann og Christophersen. Dei sende ut brev til alle amtets venstrelag med spørsmål om dei ville hjelpe til med å starte opp arbeidarforeiningar i bygdene sine, og nokre av dei gjorde det.⁶⁵ Samlaget blei skipa med berre 6 medlemslag, men utetter 90-åra blei det fleire av dei. I 1897 var det 17 stykke, dei fleste i dei midtre og nedre delane av amtet.⁶⁶

Den fyrste formannen i arbeidarsamlaget blei journalisten Mikael Bie, som same året overtok som redaktør i *Varden*.⁶⁷

Telefylkets arbeidersamlag frå 1891 arbeidde både innanfor og ved sida av Venstre og fekk etter kvart innslag av medlemmer som var sosialdemokratar og sokna til DNA. For Venstre måtte det då bli ei målsetjing å føre ein slik politikk at arbeidarane ville slutte opp om partiet. Valprogrammet i 1891 gjekk inn for ålmenn røysterett, og frå same året kom ei rekkje sosiale reformer inn på arbeidsprogrammet.⁶⁸ Frå arbeidarsynsstad var kravet om ålmenn røysterett den viktigaste programposten og den fremste grunnen til å halde fast ved Venstre.

Amtsarbeidarsamlaget var venstredominert og frå starten med i den venstrepolitiske landssamskipnaden De forenede norske

arbeidersamfund.⁶⁹ Som nemnt blei redaktøren i *Varden* fyrste formannen. Med seg i styret hadde han Ludvig Christophersen og Nils Botnen. Botnen var lærar ved Ullmannskulen og formann både i venstrelaget og arbeidarlaget i Seljord. Jamvel om desse mennene høyrde til på den radikale fløya av Venstre, markerte dei ogso klår front mot sosialistane, fyrst og fremst var dei venstremenn. Med arbeidarorganisasjonen sikra dei Venstre ein sterk støttespelar, som hadde mange valrøyster til rådvelde.

Dei venstrelojale hadde makta i samlaget, men det var konkurranse med DNA i dei lokale arbeidarlaga. For å halde flest mogleg av gaukungane innanfor reirkanten måtte samlaget skjerpe vilkåra for å støtte Venstre. I 1897 stilte det krav om eigen representasjon på Stortinget, det kravde ein representant og ein varamann på Venstres valliste.⁷⁰

I amtsvenstreleiinga tok dei imot arbeidarkrava med forståing og velvilje, so viktig var det å halde fast på arbeidarane. Difor gjekk dei med på å skaffe rom på Stortinget for formannen i arbeidarsamlaget, snikkar Nils Skilbred frå Gjerpen.⁷¹ Landhandlar Olav Paalskaas frå Bø Arbeiderforening blei varamann.

Soleis greidde då partiet å halde på alliansen med arbeidarsamlaget og på røystene til dei fleste av arbeidarane. Alliansen stod ved lag til arbeidarsamlaget blei nedlagt i 1906.

BONDEOPPOSISJONEN

Mange bønder meinte det stod kleint til med økonomien i jordbruket, at staten burde gjera noko for å rette på dette, og at Venstre hadde gjort for lite. Sjølv sagt ville dei ha bønder på Stortinget.

Ein av dei sentrale i bondeopposisjonen var Gunnar Sem frå Gjerpen. Han var imot Venstres krav om ålmenn røysterett, men blei likevel verande i partiet. Han var ein sterk talsmann for landbrukssamvirke og synte ogso praktiske gjennomføringsevner på det



NILS GREGORIUSSEN SKILBRED (1860–1943)

Son til ein gardbrukar i Gjerpen. Etter å ha gått amtsskulen 1881/1882 livnærte han seg som bygningsmann. Åra 1886–1894 budde han i Skien. Frå 1894 forpakta han eit bruk på Frogner i heimbygda, eit bruk han kjøpte i 1908. Same året overtok han farsgarden Skjelbred. I Skien var han var formann i Skiens Arbeidersamfund 1891–1894 og medlem i bystyret 1888–1894. Sidan var han medlem i Gjerpen formannskap

1898–1920, formann i Telefylkets Arbeidersamlag 1894–1906, stortingsrepresentant for Bratsberg amt 1898–1906 og for valkrinsen Gjerpen 1910–1912. Møtte på Stortinget som varamann for Gunnar Knudsen i 1908–1909 og 1913–1920. Skilbred var republikanar i 1905 og underskrivar av det republikanske landsoppropet.

Foto: L. Szacinski / Stortingsarkivet.

omkvervet.⁷² Sumaren 1897 baud han inn til skiping av ei ny bondevenforeining, som skulle ha sitt eige politiske program, men denne planen rann ut i ingenting.

Slik gjekk det ogso med det nærskyldte prosjektet Peder Rinde sette i gang med seinare same året. Rinde var stortingsmann sidan 1876 og framstod alltid som jaabækianar. Frå 1892 gav han ut si eiga avis i Kristiania, *Nordmanden*, der han stendig argumenterte for offentleg sparsemd og lekmansskjønn. Han dreiv ein gard i Skåtøy og kalla seg bonde, men var mest forretningsmann.

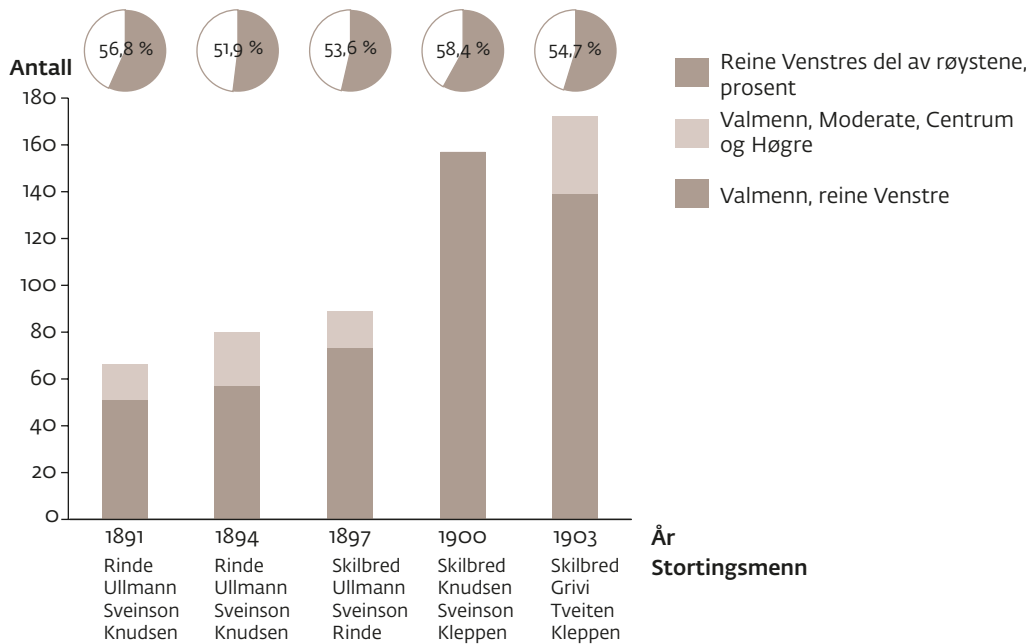
Til liks med Jaabæk hadde han gått inn for ålmenn røysterett sidan 1876, men i 1896 skilde han lag med partiet på det punktet og gjekk som den eine av to venstretingmenn imot eit framlegg om ålmenn røysterett ved kommuneval, som var framme då. Dette ville blitt vedteke, om ikkje Rinde, saman med Edvard Liljedahl, hadde brote med partilina og øydelagt heile opplegget.⁷³ Amtsvenstremøtet same året vedtok ein skarp avskyresolusjon mot Rindes svikefulle framferd, men denne disiplineringframstøyten tok han ikkje tungt.⁷⁴ Året etter lanserte han ein ny versjon av Gunnar Sems planar, rett nok i etterkant av stortingsvalet, der han

trass i konflikten året før som vanleg hadde fått attval.⁷⁵

Meininga var at det skulle skipast ei ny, riksomfattande bondevenforeining, som skulle arbeide politisk for å fremja bondeinteressene. I 1897 blei det ikkje noko, men sumaren 1900 prøva Rinde på nytt. Denne freistnaden blei køyrd av sporet i skipingsmøtet av Gunnar Knudsen og Bendik Taraldlien, som møtte fram for å sabotere. Dei skaffa seg fleirtal i møtet for at den nye foreininga skulle arbeide innanfor ramma av Venstre, om lag som ein parallell til arbeidarsamlaget.⁷⁶ Etter dette høyrer ein på lenge ikkje meir gjete henne, korkje på amts- eller rikspan. Ho fekk likevel eit liv etter dauden i valkrinsen Bamble frå 1906 og frametter.

Det reine Venstre fekk mellom 50 og 60 prosent av røystene ved alle vala i denne tidbolken. Det sterkaste venstrevalet var i 1900, det veikaste i 1894. I valmannskorpset var venstrefleirtalet heile vegen ovstort, i 1900 fekk partiet jamvel alle valmennene.

Ved valet i 1891 blei Thomesen kasta av di han med sine 74 år vart rekna for å vera for gamal.⁷⁷ Gunnar Knudsen overtok plassen hans.⁷⁸ Rinde, Ullmann og Sveinson fekk attval.⁷⁹



Venstre i val 1891–1903

I oppkøyringa mot valet i 1894 gjorde Peder Rinde ein framstøyt for å få Ullmann kasta som tingmann, tilsynelatande av di han hadde røysta for bygginga av Bergensbanen.⁸⁰ Helst var nok åtakket likevel mest grunna på personleg uvilje, og ullmanni-

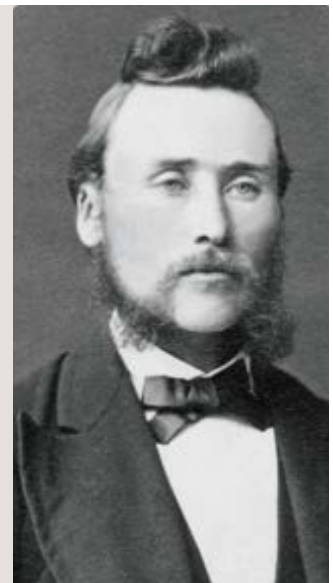
anarar gjekk til kvasse motåtak i bladspaltene. So «lidet ridderlig og nobel» som Rinde hadde vore i kampanjen sin mot Ullmann, burde han sjølv kastast, blei det hevda.⁸¹ Etter den til dels oppheita avisdebatten mellom rindianarar og ullmannianarar kunne

PEDER EILERTSEN RINDE (1844–1937)

Skipsreiarson frå Sannidal, gjekk Bratsberg Landbrugsskole på Mæla i 1863–1864. I 1873–1886 handelsstyrar og skipsreiar på Kiil ved Kragerø. Frå 1886 busett på garden Kalstad i Skåtøy, der han dreiv som gardbrukar skipsreiar og trelasthandlar. Aktiv polititar frå 1870 og frametter, ordførar i Sannidal 1871–1874 og i Skåtøy 1886–1902. Formann i Bratsberg amts Bondevenforening 1876–1883. Formann i Telefylkets skyttersamlag 1882–85. Stortingsmann for Bratsberg amt 1877–1900, for valkrinsen Bamble 1907–1918. Direktør i Kongeriget Norges Hypotekbank 1897–1911. I Hypotekbankens

historie skriv Alf Kaartvedt: «Peder Rinde var en typisk autodidakt med lett hode. Han hadde en teft av alt, men gikk sjelden i dybden. Det var ingen han foraktet mer enn akademikerne og deres boklærdom. Han foraktet også deres saklige, polerte argumentasjon. For det var et demagogisk drag i hans natur, som gjorde at han skar ut alle nyansene i de sakene han kjempet for, og vanligvis slo med storsleggen i debatten, grovt saltet og pepret med et uvo-rent – noen sa ukultivert – vidd.»

Foto: L. Szacinski / Stortingsarkivet.



det liggje an til ein hard konfrontasjon ved stortingsnominasjonen. Men det ville amtsvenstreleinga ikkje ha, for då kunne det vera fare for at b e sider tapa. Difor prøva *Varden* ein avleiingsman ver, der avisa i von om   unngå meir offentleg debatt om Ullmann og Rinde gav inntrykk av at det var Olav Sveinson som var mest aktuell for utskifting.⁸² Ein del spetakkel blei det likevel i Venstres nominasjonsmøte, men alle dei gamle tingmennene fekk attval, slik *Varden* og amtsvenstrestyret ynskte.

Valkampen i 1897 skilde seg ut frå alle dei tidlegare ved at den vanlege diskusjonen med personleg måling og veging av alle stortingsmannsemne denne venda heilt uteblei. Både bønder og arbeidarar hadde funne det best   liggje lågt i terrenget, og jamvel Rinde hadde inntil vidare stukke pipa i sekk.

At arbeidarane hadde hatt sitt eige nominasjonsmøte og der nominert Nils Skilbred, var offentleg kjent, men at amtsvenstrestyret hadde gått med på arbeidarkrava, var ikkje det.⁸³ Kven som i tilfelle skulle måtta vike sete for   gjeva rom for Skilbred, var heller ikkje kjent, og at det faktisk var Gunnar

Knudsen, kom som ei bombe, d  han kunn gjorde det tett f r valet.⁸⁴

Det har vore hevda at Knudsen trekte seg for   taka seg av forretningane sine.⁸⁵ Det kan nok ha passa han   få høve til dette, men forretningane hans var godt varetekne, og at han no meir enn før skulle sj  seg nøydd til   forsømme politikken for næringslivet, er ikkje lett   tru. Meir truleg er det at han la mest vekt på at Venstre ville vera tent med   etterkoma arbeidarkrava.

Heilt til i siste liten hadde dei fleste tenkt at alle dei fire sitjande representantane skulle få attval. Dei som var interesserte i   reise alternative framlegg, rakk ikkje   semjast om korleis dei skulle stille seg. D  valmennene byrja   diskutere bonderepresentantar, synte det seg at dei var so usamde om kven dei i tilfelle skulle gå inn for, at dei gav opp. Dermed kunne Skilbred samle stort fleirtal.⁸⁶

Som f r fortalt hadde både Gunnar Sem og Peder Rinde prøvd seg med   grunnleggje eit nytt bondevenparti i 1897, og Rinde gjorde ein ny freistnad sumaren 1900. Men då fekk amtsvenstreleinga «endelig nok af



TORGRIM MATHIASSON KLEPPEN (1849–1920)

Son av ein gardbrukar, lensmann og tidlegare stortingsmann og kom frå Kleppen i Sauland. Fr  1878 var han gardbrukar på Leine i same bygda. Attåt heimegarden åtte han farsgarden Kleppen og dertil  vre Natadal i Flatdal og Vindal i Seljord, og endå Tveitan i M lum. Dertil hadde han også ein bygard i Kristiania som heitte Bellevue. Kleppen var lensmann i Hjartdal 1878–1907 og overtok lensmannsombodet etter faren. Han var også initiativtakar til ei rekkje forretningstiltak, slik som Sauland Varelag, Hjartdal Sparebank, Sauland Meieri og Ysteri og  st-Telemarkens Automobilselskap. Han var også svært interes-

sert i feavl og var med på   få i stand dyrsku i Sauland, som vart halde  rleg fr  1875 til 1910. Frå 1900 var han direktør i Skien-Telemarkens dampskibsselskab. Han var med i heradsstyret i Hjartdal 1875–1910 og ordførar 1913–1919, styremedlem i Bratsberg amts Venstreforening 1896–1906, styremedlem i avisa *Varden* 1898–1906. Varamann til Stortinget fr  Bratsberg 1895–1900, fast representant 1901–1906. Han var republikanar i 1905, men gjekk ut or Venstre og inn i Samlingspartiet i 1906.

Foto: L. Szacinski / Stortingsarkivet.

GJERMUND NILSSON GRIVI (1867–1954)

Son av lensmannen i Bø, som også var gardbrukar. Cand.jur. 1891, sidan overrettssakfører i heimbygda til 1915, overtok farsgarden Grivi i 1894, sorenskrivar i Nedre Telemark og busett på Gvarv 1915–1935. Grunnla Bø Venstreforening i 1893, ordfører i Bø 1898–1915, varamann til Stortinget for Bratsberg amt 1900–1903, fast representant for amtet 1903–1906, for Aust-Telemark krins 1906–1918, for Telemark fylke 1922–1924 og 1928–1930. I 1905 var han republikanarar og ein markant motstandar

av Karlstad-forliket. Under striden om konsesjonslovene var han ein leiande talsmann mot at utanlandsk kapital skulle få makt og eigedom i landet. Han var også ein sterk pådrivar for å få jernbanen lagt om Bø, og ikkje direkte frå Gvarv til Lunde, strekninga blei sidan gjerne omtala som «Grivisvingen». Grivi var i heile si stortingstid ein aktiv stridsmann for målsaka.

Foto: L. Szacinski / Stortingsarkivet.



den Mands Intriger og Rævestreger», og gjekk inn for at Torgrim Kleppen måtte få stortingsplassen hans.⁸⁷ Kleppen var gardbrukar i Saudland, «ægte bonde», og soleis ein kandidat mange bønder lika. «Dermed vilde man også tage brodden av Rindebevægelsen», skreiv Gunnar Knudsen.⁸⁸

Det var ikkje berre Peder Rinde som kvarv frå Bratsberg-benken i 1900,⁸⁹ ogso Viggo Ullmann slutta. Frå hausten 1900 fekk han ei ekstraløyving frå Stortinget til folkehøgskuledrifta i Seljord, under den føresetnaden at han «efter udgangen af tingbolken 1898–1900 ofrede sig helt for sin skolegjerning». Dette hadde blitt vedteke alt i 1898, men hadde vore halde «underhaanden».⁹⁰ I byrjinga av juli 1900 offentliggjorde han difor eit ope brev til veljarane, der han sa ifrå seg attval.⁹¹ So frå hausten 1900 sette han då i gang med skularbeid i Seljord att, for ei stund. Men hausten 1901 blei amtmannsembetet i Bratsberg ledig, og Ullmann lét seg då utan stor motstand overtala til å søkje det.⁹² I februar 1902 fylgde utnemninga.

Når Ullmann hadde trekt seg og amtsstyret i Venstre hadde bestemt seg for at Rinde måtte få silkesnora, blei det to ledige plassar.

Torgrim Kleppen skulle ha den eine, det var på det reine, men kva med den andre? Sjølv sagt måtte Gunnar Knudsen inn att. Han hadde trekt seg til føremon for Nils Skilbred ved det føregåande valet, men no var det plass til dei bae.⁹³ På varamannslista fekk Gjermund Grivi og Ivar Tveiten dei to fyrste plassane. Grivi var overrettssakfører av yrke og ordfører i Bø, medan Tveiten var handelsstyrar og gardbrukar i Fyresdal.

Ogso i 1903 kom det til utskiftingar mellom Bratsberg-tingmennene.

Olav Sveinson blei kasta etter 20 års teneste og overtok i staden lensmannsstillinga i Seljord, som hadde blitt ledig i rett tid.⁹⁴ Ogso Gunnar Knudsen fekk avløyving. Det var av di han som statsråd etter gjeldande lov ikkje kunne veljast. Knudsen hadde kome med i regjeringa Steen våren 1901 og frå våren 1902 i regjeringa Blehr. Nye bratsbergrepresentantar blei Grivi og Tveiten, dei to varamennene frå 1900.

Valet i 1903 var godt for Venstre i Bratsberg, men eit stort tap på landsbasis, og Høgre overtok regjeringsmakta med Francis Hagerup som statsminister.



IVAR TVEITEN (1850-1934)

Gardbrukarson frå Fyresdal, seminareksamen Kviteseid i 1869, lærar i heimbygda 1869–1883, 1871–1899 var han formann og forretningsfører for Fyresdal Forbrugsforening og for Veum Forbrugsforening 1899–1902, kasserar i dampskipsreiarlaget Fyresdal 1884–99 og direktør i Fyresdal Sparebank 1895–1910, overtok farsgarden Tveiten i 1875, men kjøpte granegarden Brokke i 1889 og flytte dit. Denne garden dreiv han til 1922. Tveiten var valmann ved alle val 1885–1903, varamann til Stortinget for Bratsberg amt 1892–94 og 1900–1903 og møtte 1902–1903, medan Gunnar Knudsen var statsråd. I 1903 vart han stortingsmann for Bratsberg amt, i 1906–1918 for krinsen Vest-

Telemark og i 1919–24 for Telemark fylke. Han var parlamentarisk leiar for Venstre 1919–1920. Frå juli 1924 til mars 1926 var han kyrkje- og undervisningsminister i Mowinckels fyrste regjering. Der tok han tak i nynorskens plass i statstenesta og fekk sett igjennom at alle hadde rett til svar i eiga målform når dei skreiv til staten. Han stod også for godkjenninga av *Nynorsk salmebok*. Tveiten var republikanar i 1905, men fekk sidan eit meir positivt syn på monarkiet, noko som m.a. kom til uttrykk ved at han var med i ordensrådet for St. Olavs Orden i perioden 1919–1931.

Foto: Fotograf ukjend / Stortingsarkivet.

BRATSBERG-REPUBLICANARAR I 1905

Etter valet i 1903 sat Gunnar Knudsen heime til Christan Michelsen kalla han til finansminister i mars 1905. I oktober braut han ut or regjeringa av di han var republikanar og sterkt imot Michelsens ufråvikelege ynske om eit norsk monarki. Særleg mislika han dei metodane monarkistane bruka, som han oppfatta som juks. Og Knudsen var langt ifrå den einaste i amtet med slike meiningar.

Republikanarane i Bratsberg i 1905 utgjorde 41,1 prosent av dei som tok stilling ved folkerøystinga om statsforma, det var bortimot dobbelt so mange som i Noreg under eitt, der det var 22,1 prosent.

Det ymsa mykje frå den eine valsokna til det andre kor mange av veljarane som var republikanarar. Likevel kan ein skilje ut eit republikansk kjerneområde i Vest-Telemark med tillegg av Bø, Tinn, Gransherad og Jondalen. Området lenger ned mot kysten kunne sjå ut som eit tilsvarande monarkisk kjerneområde, men so finn ein merkeleg

mange republikanarar i Solum og Gjerpen, der dei utgjorde 51,5 og 49,8 prosent. Når det gjeld Solum, var det nok dei radikale industriarbeidarane på Skotfoss og ved Porsgrunds Porcelænsfabrik som gjorde utslaget, medan det for Gjerpens del er rimeleg å peike på Gunnar Knudsens personlege innverknad. I det heile var det samsvar mellom høge røystetal for Venstre og store flokkar med republikanarar. Der det var mange av den eine sorten, var det ogso mange av den andre. Soleis var det 47,2 prosent republikanarar i Skien.⁹⁵

90,0 prosent av dei røysteføre i Bratsberg deltok i kongevalrøystinga. Dette var nesten dobbelt so mange som ved stortingsvalet i 1903, der berre 47,2 prosent hadde engasjert seg. I absolutte tal var det 6327 nei-veljarar i 1905. I 1900, med ei valdeltaking på 71,1 prosent, var det 6482 i amtet som røysta på Venstre. Det kan då sjå ut som ei rimeleg gjeting at nesten alle venstreveljarane frå 1900 hadde late seg mobilisere til å røyste nei ved kongevalrøystinga i 1905.

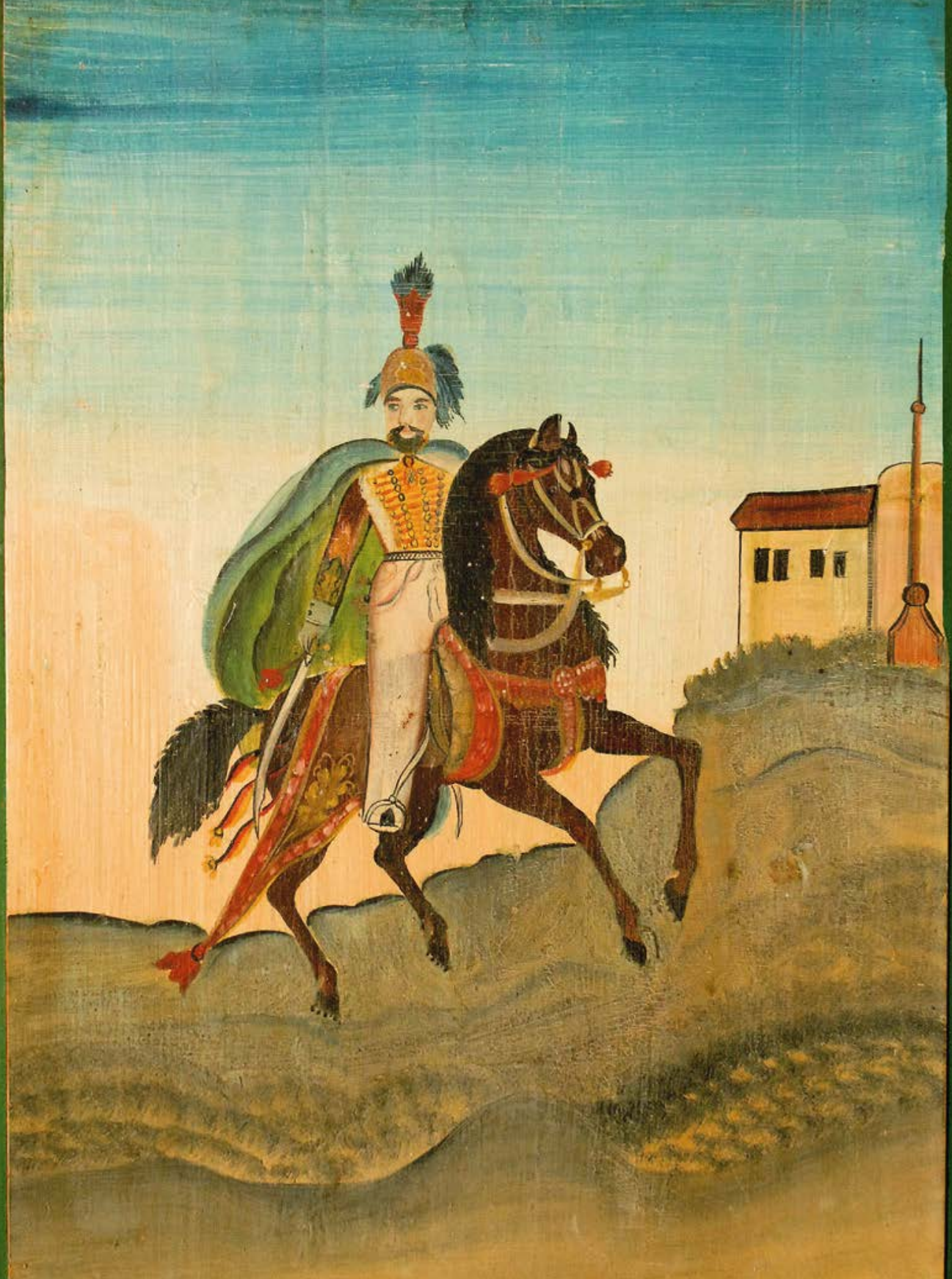
SLUTTORD

Innleiingsvis reiste eg spørsmålet om kvi- for Venstre i undersøkingsperioden stod so sterkt i Bratsberg amt. Det som utan vidare spring i augo, er at partiet greidde å halde kløyvingskreftene i sjakk, slik at dei fleste av både arbeidarane og bøndene blei verande innanfor venstrekoalisjonen.

For bøndenes del kan dette eit stykke på veg tilskrivast ein gamal, opposisjonell tradisjon, som gjekk mange hundreår attende og gjorde desse bøndene særskilt mottakelege for radikale synsmåtar.⁹⁶ Arbeidarane var derimot

gjennomgåande meir radikale enn Venstre og kunne berre trekkjast med gjennom velberrekna utporsjonering av politiske føremonar. Venstreleiarane i amtet tykkjest ha hatt ei heldig hand med dei taktiske disposisjonane sine, både i høve til bøndene og arbeidarane.

Ein grunn til dette var tvillaust at dei var flinke politikarar, ein annan at dei skaffa seg, og lukkast i å halde oppe, ei sterk partipresse, og ein tredje den store kontinuiteten i leiarskapen, som gjorde at dei same mennene hadde høve til å halde på det faste grepet sitt gjennom heile perioden. *



TELEMARK I DET NORSKE

Kunsten, språket, litteraturen

Olav Solberg

Sundag før marimesse 1584

Sundag før marimesse om hausten i det Herrens år 1584 hengde lagrettemennene Steinar Kjetilsson og Aslak Selleson segla sine under eit jordskiftebrev i Kviteseid. Brevet dei førte i pennen denne dagen, vart det siste vi kjenner på norsk skriftspråk, før dansk overtok. Dansk skriftspråk i Noreg hadde vore på jamn frammarsj sidan siste del av 1300-talet, men i nokre innlandsbygder heldt dei skriveføre stand, ikkje minst i Vest-Telemark.¹

Dette vesle dokumentet seier noko vesentleg om telemarkingane. Bondebrevet frå vestfylket vitnar om eit språkleg og kulturelt medvit og om ein kulturkonservativ ryggradsrefleks, som ikkje er avgrensa til 1500-talet, men som gjer seg sterkt gjeldande også seinare. Telemarkingane synest å ha vore særleg opptekne av språk og av kulturformer som byggjer på språket, og derfor må både den munnlege og den skrivne litteraturen få brei plass når telemarkskulturen på 1800-talet skal under lupa.

I eit fylke som Telemark er det ei spesiell utfordring å få fram samspelet mellom by- og bygdekultur. For det er ikkje slik at det eine er uavhengig av det andre. Tvert imot: Det som ved fyrste augnekast kan verke eineståande og særmerkt for eit lokalsamfunn aleine, viser seg nesten alltid å hengje saman med kulturformer i andre og gjerne større samfunn. Dette blir ekstra synleg i 1800-talssamanheng. Litt spissformulert kan vi seia at den norske nasjonen fann seg sjølv i denne perioden, etter at landet hadde vore styrt frå Danmark i 400 år. I denne prosessen, og i lys av romantikken og nasjonsbyggingsprosjektet, vart Telemark eit svært viktig fylke, noko vi skal sjå fleire døme på. Telemarkskulturen slik den vart utforma i dette hundreåret, har gjeve viktige bidrag til forståinga vår av *det norske*.

Likevel er det sjølvsagt ikkje slik at alt byrjar med 1800-talet. Bondebrevet frå Vest-Telemark illustrerer tvert imot kor viktige dei lange linene kan vera. For å forstå den kulturelle utviklinga på 1800-talet kjem eg derfor til å leggje vekt på røtene. Eg skriv om utviklinga av kunst- og kulturformer i det fylgjande, om folkediktinga og folkekunsten, om språket og om diktinga.

Rosemålinga i Telemark har mange røter, noko denne dørffyllinga av Thomas Øysteinsson Lurås frå Hvalen i Atrå er eit godt døme på. Truleg er det sultanen av Tyrkia eller keisaren av Russland vi ser, meiner Øystein Vesaas. Rosemålinga byggjer på rokokkostilen, men dei fremste rosemålarane lét seg også inspirere av andre kunstformer og motiv.

Illustrasjon: Veggmaleri av Olav Hansson / Sigmund Holte / Norsk industriarbeidermuseum

FOLKEDIKTING OG FOLKEKUNST

Jørgen Moe i Telemark i 1847

Sommaren 1847 var Jørgen Moe på stipendreise i Telemark for å samle folkedikting. Ein vakker sundagsmorgon i juli drog han «opad det pittoreske Bandaksvand» på jakt etter gode songarar og forteljarar. I reiserapporten skriv Moe:

Det er en besynderlig Kjendsgjerning, at denne Digtart [balladediktinga], der utvivlsomt af alle er den mest betydningsfulde, kun meget sparsomt forekommer i andre mig bekendte Egne af Norge. Thelemarken og navnlig de nordvestlige Trakter udgjøre det Strøg, hvor Kjæmpevisen endnu blomstrer i en rig, om end henblegnende Flor.²

Moe var ikkje aleine om å sjå det slik. Andre folkediktingssamlarar kom til same resultat: Telemark stod i ei særstilling når det galdt den gamle, munnlege fortelje- og songtradisjonen. Denne dominerande plassen har vore forklart på ymse vis. Det har vore hevda at Telemark, særleg dei vestlege bygdene, var isolerte frå omverda og ikkje fekk impulsar utanfrå. Dei som budde der oppe mellom fjella, fylgde ikkje med tida! Det har også vore sagt at den relativt jamne sosiale strukturen i telemarksbygdene skapte grobotn for dikting på heimleg mål: Sjølvmedvitne bønder dikta seg inn i hovud- og helteroller. Men jamvel om det kanskje kan vera noko i slike vurderingar, er dei for allmenne og upresise til å gi noka tilfredsstillande forklaring. Når telemarkingane var gode til å fortelja eventyr, syngje viser og spela hardingfele, var det fyrst og fremst fordi interessa for slike kunstformer stod sterkt hos dei. Telemarkingane hadde opparbeidd seg ein spesialkompetanse på dette området, kan vi seia. Vi skal ta eit raskt tilbakeblikk for å sjå på bakgrunnen for Jørgen Moe sine funn i Telemark sommaren 1847.

Dei litterære røtene

Telemark vart tidleg peika ut som eit område der den gamle norrøne kulturen hadde overvintra. Men lenge visste dei kondisjonerte lite om kva slags dikting som eigentleg fanst, og korleis denne diktinga hadde utvikla seg. Ein så interessert og kunnig mann som Henrik Wergeland skriv i eit brev (1840) til den svenske forfattarinna Frederika Bremer om «vor Fjeldpoesi, paa hvis Tilvær og Væsen jeg ikke mere tør sværge end paa Aandernes».³ Jørgen Moe trudde på si side at telemarksballadane ikkje var anna enn omsetjingar og omdiktingar av visene i Peder Syvs danske visebok, den såkalla *Kjæmpeviseboka* eller *Tohundreviseboka* (1695), som songglade telemarkingar hadde god kjennskap til. Snart vart Moe likevel klar over at så dårleg stod det ikkje til: Det fanst ei eiga *norsk* balladedikting, fyrst og fremst i Telemark.⁴

Då det gjekk opp for den kondisjonerte eliten at ein hadde å gjera med ein verkeleg gamal tradisjon, slo pendelen om. Ikkje minst som ledd i nasjons-



Det «pittoreske Bandaksvand» ved Dalen, slik Henrik Ibsen skildra vatn og landskap i ungdomen. Ibsen var svært interessert i teikning og måling. Som ung gut gjekk han på teikneskule i Skien, og i heimbyen fekk han rettleiing i oljemåling av landskapsmålaren Mikkel Mandt. Ibsen tok undervisning i teikne- og målarkunst i Bergen og Christiania, men frå tidleg i 1860-åra la han målarkunsten på hylla.

Illustrasjon: Henrik Ibsen / Telemark Museum

bygginga vart det viktig å understreke kor langt attende folkediktinga gjekk. Dess eldre røter, dess betre. Om «Draumkvedet» skriv såleis Landstad at det «upaatvivlelig naar op til Kristendommens første Aarhundreder i Norden». ⁵

Landstad var ikkje aleine om å ta hardt i, og sammlarane hadde rett i at folkediktingstradisjonen i Telemark var gamal, dvs. frå mellomalderen. Men dei tok for lett på tekst- og sjangerproblematikk. Jamvel om ein ballade eller eit eventyr inneheld gamle motiv, vil ikkje det nødvendigvis seia at sjangeren eller teksten har same høge alder, for motiv og einskildtrekk kan overførast og lånast. Det er nettopp eit kjennemerke ved folkediktinga at det skjer til-dikting og omdikting. For folkedikting er i prinsippet ei munnleg dikting, jamvel om skrift har spela ei viss rolle som støtte for det munnlege. ⁶

Den gamle folkediktingstradisjonen – og det var særleg den sammlarane på 1800-talet konsentrerte seg om – byggjer på mellomalderdikting av ulike slag. «Draumkvedet» har såleis viktige føresetnader i *Duggals leizla* [Duggals ekstase, åndelege bortrykking: *Tundalsvisjon*], ei forteljing som vart omsett frå latin til norrønt på 1200-talet. Visjonen handlar om ein irsk riddar som fell i svevn, mens sjela hans blir ført gjennom dødsskuggens dal. Den som ein gong på 1300-talet dikta «Draumkvedet», om nå vedkomande var telemarking eller ikkje, har etter alt å døme kjent til *Duggals leizla* og andre visjonar. ⁷ Eddadiktet «Trymskvida» ligg til grunn for den burlesk-komiske kjempevisa «Torekall». «Bendik og Årolilja» inneheld lån frå kjærleiksforteljinga *Tristrams saga ok Ísondar*, dvs. *Tristan og Isolde*, som vart omsett frå fransk til norrønt på 1220-talet. «Roland og Magnus kongen» som seljordingen Lavrans Gunleiksson Groven hadde nedskriven i ei heimelaga visebok, byggjer på forteljingane om Karl den store, forteljingar som står i *Karlamagnús saga*.

I den telemarkske eventyrtradisjonen finst ei mengd motiv som spring ut av europeisk riddardikting, ikkje minst henta frå den franske 1100-talsdikta- ren Chrétien de Troyes' omsette soger, det magiske sverdet, trylle- og styrke- drikken, svevndrikken, skipet som går av seg sjølv like godt på land som på vatn, draken og drakedreparen, striden mot trollet, den vakre prinsessa, den undervurderte einstøingen som grev i oska, men som likevel lykkast til slutt. I folketradisjonen har slike og ei mengd andre motiv blitt tilpassa det telemark- ske bondesamfunnet: Eventyrkongen er eigentleg storbonden med hundrevis av dalar på kistebotnen, medan prinsessa er den bortskjemde og snørrhovne gardjenta. Og i riddarhelten kjenner vi igjen Oskefisen, husmannssoenen frå den grå og stusslege plassen borti baklia.

Folkediktingsammlarane

Den fyrste norske sammlaren var presten Andreas Faye, med segnsamlinga *Norske Sagn* (1833). I nyopplaget (1844) heitte boka *Norske Folke-Sagn*, ein tittel som programmatisk sette folket i sentrum. Fayes segnsamling inneheldt noko stoff frå Telemark, bl. a. ei forteljing om «Stormanna-Dauen i Øvre-Thelemarken»



Olea Styhr Crøger vart fødd i Heddal men levde mesteparten av livet som ugift lærar i Seljord. Her byrja ho å samle folkeviser og stev, men fekk ingen til å trykkje manuskriptet ho gjorde ferdig (1842). Etter mykje fram og attende vart det til at Crøgers samlingar gjekk inn i Landstads folkevisebok, noko Landstad nemner i forordet til *Norske Folkeviser*. Det finst ikkje samtidsportrett av Olea Crøger. Statuen av henne og ein tenkt tradisjonsberar står ved prestegarden i Heddal.

Kunstnar: Tore Bjørn Skjølsvik (1982) / Foto: Olav Solberg

og ei anna om «Skiens Oprindelse». Men det meste av materialet Faye la fram, hadde han fått av andre, eller det var henta frå skriftlege kjelder. Med andre ord var han ingen samlar i den tydinga ordet kom til å få, ein person som sjølv aktivt oppsøker forteljarar og songarar, gjer seg kjend med dei som fortel og syng, og held til i miljøet i lengre tid.

Samlarar i denne tydinga var derimot Olea Crøger (1801–1855) og Magnus Brostrup Landstad (1802–1880). Olea Crøger var prestedotter frå Heddal. Som vaksen kom ho til Kviteseid, der ho arbeidde som musikk- og songlærar ved lærarseminaret i bygda, og ho vart huslærar hos futen Florentz. Seinare fekk ho same stilling hos Landstad i Seljord.⁸ Landstad hadde fyrst vore prest i Kviteseid, men overtok i 1839 sokneprestembetet i Seljord etter faren. Crøger og Landstad hadde såleis gjennom oppvekst og bakgrunn fyrstehands kjennskap til Bygde-Telemark, og dei stod i eit nært tilhøve til songarar og forteljarar. Problemet deira var at dei begge var amatørar, i den meining at dei mangla språkleg, musikkfagleg og folkloristisk kompetanse når det galdt tilrettelegging og utgjeving av folkediktingsstoff.

Dette såg Jørgen Moe. Etter eventyrutgjevinga som han og Peter Chr. Asbjørnsen hadde hatt slik suksess med, fekk Moe ambisjonar om å gje ut dei norske folkevisene, og dei var fyrst og fremst å finne i Telemark. Men Crøger og Landstad hadde kome i gang før han. I 1842 hadde Crøger gjort klar ei stev- og visesamling, og ho tok kontakt med boktrykkar Peter Malling i Christiania. Malling sende manuskriptet hennar til Moe for at han skulle sjå gjennom



Rikard Berge vart fødd på Rauland og voks opp i eit miljø som var rikt på folketradisjonar. I mange år arbeidde han som styrar ved Fylkesmuseet for Telemark og Grenland. Som ung mann byrja han å samle folketradisjon i Telemarks-bygdene, og dei store samlingane hans kom til å danne grunnlaget for mange av dei vitskaplege verka han gav ut. Nokre av dei er blitt klassikarar, som *Norsk sogukunst* (1924) og *Norskt bondesylv* (1925). Rikard Berge var gift med målarinna Johanna Bugge, dotter til Sophus Bugge.
Foto: Fotograf ukjend / Telemark Museum

det. Tida gjekk, og Olea Crøger høyrde ikkje noko meir frå dei to karane, og så vidt vi kjenner til fekk ho aldri manuskriptet tilbake. I staden prøvde Moe å få Landstad til å trekkje sitt utgjevingsprosjekt, noko Landstad ikkje ville gå med på.⁹ Dermed vart det Landstad som kom til å gje ut den store folkeviseseboka på 1800-talet: *Norske Folkeviser* (1853). I denne boka representerer Olea Crøgers materiale om lag ein tredel. Landstad nemner henne i forordet, også fordi ho hadde mykje av æra for musikkvedlegget.

I attgjevinga av visene fekk Landstad eit problem. Korleis skulle den munnlege tradisjonen sjå ut på trykk? Han kom til at det ville vera uråd å skrive språket slik det vart uttala, for ved «den runde og blöde Udtale, som her finder Sted [...] vilde kjendte Ord ofte blive ganske ukjendelige, og det Hele faa et utækkeligt, for ei at sige barbarisk Udseende».¹⁰ I staden valde han, i samråd med P. A. Munch, ei gamalvoren språkform som kunne minne om norrønt. Landstad meinte at visespråket skulle nærme seg «vort gode, gamle Modersmaal».¹¹ Ivar Aasen, som også var inne i biletet som rådgjevar, rådde Landstad ifrå denne framgangsmåten, ikkje minst av respekt for songarane og tradisjonen. Men det vart som Landstad ynskte, jf. fyrste strofe av «Draumkvedet», med det norrøne skriftteiknet ð og aksentar over lange vokalar:

*Vil du meg lyða, eg kveða full kan,
um einkvan nýtan drengin,
alt um han Olaf Ástason,
som heve sovið sá lengi.*¹²

Same året som *Norske Folkeviser* såg dagens lys, gav Svend Grundtvig ut fyrste bandet av *Danmarks gamle Folkeviser*. Dette var ei vitskapleg utgåve som bygde på nye edisjonsfilologiske prinsipp: Tekstvariantar av same vise skulle ikkje lenger arbeidast saman til ei form, og det skulle ikkje tuklast med språket. Det som utgjevarane hadde føre seg av materiale, skulle gjevast ut slik det var, anten det var gammalt arkivstoff eller nyoppskriven, munnleg tradisjon. Her måtte Landstads visesamling nødvendigvis falle gjennom. Boka verka som ein raud klut ikkje berre på Grundtvig, men også på den unge og talentfulle Sophus Bugge (1833–1907). Bugge tok kontakt med Grundtvig og sette seg som mål sjølv å gje ut ei visesamling. Det gjorde han alt i 1858, med *Gamle norske Folkeviser*. Boka inneheld rett nok ikkje meir enn 30 viser, men var vitskapleg redigert og slik sett på eit anna nivå enn Landstads visebok.

I forordet kommenterer Bugge arbeidet sitt på ein måte som gjer det klart at han skriv i direkte opposisjon til Landstad:

Jeg har ikke ved egne Tilsætninger udfyldt Huller; jeg har ikke, uden udtrykkelig at angive det, rettet formentlige Feil og forvanskede Udtryk; jeg har ikke

sammensmeltet til én Form forskjellige Optegnelser af samme Vise [...] endelig har jeg ikke villet gjennemføre overalt én normal Sprogform.¹³

Frå 1850 og utetter drog Bugge på sju lange reiser til Telemark for å skrive opp balladetradisjon. Skeptisk til Landstad som han var, bar han alltid med seg eit eksemplar av *Norske Folkeviser* i ryggsekken for å gå forgjengaren etter i saumane. Bugge oppsøkte til dels dei same songarane som Landstad og Crøger, men han fann også fram til mange songarar som dei ikkje hadde vore i kontakt med. Bugges innsats var heilt avgjerande. Det er Bugge som har skrive opp dei fleste telemarksballadane, og det er han som har ført dei beste oppskriftene i pennen.

Balladetradisjonen i Telemark er eineståande, men også når det gjeld eventyr, står fylket i ei særstilling. Det finst om lag 2000 eventyroppskrifter frå Telemark, etter samlarar som Moltke Moe, Knut Loupedalen, Hans Ross og Sophus Bugge. Og ikkje minst etter Rikard Berge (1881–1969). Berge står aleine bak 800 oppskrifter.¹⁴ Han voks opp på Rauland, i ei slekt med rik fortelje- og songtradisjon, og byrja tidleg å skrive ned tradisjonsstoff. I mange år var Berge styrar av Fylkesmuseet for Telemark og Grenland. Rikard Berge var ein svært flittig tradisjonssamlar med omfattande lokalkunnskap og gav ut ei lang rad fagbøker og artiklar om eldre telemarkskultur.

Forteljarar og songarar

1800-talssammlarane brydde seg jamt over ikkje stort om forteljarane og songarane. Hovudgrunnen var at dei som song og fortalde, ikkje vart vurderte som individuelle utøvarar av folkekunst, men som representantar for eit diktande kollektiv: Det var «folkeånda» i romantisk tyding som kom til uttrykk. Lindeman formulerer dette synet i klartekst når han skriv at det «maa ansees som uvæsentligt enten Meddeleren, Foresyngeren hedder Per eller Paal, naar kun Melodien kan erkjendes for korrekt og fra Folkemunden, thi Folkemelodierne ere et commune bonum, en Folke-Ejendom».¹⁵ I tillegg kom at den sosiale og kulturelle avstanden mellom samlar og tradisjonsberar kunne kjennast stor. Sammlarane var prestar eller andre kondisjonerte, gjerne med akademisk utdanning, og dei skreiv dansk og tala dansk-norsk. Dei som song og fortalde, hørde hovudsakleg heime i ein munnleg-norsk tradisjon, jamvel om fleire både var lese- og skrivekunnige og hadde ein viss tilgang til bøker.

Vi skulle ynskt at sammlarane på 1800-talet systematisk hadde spurt songarar og forteljarar ut om personleg, sosial og økonomisk bakgrunn, skulegang, slektstilhøve, kven dei hadde lært av, i kva samanhengar dei gjorde bruk av song- og forteljekunsten, alt slikt som moderne feltarbeidarar spør om. Ein av dei sammlarane som interesserte seg mest for tradisjonsberarane som menneske, var Rikard Berge. Han kjende miljøet frå innsida og solidarisererte seg i stor grad med dei som song og fortalde. Dette ser vi i Berges portrett av Olav

Olav Sondresson Tjønnsstaul vart fødd i Seljord, men levde mesteparten av livet på husmannsplassen Tjønnsstaul i Åsgrend i Kviteseid. Han var ein framstående eventyrforteljar, kreativ og med stor innlevingssevne. Knut Loupedalen, Rikard Berge og Lavrans Rui skreiv opp tradisjonen etter Olav Sondresson Tjønnsstaul. Dessutan var han ein god spelemann og lærte spel etter Leiv Sandsdalen. Fotografiet frå 1880-åra viser Olav Sondresson Tjønnsstaul med kona Margjit og dottera Ingebjørg.

Foto: Fotograf ukjend / Kviteseid Historielag





Ifylgje folketrua kan nykken skapa seg om til ein vakker, kvit hest for å lokke menneske til seg. Menneska set seg på hesteryggen og er dermed fortapte, for nykken trekkjer dei med seg ned i vatnet. I pastellmaleriet *Nøkken* har Theodor Kittelsen gjort bruk av dei gamle førestillingane om det farlege vassvettet, og frå folkediktinga henta Ibsen, Vinje og andre telemarksdiktarar inspirasjon til sine egne forfattarskap.

Illustrasjon: Nøkken som hvit hest av Theodor Kittelsen / Blaafarveværket

Sondresson Tjønnsstaul (1848–1910), som førte eventyrtradisjonen vidare etter mormor si, Anne Olsdotter Golid. Den gamle spelemannen og forteljaren er dødssjuk, men sender bod til Berge om at han må koma og få med seg det siste han minnest. Berge kjem, og skriv seinare: «Nokre dagar etter fekk eg spyrja at Olav Tjønnsstaul hadde stigi inn i den heimen som for honom var gullslotte austan-for sol og aatte baade livsens tre og epli for ævleg ungdom.»¹⁶

Kven var eigentleg dei som bar fram den uvanleg rike song- og forteljings-tradisjonen i Telemark på 1800-talet? Som menneske var dei sjølvstekt ulike, men dei hadde likevel noko felles i det ytre. Fleirtalet var fattigfolk, husmenn, tenestefolk, innerstar og ikkje sjeldan legdslemer. Folk som hadde pengar, tok etter kvart meir del i bokkulturen. Dette var ei utvikling som skaut fart på 1800-talet, for tidlegare hadde den gamle song- og forteljingskunsten vore meir utbreidd også blant bøndene. Husmennene var sjølvstekt også same slags folk som bøndene, yngre søner og døtrer som ikkje hadde nokon gard å overta.

Noko anna som fell i auga, er at dei beste songarane og forteljarane var kunstnarar på høgt nivå. Mange i bygdesamfunnet kunne nok gje til beste ein

visestubb eller fortelje ei skrøne, men å syngje ein lang og kunstferdig melomalderballade eller seia fram eit undereventyr med innleving og dramatisk snert, var ein kunst for dei få. Like eins det å halde tradisjonen fast i minnet. Denne typen kunnskap gjekk i arv. Døtrer og søner lærte av foreldre og beste-foreldre og andre nærskylde. Eit godt døme på ei ætt der balladesong var ein spesialitet, er «Ståleætta» frå Lårdal. Denne ætta kan vi fylgje frå stamfaren Ståle Trondsson, som vart fødd eit tiår eller så inn på 1700-talet, og fram til den siste store songaren, Gunhild Stålesdotter Sagahaugen, som døydd i 1922.¹⁷

Lårdal ligg ved Bandak, og balladetradisjonen i Ståleætta må vurderast i lys av denne plasseringa. Bandak og andre større vatn var effektive kommunikasjonsårer i ei tid med dårlege vegar. Frå Lårdal spreidde Ståleætt-tradisjonen seg til andre bygder ved vassdraget, såleis til Kviteseid. Her skreiv Torleiv Hannaas opp balladar etter Hæge Ansteinsdotter Kilan/Findreng (1827–1919). Han seier at Hæge syng og fortel «med liv og farge, so det er grandt å skyna at visorne hev magt yver henne [...]. Hæge hev livt i fatigdom frå ho var ung, og so hev ho letta tilværet med visekveding».¹⁸

Kor mange var det som fortalde eventyr og song viser i Telemark på 1800-talet? Heilt sikkert kan vi sjølv sagt ikkje vita dette. Men det er registrert bortimot 450 balladesongarar i telemarksbygdene, dei fleste frå Seljord, Kviteseid, Lårdal, Mo og Fyresdal.¹⁹ Balladen er ei krevjande kunstform og kan slik jamførast med eventyrforteljing. Kanskje kan vi rekne med at tilsvarande mange fortalde eventyr?

Hannaas skriv at Hæge Ansteinsdotter song viser for å «letta tilværet». Det har nok også funnest andre grunnar til at folk song og fortalde. Skjemteviser og skjemteeventyr vart ofte brukte til å gjera narr av dei lokale makthavarane, bygdekaksen, lensmannen, presten, futen og skrivaren. Desse karane bestemte nok mykje i det verkelege livet, men i diktinga fekk dei gjennomgå. Elles har fleire oppskrivarar peika på at forteljarane og songarane levde seg inn i stoffet svært intenst. Bygdehistorikaren Ketil Kvaale skriv om songaren Eivind Talleivsson Auversækre (1835–1939) frå Høydalsmo at han var med for fullt i det han song: «Eg veit 'kje nokon som livde meir med i det han song enn Eivind. Han kunde graate naar han song visa om «Alv ligge sjuk» [...]. For honom var forteljingi i visa full røyndom».²⁰ Rikard Berge seier liknande ting om mange av dei han skreiv opp etter. Truleg er denne intense innlevinga i stoffet ein viktig grunn til at den gamle forteljings- og songtradisjonen levde så lenge. Dermed vart forteljingane aktualiserte på nytt og på nytt og fekk på den måten livets rett.

Så edelt malm: Sylvsmedkunsten

I ei av Johannes Skars segnoppskrifter blir det fortalt om ein mann frå Sauherad som har sett seg i så stor gjeld at han held på å miste garden. Som siste utveg dreg han til Kongsberg for å freiste å skaffe seg pengar, og på Meheia



Moltke Moe var son av Jørgen Moe. Eigentleg var det meininga at han skulle studere teologi og bli prest som faren, men snart forstod han at han måtte bli folkeminnesamlar. Som ung mann drog Moe på fleire lange innsamlingsreiser i Telemark, ikkje minst i Bøherad. Her skreiv han bl.a. opp eventyr og viser etter Liv Nirisdatter Bratterud. Liv Nirisdatter var gardjente og arva nedre Tveiten etter foreldra, men mannen ho var så uheldig å gifte seg med, drakk opp garden. Liv og døtrene hamna på husmannsplassen Bratterud, mens bøheringane skillinga saman til amerikabillett for den drikkfeldige ektemannen.

Foto: Halvor Skogen, Gunvorskås, Bø / Nasjonalbiblioteket

møter han ein framandkar. Dei kjem i snakk, og sauheringen fortel om knipa han er komen i. Han blir beden med heim til den framande og kjem til ein drusteleg gard midt i tjukke skogen. Der får han god mat og drikke, og husly. Dagen etter blir han teken med inn i eit løynderom:

Men då vart han forstøkt; der var ein sylvstuve so stor at det var yver ritet – han var tvo famnar kringum. «De e denni stuvn dei grev etter røtann’ av på Kongsberg», sa karen; «men den ska dei alli finne,» sa han. So hogg han av eit herlegt stykkje og flidde mannen [...]. So tok mannen heim, og då han hadde so løyst garden og greidt all si skuld, hadde han etter ein medel med sylv so stor, at han livde overs vel alle sine dagar.²¹

Denne vesle forteljinga illustrerer korleis mange tenkte om sylv i det gamle samfunnet. For det fyrste stod sylv for rikdom og lykke: Det var eit edelt malm som gav tryggleik for eigaren. Dessutan hadde sylv magisk kraft. Då Ringebubonden Berdon Segalstad gjorde klar børsa si i slaget ved Kringen for å få has på den skotske offiseren George Sinclair, togg han ein sylvknapp og ladde med. Så sikta han og skaut, og skotten fall.

Sylv, sylvsmykke, edelt metall og edle steinar var nært knytte til trua på dei underjordiske. Huldrefolket hadde sine eigne meistersmedar, og dei smidde huldresylv. Slikt sylv, som var ekstra forseggjort og praktfullt, kunne av og til hamne i menneskehender. Klevarsegna frå Sauherad fortel om ei trulova jente som sit på setra, og som ikkje får vera i fred for ein innpåsliten tussefriar. Det går så langt at tussane steller i stand til bryllaup og diskar opp med alt det vakre sylvet sitt. Men då dukkar festarmannen til jenta opp, og når han fyrer av geværet over døra, må tussane ut. Sylvet får dei ikkje med seg, så det blir verande på Klevar.²²

Segna minner oss endeleg om kor viktige gruvene på Kongsberg var som sylvleverandør. Kongsberg Sølververk vart skipa i 1623. Kongen i København hadde einerett til sylvet, men både kunsthandverkarar og bønder greidde å smugle ut ein god del til eige bruk: «Der vart muta undan eller stoli sylv i store mengder; de er noko so aalkjent at baade fraasegn, kongebod og rettsaktir kappast um aa fortelja de», skriv Rikard Berge.²³ Sidan kongen brukte sylvet til å finansiere krig, mens sylvsmedane laga vakre syljer, kunstferdige drikkebeger og ølkrus, vinkanner, døypefat, lysestakar og mangt anna fint, må vi kunne seia at smuglinga hadde sine positive sider.

Sylvsmednæringa var strengt regulert. For det fyrste stiltest det krav om at sylvet skulle vera reint: 13½-lødig. Dette innebar at det 16-lødige og reine sylvet kunne blandast opp med 2½ lodd anna metall, helst kopar. Ein såkalla «guardein» [vaktar] hadde som oppgåve å kontrollere at sylvet hadde godkjend reinleik. Verksemda var organisert i laug, og for å kunne drive eigen verkstad måtte sylvsmedane ta borgarskap i ein by og bu der. Ikkje før i 1780-åra

Kongsberg Sølververk vart etablert av Christian 4. og var med nokre avbrot i drift heilt til 1950-åra. Den eldste gruvedrifta gjekk føre seg ved såkalla *fyrsetjing* og ved hamar og meisel. Frå slutten av 1600-talet vart krut brukt for å sprengje fjellet. Kunstmålaren Johannes Flintoe har laga dette gouache-måleriet med motiv frå Kongens gruve. Kongsberg-sylvet var avgjerande som råvare for sylvsmedane i Telemark.

Illustrasjon frå Kongsberg Sølververk av Johannes Flintoe/
Nasjonalmuseet



kom det endringar i denne regelen. Men sjølve laugsordninga varte til 1839 då handverkslova vart innført.²⁴

Lovverket skilde mellom by- og bondesyylv. I praksis var likevel ikkje skiljet så strengt som reguleringa la opp til, for mange sylvsmedar heldt ikkje til i byane som dei skulle, men i ei eller anna bygd i nærleiken. Truleg kom det for ein del av at det ikkje var stor nok omsetning i byane, og sylvsmedane trong derfor større marknad. Enkelte sylvsmedar drog dessutan på handelsferder med varene sine.

Ei av dei kjende sylvsmedættene i Telemark med røter attende til 1700-talet og lenger er Mandt-ætta. Den fyrste smeden vi høyrer om, er Mikkel Mandt. Etter alt å døme var han ein tysk innvandrar, som saman med kone og barn slo seg ned i Kristiansand, der han dreiv verksemda si. Men i 1722 finn vi han i Skien der han skaffa seg borgarbrev og er registrert som sylvsmed og urmakar. Truleg har ikkje Mikkel Mandt halde til i sjølve byen, for nokre av barna hans vart fødte i Brevik, Gjerpen og Solum. Kring 1730 flytte så Mikkel Mandt og huslyden til Vinje, og om han var bysmed i byrjinga, må han heretter reknast som bondesyylvsmed.²⁵

Av sønene til Mikkel Mandt og kona hans, Else Resen, er Engelbret Resen Mandt (1721–1781) utvilsamt den som gjorde mest av seg, og det ikkje berre som sylvsmed. Han lærde grunnlaget i faget av faren, men i 1730-åra vart han sett i lære hos Kragerø-sylvsmeden Ole Olsen. Olsen var ein framifrå handverkar og gjorde det godt økonomisk, i alle fall i byrjinga av karrieren. To drikke- og vinkanner frå 1708 vitnar om godt handlag.²⁶ Då Olsen døydde, gifte Engelbret Resen Mandt seg med enka, som var 19 år eldre enn han, og overtok med henne verkstad og kundekrins. Men han måtte også ta over ansvaret for gjeld og panteobligasjonar, for det hadde gått til atters med sylvsmed Olsen på eldre dagar.

Engelbret heldt ut i tjue år med sylvsmedenka. Då kom han vel til at nok fekk vera nok, og rømde frå både henne og verkstaden. Han lét rett og slett vera å koma attende frå ei av handelsreisene sine. Slegtningane i Øvre Telemark trudde nokon hadde slege han i hel ein stad i utlandet, og rykte inn ei etterlysing i *Berlingske Tidende*. Men i Kragerø har dei hatt sine mistankar om at syndaren levde i beste velgåande. Det gjorde han då også, for i 1773 tok han borgarbrev i København, ikkje som sylvsmed, men som brennevinsbrennar og som trulova mann.²⁷ Og ikkje minst skreiv han under namnet Engelbret Michaelsen den topografiske skildringa *Historisk Beskrivelse over Øvre Tellemarken* (1777) og sende den til arveprinsen i von om at manuskriptet ville bli trykt og gjeve ut. Det skjedde likevel ikkje – då. Fleire av Engelbret Mandts arbeid er kjende, bl.a. skeier og drikkebeger.²⁸

Rasmus Mandt/Midjås (1731–1813), ein av dei yngre brørne til Engelbret, skal ha vore «den som arbeidde ætti fram».²⁹ Det gjorde han ved å drive gards- og skogsarbeid om dagen og stå i sylvsimia om nettene, i mange år. Så vart

han også ein rik mann. Han skaffa seg læregutar som førte Mandt-tradisjonen vidare. Frå nyare tid er nok Eivind Tveiten (1891–1976) den mest kjende sylvsmeden i Mandt-ætta. Han var spesialist på draktsylv, syljer, halsringar, spenne, maler, knappar, brurelad, stølebelte [belte med «støler» = sylvplater] og knivslirer.³⁰ Eivind Tveiten og kona hans Hæge kjøpte i si tid dei to Vindlaus-gardane i Eidsborg og gav til Lårdal kommune, der Vest-Telemark Museum står i dag.

Det heiter i Rikard Berges store sylvbok *Norskt Bondesylv*, at Telemark har «skapt den rikaste bondesylvsmedkunsti i Noreg, og lagt serleg elsk paa klædebunadsylve».³¹ Av alle dei praktfulle draktsmykke sylvsmedane i Telemark har laga frå 1700-talet og frametter, står kanskje *bolesylja* fremst. Det er eit gamalt smykke med røter attende til mellomalderen. Det karakteristiske ligg i nemninga *bole*, som i eldre målføre tyder ein kul, eller – som Aasen skriv – ei «Forhøining som ligner en Boble». Bolene – fem eller seks – er feste i ein krins på sylvplata, botnen i sylja. Av bolesyljer finst det fleire typar, men mange vil nok halde ein knapp på filigransbolesylja. Filigran [av lat. *filium* = tråd] var europeisk toppmote på 1700-talet. Det var Mandt-sylvsmedane, saman med smedane i ætta etter Kviteseid-sylvsmeden Jens Erland (1677–1764), som la grunnen til filigranskunsten i Telemark.³²

Bolesylja har ei avrunda, nærmast klassisk form som ikkje så lett lét seg vidareutvikle. Ein av dei fremste sylvsmedane i Bø, Andres Krosshaug (1849–1928) laga likevel filigransbolesyljer i meir moderne utforming. Krosshaug hadde studert sylvsmedkunst i Kristiania og København. I Kristiania gjekk han i lære hos Jacob Tostrup, som spela ei sentral rolle i fornyinga av norsk sylvsmedkunst.

Rokokko på norsk, rosemålinga

I Telemark som andre stader blir den «klassiske» rosemålingstida definert som perioden frå kring midten av 1700-talet til noko over midten av 1800-talet. Denne tida fell saman med at rokokkostilen gjorde seg gjeldande her til lands. Som mange andre nyovringar på 1700-talet er nemninga *rokokko* fransk, og assosierer til eleganse, forfining, stilisering og asymmetri. Rokokkopåverknaden avgrensar seg ikkje til kunst i streng meining, men kjem også til uttrykk i byggjeskikk, møbelmotar og klesdrakter. Dei nye impulsane slo tidlegast rot i byar og bynære strøk og varte lenge, «helt frem til 1850-årene var rokokkoens knebukser å se i Eidanger, fortelles det. Halsbind og silketørkle hørte også til denne moten.»³³

Det vart likevel ikkje Skien eller Porsgrunn, men Kongsberg, som kom til å bli den viktigaste innfallsporren for rosemåling i rokokkostil i Telemark. Grunnen var særleg Kongsberg kyrkje som stod ferdig i 1761, og som fekk sterkt preg av rokokko. «Dette storslegne kyrkjeinteriøret er halde for å vera rokokkoens hovudarbeid i Norge.»³⁴ Det gjekk ikkje lang tid før bygdemålarane i



Syljer, maler og fingerring av sylv høyrer naturleg saman med beltestakken, som særleg er knytt til Midt-Telemark.

Foto: Jan Petter Lynau / VG / NTB Scanpix

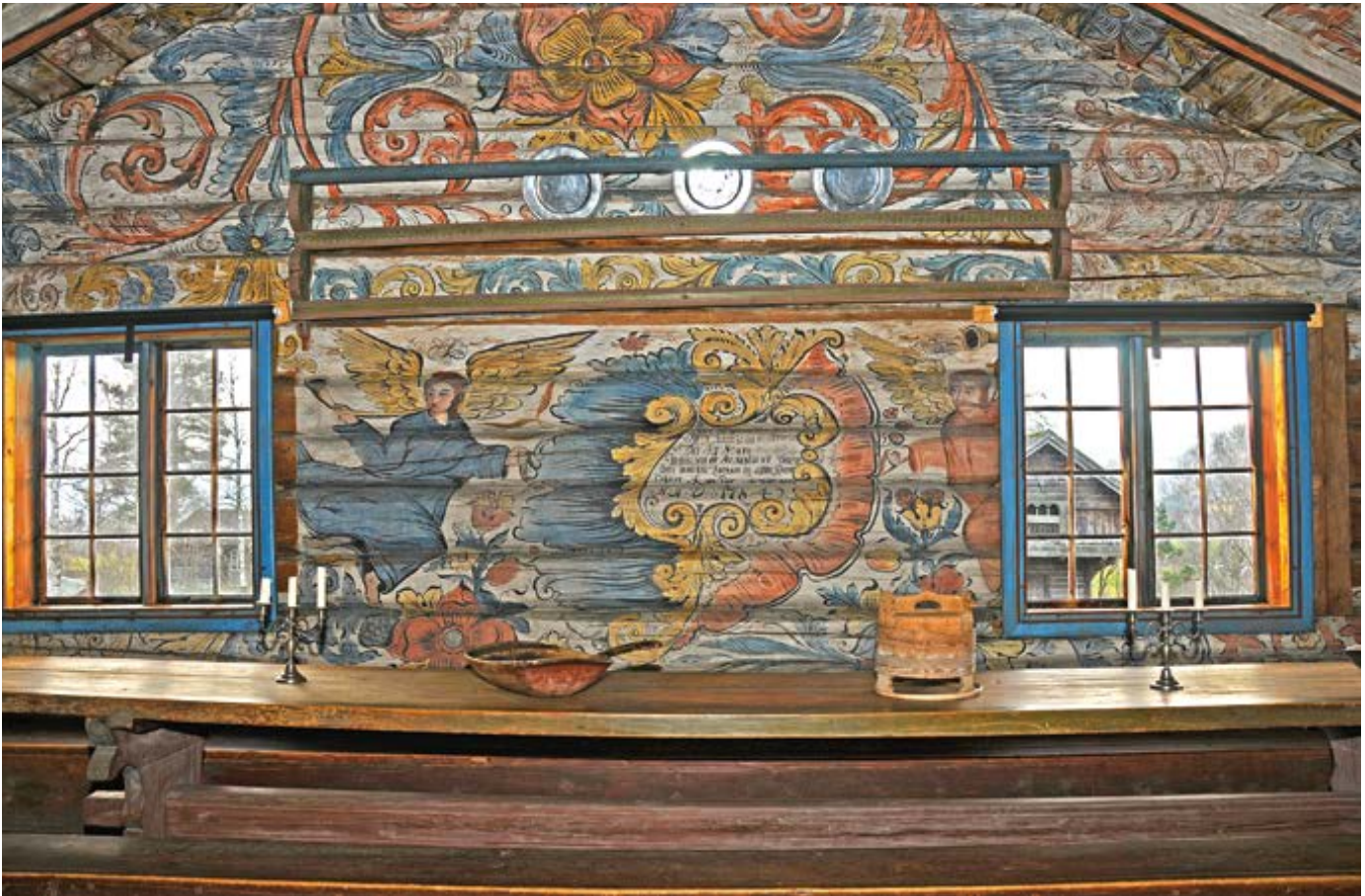
Telemark tok opp den nye moten. Særleg er det grunn til å merke seg den tidlege rokokkoen i Vest-Telemark, alt i 1760-åra.

Den fyrste bygde-rosemålarer i Telemark vi veit noko om, er Talleiv Halvorsen Espetveit, også kalla Talleiv målar (1708–1789). Tilnamnet viser at det ikkje var noko vanleg yrke å arbeide som kunstmålar. Det er uvisst kvar Talleiv var ifrå, men som vaksen budde han i alle høve på Espetveit i Høydalsmo og er gravlagd i same bygd. I 1751 måla han stova på fjellgarden Flekstveit i Kviteseid. Vegger og tak er dekorerte «i eit samanhengande mønster av bladrankar og band med vinkelkrokar som bind rankekrollane i hop», skriv Harald Oppebøen.³⁵ Nå var ikkje Talleiv nokon rokokkomålar, men bygde på eldre stilformer som barokk og régence [tidleg-rokokko]. Og som så mange andre i bransjen strøydde han om seg med akantusrankar med renessansepreg. Elles har Talleiv utan tvil vore godt kjend med kyrkjemålingane til Tomas Blixius frå Solør, som måla fleire av kyrkjene i Vest-Telemark. Men Blixius måla også mange store ølbollar for både by- og bygdefolk. Desse ølbollane kom til å danne mønster.

Nemninga *rosemåling* heng sjølvstakt saman med blomsternamnet *rose*, eitt av dei mest symboltunge blomsternamna vi har. Og rose-, blomster- og bladornamentikk går også igjen i mest alle former for rosemåling. I Telemark fekk rosa ei eiga utforming, *telerosa*, i form av ein stor C som svarar til plante-stengelen, mens ein mindre C representerer rota. C-forma er opphavleg ein rokokko-kartusj [opprulla papir, dekor i form av papirblad].³⁶ Men mange andre motiv gjer seg gjeldande, bibelske personar og hendingar frå Bibelen, kondisjonerte personar i fjonge byklede, kongar, generalar og adelsmenn, ryttarfigurar, hestar, drakar og andre fabeldyr, og motiv som «dei tre stendene» og «livshjulet». Ein og annan bonde i gråkufte dukkar også opp. Motiv som desse er velkjende frå andre kultur- og kunstformer, og rosemålarane tok dei der dei fann dei, t. d. i skillingstrykk og folkebøker. Det vi til vanleg kallar rosemåling, kunne vi altså bruke andre nemningar om, og tingen sjølv ville, som diktaren seier, framstå som like vakker.

I det store verket *Rosemåling i Telemark* nemner Øystein Vesaas bortimot 140 målarar. I tillegg kjem fleire ukjende. Talet er høgt, men så er også Telemark rekna som det klassiske rosemålingsområdet, ved sida av Hallingdal. Rosemålinga kom tidleg i gang og vart raskt utbreidd, og «før 1700-talet er ute veks målarrosene over heile fylket. Det kryr av målarar og lokale skular, kvar med sine særdrag. Men alle har det same umiskjennlege preget av Telemarks-stil».³⁷

Ein annan av dei sentrale målarane er Olav Hansson. Det er ikkje mykje vi veit om han, anna enn at han vart fødd i 1760 i Hovin på garden Hovinsbøle. Olav var ikkje eldste son og hadde såleis ingen gard i vente. Derfor flytte han ut og slo seg fram som omreisande målar.³⁸ Olav Hansson er vidgjeten for interiørmålingane sine av stovebygningar på gardar i Heddal, Sauland og Bø. Men han måla også kister og ølbollar. Øystein Vesaas karakteriserer målarer



som «ei veldig durande kraft, som berre klember i veg med sveivar og mektige blomeformir og alle slags bilæte, store og smaa, plent som ingenting var. Bilæti er alltid dregne upp med faa penselstrok med ein einaste gong utan aa javne eller stelle med det».³⁹

Olav Hansson har hatt ein sterk humoristisk sans. Det går fram av dei underfundige figurmålingane hans, som når ein bonde i gråkufte dreg ein tømmermerkjar frå byen i håret, sikkert fordi merkjaren har prøvd å snyte bonden ved å ta for snaue mål.⁴⁰ Meir alvor er det i framstillinga hans av Samson og løva på ei dør på Kleppen i Heddal (1789). Den bibelske helten er kledd i stilig rokokkodrakt og har godt grep kring over- og underkjeven på løvebeistet.⁴¹ Målinga er så lik ein illustrasjon av same motiv i Fredrik IIs bibel (1589) at det ikkje kan rå tvil om kvar målarer har henta inspirasjonen.⁴²

Vi veit atskillig meir om ein annan stor telemarksmålar, Thomas Øysteinson Lurås (1799–1886) frå Tinn. Thomas Lurås hadde to brør, Knut og Øystein, som også var målarar og dessutan spelemenn. Dei tre Lurås-brørne hadde gått i lære hos morbroren, Knut Thomasson Lurås-Rui, som er den fyrste rosemå-

Olav Hansson vart fødd på Hovinsbøle i Hovin i 1760. Han var ein framstående rosemålar og er særleg kjend for interiørmålingane sine. På fleire storgardar i Telemark fekk Olav Hansson i oppdrag å smykke ut stasstovene, som på Yli, Rygi og Ramberg i Heddal. På den sistnemnde garden stod Rambergstugo i to høgder ferdig i 1781, då Jon Larsson Ramberg og Anne Bjørnsdotter gifte seg. Olav Hansson måla stova eit par år seinare. Roser og englar pryder gavlveggen. I det store rosefeltet mellom vindaugo står namna på oppdragsgjevarane.

Foto: Heddal bygdetun / Norsk Industrierbeidermuseum



Den folkekjære eventyr- og Snorre-illustratøren Erik Werenskiold budde på Gvarv nokre somrar i 1880-åra. Her vart *Telemarksjenter* til. To tenåringsjenter står og heng over skigarden, mens dei dels snakkar saman, dels ser mot ein gard eit stykke borte. Dei er bunadskledde. Eller er dei det? Dette var før Hulda Garborg innførte *bunad* som nemning på norske folkedrakter. Rettare er det kanskje å seia at dei to jentene går tradisjonelt kledde i svart stakk, med fargerike belte og fine hovudplagg. På føtene har dei tresko.

Illustrasjon: Telemarksjenter av Erik Werenskiold (1883) / O. Væring Eftf. AS

Hulda Bergersen, gift Garborg, vart fødd på Stange. Ho var ein allsidig forfattar og kulturarbeidar og sette varige spor etter seg. Som forfattar debuterte ho med romanen *Et frit Forhold*, ei bok om seksualmoral og kjønnsroller. Forutan romanar skreiv ho skodespel, bl.a. suksesskomedien *Rationelt Fjøsstell* (1896), og ho engasjerte seg for å vekkje den gamle folkevisedansen til live. Om dette emnet gav ho ut fleire bøker. Vidare var ho med på å grunnleggje Det Norske Teatret, og ho arbeidde for å utvikle dei tradisjonelle folkedraktene som var i ferd med å koma i vanry, til moderne *bunader*.

Foto: Eivind Enger / Nasjonalbiblioteket



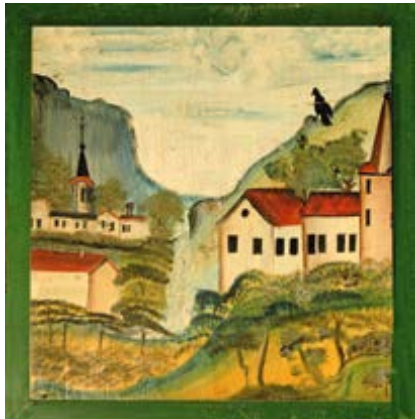
TELEMARKSBUNADEN

Seljordspresten Hans Jacob Wille (1756–1808) hadde ikkje mykje til overs for måten seljordingane kledde seg på. I *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld* skriv han at særleg «Fru-entimrene [...] klæde sig paa det absurdeste. Skiørtet, kaldet STAKKEN, gaaer lige op under Brysterne, og bestaaer af 12 til 14 Alen sort Vadmél; rynket paa langs».⁴⁹ Willes oppfatning er representativ for korleis kondisjonerte oppfatta norske folkedrakter på 1700-talet. Men med den nasjonale vendinga kom omslaget. I Mauritz Hansens novelle «Luren» (1819) møter vi praktbonden *Thord*, ein gudbrands-

døl som går kledd «i fin nationaldragt», og med eit andlet som minner om «de antike træsnit af vore norske konger».⁵⁰

Folkedraktene i Telemark og andre stader var framstilte av tøy som folk hadde tilgang til og helst kunne produsere sjølve. Europeiske motar på 1700-talet og tidlegare sette preg på folkedraktene, men også mellomalderkle-deskikk gjorde seg gjeldande, bl.a. i kvinnes feststakk. Utan medviten satsing på utvikling og modernisering av folkedraktene ville dei hamna på skrothaugen. Dit var dei då også i ferd med å koma, særleg mansdraktene:

«Mest all stad hev karfolki no teki til med byklæde», skriv Hulda Garborg.⁵¹ Hulda Garborg spela ei avgjerande rolle då den moderne folkedrakta *bunaden*, vart til. Ho tok til å bruke det gamle norrøne ordet *búnaðr* (m) = klesdrakt, om den nasjonale drakta, og skreiv varmt om bunaden i *Norsk klædebunad* (1903) og i det nynorske vekebladet *For Bygd og By*. I dag er bunaden ein stor suksess, ikkje minst telemarksbunaden – og framfor alt den stilfulle kvinndrakta, både den frå Vest- og den frå Aust-Telemark.



Thomas Øysteinsson Lurås vart fødd i Tinn. Han blir rekna blant dei fremste rosemålarane i Telemark og Noreg. Som etablert kunstnar drog han på målarferder dei fleste stader i Telemark og elles på Vestlandet. Arbeidet sitt dreiv han til langt opp i alderdomen. Thomas Lurås måla heile interiør, men også mindre ting. Han «totte moro aa maale bilæte», skriv Øystein Vesaas. Figurmålingane hans er stilfulle, elegante og sjarmerande, som denne dørfyllinga frå Hvalen i Atrå, Tinn.

Foto: Sigmund Holte, Norsk Industrierbeidermuseum

laren vi kjenner til frå Tinn.⁴³ Som Øystein Vesaas skriv, må Thomas Lurås ha vore ein mangslungen kar og ha fare vidt ikring. Saman med eit par andre vart han arrestert i Bergen i 1819 for tjuveri og falskmyntarverksemd, men han kom seg unna. Noko seinare vart han så arrestert på nytt og skulle setjast på slaveri i Kristiansand, men på vegen dit greidde han å røme. Etter mange strabasar hamna han i Trøndelag. Her heldt han det gåande med måling og anna arbeid i tre års tid utan å bli avslørt, jamvel om det vart lyst etter han på kyrkjebakkane over heile landet. Då var det at mor hans heime i Tinn fekk med seg nokre velvyrde menn, og «desse mennane baud seg til aa gange gode for Thomas, og dei og mor hans sende inn søknad, anten det var til kongen eller andre myndigheter, om at Thomas Luraas maatte sleppe fri for vidare søksmaal og straff».⁴⁴ Med søknaden gjekk det godt, men Thomas laut melde seg til militærtjeneste, fekk mora vita. Knut og Øystein greidde å spore opp den fortapte broren og fann han i Trondheim. Då var det «som ei byr' som datt av me'», sa rømlingen.⁴⁵

Thomas Lurås var ein svært produktiv målar, og den høge kvaliteten på arbeida hans gjorde at han fekk mange etterfylgjarar. Han måla ofte biletmotiv saman med rosene, ikkje minst generalar og kongelege personar.⁴⁶ Dei to motiva kunne kombinerast, og det lét seg naturleg gjera når den norske kongen, Karl Johan, ikkje berre hadde vore general men jamvel marskalk. På dørfyllingar på Einung og Hvalen i Tinn ser vi morske krigsmenn til hest med andletstrekk og uniformer som minner om den svensk-norske krigarkongen. Men han har også måla to fredelege kongeportrett på ei dør på Nordre Vik i Nissedal.⁴⁷ Kjennarar karakteriserer Thomas Lurås som ein fin og sikker kolorist, med avstemd og nyansert fargebruk. «Her er dobbeltklangar og lyriske undertonar i fargespelet. Hovudfargane er blått, grønt eller raudt, og dei andre fargane er oftast underordna dominantfargen.»⁴⁸

SPRÅKET

Ordsamlingar og topografiske skrifter

I 1743 sette Danske Kanselli i verk ei spørjeundersøking som galdt topografi, næringsliv, folkeliv, klima og ei rad andre spørsmål som hadde med den dansk-norske staten å gjera. Undersøkinga, som hadde form av 43 spørsmål til embetsmennene, gjekk også inn på språklege tilhøve. Dei to siste spørsmåla galdt sjeldne ord og talemåtar og dessutan manns- og kvinnenamn. Embetsmennene løyste oppgåva på ulikt vis. Få av dei var godt kvalifiserte til å greie ut om norske språktilhøve, og det er vel også uvisst kor mykje dei interesserte seg for emnet. Soknepresten i Drangedal, Ole Meldal, har i alle fall ikkje særleg meir å seia om talemålet i bygda enn at det er «tildeels latterlig, og forunderlig i visse ting». Men presten stiller likevel opp ei liste med døme på det forunderlege språket. Av lista går det fram at til dei danskspråklege uttrykka «Jeg venter det ikke» og «Bliv hos os i nat», svarar dei drangedalske

«Mæ vønst inckie» og «Var siaa aakon i natt». Endå meir merkverdig er språket i fjellbygdene, meiner presten.⁵² Då var borgarmeisteren i Skien meir tilfreds med tilstanden, for «talemaaden og udtalen af Schiens byes egne indfødde haves saa propre og accurat som ei noget andenstæd her i Norge», skriv han.⁵³

Det var ikkje berre sosialt snobberi som fekk embetsmennene til å sjå ned på norsk talemål og norsk språk. Hovudgrunnen var rett og slett manglande kunnskap. Denne vankunna fanst ikkje berre hos ein landsens prest eller borgarmeisteren i ein småby, men rådde grunnen på alle nivå i den dansk-norske staten. Gjengs oppfatning var at dansk var hovudspråket. Dette språket vart brukt i si beste og mest polerte form i København, medan norsk vart sett på som ein meir eller mindre forkvakla avart av dansk. Verken danske embetsmenn eller norske visste at norsk som munnleg språk hadde sine egne grammatiske reglar og sitt eige ordtilfang, og dei hadde heller inga aning om at norsk hadde vore eit skrift- og kulturspråk i mellomalderen.⁵⁴ Kunnskapen om norsk som eige språk hadde rett nok vore større tidlegare i dansketida, på 1500- og 1600-talet, då enkelte framleis kjende til det gamle norrøne skriftspråket. Men på 1700-talet finn vi «relativt få førestellingar om norsk som eit eige folkespråk».⁵⁵

Likevel fanst det på sentralt hald ei viss interesse for språk slik allmugen tala det, og det kom i stand fleire ordsamlingar her i landet. Ordsamlarane rekna med at ein fann det mest «ekte» norske språket utanfor byane og blant bøndene. Poenget var likevel ikkje å skaffe fram språkmateriale som kunne leggjast til grunn for eit eige norsk skriftspråk, men å finne det «beste» folkespråket. Dette språket kunne så nyttast med patriotisk sikte i det danske skriftspråket, innanfor den dansk-norske heilstaten.⁵⁶

Den topografiske litteraturen tek for seg terrenget, skogar, elvar, innsjøar og vegar, og derfor dukkar det ofte opp norske ord i framstillingane. Sylvsmeden og brennevinsbrennaren Engelbret Resen Mandt som vi alt har møtt, skriv i *Historisk Beskrivelse over Øvre Tellemarken* blant anna om elvar og tømmerfløyting, og nemner at når tømmeret flokar seg i hop, må folk løyse tømmervasen med «deres lange, saa kaldede Braadde» [tømmerhakar]. Vidare kommenterer han dei mange «Side-Bygninger» som folk set opp i elva så tømmeret ikkje skal setja seg fast, og «som kaldes Skaadamme» [sidedemningar].⁵⁷

Nokre år seinare (1786) gav seljordspresten Wille ut *Beskrivelse over Sillejords Præstegield*. Forfattaren skriv om flora, fauna og næringsliv, men han kjem også inn på folkelivet i vid forstand. Det gjev han høve til å kommentere ord og uttrykk som bøndene brukar, men som han meiner treng å forklarast for kondisjonerte lesarar. I samband med bryllaupsfeiring hos bøndene heiter det såleis at brudgomen har med seg «tvende Secundantere og Talsmænd, kaldet HIAASÆTMÆND (hossiddende Mænd)».⁵⁸ Willes seljordsskildring vart sett opp som mønster for topografiske skildringar av Det Topografiske Selskab i Christiania. Dessutan laga Wille ei ordsamling på om lag 3000 ord og uttrykk, med bakgrunn i seljordsmålet. Han hadde planar om å ta med i ordsamlinga



Hans Jacob Wille var presteson og fødd i Seljord. Han tok teologisk embetseksamen ved Universitetet i København og fekk si fyrste stilling som personalkapellan hos faren i heimbygda. Seinare fekk han ei tilsvarande stilling hos den topografiske forfattaren og presten Hans Strøm på Eiker, som vart rettleiaren hans. Willes hovudverk er *Beskrivelse over Sillejords Præstegield* (1786). Etter å ha vore sokneprest i Grytten i Romsdal nokre år kom Wille til Trondheim, der han fekk ei stilling som stiftsprost, og han vart dessutan sekretær i Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.
Illustrasjon: Oljemåleri av Elias Meyer i Grytten kyrkje / Foto: Emy Benjamins

«en Samtale og nogle Vers med Oversættelse og Anmærkninger», men disse tekstprøvene må anten ha kome bort, eller dei vart aldri skrivne.⁵⁹ Seinare vart Wille stiftsprost i Trondheim og sekretær i Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab og overlét til selskapet dei gamle mellomalderbrev, såkalla *diplom*, som han hadde samla i den tida han budde i Seljord.

Nils Sveinungsson frå Mo var også tidleg ute som ordsamlar (1821). Som lærar og klokkar stod han folket mykje nærmare enn embetsmennene gjorde, og det var truleg noko av bakgrunnen for at biskopen etter ein visitas sette den gåverike unge mannen på tanken om eit ordsamlingsprosjekt. I holdningar stod Nils Sveinungsson på embetsmennenes side og minner slik om den underdanige klokkaren i bondeagitatoren John Neergaards Ola-bok. Nils Sveinungssons ordsamling fekk tittelen *Det Norske Fjeldsprog* og byggjer på talemålet i Mo, Lårdal og Vinje. Samlinga er systematisk ordna, alfabetisk og etter ordklassar. I «Erindring til Læseren!» kjem forfattaren inn på språkendingane i tida og stiller seg kritisk til dei: «Overalt kan ikke nægtes: at de nyere Tids Tellebønder, har meget fordærvet og forandret deres Modersmaal.» Likare står det ikkje til med dei nymotens kleda folk går i nå for tida. Dei er så forskjellige frå gamal klesskikk at forfedrane knapt ville kjent etterkomarane sine att.⁶⁰

Forutan å vera lærar og klokkar i Vinje vart Nils Sveinungsson utnemnd til vaksinatør. Han hadde dessutan ei rekkje andre verv, hjelpelensmann, oppmann i deildesaker, brev- og dokumentsskrivar. Han var huslærar for Landstad, som voks opp i Vinje, og sette saman ei lang og omstendeleg form av «Draumkvedet» for presten. Sjølv skreiv Nils oppbyggjelege dikt og var så litteratur- og språkinteressert at han skaffa seg ei stor boksamling på omkring 350 band.⁶¹ På eiga hand skal han visstnok ha lært seg tysk, engelsk, latin og gresk og vart halden for å vera ein sprenglærd mann i heimbygda. Kona hans sa det mange meinte: «Han ha' silt blive bisp'e, Nils, ha' det gjengje mæ retten.»⁶²

Tekstar på bygdemål

Då det norrøne skriftspråket gjekk under på 1500-talet, vart dansk også skriftspråk her i landet. Men både på 1600- og særleg 1700-talet vart det framleis skrive norsk i bygdene, mest såkalla bygdemålsviser, men også små skodespel. Desse tekstane har ingen direkte samanheng med norrønt, men byggjer på talemålet hos den som skriv. Både bønder og embetsmenn skreiv på bygdemål, oftast høvesdikt til barnefødsjar og bryllaup, eller gratulasjonsdikt til kongelege personar. Mange av bygdemålstekstane er formelt dårlege, anten fordi diktaren ikkje kunne målføret skikkeleg eller ikkje brydde seg om å kunna det. For poenget er ofte, særleg når embetsmenn skriv, å latterleggjera bygdemålet når det vart brukt i skrift: «Bruken av talemålsforma i skrift kalla i tanken fram den andre og vanlege skriftmålsforma og verka komisk på grunn av skilnaden.»⁶³

Men i Telemark, der mange skreiv på bygdemål, vart det også skrive mangt med seriøst siktemål. Det gjorde klokkaren i Fyresdal, Halvor Johannesson Sprange, då han dikta ei bygdemålsvisе om vanskane med å skrive dansk (1792). Han hadde tidlegare skrive ei danskspråkleg vise som han refererer til, men nå angrar han og seier at han heretter vil halde seg til bondespråk:

*Paa fremminmaal va den visa skriven,
deri æ bonden so lite driven,
aa derfor skriv eg naa bondemaal,
so kann de passe [ti kver manns saal(?)]⁶⁴*

Nokre år seinare (1800) skreiv den unge bøheringen Halvor Halvorsson Eikjarud til ein ven om skilnaden mellom norsk og dansk:

Mon det ikke er saa at vi ikke er det rette Danske Sprog saa mægtig som vi burde for med Lethed at udtrykke os deri. Det er jo ikke heller naturligt, taler vi ikke et ganske forskiæligt Sprog? Den vestfiælske [vesttelemarkske] Dialect skulde jeg, uden Tvivl ligesaa let forklare mine Tanker i som Dansk.⁶⁵

Halvor Eikjarud hadde berre gått i den vanlege omgangsskulen. Men faren, som var opplysningsmann og religiøs rasjonalist, åtte ei stor boksamling, og denne gjorde Halvor flittig bruk av. Då han fekk i stand eit leseselskap i Bø i 1805, drog han til Christiania for å skaffe bøker. Særleg stor aktivitet kan det likevel knapt ha vore ved dette tidlege leseselskapet. Tretti år seinare (1839)



Med kanalbåtane M/S Victoria og M/S Henrik Ibsen sigler du frå Skien til Dalen på nokre timar, gjennom sluser og elvar, over breie vatn, alltid tett på naturen. Norsjø-Skienkanalen vart bygd i perioden 1854–1861, mens Bandak-Norsjøkanalen vart opna i 1892.

Foto: Willy Haraldsen / NTB Scanpix

fekk Bø kommune i stand ei folkeboksamling, der alle kunne låne bøker mot ei lita avgift. Folk som ikkje hadde råd til å betale avgifta på 1 ort i året, fekk låne bøker likevel, dersom dei leverte bøkene uskadde attende. Det var presten og to «formenn» som gjorde innkjøp og førte rekneskap. «De fleste Indvaanere røbe en særdeles Læselyst», skriv presten nøgd nokre år seinare.⁶⁶

Kor vanleg det var at unge telemarkingar interesserte seg for språk, litteratur, bøker, og sjølve skreiv brev eller dikta viser, er ikkje godt å vita. Men sjeldne unntak kan Nils Sveinungsson, Halvor Sprange og Halvor Eikjarud knapt ha vore. Nyare studiar viser at vanlege nordmenn kunne ha relativt gode lesekunnskapar på 1700-talet og etter kvart også gode skrivekunnskapar. Telemarkingar og andre nordmenn lærte å lesa og skrive i form av privat heimeundervisning. Etter kvart kom skulen til å spela ei større rolle i språk-opplæringa.⁶⁷

Halvor Eikjarud skal ha hatt kontakt med familien Aall i Porsgrunn. Trass i ulik sosial bakgrunn og utdanning hadde Jacob Aall og Halvor Eikjarud den språklege interessa til felles. Jacob Aall var nokre år eldre enn Halvor Eikjarud og var son til ein av dei rikaste kjøpmennene i Porsgrunn. Han tok teologisk embetseksamen, møtte i riksforsamlinga på Eidsvoll utan å vera vald, men med eige grunnlovsframlegg, og kjøpte og dreiv Næs jernverk. Men han var også svært interessert i språk og vart ein av redaktørane bak tidsskriftet *Saga* (1816–1820). Dette opplysningstidsskriftet hadde som program å fornorske det danske skriftspråket.

Dansk og norsk

Saga målbar eit nasjonalt dannelsingsprogram der språk spela ei viktig rolle. Etter 1814 vart spørsmålet om språk aktuelt på ein annan måte enn tidlegare. Kva skulle ein kalle skriftspråket, når det ikkje lenger var fellesspråk, men *norsk*, og alle visste at det eigentleg var *dansk*? Nemningar som «Modersmaalet» eller «Landets Sprog» kunne sjølv sagt ikkje vera tilfredsstillande i lengda. Regjering og universitet gjekk inn for at det danske skriftspråket skulle kallast *norsk*, med den grunngevinga at det hadde vore skriftspråk her i landet i lang tid, og at norskfødde diktarar som Holberg og Wessel hadde gjort ein viktig innsats som språklege dyrkarar og fornyarar av dansken. Denne kupaktige språkbruken slo gjennom, men behovet for å ta inn norske talemålsord i skriftspråket kjendest ikkje mindre av den grunn. Jacob Aall var klar over samanhengen mellom norske målføre og norrønt, og i sagaomsetjingane sine tok han omsyn til dette: «Kun saadanne Ord af vort Oldsprog har jeg optaget i min Oversættelse, som jeg selv har hørt i daglig Tale af vore Bønder.»⁶⁸ Jacob Aall meinte altså at det danske skriftspråket måtte fornorskast, og var såleis med og la grunnen til «fornorskingslina» i norsk språkhistorie.

Ei heilt anna oppfatning stod historikaren Peter Andreas Munch for. Munch voks opp i Gjerpen der faren var sokneprest, og gjekk på «Skiens



lærde Skole» før han byrja å studere i Kristiania. Munch meinte at det danske skriftspråket måtte behaldast, og skreiv ein artikkel om emnet: «Norsk Sprogreformation» (1832). Det danske skriftspråket var eit godt språk, og det ville berre bli øydelagt om ein gav seg til å tukle med det. Til skilnad frå Jacob Aall, Jonas Anton Hielm, Wergeland og andre på fornorskingslina hevda Munch at språket *ikkje* spela noka viktig rolle som uttrykk for nasjonen. Noko anna ville det likevel vera om ein tok utgangspunkt i ein «god» norsk dialekt, som kunne samanhaldast med norrønt og utviklast til skriftspråk. Landstads etymologiske og norrøntinspirerte språk i *Norske Folkeviser* er eit konkret uttrykk for denne tanken, jf. ovanfor. For Landstad spela det også ei rolle at presten Hammershaimb på Færøyane nyleg hadde skapt eit færøysk skriftspråk, bygd på dei færøyske mellomalderballadane, på færøysk tale-mål og samanhalde med islandsk. Hammershaimbs språk vann fram som skriftspråk på Færøyane.

Vann fram gjorde også Ivar Aasen med landsmålet, som han la fram ved midten av 1800-talet, i *Det norske Folkesprogs Grammatik* (1848) og *Ordbog over det norske Folkesprog* (1850). Til grunn for desse to epokegjerande verka låg ei langvarig og systematisk innsamling av norsk språk frå heile landet. Ikkje minst likte Aasen seg i Telemark og drog hit fleire gonger. At Aasen hadde høge tankar om telemarksspråket og telemarkingane, går fram av kommentarane hans:

«Dei gamle fjell i syningom er alltid eins å sjå», skreiv Ivar Aasen. Og mange stader i Telemark ville språkmannen og diktaren frå Sunnmøre kjent seg att, som i dette utsynet frå Rauland.

Foto: Jan Holm

Man træffer ofte her paa smagfuldt dannede nationale Udtryk, hvor de andensteds mangle [...]. En smagfuld Udvikling i Afledningen og Orddannelsen, saa at Dialekten kan ansees temmelig vel skikket til Anvendelse og Dyrkning ved Skrifter, ligesom den ogsaa mere end nogen anden Dialekt er anvendt i Vers og Sange.⁶⁹

Det fanst knapt ein krok i Telemark der Aasen ikkje kom innom på reisene sine, men han la størst vekt på dei målføra som viste den tettaste samanhengen med norrønt. Det var talemålet i dei øvre bygdene. Samanhengen attende var eit hovudprinsipp for Aasen, slik fast form og systematikk også var det. Til grunn for arbeidet hans låg elles tanken om at landsmålet, språket for heile *landet*, skulle vera *norsk* og ikkje dansk. Dermed ville språket fungere mykje betre pedagogisk, som skulespråk, for det store fleirtalet av elevar, som budde i bygdene.

P.A. Munchs tanke om å halde fast på dansk som skriftspråk førte ikkje fram i lengda. I staden utvikla norsk skriftspråk seg langs to spor, *fornorskingslina*, som førte fram til bokmålet slik vi kjenner det i dag, og *målreisingslina*, som byggjer på Aasens landsmål, og som førte fram til nynorsk. Landsmålet vart jamstilt som skulespråk i 1885 ved stortingsvedtak, og i 1892 fekk kommunane rett til å avgjera språket i skule og kyrkje, dvs. på to svært viktige område. Desse vedtaka «knytte den språkdelte norske kulturen til den lokaldemokratiske tradisjonen som var blitt etablert med formannskapslovene i 1837».⁷⁰

I Telemark vart landsmålet raskt teke i bruk i offentlege samanhengar, etter jamstillingsvedtaket i 1885. Året etter vedtok kommunestyret i Seljord etter framlegg frå ordføraren og diktaren Jørund Telnes at protokollen skulle skrivast på landsmål. Dette gjekk rett nok ikkje futen og amtmannen med på og sende saka tilbake til ny behandling, men kommunestyret vedtok samrøystes å halde fast på avgjerda. I 1890-åra og ved inngangen til 1900-talet vart landsmålet innført i skulen i fleire telemarkskommunar: Lårdal, Fyresdal, Vinje og Rauland, Kviteseid og Seljord. Samstundes vart landsmålet tillate som undervisningsspråk i lærarskulen. I 1901 skreiv bortimot halvparten av elevane på Notodden lærarskule norsk stil på landsmål til avgangsprøva. På stader som Volda og Elverum skreiv eit fleirtal av lærarskuleelevane landsmål på dette tidspunktet.⁷¹ Elles er det nær samanheng mellom framgangen for landsmålet i skule og lærarskule og lesebøkene på landsmål. Andreas Austlids lesebøker er særskilt viktige, men også Nordahl Rolfsens leseverk som kom i 1890-åra, inneheldt landsmålstekstar.

Når det gjeld bruk av landsmål i kyrkja, var samtalelaget *Fram* i Brunkeberg tidleg ute (1885) med å drøfte korleis dei skulle få dette til. Presten var det uråd å gjera noko med, men kanskje dei kunne overtala klokkaren til å bruke norsk? I 1903 vart morgedølen Aslak Bergland tilsett som prest, og han lova å halde preiker på landsmål. I Vinje vart det venstrelaget i bygda som skuva på. Laget kom i 1885 med denne fråsegna:



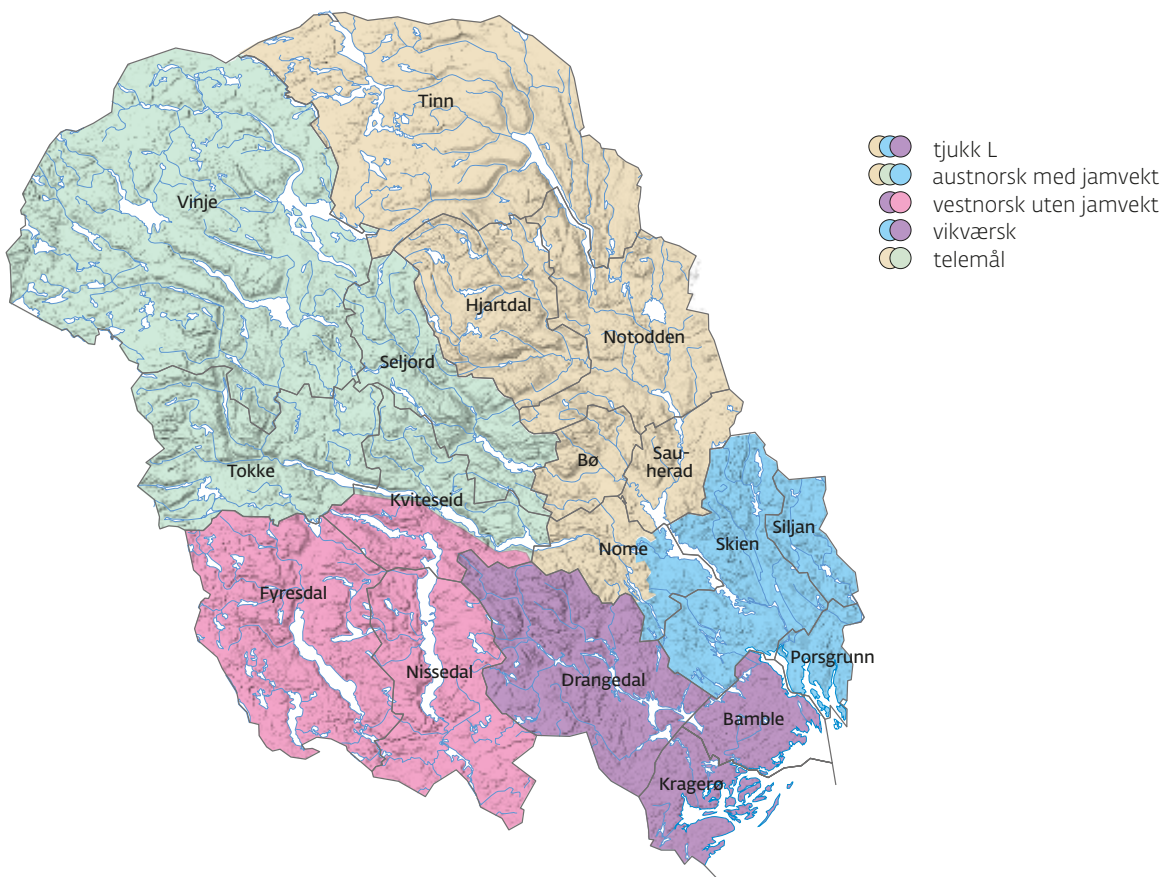
Aslak Bergland var frå Morgedal. Han tok lærarutdanning ved Kviteseid seminar og studerte seinare teologi i hovudstaden. Frå 1903 og til han tok avskil, var Bergland tilsett som sokneprest i Kviteseid, og her preika han på landsmål. Men barndomsminna sine, som nå er utgjevne, skreiv han på gammalt morgedalsmål. Fotografiet av den omtykte «presten Bergland» i familiekrinsen er teke ein sommardag i hagen på prestegarden Moen i Kviteseid (1914).

Foto: Fotograf ukjend / Kviteseid Historielag

Vinstrelaget fester fyrst Augat paa Maalsaki helst i Samanheng med Skulen og Kyrkja soleis, at det burde strævast etter aa skaffa Bøker paa Norsk som Skulen og Kyrkja kunde bruka, liksom Universitetet og Seminarskularne burde setjast istand til aa gjeva Undervisning i Norsk.⁷²

Det var viktig at presten preika på landsmål, men like viktig at salmane kunne syngjast på norsk. På dette området spela Elias Blix ei avgjerande rolle. Blix, som hadde lærarutdanning og seinare vart professor i teologi og kyrkjestatsråd, vart i si tid nekta å preike i kyrkja i heimbygda Gildeskål fordi presten ikkje likte landsmålssympatiane hans. Som salmediktar tok Blix igjen og skreiv meir enn 200 salmar. Den fyrste salmebokutgåva kom anonymt i 1869: *Nokre Salmar, gamle og nye*. Lenge var dette ei uautorisert salmebok, men kyrkje-lyden i Lårdal song tre Blix-salmar under høgmessa 1. juledag 1884.⁷³ Året etter skreiv sokneprest Sønnichsen til Kyrkjedepartementet og gjorde framlegg om at *Nokre Salmar* måtte bli godkjend til bruk i norske kyrkjer. På dette tidspunktet var Blix kyrkjestatsråd og syntest ikkje han kunne drive saka gjennom, så det skjedde fyrst i 1892 då *Nokre Salmar* vart autorisert ved sida av Landstads salmebok. Dette er fyrste og einaste gong ei salmesamling skriven av ein ein-skildperson er blitt autorisert til bruk i Den norske kyrkja.⁷⁴ Ti år seinare var Telemark eitt av dei fylka der Blix-salmane stod sterkast.

Rett nok sette ikkje alle like stor pris på at Blix-salmane vart godkjende til kyrkjebruk. Den konservative og høgkyrkjelege Kristiansands-bispen Johan Chr. Heuch skriv såleis kritisk i visitas-skildringane sine (1899):



MÅLFØRE I TELEMARKE

Målføre, dialekt og talemål er tre nemningar for same fenomen, det språket vi brukar i munnleg kommunikasjon. I Noreg er det ikkje noko minus å ha eit regionalt eller lokalt forankra talemål. For mange er talemålet ein del av identiteten, og det er viktig å vera frå ein stad.⁷⁶ Bortsett frå talemålet i dei nye industribyane Notodden og Rjukan byggjer alle målføre i Telemark på gamalnorsk i ubrotten tradisjon. Men bymåla har gjerne teke farge av eit «standardaustlandsk». Fleire viktige målføregrensar går gjennom fylket, så telemarkingane talar ulikt:

- Grensa for uttalen av *l*-lyden deler fylket i to, jf. kartet. Vest for grensa brukar folk «tynn» *l*-lyd. Aust for grensa er *l*-lyden «tjukk», såkalla *retrofleks flapp* (laga ved eit slag med tunga), i ord som *sol* og *hard*.
- I mesteparten av Telemark gjeld *jamveksregelen*. Poenget her er at det fanst to typar av tostavingsord på gamalnorsk, *overveks-*

ord og *jamveksord* (skilnaden hadde med trykk og stavingslengd å gjera). Disse to ordtypane har utvikla seg ulikt i talemålet. Det er *jamveksregelen* som gjev *kløyvd infinitiv*: Heddølen seier *kaste, bite, vørå, vøtå*, og bøheringen *kaste, bite, vera, vita* – altså to endingar i infinitiv. Folk i Nissedal, derimot, seier *kaste, bite, vere, vite* – med same endinga (*e-mål*). *Jamveksregelen* markerer hovudskiljet mellom austnorsk på den eine sida og vestnorsk og nordnorsk på den andre.⁷⁷

Hovudskiljet når det gjeld talemål i Telemark går likevel mellom *telemål* i dei øvre og midtre kommunane og *vikværsk* i dei nedre. Her er tre viktige drag som skil telemål og vikværsk:

- Fyrst kan nemnast «det mest 'sentrale' ordet i språket: det som talaren brukar om seg sjølv. I det vikværsk område er det *jæ(i)*, i [vest-] og midtområdet *e(g)*».⁷⁸

- Eit anna skilje har med *endingsvokalar* å gjera. «Møter du noen som sier at de *bråkær*, er det stor sjanse for at de er vikværing», skriv Rolf Theil Endresen.⁷⁹ I telemål heiter det *jentur* og *visur*, der vikværsk har *jenter* og *viser*. Fleirtal av substantiv har altså «den norske treklangen» i dei øvre og midtre bygdene, *hestar/hestær, sauir, jentur*, mot berre to endingvokalar i vikværsk, *hestær* og *sauer*. Det er likevel verd å merke seg at vikværsk på dette punktet samsvarar med det nynorske systemet, ikkje med bokmål.
- Det tredje skiljet mellom telemål og vikværsk gjeld presens av sterke verb, jf. *kjem* og *søv* mot *kommer* og *sover*.

Talemålet i Vest-Telemark har stått og står uvanleg høgt i kurs: «Folk flest tykkjer telemålet er vakkert.»⁸⁰ At telemålet har vore eit literært språk i så lang tid, kan ha vore med og gjeve språket til vesttelemarkingane prestisje.

Under mit Ophold i Sommer i Thelemarken paagik der en nok saa stærk Agitation fra oven for at drive Blix's «Nokre Salmar» ind i Menighederne. Prester, Ungdomslags og Ynglingeforeningers Ledere, Notoddens og formentlig ogsaa Seljords Seminarium var det, som søgte at fremkalde en Trang i Menighederne efter et Maal, de ingensinde havde savnet. Men da bør det ikke glemmes, at i selveste Seljord skrev Minoriteten, rene, skjære Seljordsbønder til mig, at «Nokre Salmar»s Indførelse var værst for de Gamle, som ikke længere ere istand til at lære et nyt Sprog.⁷⁵

LITTERATUREN

Romantikk og nasjonsbygging

*Min Muse, kom og lad os flye
Fra dette melancholske Fængsel*

skriv dikteren Tullin i «Majdagen», eit dikt som gjorde stor lykke i samtida. Tullins triste fengsel er Christiania, og målet for flukta herregarden Bogstad, ei mils veg vest for byen. Der skulle bryllaupet stå, som diktet er skriva i høve av (1758). Tullins naturmålande dikt er eit tidleg varsel om romantikken i Norden, som skulle koma til å setja *det nordlege* på dagsordenen. Filosofen Montesquieu bidrog til denne omvurderinga av kva som skulle i fokus, med klimalæra si. Han peika på at dei germanske og nordiske folka levde under strenge klimatiske tilhøve og derfor vart tvinga av naturen til å utvikle større kraft og styrke. På lang sikt var dette ein fordel: Nordbuane vart ikkje bortskjemte av varm sol og milde vindar. Nord var friare, sunnare og betre enn sør!

På norsk grunn måtte det i samsvar med denne tankegangen særleg bli i fjellbygdene ein fann dei sterkaste og traustaste menneska, i slekt med dei gamle norrøne heltane. Denne konklusjonen kom også 1700-tals- og potetpresten Hans Mathias Abel i Mo til. Han skriv kontant i «Skafsebøydens Beskrivelse»:

*Hvad bedre Sted end Skafsebøyden?
Sund Luft der findes udi Høiden,
Et Sted, hvor Døden knapt tør tage,
Undtagen Børn og gamle svage.
Hvor at Stærkodder, gamle Jarle
I Fordum havde Opholdssted,
Hvor endnu er stridbare Karle,
Som for Blessurer ei er ræd [...].⁸¹*



Jens Zetlitz vart fødd i Stavanger. Han studerte teologi i København og var ein hyppig gjest i Norske Selskab, der han gjorde seg gjeldande som forfattar av populære drikkeviser. «Glædens muntre Sanger» er derfor eit høveleg tilnamn. Men Zetlitz var også opplysningsprest og gav ut den moraliserande diktsamlinga *Sange for den norske Bondestand*. Då han på eldre dagar kom som sokneprest til Kviteseid, vart han midtpunktet i ein krins av embetsmenn og opplyste bønder. Jens Zetlitz er gravlagd ved Kviteseid gamle kyrkje. I 1940 vart det avduka to minnesteinar samstundes: over diktarpresten og over presten Niels Windfeld, som var mannen bak Kviteseid seminar.

Foto: Fotograf ukjent / Kviteseid Historielag

Foto av gravstein: Vest-Telemark Museum



I fjellbygdene var «det gamle Noreg» eller «sagatida» framleis å finne, meinte romantikarane. Her levde menneska i pakt med naturen, eit på alle vis meir opphavleg liv, i sterk kontrast til det kunstige bylivet. Det opphavlege viste seg ikkje minst i veremåte, språk og klesdrakt. To bygdeområde vart tidleg utpeikte som særleg jomfruelegopphavlege og nært knytte til sagatida: Gudbrandsdalen og Telemark.

Dei romantiske diktarane og filosofane vende seg frå byen og sivilisasjonen, mot naturen, bøndene og folket. Dei skapte begrep som folkesjel, folkeånd, folkedikting, folkeminne, folkeviser, folkeeventyr. Dette var positivt ladde ord, til erstatning for tidlegare nokså nedlatande nemningar som *allmuge* og *pøbel*. Ifylgje den tyske filosofen Johann Gottfried Herder kom folkets diktande evner til uttrykk i *folkeånda*, som var særreigen for kvart folk eller kvar etniske gruppe. Det var folkeånda og ikkje einskildpersonar som skapte folkediktinga. Folkediktinga var kollektivt skapt. Det stod ikkje einskildmenneske bak, men derimot eit kollektiv av tradisjonsberarar. Desse tankane låg til grunn for den iherdige innsamlinga av folkeminne noko seinare på 1800-talet.

Skrivande embetsmenn og bønder

Det er vanleg å bruke nemninga *embetsmannsstat* om Noreg på 1800-talet. Grunnen er at det i hovudsak var embetsmenn, prestar, offiserar og juristar, som styrte landet, meir eller mindre gjennom heile hundreåret. Og embetsmennene ikkje berre styrte, dei *skreiv*. Ikkje minst gjorde prestane seg gjeldande som aktive skribentar, og dei spela ei leiande rolle i kulturlivet i det heile. Men bøndene kom også på banen etter kvart.

Zetlitz, den glade songaren

Jens Zetlitz (1761–1821) vart fødd i Stavanger, men var telemarking dei ti siste åra av livet. Han var sokneprest i Kviteseid, der han er gravlagd. Som teologistudent med litterære ambisjonar var det naturleg at Zetlitz vanka i Norske Selskab i København. Zetlitz var ein relativt ung mann og framleis «*Studiosus Theologiæ*» då han i 1789 gav ut *Poesier*, med den uvanlege undertittelen *Første Samling*. Grunnen er, skriv han i forordet, at han vonar å få høve til å publisere ei ny samling ein gong i framtida. Dette gjorde også Zetlitz, med *Sange for den norske Bondestand* (1795) og *Psalmer* (1795). Nokre av Zetlitz' songbare dikt har halde seg godt, som «Til Elisa», «Mine Længsler», «At Slyngler hæves til Ærens Top» og «Til Vaaren». Ikkje minst «Mine Længsler» har fått plass i norsk visekanon, eit dikt Zetlitz sjølv skal ha skrive melodien til.⁸²

*Hvor saare lidet vil der til,
For lykkelig at være;
Et muntert Sind, en Piges Smil,
En Ven, som gjør dig Ære,
En Hytte, som dig skiule kan,
Sundt Brød, og Kildens klare Vand,
Saa megen Viisdom, at du vil
Og bruger denne Lære.*⁸³

Zetlitz har fått tilnamnet «Glædens muntre Sanger», og det er ein treffande karakteristikk. Som fleire av diktarbrørne sine i Norske Selskab dyrkar han gleda og eit tilvære utan bekymringar.⁸⁴ Mange av visene hans er direkte knytte til selskapslivet, med god mat og drikke og gode vener som viktige ingrediensar. Men Zetlitz skreiv også nasjonale dikt, og moraliserande dikt om og for bonden. Då får pipa ein annan lyd. I motsetning til embetsmennene må bondegutane ta seg i vare så dei ikkje risikerer å «tabe sin Styrke mod Drukenskabs Magt», medan bondejentene på si side må unngå å «sælge sin Ære for Pragt».⁸⁵ Sjølv var Zetlitz, som embetsmenn flest i sin generasjon, ingen fråhaldsmann, men hadde tvert imot ord på seg for å vera glad i det sterke: «Turingi var nok heller verre daa Zetlitz vart prest i Kvitseid. Han var som alle veit slysin til aa drikke», skriv Rikard Berge.⁸⁶

Bortsett frå rimbrev og uhøgtidelege skjemtedikt skreiv Zetlitz lite eller ingen ting dei ti åra han budde i Kviteseid. Men han vart ein folkekjær prest og fekk plass i folketradisjonen i bygda, slik markante prestar gjerne gjorde. Ei av døtrene, Maren Bull Zetlitz, vart gift i Kviteseid.⁸⁷

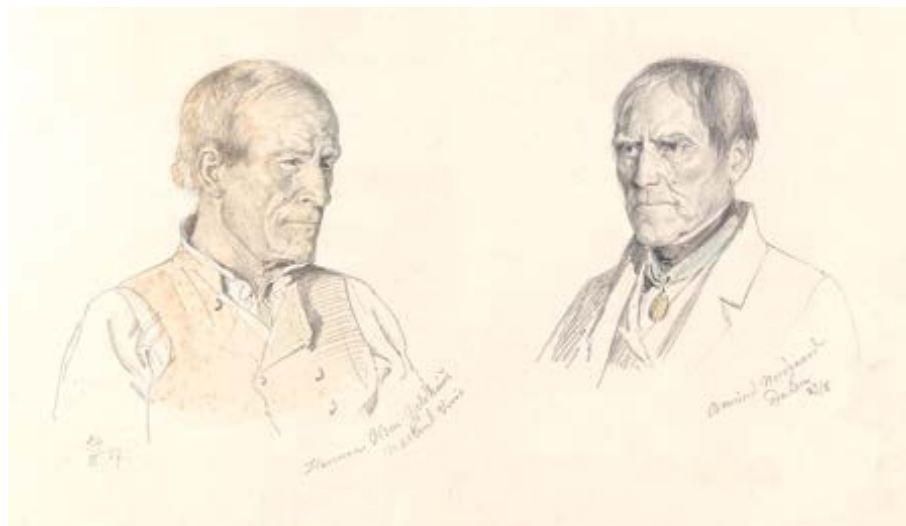
Firkløveret Norgaard, Bjørnsen, Blom og Knudsen

I Kviteseid vart Zetlitz midtpunkt i ein krins av bønder med litterære og politiske interesser. Ein av dei mest interessante er Aasmund Saamundsson Nor-

Aasmund Saamundsson Norgaard vart fødd i Morgedal. Han var ein samfunnsengasjert og dugande mann med teknisk, praktisk innsikt og med humoristisk sans. Han vart vald inn på det ekstraordinære Stortinget i 1814 og arbeidde for at Vrangfoss skulle bli opna slik at ein fekk kontroll med tømmerfløytinga. Dette ville tene bøndenes interesser.

På denne teikninga av Adolph Tidemand (1857) ser vi Aasmund Norgaard til høgre, saman med Herman Olsson Gjelhus, Vinje.

Illustrasjon: Teikning av Adolph Tidemand / Nasjonalmuseet



gaard (1776–1864). Han skreiv ikkje dikt eller viser, så vidt vi veit. Men han var ein framifrå songar og dansar, og som politkar og samfunnsengasjert bonde høyrde han til dei fremste. Han vart vald inn på Omfram-Stortinget i 1814, og i desember same året deltok han i stortingsdelegasjonen til Stockholm som skulle leggje den justerte Grunnlova fram for kongen. Norgaard skriv seinare om møtet med kongen: Han fekk spørsmål om det var noko han gjerne ville ha gjennomført. Norgaard nemnde då ei sak han brann for og der han var føregangsmann, opning av Vrangfoss for å få kontroll med tømmerfløytinga. Han visste kva han snakka om, for han hadde vore på studiereise til Trollhättan og sett slusene der, og han hadde studert tekniske fag i København. Motsetninga mellom bønder og byborgarar kjem tydeleg til uttrykk i Vrangfoss-saka, for sagbrukseigarane i Skiensfjorden hadde ikkje interesse av at noko skjedde med fossen, og motarbeidde derfor planar om utbetring.

Aasmund Norgaard er blitt karakterisert som ein moderne Oskeladd.⁸⁸ Og han hadde Oskeladdens evne til å setja seg sjølv i scene. Eit uttrykk for denne evna er sjølvbiografien han lét etter seg i døypefonten i Brunkeberg kyrkje, ein døypefont han sjølv hadde snikra. Dessutan heldt han dødsbuauksjon over seg sjølv. Med hjelp av gode vener, blant dei Ole Blom, sette han ut eit rykte om at han var død, og at all eigedom skulle seljast. Folk strøymde til, men som auk-sjonen gjekk på det friskaste, stod den døde opp! Folk visste ikkje kva dei skulle tru. Ole Blom skreiv eit dikt om den minneverdige hendinga, der det heiter:

*Men frem kom manden som man tænkte
var alt begravet, og gik frem
saa stor og før [velfødd] som man ham kjendte
førend han gik i graven hen.*

Da flygted alt hvad flygte kunde
for denne skrækkelige ting,
og ingen kunde da udgrunde
[hvor]for saadant spøgels' gik omkring.⁸⁹

Norgaard kunne gjort karriere i jernverksindustrien eller som forretningsmann, men ville heller vera bonde på Dalen. Han hevda seg like godt blant kondisjonerte som blant sine egne, noko som gjorde at dei fyrstnemnde kjende seg utrygge på han. Han oppførte seg ikkje slik ein ekte, nasjonal bonde skulle i desse tider! Presten Claus Pavels kallar han «en halvstuderet Person» og «Halvbonde». Jacob Aall, som elles hadde vore ei god støtte for Norgaard, skriv ein stad, truleg med tanke på han: «Aldrig saasart har man af en raae Bondeklods dannet et brugbart Subjekt førend Indbilskhed og Hof-færdighed bemæstrer sig dem.»⁹⁰

Ole Bjørnsen (1783–1845) var lærar og klokkar og vart innvald på Stortinget i 1815 og seinare i 1830- og 1840-åra. På Stortinget stod Bjørnsen fram som ein aktiv debattant og stilte mange framlegg, bl. a. om næringsfridom for bøndene. Som diktar følgde Bjørnsen i Zetlitz' fotspor, og diktarpresten til-eigna då også andreutgåva av *Sange for den norske Bondestand* til Bjørnsen og tok med nokre av songane hans. Då Christian Frederik i 1813 kom til Niels Aall på Brekke i Skien for å samle støtte for saka si, hadde Bjørnsen skrive eit hyllingsdikt til prinsen. Det vart framført av Aasmund Norgaard: «Me samlar kaan omkring prins Kristian, / so hare som fjølli aa stande.»⁹¹

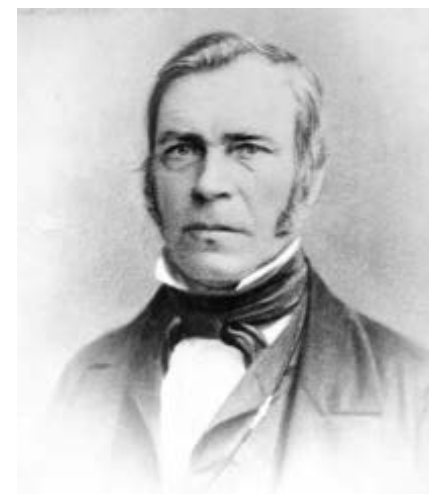
I motsetning til Ole Bjørnsen kom Ole Blom (1784–1845) frå ei vidgreint preste- og borgarslekt i Telemark. Han var sjømann i ein kort periode og dreiv seinare sagbruk i Skreosen og Vrålioson og gardsbruk i Kviteseid. I 1820 vart han vald inn på Stortinget. Ole Blom skreiv helst dikt i Zetlitz' stil, men han prøvde seg også på bygdemål.

Yngst i firekløveret var Tormod Knudsen Borgejordet (1799–1868). Han kom frå små kår i Kviteseid, men hadde gode evner og vart tilsett som kon-torist hos futen Florentz, ei stilling han hadde i ti år. Det heiter at det var Knudsen som heldt orden i rekneskapane til futen, men til slutt hjelpte ikkje innsatsen hans heller, og Florentz måtte gå frå embetet. I 1845 vart Knudsen vald til stortingsmann for Bratsberg amt, og på Stortinget sat han i fleire påfølgjande periodar, bl. a. i Lagtinget og i justiskomiteén. Han var ein svært aktiv debattant: «Talune hans var det mykje i, og i deim viser han [at] han hev baade røyntslur og praktisk syn og store kunnskapar,» skriv Rikard Berge.⁹²

Tormod Knudsen var ein god skribent. Diktaren Schwach la merke til han og sytte for at nokre av dikta hans vart trykte i tidsskriftet *Hermoder* (1825). Seinare gav han ut diktsamlinga *Blandede Rimerier* (1846), som inneheld hyllingsdikt, drikkeviser og syrgjedikt. Men tida hadde gått frå denne typen poesi for lenge sidan. Det var som bygdemålsdiktar Knudsen fekk eit namn. Inspirert

Tormod Knudsen Borgejordet vart fødd i Kviteseid. Han hadde gode evner, og trass i at den formelle utdanninga hans var heller skral, vart han tilsett som skrivekar på futekontoret i heimbygda. I 1845 vart Knudsen vald til stortingsmann for Bratsberg amt og han sat på Stortinget i tre periodar. Han gav ut ei lita visesamling med den upretensiøse tittelen *Blandede Rimerier*. Tormod Knudsen hadde diktartalent og fekk ros av Aasmund Vinje. Best er Knudsen i dei satiriske og komiske visene sine.

Foto: L. Forbech / Stortingsarkivet





av stevtradisjonen i Telemark skreiv han bl.a. «samtaleviser» der to personar skiftevis fører ordet, og der desse hevdar ulike meiningar. Visene handlar om aktuelle emne, som utvandringa til Amerika:

*I Nørgje vi' eg kje lenger vera,
men reise vest ti Amerika;
de æ de klokaste eg kann gjera;
der hev eg hørt di kann liva bra,
som sine hendar førstend aa bruke;
der jor æ billeg aa koma ti.
Der joris tøgslir skò ikkje sluke
de joris dyrkarar svettar fe.⁹³*

I samtida var det truleg dei satiriske og komiske visene som gjorde størst lykke, ikkje minst når folk visste kven Knudsen skreiv om. Og når det som stod i visa, stemte i store trekk, tykte folk at det var enda gildare! Ei suksessvise av dei store var «Graamannhusen» (1818). Denne visa – visstnok sann i det meste – handlar om ein setesdøl som blir narra opp i stry av ei lauslynd telemarkskvinne. Han møter henne på Dalen, og etter nokre månader oppsøkkjer ho han heime i Setesdal. Da har ho «stappa sin magje sø full ut-av fillur, /at 'o saag ut som ei uppstappa hit [skinnsekk]». Det endar med at Graamannhusen betaler seg ut av den knipa han trur han er hamna i. Knudsen konkluderer, «narra av skjøkjur sø mange kann bli.»

Kraftpatrioten Wolff

Simon Olaus Wolff (1796–1859) var opphavleg trønder. Han kom til Telemark i studietida og har fortalt om møtet med telemarksbygdene i *Brudstykker af en Thellemarks-Vandring i Sommeren 1822*:

Vi ere nu i Hjertet af den paa Naturskjønheder saa rige Vestfjorddal. I Fjeldbygderne føler man først egentlig, at man er i gamle Norge, og Thellemarken er et af de Bygdelaag, der længst har hævdet gammel Sæd. Den aabenhjærtige Ærlighed og gamle Gjæstfrihed, den ægt nordiske Mundart og raske Fjelddragt – kort: Alt sætter den Reisende, især hvis han kommer fra den ceremonielle Stads Marionetteater, som ved et Trylleslag hen i et tidligere Old.⁹⁴

Wolff vart prest i Mo i 1825 og brukte mykje tid på å setja seg inn i telemarkskulturen. Han samla segner og viser, teikna kyrkjekunst, måla akvarellar og skreiv forteljingar. Ei av dei er «Spøgeriet i Riarhammeren. En National-Skizze efter et Sagn». Forfattaren legg handlinga til «den trange Tokkedal», med spelemenn, dansande ungdomar og ikkje minst ei eldgamal kone med spådomsevner og spesiell kjennskap til underjordiske makter.⁹⁵

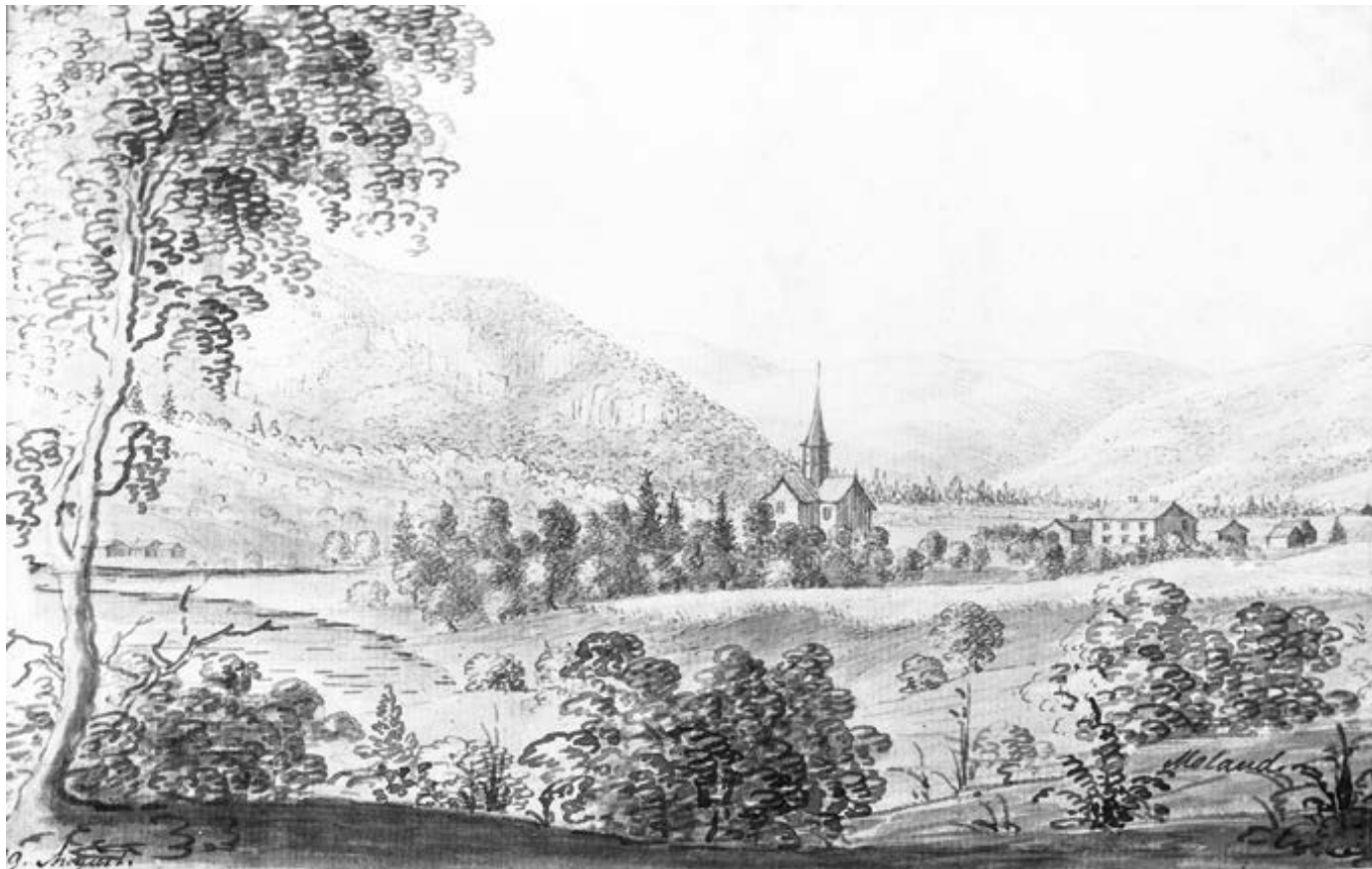


Simon Olaus Wolff var prest og diktar, måla akvarellar og teikna kyrkjekunst. Som fleire forfattarar i samtida må han helst kallast ivrig amatør. Men Wolffs begeistring for Telemark var stor og ekte, og då han hamna som sokneprest i Aurskog, tok det ikkje lang tid før han ynskte seg attende til det fylket han frå ungdomen hadde lært å setja slik pris på.

Illustrasjon: Stålstikk av A. Weber, Leipzig / Nasjonalbiblioteket

Werenskiolds målarstykke *Lensekara* (1938) vart måla i Kviteseid. Det illustrerer ikkje berre arbeidsliv i Telemark, men også den mangehundreårige tømmerfløytingstradisjonen i Bandak-vassdraget. Mange kjenner motivet frå hundrekronerasetelen som var i bruk frå om lag 1950 og i 30 år frametter.

Illustrasjon: Lensekara av Erik Werenskiold / O. Væring Eftf. AS



Wolff var ein habil målar og teiknar. I 1829 teikna han Moland kyrkje i Fyresdal. Denne kyrkja vart bygd i 1665 og vart riven i 1841.

Tusjteikning av Simon Olaus Wolff (1829) / Norsk folkemuseum

For diktarane i Wolffs generasjon var det bortimot utenkjeleg *ikkje* å skrive minst ein fedrelandssong. Wolff skreiv fleire, deriblant den kraftpatriotiske «Hvor herligt er mit Fødeland», der det går hardt føre seg:

*Jeg har de gamle Sagn saa kjær!
Naar Luren gjennem Dalen toner
Vemodigt mellem Birkens Kroner,
Da drømmer jeg om Blod paa Sværd,
Naar Fossen vildt fra Klippen skummer,
Sin monotone Bas den brummer,
Da tykkes mig, jeg hører Klang,
Af Vaabenstorm og Skjaldesang.⁹⁶*

Under psevdonymet Hans Luraas offentliggjorde Wolff ei «Thellemarks-Vise» på målføre (1850). Han skriv med innleving om telemarksvinteren, som diktareren hadde fyrstehands kjennskap til:

Aa Vintren i Fjeldstugo æ no saa fin;
 sjaa mørkeblaa Himmil'n qvælver
 sitt Sjønnetak ivi den snjokvite Tinn,
 aa Ljose i Rimkransen skjælver.
 De hænge som Dufsur taa Lauf paa kvart Tre,
 aa Fossen ha bygt sæg ej Kjørkje i Le
 taa Stupe, me blaagrønne Stolpar.⁹⁷

Det var inga gullgruve å vera prest i steinrøysene i Mo, og i 1833 søkte Wolff seg til Aurskog, som var eit mykje rikare prestekall. Men det angra han bittert på. Han gjorde seg upopulær ved å hevde at aurskogingane var stygge og ufordragelege i alt sitt vesen, og at klimaet på staden var usunt. Kommunenamnet Aurskog var på denne tida skrive *Urskoug*, men Wolff skreiv ofte *Surskoug* for å vise kva han tykte om staden. Heldigvis fekk Wolff sokneprestembetet i Sauherad i 1840 og levde dei siste nitten leveåra i sitt kjære Telemark.

Ein romantisk venskap: Hansen og Schwach

Maurits Hansen (1794–1842) vart fødd på Modum. Men før næringsssorger og andre problem gjorde livet surt for han, i Trondheim og særleg på Kongsberg, der han heldt det gåande som skulestyrar, lærebokforfattar, tidsskriftredaktør – og i ledige stunder som skjønnlitterær forfattar – levde han elleve glade gudeår i Porsgrunn. Porsgrunn var den gode barndomens rike. Han kom dit som toåring, saman med foreldra. Faren, teologen Carl Hansen, hadde fått stilling som sokneprest i austre Porsgrunn kyrkje.

I ei av versforteljingane på heksameter, «Knud Thorkildsen», med undertitelen «Idyl», ser Hansen for seg ei seglskute på veg inn frå havet, mot Porsgrunn:

– Med Lyst du fylgte mit Hjerte,
 Naar du svømmede ind fra den rolige Fjord imod Porsgrundis
 Deilige Strande, naar rask du foldede Vingerne sammen,
 Fæsted i Grund den mægtige Krog! Da jubled Smaagutten!
 Mandskabet hilste fra Dæk med svingende Hat og med Hurra;
 Jollen sat' ud. Jeg hører endnu de melodiske Toner,
 Naar de lossede ud, halte ind, gik i Spillet.⁹⁸

Sokneprest Hansen budde i eit av dei fasjonable husa i Storgata, der leiga var så høg at dei måtte ta inn losjerande. Blant dei som budde i huset, var ein eldre klokkar og skulelærar. Han fortalde eventyr og historier for den unge prestesonen og sette fantasien hans i sving. Syster til faren, Anne Bolette Hansen, las spennande forteljingar om kveldane. Høgtlesinga inspirerte guten til å skrive sine egne historier. Saman med faren fekk han vera med på små reiser i området kring byen, med heste- og båtskyss.



Maurits Hansen vart fødd på Modum. Som ung gut levde han nokre formande år i Porsgrunn der faren var sokneprest. Hansen vart den fyrste norske moderne prosaforfattaren og gav ut romantiske verk som *Othar af Bretagne, et Riddereventyr* (1819) og *Keadan eller Klosterruinen* (1825). Med *Mordet paa Maskinbygger Roolfsen* (1840) skreiv Maurits Hansen ei moderne kriminalforteljing, eitt år før Edgar Allan Poe publiserte *The Murders in the Rue Morgue*, som gjerne blir rekna som den fyrste forteljinga i kriminallitteratursjangeren. Illustrasjon: Maurits Hansen måla av Johannes Flintoe

I samtida stod Maurits Hansen som mønsterdiktaren i norsk litteratur, særleg som roman- og novelleforfattar. Stort arbeidspress og dårleg økonomi gjorde at han sjeldan eller aldri fekk tid til å gjennomarbeide stoffet, men han har framleis ein sikker plass i den tidlege norske 1800-talslitteraturen. Det gjeld både dei nasjonale novellene hans, som bondeforteljinga «Luren», og dei skrekkromantiske, *gotiske* novellene. Ei av dei, «Novellen», går føre seg i Porsgrunn. Her er modellen ei ulykkeleg kvinne som mor til Maurits Hansen tok seg av, og som i novelleforteljinga blir innesperra i eit mørkt kjellarrom i eit heilt år. Etter den tid er ho – jomfru Sars – sinnsforvirra og syng sine skjerande, fortvila vers:

*Min Grav den er som Natten mørk,
Men rummelig som den vilde Ørk,
Ikke kjøler Jorden mit Bryst så træt;
Højt hvælver sig Låget over det.
De, som ligge på Kirkegård,
De sove og sjelden de Uro får;
Men jeg må bæve med bange Sind,
Og sukke og jamre i Graven min.⁹⁹*

Som det skal vera i ei gotisk forteljing, viser det seg at bakgrunnen for jomfru Sars' ulykkelege lagnad er meir komplisert enn lesaren fyrst trur. Dessutan nyttar Hansen høvet til å filosofere omkring novellesjangeren, jf. tittelen «Novellen».

Som unggut fekk Maurits Hansen fylgje med faren på besøk til Solum, der Immanuel Schwach var sokneprest.¹⁰⁰ Solum-presten hadde ein son som var jamgamel med den unge Maurits. Han heitte Conrad Nicolai Schwach (1793–1860). Hansen og Schwach vart ikkje berre gode barndomsvenner, men utvikla varande venskap av den «romantiske» typen, fysisk og kjenslemessig intimitet utover det som er akseptert i vestlege samfunn i dag, men absolutt ikkje-seksuell.¹⁰¹

Alt i alt hadde nok Schwach ei sterkare tilknytning til Telemark enn Hansen. Ikkje berre budde han i Solum i barne- og ungdomsåra, men han kom også attende i vaksen alder. Frå 1849 og livet ut sat han i stillinga som sorenskrivar i Nedre Telemark. Han budde i eit hus i Klostergata og seinare på Christiansro i Skien.¹⁰² Det var telemarking Schwach helst ville vera: Her hadde han vakse opp, her var foreldra gravlagde, og her var det han «plukkede Kjærligheds første Rose».¹⁰³

Schwach vart i mange år rekna som ein av Noregs aller fremste diktarar. Ikkje minst bidrog den uoffisielle nasjonalsongen hans til denne vurderinga, «Til det norske Flag» eller «Flagsang» (1818), der fyrste strofe lyder:

*Mens Nordhavet bruser mod fjeldbyggt Strand,
Og stolte Erindringer vækker
Om Fædrenes Rye, som til fjerne Land
Det bar paa de nordiske Snekker;
O Nordmænd sjunger til Harpens Slag
En Sang for Norriges unge Flag.*¹⁰⁴

Men då Schwach i 1837 gav ut *Samlede Digte* i to band, på meir enn 600 sider, vart han regelrett slakta av kritikken og fråteken all ære: «Et Værk, der som dette er paa en saa rask og jævn Fart ned mod Glemsels Floder, at Publikum alt næsten har tabt det af Sigte, kunde det visstnok synes overflødig at standse i sit Løb», skriv Peter Jonas Collett.¹⁰⁵ Tida hadde gått frå den gamle embetsmannsposien, meinte kritikarar som Collett og Welhaven. Embetsmannsposien var uoriginal, kanskje brukbar reint verseteknisk, men heller ikkje meir enn det. Schwach og andre poetar av hans kaliber, som Bjerregaard og Wolff, sat fast i sjantrar og livsinnstilling frå 1700-talet. Men klassisistisk forankring var utilstrekkeleg overfor kravet om originalitet, som den romantiske kritikken nå reiste.¹⁰⁶

For ein moderne lesar kan Schwach og hans samtidige verke fjernare enn dei eigentleg er. Det heng saman med språk i vid forstand, ikkje berre slik at deira skriftspråk var dansk, men den kulturelle eliten som dei hørde til, var også heime i gresk og romersk mytologi og litteratur, og i latinskulen lærde elevane latin og tysk. Denne språklege, litterære og kulturelle kompetansen finst ikkje lenger blant lesarar flest og hindrar tileigninga av det som skrivande menneske frå 1700-talet og byrjinga av 1800-talet lét etter seg.

Av det Schwach skreiv, er det truleg livsminna hans som vil bli ståande: *Erindringer af mit Liv*, som han gjorde ferdig i 1848. Manuskriptet kom for ein dag i 1960-åra og er nå gjeve ut (1992, 2008). Det ville vore utenkjeleg at *Erindringer* kunne gjevast ut i samtida, til det er Schwach altfor openhjarta. Med anekdoten som underliggjande mønster skriv han rett ut om dei fleste tabuemne og utleverer både seg sjølv og andre, men med eit smil og med sjølvironi. Som vitnemål om skiljet mellom det kunstferdige og det primitive i embetsmannskulturen på 1800-talet er boka eineståande. Ei perfekt og polert overflate «dekker over primitiv grådighet».¹⁰⁷

Ein anekdote av det meir godmodige slaget handlar om drikkfeldige Jonas Wessel, son til diktaren, og prokurator i Porsgrunn. Prokurator Wessel hadde kjøpt seg ein hest frå Holla:

Da han med denne en Vinteraften i Snefog skulde kjøre hjem til Porsgrund fra Skien, hvor han havde faaet et sært Ruus, sovnedede han strax i Slæden; og den til sig selv overladede Hest gik ei til Porsgrund, men til sin Fødebygd Holden, hvor Wessel befandt sig da han om Morgenen vaagnede.¹⁰⁸



Conrad Nicolai Schwach levde ein del av oppvoksteren sin i Skien og kom seinare attende dit som jurist og sorenskriver. I mange år hadde han vore den fremste versdiktaren i Noreg, og flaggsongen hans, «Mens Nordhavet bruser», vart rekna som nasjonalsong. Men omslaget kom hardt og brutalt, for den nye forfattargenerasjonen sette ikkje pris på brukspoesien og høvesdiktinga hans. I *Erindringer af mit Liv* (utg. 1992) skriv Schwach svært openhjarta både om folk han kjende og om seg sjølv. Illustrasjon: Bærentzen, E.M. & Co. / Nasjonalbiblioteket



Magnus Brostrup Landstad vart fødd i Måsøy i Finnmark. Som ung gut flytte han med foreldra til Vinje i Telemark, der faren var blitt utnemnd til prest. Etter å ha studert teologi i Christiania vart Landstad sokneprest i Kviteseid. Nokre år seinare (1839) overtok han sokneprestembetet i Seljord etter faren. I den tiårsperioden han var prest i Seljord, samla Landstad folkeviser, og det var også i denne tida han tok til å skrive salmar. I 1853 gav han ut *Norske Folkeviser*, og i 1869 vart *Kirkesalmebog* autorisert til bruk i Den norske kyrkja. Dette var ei salmebok Landstad hadde redigert, og der han sjølv hadde skrive fleire tekstar.

Foto: P.M. Thomsen / Nasjonalbiblioteket

Landstad og salmeboka

I Kincks novelle «Hvitsymre i Utslaatten» (1895) heiter det at ein av personane sit i kyrkjestolen «med Hænderne foldet om Landstad». Formuleringa uttrykker i eit nøtteskal kor sentral Landstads salmebok var på denne tida, om lag 30 år etter at den kom ut: Ei norsk salmebok ville rett og slett seia det same som Landstads salmebok. Landstad gav ut to sentrale verk på 1800-talet. Det eine var *Norske Folkeviser* (1853). Det andre var *Kirkesalmebog* (1869).

Ein salme kan definerast som ein kyrkjeleg song til bruk ved gudstenester eller ved andre religiøse møte. Sjølv streka Landstad under at salmane skulle vera brukskunst, og at gamle tekstar derfor måtte moderniserast om dei skulle fungere.¹⁰⁹ *Kirkesalmebog* var eit nasjonalt prosjekt, slik også *Norske Folkeviser* var det. Det fanst nok salmebøker her i landet, det stod ikkje på det, men både Kingos gamle salmebok og nyare bøker var danske. Vinje jamførte det å syngje salmane i desse bøkene som «at tyggja Kork». Dessutan kjendest det som eit stort problem at inga salmebok verka samlande. Ulike oppfatningar av kva som var rett kristendom, verka kløyvande. I Skien gav såleis frikyrkjepresten Gustav Lammers ut si eiga salmebok nokre år før han melde seg ut av statskyrkja.

Lammers var sokneprest i Bamble frå 1835 og deretter i Skien, frå 1848. I protest mot slapp kyrkjetukt i statskyrkja og mot adiafora [ting som moralsk verken er gode eller dårlege] som smykke og målarkunst, grunnla han ei strengt pietistisk rørsle i byen, den fyrste her til lands. Lammersrørsla gjorde seg gjeldande både i Telemark og over heile Noreg, men vart relativt raskt kløyvd, og Lammers sjølv vende tilbake til moderkyrkja.¹¹⁰ Lammers var utan tvil ein karismatisk leiar og forkynnar. Karen Sundt skriv:

Jeg og vistnok mangfoldige af datidens Mennesker, ældre som unge, erholdt et uutsletteligt Indtryk af Lammers, ei alene som en stor og nidkjær Prædikant, men som en Aandens Kjæmpe, en Ætling af de gamle Reformatorer.

Ibsens syster Hedvig Stousland stod Lammers nær, og diktaren sjølv skal ha brukt den nidkjære predikanten som modell for presten Brand i dramaet med same namn.¹¹¹

Det var Welhaven som gjorde opptaket til salmebokdiskusjonen med eit skrift om korleis eit norsk salmeverk burde sjå ut (1840), og departementet kjøpte inn eksemplar av skriftet til alle norske kyrkjelydar. Dermed var debatten i gang. Det var ikkje opplagt at Landstad skulle få oppdraget med å forme ut den nye salmeboka, og han møtte hard konkurranse frå grundtvigianaren Wilhelm Andreas Wexels. Wexels hadde støtte av fleire i bispekollegiet, men blant vanlege folk og ikkje minst lekfolket fanst det mange motstandarar. For hadde ikkje Wexels revidert sjølvaste Pontoppidans forklaring? Slikt fanst det ikkje tilgjeving for, slo haugianaren og setesdølen Tor Bjørguvsson Homme fast. Han

gjorde det klart overfor Kristiansands-bispen at Wexels var ein Satans tenar. Bispen la imot og sa med overtyding at Wexels ville skine klårare enn dei fleste i himmelen. «Eg trur ingjen sit'e svartare i helviti», parerte Tor Bjørguvsson.¹¹²

Som teolog blir Landstad gjerne karakterisert som luthersk-ortodoks, konservativ og alvorleg. Han var ingen pietist og heller ingen grundtvigianar. For Kyrkjedepartementet må han ha verka som eit sikkert og samlande kort. Dessutan var Landstad sjølv, i motsetning til Wexels, diktar. Ikkje minst hadde han arbeidd grundig med språk og form i folkeviser og anna folkeleg diktning i mange år.¹¹³ Dette gav han eit godt utgangspunkt for å kunne fornye norsk salmesong.

Landstad brukte ikkje forfattarnamn i salmeboka. Salmane skulle vera til Guds ære og inga skryteliste for diktarane. Eit viktig punkt elles var at salmeboka skulle ha eit norsk, folkeleg preg, språkleg og melodisk. Den danske språktradisjonen var ei hindring for forståinga av salmetekstane, meinte Landstad. Han var elles glad i gamle telemarkske ord og uttrykk, som ikkje alltid var enklare å skjøne enn dansk. Då kritikken mot *Kirkesalmebog. Et Udkast* (1861) kom, søkte Landstad råd hos Ivar Aasen, slik han hadde gjort under arbeidet med *Norske Folkeviser*. Aasen gav kritikarane rett på fleire punkt, og Landstad gjorde fleire endringar. Men i hovudsak fekk salmeboka behalde språket slik Landstad ville ha det.

VEKKING I VRÅDAL

På nyåret i 1860 skjedde det store ting i Vrådal. Ein sjåar, ein visjonær stod fram og vitna for bygdefolk: Dei måtte omvende seg og leva eit ekte, kristent liv! Drikking og dans, kortspel og felespel førte lukt til helvete: På elden med hardingfeler, vekk med sylv og stas og fjonge festdrakter! Den fremste representanten for vekkinga var ei kvinne: Gunhild Sveinsdotter Veamyrane. Ho var fødd i Fyresdal, men kom til Vrådal som tenestejente. Her vart ho kjend med lekmannsrørsla i bygda, som var inspirert av skienpresten Lammers. Med eitt slag stod ho i brodden for denne rørsla.

Det særeigne ved Gunhild Veamyrane var synene hennes. Ho «fall bort» som det heitte i samtida, fekk anfall der ho låg tilsynelatande medvitslaus. I denne bortrykte tilstanden såg

ho – som Olav Åsteson i «Draumkvedet» – kva som ventar syndarar i den andre heimen:

«Eg såg atter ein brei veg, der det var mykje stas og prakt. Og så såg eg eit stort hav eller sjø, og i midten av dette var det liksom eit hol utan botn. I havet var det fullt av menneske, som ikkje sakk djupare enn til haka, og ikkje kom høgare opp enn til hofterne. Dei var omgjevne av eldtunger. Å kor mykje jammer og elende her var å sjå og høyra!»¹¹⁵

Vekkinga spreidde seg til andre bygder. Då Gunhild Veamyrane flytte attende til Fyresdal, vart andre inspirerte til å gå i hennar fotspor: «Snart var her au andre kvinnfolk som «falt burt,» helst naar framandfolk kom til gards,» skriv historikaren Bendik Taraldlien

kritisk. Han legg til: «Aa danse vart reikna som ei stor synd. Det vekte svær røre mellom folk. Dei tala um dette yve heile bygdi.»¹¹⁶ For den tradisjonelle bygdekulturen representerte vekkinga eit alvorleg tilbakeslag og skapte utvilsamt mykje angst.

Gunhild Veamyrane var ikkje den einaste sjåaren i samtida. Det fanst ein folkeleg pietisme i mange norske bygdesamfunn som i alle fall går attende til 1700-talet, og som fekk ein oppsving med haugianismen og Lammers-vekkinga på 1800-talet.¹¹⁷ For Gunhilds del er det ikkje utenkjeleg at dei visjonære opplevingane eit stykke på veg kan førast tilbake til «Draumkvedet». For ho høyrdet til ei songarslekt. To systre, så vel som andre slektningar, song balladar.¹¹⁸

Av Landstads egne salmar høyrer den nasjonale julesalmen «Fra Fjord og Fjære» til i toppsjiktet. Landstad skildrar korleis folk samlar seg på kyrkjebakken i djup snø og bitande kulde. Men vinterfrosten må vike for lyset og varmen: «Vi var forlorne, / Nu er vi frelst af Nød!»:

*Fra Fjord og Fjære,
Fra Fjell og dyben Dal
Et: Ære være!
Idag gjenlyde skal.
Fra Kirketaarne
I Fryds Basuner stød
For Guds Enbaarne,
Som er idag os fød;
Vi var forlorne,
Nu er vi frelst af Nød!*

*Til Kirken samle
Sig fra hver Gaard og Grend
De Unge, Gamle
Af Kvinder og af Mænd.
Vi ønsker eder
Saa glad en Julefest,
Guds Riges Glæder,
Guds Fred i Jesu bedst,
Hos hver, som græder,
Vor Herre selv vær' Gjest!¹¹⁴*

Dei to store: Ibsen og Vinje

I november 1843 gjekk Henrik Ibsen (1828–1906) om bord i den vesle skuta *Lykens Prøve*, for å sigle til Grimstad og bli apotekarlærling. Han skulle ikkje koma attende til heimbyen meir enn eit par gonger, i 1845 og 1849.¹¹⁹ Det er i alle høve kva Ibsen sjølv har sagt, jamvel om det er blitt hevda at han også var innom Skien sommaren 1859 for å be familien om pengehjelp.¹²⁰ Då systerdotter til Ibsen, Anna Stousland, besøkte diktaren i Kristiania på hans eldre dagar, snakka han rett nok om å gjera ei reise til fødebyen. Men det vart aldri noko av: «Det er ikke lett å reise til Skien,» skal han ha sagt.¹²¹ Noko av dette er han inne på i utkastet til sjølvbiografi (1881), som det elles ikkje kom mykje ut av. Det vart med nokre barndomsminne frå heimbyen, der han skriv om selskapslivet i 1830-åra:

Skien var i mine barneår en overmåde livsglad og selskabelig by, ganske modsat af hva den senere skulde blive. Mange højt dannede, velstående og ansete



Henrik Ibsen vart fødd i Stockmanngården i Skien. «Denne bygningen lå,» skriv Ibsen, «lige imod kirkens forside med den høje trappe og det anselige tårn. Til højre for kirken stod byens gabestok og til venstre lå rådstuen med arrestrum og 'dårekisten'.» Bygarden, som har namnet sitt etter kjøpmann Christian Paus Stockmann, brann ned til grunnen ved den store bybrannen i Skien (1886).
Foto: Fotograf ukjend / Telemark Museum

familjer bode dengang dels i selve byen, dels på store gårde i omegnen. Et nærmere og fjernere slægtskab forbandt disse familjer indbyrdes, og baller, middagsselskaber og musikalske sammenkomster afløste hverandre både vinter og sommer. Mange rejsende kom der også til byen og da der ingen egentlige hoteller fandtes dengang, så tog man ind til venner og slægtninge.¹²²

Ein kan på denne bakgrunnen spørje kva den i særklasse mest berømte norske dramatikaren og forfattaren, som budde årevis i Italia og Tyskland, har å gjera i eit regionalt historieverk? Svaret må vera at dei fyrste åra i eit menneskeliv vil forme mennesket på avgjerande måte. Sidan Ibsen voks opp i Skien og levde der til han var femten år, må inntrykk frå denne tida nødvendigvis ha sett tydelege spor.

Inntrykk frå unge år kan t.d. vise seg ved at personar som Ibsen kjende, fungerer som modellar for fiktive personar i diktarverka. Ibsen har sjølv sagt at mor Åse i *Peer Gynt* (1867) eigentleg er mora, Marichen Altenburg, i forkledning. Faren, Knud Ibsen, er modell for den rike og økonomisk uansvarlege Jon Gynt, mens Ole Bull og Aasmund Vinje har lånt trekk til Peer sjølv.¹²³ Noko liknande gjer seg gjeldande i *Vildanden* (1884), skriv Halvdan Koht:

Kan hende det var eit barneminne hos Ibsen som låg under. Tankane hans gikk i denne tida ideleg tilbake til heimlandet og serleg til den staden han hadde hatt heimen sin på i barnedagane, garden Venstøp. Han mintes far sin som hadde vori så stor ein jegar [...]. Og gamle Ekdal fekk mange karakterdrag ifrå Knud Ibsen, – både fantasilivet og drikken. Namnet Hedvig tok diktaren frå den kjære systra si.¹²⁴

Då grosserer og kjøpmann
 Knud Ibsen gjekk fallitt,
 måtte familien flytte frå
 Skien til Venstøp, ein
 eigedom tre–fire kilometer
 utanfor byen. Med stort
 våningshus, uthusbygningar
 og relativt stor innmark var
 Venstøp langt frå å vera
 nokon fattigplass, men
 representerte likevel ein
 kraftig sosial nedtur for
 Ibsen-familien. Den rike Jon
 Gynt som sløser og drikk
 og lét gå til spille, er truleg
 modellert over Knud Ibsen.

Illustrasjon: Vincent Bommen /
 Telemark Museum



Såkalla «name-dropping» representerer ei anna form for aktualisering av Ibsens barndom og ungdom i Skien. Kammerherre Bratsberg i *De unges Forbund* (1869) gjev assosiasjonar til Bratsberg Amt, og kanskje har Ibsen tenkt på kammerherre Løvenskiold på Fossum. Den halvvegs komiske figuren Ballested i *Fruen fra Havet* (1888) har sitt lett justerte namn etter garden Ballestad i Gjerpen. Ibsen vart fødd i Stockmannngaarden, ein forretningsgard i Skien sentrum, og namnet Stockmann gav Ibsen til hovudpersonen i *En Folkefiende* (1882). Mølleledalen i same stykke er etter alt å døme ei omskriving av Kverndalen i Skien, der det «var en betydelig garverivirksomhet på Ibsens tid.»¹²⁵

Sterke og til dels traumatiske opplevingar i barndomen stikk sjølvsgatt djupare. Mange Ibsen-forskarar har drege fram skamma som råka familien då Knud Ibsens økonomi braut saman, noko som førte til sosial deklassering. Dette sette spor i Ibsens sinn, også fordi økonomiske vanskar forfylgde han i åra frametter, særleg i den perioden han var kunstnarleg direktør ved Christiania Norske Theater. Til dette kom eit større traume, rykta om at Henrik ikkje var son til Knud Ibsen, men til politikaren og bygdediktaren Tormod Knudsen, jf. ovanfor. Alt i alt er det lite som talar for at det var noko i desse rykta, men poenget er at Ibsen sjølv trudde på dei, slik mange andre i Skien gjorde.¹²⁶ Då Ibsen så i Grimstad fekk eit «uekte barn» med ei ti år eldre tenestejente i apotekergarden, må det ha verka til å halde barndoms- og farskapstraumet ved like. Å skjemmast over fattigdom og det å vera «uektefødd» vart eit gjennomgangstema i Ibsens diktning. Ibsen «skrev knapt et skuespill – fra *Kongsemnerne* til *Rosmersholm* – uten at det forekommer et «uekte» eller angivelig «uekte» barn».¹²⁷

I kor stor grad Ibsen oppfatta seg som telemarking, skal vera usagt. Men i alle høve kom eitt verk av ein forfattar frå Telemark til å få svært mykje å seia

for han: Landstads *Norske Folkeviser*. Ibsen var ikkje den som gjerne kvitterte for kjeldene sine, men han gjorde eit unntak for Landstad, som han nemner særskilt. Grunnen er truleg, som Koht skriv, at det må «ha vori ein hunger i han etter ekte norsk folkedikting som kunne avløyse alt det utapåklistra nasjonale i mykje av det som samtida jubla til.»¹²⁸ Då Landstads folkevisebok kom ut, var Ibsen kunstnarleg leiart ved Ole Bulls norske teater i Bergen. Han tok for seg folkevisene i ein lang artikkel: «Om kæmpevisen og dens betydning for kunstpoesien» (1857), der han hevdar at folkevisene høver særleg godt som emne for dramatisk dikting.

Ibsen demonstrerte teorien i dei to stykka som gjerne blir kalla «folkevise-drama»: *Gildet paa Solhoug* (1856) og *Olaf Liljekrans* (1857), det sistnemnde med lånt tittel frå Landstads bergtakingsballade. I desse stykka flettar Ibsen inn tekstlån frå folkevisene, og personskildring og tematikk er i tråd med emne som dei gamle mellomaldervisene handlar om. *Gildet på Solhoug* har preg av syngjespel: Det er ein slags musikal. Handlinga i begge stykka er lagd til seinmellomalderen, for Ibsen visste at balladen i denne fasen av historia var levande og produktiv dikting. Det var sjølv sagt ikkje balladen i det norske borgarskapet på 1800-talet, den samfunnsgruppa som Ibsen særleg skildrar i nåtidsdramatikken.

I skodespela frå 1880- og 1890-åra brukar Ibsen derfor ballade- og folkediktstoffet i det heile, på ein langt meir sofistisert måte, i form av intertekstuelle referansar, skjulte tekstlån, allusjonar. Vi ser dette i *Rosmersholm* (1886), som Ibsen i fyrste utforming gav tittelen *Hvide heste*. Den kvite hesten er framleis hovudsymbolet i stykket, som dødssymbol og som representant for *nøkken*, jf. Theodor Kittelsens kjende målarstykke av nøkken som kvit hest. Vidare spelar kloppa eller brua over møllefossen ei viktig rolle i *Rosmersholm*. Det er herifrå presten Johannes Rosmers kone, Beate Rosmer, kastar seg i fossen, og denne handlinga gjentar seg når Rosmer og Rebekka West går i døden saman. I balladediktinga står brua for overgang til noko nytt og ukjent, for utfordringar, farar, kanskje undergang og død. Desse førestillingane trekkjer Ibsen, med hjelp av Landstads folkeviser, inn i stykket.

Kva kan Ibsen ha sett av teater i Skien? Det fanst ikkje noko fast teater verken her eller andre stader i Telemark på 1800-talet. Skulle ein oppleve teaterkunst i provinsen, måtte ein anten setja sin lit til amatørteaterverksemd eller til omreisande teaterselskap, i fyrste halvdel av hundreåret særleg danske. Det fyrste danske teaterselskapet kom til Noreg i 1826, og i 1830- og 1840-åra spela fleire utanlandske selskap teater i Skien. Dei sette opp samtidige franske komediar og romantiske melodrama, men også Oehlenschlägers syrgjespel *Axel og Valborg* og vaudevillar av Johan Ludvig Heiberg. På programmet stod dessutan stykke av den populære franske dramatikaren Eugène Scribe, som seinare kom til å bli læremeister for Ibsen.

Når gjestande teaterselskap kom til byen og ein sakna fast teaterscene, måtte det improviserast. Den såkalla Limisalen i ein bygard som tilhørde



Det fyrste fotografiet av Henrik Ibsen vart ifylgje han sjølv teke kring 1861/1862. Dette portrettet i trekvart profil skriv seg frå denne tida og er tilskrive Christiania-fotografen Daniel Nyblin, som dreiv atelier på hjørnet av Karl Johan og Skippergata. Vi ser dikteren før han vart berømt, noko som kan lesast ut av eit usikkert blikk, eit digert, rufset skjegg og slitne klede. Men høgre arm held han mot hjarta innanfor jakka, à la Napoleon.

Foto: Daniel Georg Nyblin / Nasjonalbiblioteket



Då Henrik Ibsen kom heim til Noreg i 1891, hadde han levd utanlands i 27 år. Han hadde slege gjennom med *Brand* (1866) og *Peer Gynt* (1867) og skapt det moderne realistiske dramaet med verk som *Et dukkehjem* og *Gengangere*. Nå var han verdsberømt, ein selebritet. I Kristiania slo han seg etter kvart ned i Arbins gate 1, og her vart han portrettert ved skrivebordet av sosietetsfotografen Hulda Szacinski, kring 1900. Ibsen var sjølv svært oppteken av fotograferingsteknikken som var ny då han slo gjennom, jf. *Vildanden* (1884) der Hjalmar Ekdal driv som fotograf – med god hjelp av kona si, Gina Ekdal.

Foto: Hulda Szacinski /
Nasjonallbiblioteket

«Landmandsforretningen», gjorde nytte ved fleire høve. Men det fyrste lokalet som vart teke i bruk som teatersal i Skien, var kjøpmann Bloms store vognskur. Dette skuret låg omtrent rett overfor den tomte der «Festiviteten» seinare vart reist. Men vognskuret hadde avgjort sine veike sider som teatersal, minnest ein tilskodar:

Foruten at være trang og mørk hadde denne theatersal den mangel at det lugtede slemst av en dyng, som laa like ved skuret. – Man var ikke bange for at give sig i kast med større sager. Jeg erindrer min moder fortalte, at skilsmissen mellem *Aksel* og *Valborg* gjorde saadant indtryk paa tilskuerne at en av dem [...] pludselig dumpede besvimet ned av krakken.¹²⁹

Verken Henrik Ibsen eller Aasmund Vinje (1818–1870) veik attende for å bruke store ord når dei meinte det måtte til. Den sistnemnde skriv såleis i *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* at han skulle kunne «forsyna den halve Verdi» med diktarar frå Telemark.¹³⁰ Nokre år seinare kjem han attende til emnet, i ein nekrolog i *Dølen* over Tormod Knudsen, så vi kan rekne med at Vinje meinte det han sa. Eit av poenga i nekrologen er at den nyleg døde stortingsmannen og bygdediktaren kunne nådd så mykje lenger på diktarbanen. Men som mange andre gjekk han seg fast i det danske skriftspråket, som han aldri lærte å skrive skikkeleg. Han vart, skriv Vinje, «eit ulykkelegt Fyredøme paa store Evne, som ganga til Grunns i denne Stampa millom Norsk og Dansk i

Spraak og heile Tankemaate.»¹³¹ Problemstillinga var velkjend for Vinje sjølv. Men i motsetning til bygdediktarar flest makta han overgangen frå dansk til norsk. Spranget over i Ivar Aasens nye norske landsmål tok han i 1859, då han sa farvel til lesarane av *Drammens Tidende*, der han hadde vore korrespondent i fleire år, og bad om orsaking fordi han til eiga vanære hadde skrive dansk så lenge.

Når Vinje hevda at han kunne stille på beina så mange diktarar frå Telemark, tenkte han fyrst og fremst på gode songarar og forteljarar i den munnlege tradisjonen. Men det var ikkje i ei slik rolle han såg seg sjølv. Vinje makta å skape seg ein posisjon i det offentlege romet og i skriftlitteraturen, og det på eit språk som samtida stort sett drog på skuldrene av. Ein heilt avgjerande føresetnad var sjølvstilt Ivar Aasens landsmål. Men det hjelpte godt å kunna byggje på eit litterært og estetisk utvikla bygdemål, som Vinje-målet. Gjennom språket vart Vinje på ein særskild måte knytt til heimbygda og Telemark. Men som det tvisynte mennesket han ynskte å vera, understreka han at det ikkje var nok å vera heimføding. For var det ikkje i hovudstaden han fann det mest inspirerande selskapet, trass alt? Det skriv han i *Ferdaminni*:

*Fraa Byen det berer.
Eg lyfter paa Hatt.
Gud veit no den Dagen,
naar dit eg kjem att'.*

*Farvel Hovudstaden:
i deg var det best.
der fann eg dei Beste,
der lærde eg mest.*¹³²

Aasmund Vinje kom frå husmannskår og voks opp på Plassen eller Plassevja i Vinje, «i ein vestvendt bakke ned mot Vinjeflatane, eit flatt sletteland øvst ved Vinjevatnet.»¹³³ For husmannssøner som ville opp og fram, og som hadde «hug til boki», var det ein farbar veg å bli lærar. Vinje valde den vegen og gjekk fyrst på Kosaskulen, lærarseminaret i Kviteseid. Seinare kom han til Asker Seminar, men fekk ikkje den lærarposten han søkte i heimbygda. Etter ein periode som lærar ved borgarskulen i Mandal drog så Vinje til Christiania (1848) «på ei jekt med eikebork [...] med draumane, forventningane og 10 dalar i lomma.»¹³⁴ To år seinare kom Ibsen dit frå Grimstad. Dei to fattige telemarkingane ville skaffe seg eksamen artium snarast mogleg og på ein rimeleg måte, og derfor hamna dei på Heltbergs studentfabrikk. Bjørnson, som sjølv var innoom denne utklekkingsanstalten for unge akademikarspirer frå provinsen, har i diktet «Gamle Heltberg» skildra dei slik han såg dei:

Aasmund Olavsson Vinje vart fødd på Plassen i Vinje. Barneheimen står om lag slik den gjorde på Vinjes tid, og vi kan lett førestille oss Aasmund som gjetar i bakkane omkring, med Blåmann og Lykle i geiteflokken. I 1890 måla Christian Skredsvig Vinjestoga, lett gjenkjenneleg, men lendet er brattare på målarstykket enn i det verkelege livet.

Foto: Jan Holm





Aasmund Olavsson Vinje hadde gode evner, og alle i heimbygda skjøna at han måtte opp og fram, jamvel om han berre var husmannsson. Etter at han hadde gått på lærarseminar i Kviteseid og Asker, drog han til hovudstaden for å studere og tok juridisk embetseksamen. Men det var som diktar på Ivar Aasens landsmål han skulle gjere seg gjeldande. Med vekeavisa *Dølen* skapte Vinje ein norsk kritisk journalistikk og essayistikk, i tradisjonen etter Steele og Addisons tidsskrift *The Spectator*. Vinjes lyriske og klassisk enkle, songbare dikt representerer ei anna sterk side ved Vinjes forfatterskap. Sommaren 1869 gifte Vinje seg med Rosa Constance Sophie Kjeldseth. Fotografiet av forfattaren i floss er teke i samband med bryllaupet.

Foto: Claus Peter Knudsen /
Nasjonalbiblioteket

[...] Lang og slåpen i halvdrom, på ytterste linje,
satt og grunnet for seg selv Aasmund Olavsen Vinje,
anspent og mager, med farve som gipsen,
bak et kullsort, umåtelig skjegg Henrik Ibsen [...].¹³⁵

Noko av det Vinje sette størst pris på ved bygdediktaren Tormod Knudsen, var skjemten, ironien, evna til å finne treffande formuleringar og replikkar, måle ut komiske situasjonar og sjå latterlege trekk hos andre. Som kritikar og essayist kom Vinje sjølv til å reindyrke eigenskapar som desse, ikkje minst for å vri og vrenge på tilvande førestillingar. I dette kunne han byggje på den heimlege folkediktinga, men denne heng i siste instans saman med den europeiske karnevalstradisjonen. Vinje skreiv då også artiklar om karnevalet, og mykje tyder på at han likte å sjå seg sjølv i rolla som hoffnarr, som i tvtydige, dobbelkommunikative ordelag sa folk sanninga.¹³⁶

Då Bjørnson i 1850-åra gav ut *Synnøve Solbakken* og andre bondeforteljingar, fekk Vinje god bruk for dei satiriske evnene sine. Det gjekk særleg hardt ut over *Arne* (1859). Med god grunn var Bjørnson uroleg for kva telemarkingen kunne finne på, og skreiv eit brev der han formanar Vinje om ikkje å vise han «raa Behandling, som du ofte har vist Andre; men derimod enten lade være at nævne mig, eller tale som den, der taler med Respekt». ¹³⁷ Det skulle syne seg at dette ikkje var nokon god framgangsmåte for å få Vinje til å skrive med velvilje. I staden for å ta med silkehanskar på boka fann han fram storslegga, og i tre nummer av *Dølen* hengde han boka ut til spott og spe. Emnet, ei norsk forteljing om bønder i bygdemiljø, var aktuelt og interesserte Vinje av fleire grunnar. Dette var dessutan eit emne han som husmannsson frå Bygde-Telemark skulle ha god greie på. Men det hadde ikkje Bjørnson, meinte Vinje, og derfor var han ikkje i stand til å skrive sannferdig om bønder. Det meste var gale, språket og menneskeskildringa. Men Vinje seier ikkje dette rett ut. I staden framstiller han seg som ein stor Bjørnson-tilhengjar, fordi Bjørnson, ifylgje Vinje, eigentleg er ute etter å gjera narr av dårleg norsk litteratur og har skrive boka på fleip, som parodi eller «skalkeherming»:

Naar eg som mange andre rosar Arne, so seer eg Boki fraa ein djupare Grund en dei, for eg teker han Arne som ei Skalkeherming (Parodi) paa vaart nationale Stræv i Likning med Wessels sokkelaase Kjærleike, daa han ikring aatteti Aar sidan likeins skalkehermde (parodierede) den trutne fransk-tyske Smak, som var komin inn i vaar Bokavl. ¹³⁸

Vinje var føregangsmann og banebrytar i norsk journalistikk, både som språk- og stilfornyar og ved at han skreiv annleis og til dels om andre emne enn dei tradisjonelle. Som bladmann måtte han nødvendigvis vera oppteken av det springande og skiftande dagsaktuelle, og det var han. Person- og emneregistret



Rosa Kjeldseth døydde i barselseng våren 1870. Sjølv var Aasmund Vinje så sjuk at han vart innlagd på Rikshospitalet om sommaren. Ein av dei som såg innom til den dødssjuka diktaren, var Ivar Aasen.
Illustrasjon: Teikning av Olav Rusti (1904) / O. Væring Eftf. AS

til *Dølen* er omfattande og femner vidt: frå oppslagsord som *Amerika* og *Austrike* til *Vestmannalaget* og *Aalesund*. Men samstundes er Vinje klassisist med Homer og Edda som førebilete, slik han skriv i diktet «Atende til Antiken» (1868). «Alt frå opphavet har Vinjes vokster ei klassisk grunnline,» er det blitt sagt.¹³⁹

Dei fleste av Vinjes dikt på landsmål vart opphavleg trykte i *Dølen* eller i *Ferdaminni*. Vinje likna elles høvesdiktarane på 1700-talet i det at han skreiv om alle slags emne på vers, ofte midt inne i eit prosastykke, slik at både vers og prosa fekk farge av samanhengen.¹⁴⁰ Også dei fleste dikta i den forteljande diktsyklusen *Storegut* (1866) var utgjevne tidlegare. *Storegut* er det Vinje-verket som tydelegast er knytt til Telemark. I forordet skriv Vinje at det er ei sann forteljing han legg fram, og han viser til det far hans kunne minnst om hovudpersonane, som levde sist på 1700-talet. Når Vinje legg vekt på at det han seier skal vera sant, er det truleg for å understreke at han, i motsetning til Bjørnson, veit kva han held på med. Men boka er ikkje sann i alle detaljar.

Sentralfiguren er *Storegut*, men det er far hans, den gamle legdekallen Olav, som fortel. Det er ei tragisk forteljing. *Storegut*, sterk, staut, hjelpsam og med rettferdssans, blir skoten av ein fiende med det illevarslande namnet *Crytebekken*. Skurken grev liket ned i ei urd, og det blir ikkje funne før drapsmannen er død, mange år etter. Det er den gamle faren som finn sonen og må bera beina til bygda, til vigd jord. Vinje lét *Storegut* oppleve ting som kunne skje med ein telemarking i dei tider: Han blir utskreven til soldat, han bankar opp kranglefantar som utnyttar fattigfolk, han er på tinget og til messe i den gamle Røldalskyrkja, der sjuke kunne få helsebot. Og han møter huldra. *Storegut* vart ei populær bok, dåvisst i Telemark. Det kom for ein del av at dikta er framifrå songlyrikk og kan syngjast på kjende folketonar. Såleis byggjer «Det syng for *Storegut*», eit av Vinjes vakraste dikt, på nystevet:

*Den Dag kjem aldri, at eg deg gløymer;
for um eg søver, eg um deg drøymer.
Um Nott og Dag er du lika nær;
og best eg ser deg, naar myrkt det er [...].*

*I kvar som gjeng og som rid og køyrer,
d'er deg, eg ser; deg i alt eg høyrer:
i Song og Fløyte- og Fele-Laat,
men endaa best i min eigen Graat.¹⁴¹*

Fleire stemmer

I siste halvdel av 1800-talet skjer det store endringar i den norske skriftlitteraturen. Det kjem langt fleire forfattarar på banen, og desse forfattarane har ein annan sosial bakgrunn enn den tradisjonelle. Fyrst og fremst melder bønder seg på, men også handverkarar, sjømenn og til og med husmannsfolk

gjev ut bøker. Og ikkje så reint få kvinner. Dessutan kjem forfattarane frå forskjellige geografiske område, slik at det skjer ei form for geografisk kartlegging av landet.

For ein stor del skreiv den nye forfattargenerasjonen for nye lesargrupper. Dei nye lesarane hadde gått i ein betre skule enn forfedrane, og dei hadde fått betre råd og meir fritid. Det oppstod eit behov for ein meir folkeleg litteratur, og mange av forfattarane har då også i ettertid blitt kalla folkeskribentar. Litteraturen dei skreiv, kom ikkje sjeldan ut på andre forlag enn dei etablerte eller i form av avisføljetongar. Og litteraturen sjølv har gjerne, noko nedlatande, blitt referert til som folkelitteratur, populærlitteratur eller triviallitteratur.

Folkeskribenten Sundt

«Det kan sjølv sagt diskuteras om ein kan kalla henne kunstnar. Ho er forfattar, men ho er eit gammalt menneskje som hev sitt publikum, og dei skrifterne eg hev set, er det gode gudelege hugdrag i.»¹⁴² Det var om Karen Sundt (1841–1924) kyrkjestatsråd Jørgen Løvland sa dette, då han forsvarte Venstres framlegg om at den mykje lesne folkeskribenten skulle få diktargasje. Trass i Høgre-motstand gjekk det som Løvland ville. Sundt var likevel den einaste av folkeskribentane som oppnådde denne anerkjenninga.

Karen Sundt vart fødd i Farsund, men kom som barn til Langesund, der faren fekk stilling i tollvesenet (1851). Familien flytte seinare til Skien, men Sundt kjende seg alltid særleg knytt til den vesle kystbyen: «Langesund var i min Ungdom som en Idyl, et fredfylt Paradis paa Jorden,» skriv ho ein stad. Handlinga i den digre romanen *Kommandantens Datter* (1896) går føre seg i traktene kring Langesund, og sjøve kommandanten er sjef på Fugløya festning, bygd under napoleonskrigane.¹⁴³ Boka inneheld dessutan skildringar av ein kjøpmannsgard i Langesund, truleg Wrights bygard.

Karen Sundt blir rekna som ein av dei sentrale folkeskribentane. Men eigentleg byrja ho karrieren som journalist, særleg i Telemark, og ho redigerte *Varden* i ein kort periode. Som ung drog ho til England for å lære språk, og ho gjekk på folkehøgskule på Sagatun ved Hamar og seinare på andre folkehøgskular. Ho gjekk inn for likestilling og var inspirert av John Stuart Mills sosialpolitiske reformprogram.¹⁴⁴

I minneskildringane sine skriv Sundt at ho oppsøkte Bjørnson for å få ei vurdering av romanmanuskriptet ho hadde med og viste han. Var det godt nok til å gjevast ut? Det meinte Bjørnson at det ikkje var, men kanskje kunne ho begynne med å skrive i mindre blad? Dessutan måtte ho ut i livet, over dei høge fjell, sa den store dikteren. Sundt hadde ikkje noko mot å skrive i mindre blad og aviser, men det var romanforfattar ho ville vera, og då ho flytte til Kristiania (1892) kom det meir fart i romanskrivinga. Ho gjorde ein avtale med kolportør Aksel Olsen om å levere 800 boksider i året, mot eit honorar på 500 kroner. Det greidde ho også, og meir til.¹⁴⁵ Kolportasjelitteraturen vart



Karen Sundt vart fødd i Farsund, men flytte tidleg med foreldra til Langesund. Som vaksen arbeidde ho i fleire aviser i Skiens-distriktet, og ho vart den fyrste kvinnelege redaktøren her i landet då ho i ein kort periode i 1880-åra redigerte *Varden*. Karen Sundt var aktiv i partiet Venstre. Etter at ho hadde flytt til Kristiania, byrja ho å skrive underholdningslitteratur for eit breitt publikum. I 1918 løyvde Stortinget ein liten årleg pensjon til henne.
Teikning: Øyvind Sørensen (1918)



Dei gamle seglskutene gjorde seg godt som motiv for kunstmålarar. Denne akvarellen er truleg laga av Petra Halvardine Bonnevie (1873) og framstiller Kragerø-skuta Albatros, med fulle segl, flagg og vimplar. Unionsmerket, den såkalla «sildesalaten», er på plass i det norske flagget.

Foto: Telemark Museum

publisert og distribuert i hefteformat, gjerne småhefte på 32 sider, og denne publikasjonsforma forklarer at bøkene kunne bli så omfangsrike, når dei til sist skulle gjevast ut. Når forfattaren fyrst hadde funne eit emne som slo an, vart det sjølv sagt freistande å halde fast på emnet så lenge salet gjekk godt.

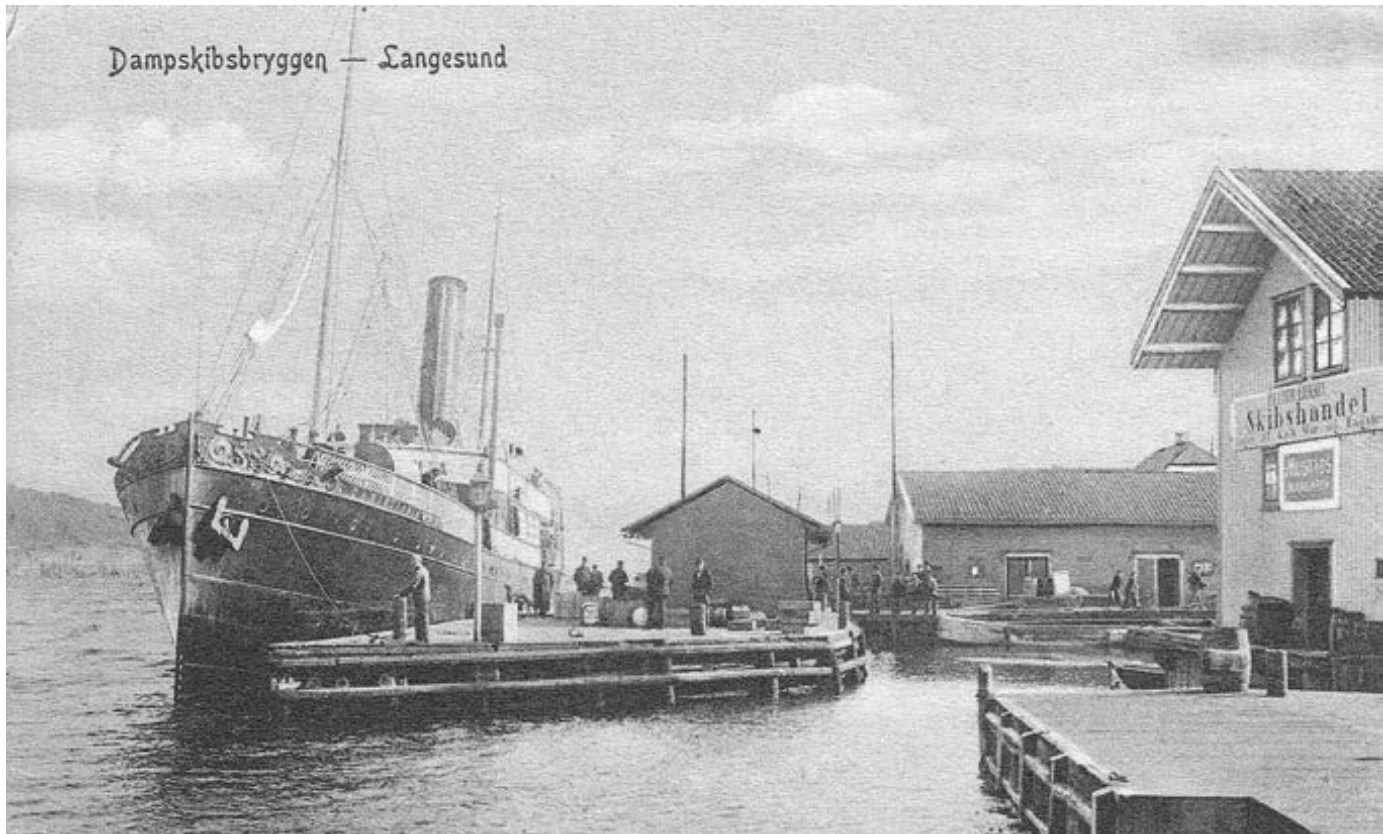
Som folkeskribentar flest brukte Sundt mange psevdonym. Eitt av dei var «Arne Vestlending». Som elleveåring kom forfattaren Alfred Hauge ein gong til å lesa ei bok som denne personen hadde skrive. Den digre boka på bortimot tusen sider med tittelen *Fyrtaarnet ved Norges Vestkyst*, gjorde djupt inntrykk. Men då Hauge som vaksen sette seg ned for å lesa boka opp igjen, bleikna barndomens leseglede: «Eg tykte det var mykje langhalm der, mykje av urimelege hendingar og mykje melodramatikk. Vonbroten la eg boka frå meg: At eg nokon gong hadde kunna tykt at dette var godt!»¹⁴⁶

Mange lesarar ville sikkert reagert som Hauge. Men det er ei ærleg sak å skrive for eit stort publikum og på ein måte som lesarane set pris på. Det inneber at forfattaren må leggje stor vekt på ytre dramatikk, spenning, sterke motsetningar mellom godt og vondt, kompliserte intrigar og ein lykkeleg slutt. Ikkje minst må forfattaren greie å få lesaren til å akseptere usannsynlege samantreff. Elles er det blitt peika på at Sundts bøker inneheld «en langt høyere grad av realisme og ekthet» enn fleirtalet av folkebøker.¹⁴⁷ Nå blir ikkje bøker nødvendigvis betre av å vera realistiske, men det er likevel ingen tvil om at Sundt skriv slik at mange lesarar vil kjenne seg igjen: «I hennes bøker fortsetter småfolk gjerne å være småfolk, de er og blir ofre. Er det noe framtidshåp i dem, så er det knyttet til en levende kristentro – og til arbeidernes egne organisasjoner.»¹⁴⁸

Det var ikkje til å undrast på at Sundt brukte emne frå Telemark i mange av bøkene sine, jf. tittelen *Trond Hovindson. Husmandssønnen fra Telemarken. Fortælling* – med referanse både til fylket og til bygda Hovin (1896). Også *Margit Viken. En Tjenestepiges Historie* (1900) går føre seg i Telemark, i Skiensfjorden, forstår vi:

Doktor Wille kom for at si farvel. Han skulde iland i Borggrund [Porsgrunn], for at besøke en syk ven; men Ingeborg og Margit reiste videre til den større by der var anlagt høiere oppe ved elven, der hvor doktor Wille ogsaa hadde sit hjem.¹⁴⁹

I motsetning til mange Sundt-bøker er dette ei kort forteljing på 96 sider. Likevel fylgjer vi den foreldreause Margit Viken gjennom heile livet, frå ho kjem i teneste hos den velmeinande dokter Wille, og til ho døyr. I løpet av handlinga hamnar ho i dårleg selskap, får eit barn med sonen til dokteren og blir sparka frå tenesta. Ei eldre kvinne frå heimtraktene i Langesunds fjorden hjelper henne, og ho vinn fram til eit kristent livssyn, men nokon endeleg harmoni blir det fyrst når sonen til Margit, som teolog og nybakt kapellan, gifter seg med dotter til soknepresten. Karen Sundt vil dei fiktive personane sin vel, men lettvin framgang trur ho ikkje på.



Dampskipsbrygga i Langesund på ein travel dag.
Foto: Postkort / Bamble Historielag

Lærarseminar og folkehøgskule

Kviteseid seminar, eller «Kosaskulen», tok imot dei fyrste elevane i 1819. Initiativtakar var prosten Niels Windfeld som hadde løyvt 1000 dalar til skulen, og ein tilsvarende sum gav kona, etter at mannen var død. Kviteseid seminar var den fyrste offentlege lærarskulen her i landet.¹⁵⁰ Windfeld fekk dessutan i gang eit leseselskap i Kviteseid, med eit relativt variert utval av naturvitskaplege, landbruksfaglege, kristelege og skjønnlitterære bøker.

I byrjinga var lærarseminaret organisert i tilknytning til folkeskulen på garden Kosi i Brunkeberg, men vart seinare flytt til hovudbygda. Seminaret var i drift til 1889. Den vesle lærestaden gav ei god allmenndanning for telemarksungdomen, meinte Rikard Berge: «Det var beint fram skikk at gardmannssønir som hadde aldri so lite hovud og lære hug søkte dit.»¹⁵¹ I 1895 kom det så i gang eit lærarutdanningsseminar på Notodden etter opptak av Asbjørn Knutsen, ein pioner i den kristne folkehøgskulen og i lærarutdanninga. Det er mogleg at Heddals-bonden Olav Haave var kjend med Windfelds pengegåve til Kviteseid seminar, og i alle høve gav han sjølv 1000 kroner kontant og alt tømmer som trongst til skulebygningar, under føresetnad av at skulen kom til Notodden.¹⁵²

Det var den danske teologen Nikolai Frederik Severin Grundtvig som skapte folkehøgskulen. Grundtvig la vekt på at læring ikkje skulle skje ved pugg som i latinskulen, «den sorte skole», men ved at det levande ordet, samtalen mellom lærar og elev, kom i sentrum. Han hadde dessutan ei kristendomsoppfatning som skilde seg sterkt frå den gjengse og konservative, med stor vekt på munnleg forkynning.¹⁵³

Det tok tid før det kom i gang folkehøgskuleundervisning i Noreg, jamvel om ein liberal teolog som Wexels tidleg såg verdien av dette skuleslaget. I 1864 sette Herman Anker og Olaus Arvesen i gang med grundtvigiansk folkehøgskule på Sagatun ved Hamar. Christopher Bruun tok i 1867 til med folkehøgskule i Sel i Gudbrandsdalen, seinare flytt til Vonheim i Gausdal. Fleire telemarkingar gjekk på desse skulane, og blant dei var Torbjørg Rinden (1855–1924) frå Fyresdal. Om opphaldet sitt på Vonheim sommaren 1880 skriv ho i dagboka si, på dialektfarga landsmål:

Brun ha mi i Dag, aa hos onalegt [triveleg] det er naar han er her, eg fær liksom eit anna Liv. Han tala daa yvi Synnøve S. atte, aa om Menneskjelive, hos forknytt Menneskji konn vera, dei konn sjella bera fram de goe som budde inni seg, de va liksom dei bløygdest [blygdest], men de va so gali, sa han, ein sill gjev' seg støri Frihet enn de er Tilfeldi mæ Bøndanne, for dei venta han de beste fraa.¹⁵⁴

Dei første folkehøgskuletiltaka i Telemark var kortvarige og vart gjennomførte som kurs på eit halvårs tid eller berre to-tre månader. Teologen Olav Ramberg heldt folkehøgskule i Heddal i eit par år, frå 1870. Ein annan teolog, Kristian Olsen Nordlid, dreiv folkehøgskule i Seljord i 1871, og eit par år seinare finn vi han i Drangedal. Lærar Halvor Sannes dreiv i nokre år ein ikkje-grundtvigiansk folkehøgskule som flytte mellom Holla, Sauherad og Solum, frå 1872.¹⁵⁵

I 1878 vart Olaus Arvesen invitert til Seljord for å halde folkehøgskule. Han drog dit i pinsa same året og kom attende utpå hausten. Kurset han sette i gang, gjekk frå november 1878 til april 1879. Men Arvesen kom snart i konflikt med den pietistiske presten i bygda, som nekta han å preike både i kyrkja og i skulehuset i Flatdal.¹⁵⁶ Filologen Viggo Ullmann som tok over styringa med folkehøgskulen etter Arvesen, skriv om forgjengaren: «Og så var det hans fortællinger om Norges historie! Her var han første mand i landet. Slig som han kunde fortælle om Asbjørn Selsbane eller Norge i 1814 [...] således tror jeg ingen i mundtlige ord har tolket vor historie.»¹⁵⁷

Folkehøgskulen i Seljord kom i gang i faste former i 1880, med undervisning i leigde lokale ymse stader i bygda. Fast tilhald fekk folkehøgskulen fyrst etter nokre år. Ullmann dreiv skulen med kraft, men han var – og vart oppfatta – som ein stridsens mann. Som ordførar og sentral Venstre-politikar kom han i motsetning til nokre av dei seljordingane som hadde arbeid for folkehøgskulesaka, blant dei Jørund Telnes.¹⁵⁸

Jørund Telnes var diktar, bonde og politikar i Seljord. Han gjekk på lærarskolen i Kviteseid og seinare på Christopher Bruuns folkehøgskule i Gudbrandsdalen. Telnes sat som ordførar i heimbygda i tre periodar og var ein av dei fyrste ordførarane som førte protokollen på landsmål. Dei to diktforteljingane *Sterkenils* (1877) og *Guro Heddelid* (1880) er Telnes' beste og mest kjende bøker. Her er han fotografert i unge år, saman med kona, Anne Øverland.

Foto: Fotograf ukjend / I privat eie



Jørund Telnes' diktforteljing om Sterkenils handlar om kjempekaren Nils Olsson Langedal, fødd i Kviteseid i 1721. Men mesteparten av livet budde han i Seljord, på plassen Langedal på Seljords-heii. I Seljord vart han drepen av ein uven: «Nils Olsen Langedahl, givt Huus Mand blev ihjelslaaet af sin Kones Broder-Søn sidst i November 1800», står det i kyrkjeboka for 4. mars 1801, då han vart gravlagd. Sterkenils skal ha gjort mange karstak, som å ha lyft ein stein på 570 kg. Presten Wille ser i Sterkenils ein etterkomar etter dei gamle birkebeinarane og nemner andre bragder. Eit treportrett av kjempekaren vart i ettertida funne på ein gard i Seljord.

Foto: Fotograf ukjend



Den frilynde folkehøgskulen i Grundtvigs ånd verka forløysande på mange unge telemarkingar, både dei med kulturelle interesser og dei med forfattarambisjonar. Men økonomisk sleit folkehøgskulen tungt, for Bratsberg amt var det einaste i landet som ikkje gav offentleg tilskot til ungdomsopplæring.¹⁵⁹

Telnes, Lie og Vislie

Som nemnt var Jørund Telnes (1845–1892) tidleg ute med å føre kommunestyreprotokollen i Seljord på nynorsk. Telnes var ordførar i tre periodar, skulestyreformann, diktar og bonde og hadde gått på seminaret i Kviteseid og på Christopher Bruuns folkehøgskule i Gudbrandsdalen. Som seljording hadde han vakse opp med den folkelege songtradisjonen på nært hald, og den kom til å setja preg på hans egne dikt og viser.

At Vinje har hatt mykje å seia for han, er tydeleg, og ei av Telnes' mest populære bøker, diktforteljinga om Sterkenils (1877), viser likskap med Vinjes *Storegut*. Tradisjonen om Sterkenils, Nils Olsson Langedal, som vart slegen i hel av brorsonen til andre kona si, var framleis levande då Telnes skreiv boka. Nils blir framstilt som ein kjempekar, lei å møte for vondsinna kranglefantar, men trufast og snill mot alle andre. Dikta om Sterkenils er skrivne på dialektfarga nynorsk og til kjende melodiar, og som viser har mange av dei gått inn i songtradisjonen i Telemark, deriblant «Sterkenils brenner Tjørø»:

*Sjaa Røyk i tykke Krullar, som upp or Skogjen fer,
d'æ Nils, som brenner Tjørø, aa Bek han kokar der.
D'æ Gut til brenne Tjørø, der onar [uner] han so godt:
Gvor [kvar] Vaar ei Viku ligg han i Skogjen Dag aa Naatt.¹⁶⁰*

Diktforteljinga *Guro Heddellid* (1880) er truleg Telnes' mest kjende bok i dag. Guro er ei vakker og rik jente frå Grunningsdalen i Seljord, og når ho rir til kyrkje, er ho som ei dronning å sjå til. Presten må vente med messa til Guro har sett seg i benken. Handlinga går føre seg på 1300-talet før svartedauden, og det historiske grunnlaget må sjølv sagt bli usikkert. Men det spelar inga rolle, for visene om Guro og forviklingane ho kjem opp i, står seg godt på eiga hand. Dessutan har biletkunstnaren Harald Kihle framstilt Guro Heddellid slik mange av oss meiner ho såg ut, eller burde sjå ut. Aslaug Høydal har dikta vidare på Telnes og tradisjonen, med folkelivsskildringa *Guro Heddellid og Tore Smylimoen* (1992).

Mange av Telnes' dikt og viser kom inn i lesebøkene, såleis i Nordahl Rolf-sens leseverk og i Arne Garborg og Ivar Mortensson-Egnunds *Lesebok i det norske folkemaal for høgre skular* (1885). «Skilauparvise» (1890) fekk eit langt liv som samlande song i landsfolkeskulen:

*Naar som Noreg i Sylvkaapa glimar,
 daa paa Føterne spenner me Skid,
 upp fraa Dalen i Flokkar me stimar,
 og so møtest me Gutar i Lid,
 der det gjeld vera hard,
 der det gjeld vera Kar
 der det gjeld vera Søner aat Far.¹⁶¹*

John Lie (1846–1916) hadde i mangt den same bakgrunnen som den eitt år eldre Jørund Telnes. Som ung gjekk han på seminaret i Kviteseid, og seinare arbeidde han som lærar og handelsbetjent i heimbygda Fyresdal i mange år. Så overtok han den vesle fjellgarden Lie etter foreldra og slo seg gjennom i tronge kår, som litterat og bonde. Då Lie skreiv ein presentasjon av seg sjølv for Halvorsens forfattarleksikon, la han vekt på diktar- og bondekombinasjonen:

Eg hev prøva mangt Arbeid, eg hev spadt upp Aakr, brote Stein, hogge Ved, timra, skomakra, snidkra, eg hev gjort Tresko og skrivet Romanar, spika Flisar og digta Songar so fine som Fivreld leikande millom Blomor [...]. I Kvilestunderne sit eg der, kved Visur og spilar paa Hardangfela. Og so skriv, skriv for Maten.¹⁶²

John Lie debuterte med diktsamlinga *Hugaljo* (1874) på Det Norske Samlaget, som var skipa nokre år tidlegare for å gje ut skrifter på landsmål eller bygdemål. *Hugaljo* er namnet på ei vakker bondejente i ein norsk ballade, men Lie har nok også tenkt seg at ho skal verke som inspirator og muse for dikting på landsmål, slik det går fram av titteldiktet:

*Statt upp, frægaste Hugaljo!
 Kve paa de gamle Maal,
 Kve, so de ljomar i Li aa Nut,
 Aa kveikjer Likam aa Saal!¹⁶³*

Ein tredel av dikta i samlinga er skrivne av Halvor Lie, broren, som døydde berre tjue år gammal. Han var eit lovande lyrisk talent. John Lies dikt inneheld fine naturstemningar og skildringar av personar frå heimbygda, som spelemannen Petter Veum, og elles skildringar frå bygdemiljøet. Lie kom likevel til å skrive fleire av bøkene sine, bondeforteljingar tydeleg inspirerte av Bjørnson og Kristofer Janson, på dansk-norsk. Grunnen var truleg mest økonomisk: Han vona å kunne slå seg gjennom som forfattar på heiltid, og då måtte han ha eit større publikum enn han kunne rekne med som landsmålsdiktar.



I 1899 kom andre utgåve av Jørund Telnes' diktforteljing *Sterkenils* på Bertrand Jensens forlag i Kristiania. Bertrand Jensen gav også ut mange av John Lies bøker og var i det heile ein god forleggjar for landsmålsdiktarar. Jensen dreiv både bokhandel, forlag og antikvariat i hovudstaden.



John Lie vart fødd i Fyresdal. Han gjekk på lærarseminaret i Kviteseid og arbeidde seinare som lærar i heimbygda i mange år. Han var ein av pionerane i landsmålsrykken då han gav ut diktsamlinga *Hugaljo* på Det Norske Samlaget (1874). Forutan å skrive dikt og bladstykke på landsmål gav Lie ut ei lang rad bondeforteljingar på dansk-norsk. Desse gjekk i store opplag her i landet, og ikkje minst var dei populære blant norske emigrantar i Midtvesten.

John Lies beste ting er likevel mindre forteljingar på landsmål, og fleire av dei stod i lesebøkene. Biletet viser John Lie og huslyden hans. Det er teke kring 1905 av seljordsfotografen Øystein Kåsa.

Foto: Øystein Kåsa / I privat eige

Den fyrste bondeforteljinga var *Knut Tronsen. Fortælling fra Thelemarken* (1878). Lie lyfter her fram ein person frå heimbygda som han sjølv hadde kjent, men som var død to år før boka kom ut, visesongar, stavediktar, spelemann og kjempekar. Boka gjekk som føljetong i fleire norske aviser, men seinare også i *Decorah-Posten*, der norske utvandrarar visste å setja pris på den bonderomantiske og temmeleg klisjéfylte handlinga. I *Fedraheimen* skreiv Arne Garborg ei lang og kritisk bokmelding. Garborg nytta høvet til å ta eit oppgjær ikkje berre med Lies forteljing, men med folkelitteraturen i det heile: Den var dårleg både språkleg og litterært, uekte og knotande, «med all sin klingande Bjørnsonske Romantik». Garborg etterlyste større realisme, og han skriv ut frå eiga røynsle: «Eg veit sjølv, kor vandt det er aa faa att sitt sunne naturlege Syn, naar Ein fyrst eingong hev fenget detta romantiske ‘Troll-Snittet’ i Auga.»¹⁶⁴

Nokon typisk folkeskribent kan Lie likevel ikkje kallast. Den vanlege vurderinga i samtid og ettertid går ut på at han ligg på eit vesentleg høgere nivå enn folkeskribentane. Johs. A. Dale skriv såleis at Lie «høver ikkje riktig inn blant dei andre ‘folkeskribentane’. Det var meir av ein verkeleg *dikt*ar i han».¹⁶⁵ Lie kom då også seinare til å skrive meir vellykka forteljingar. Såleis gjorde *Grindal-Saga* stor suksess då *Decorah-Posten* trykte forteljinga for dei norske lesarane sine, skriv Odd Lovoll: «At this time, it was only the first of many tales,

legends and poems by this particular author, which were to win special favor with the immigrants.»¹⁶⁶

Med så mange lesarar i det norske Amerika kjendest det naturleg for Lie å reise dit på foredrags- og opplesingsturné, slik fleire forfattarar og spelemenn gjorde, både for å tene pengar og for å halde kontakten med lesarane sine. Han drog til Midtvesten og oppheldt seg der frå hausten 1898 til sommaren 1899.¹⁶⁷ Her skreiv han diktsamlinga *Helsing til Amerika* (1898) mens han budde hos den utvandra fyresdølen Gunder Howard i Hillsboro i Nord-Dakota. Lie hyller Amerika som fridomens land.

Det beste John Lie skreiv, er mindre forteljingar, skisser og dikt frå Telemark på landsmål. Fleire av desse står i *Paa Fjell og Fynne* (1897) og i *Bondekveldar* (1914). Den sistnemnde er John Lies mest vellykka bok, og den fekk då også svært god kritikk. Opphavleg vart boka utgjeven på dansk-norsk i Minneapolis (1909) for Lies amerikanske lesarar. Mange av Lies forteljingar, ikkje minst dyreskildringar og dikt, vart tekne med i Rolfsens og Austlids lesebøker. I «Dyrevers» (1907) skildrar han, knapt og konsist, og med gamlestevet som underliggjande mønster, husdyr og ville dyr, som bygdebarn på 1800-talet hadde god kjennskap til:

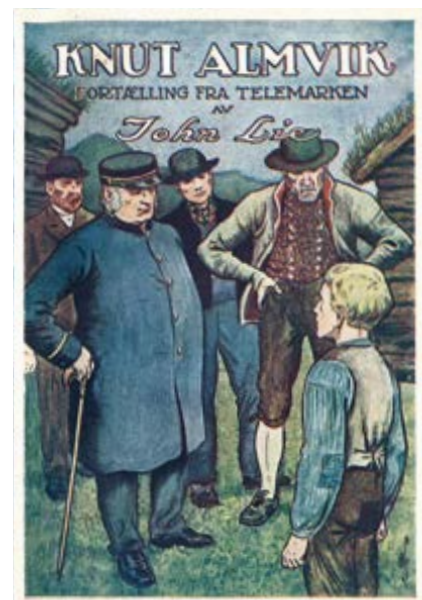
*Høna sit paa vaglet sitt
med hovudet under veng.
Hanan gjel i otta,
og bonden ris or seng.*

*Hunden er ein trufast ven,
han vaktar so gløgt i garden, –
den som hev hundens hjartelag,
han er ikkje ille faren.*

*Katten passar korn-kjeret
alt for den leide mus; –
set stolen fram til aaren,
og lat honom verma seg, pus.*¹⁶⁸

Ei av Lies forteljingar ber den illevarslande tittelen «Et Lig paa Ryggen». «Gasten» av Vetle Vislie (1858–1933) handlar om noko av det same: Ein mann ligg for døden. Tankane hans kvernar kring dødssynda han ein gong gjorde seg skuldig i, då han flytte deildesteinane mot grannen sin eigedom til eigen fordel. Særleg nytte har han ikkje hatt av dette sviket, men dess meir anger og otte for at nokon skal oppdaga brotsverket. Kona hans, som nok anar kva som plagar den dødssjuke, ber han tilstå, men det blir ikkje noko med han og heller ikkje med kona, som dør kort tid etter. Sonen, som ikkje anar noko, set derimot deildesteinane på plass, etter ei uforklarleg oppleving:

John Lies bondeforteljing for barn, *Knut Almvik*, gjekk som føljetong i fråhalds- og barnebladet *Magne* der Lie var medarbeidar. Forteljinga kom seinare ut på Peder Ormtvedts forlag (1923). Sosiale skilnader i bygdesamfunnet er eit gjennomgangsmotiv i John Lies forteljingar. På framsideillustrasjonen står då også husmannsguten Knut Almvik aleine overfor både lensmannen og rike bygdekaksar.





Vetle Vislie vart fødd i Skafså. Han gjekk på lærarskule i Kviteseid og på Hamar og studerte seinare teologi. Som mange andre norske forfattarar kombinerte han forfattarverksemd med læraryrket, og han vart også rektor ved lærarskulane i Kristiansand og på Hamar. Vislie skreiv om aktuelle samfunnemne som pietisme, utvandring og industrialisering. Dessutan var han oppteken av historiske emne og skreiv fleire bøker med handling frå mellomalderen.

Foto Chr. Grundseth / Hedmarksmuseet

Medan han sat der eine i den halvmyrke stova og vakte yver like og alt var dørgande stilt baade ute og inne, kom det ein fælske yver honom, som han aldri hadde kjent fyrr. Han saag ingen ting, hørde ingen ting heller ... det var der som ein skugge, det snudde seg med honom og strauk seg upp etter honom... um morgonen, naar det var ljost, vart det burte; men um kvelden kom det att, so visst som myrke.¹⁶⁹

Gasten, det vil seia «deildegasten», blir framstilt ikkje berre som ei konkretisering av det vonde samvitet hos hovudpersonen, men også som ei sjølvstendig, overnaturlig makt som kan vise seg for sonen, jamvel om han ikkje kjenner noko til det faren har gjort. I den hovudsakleg realistiske forteljinga finst det såleis melodramatiske innslag med opphav i norsk folketru og folkekidding, slik det ikkje sjeldan gjer hos Vislie. Kombinasjonen av realisme og melodrama kan fungere svært godt og gje eit eksistensielt djupperspektiv til framstillinga av menneske og miljø.

Vetle Vislie var frå Skafså og voks opp i bondemiljø. Han gjekk på lærarseminaret i Kviteseid og deretter på Hamar lærarskule. Så studerte han teologi ein periode, før han braut av studiane. Nå var målet å livnære seg som forfattar og litterat i hovudstaden. Seinare vart han lærar, og rektor ved lærarskulane i Levanger, Kristiansand og Hamar, men han greidde likevel å halde skriveverksemda oppe og gav fortløpande ut romanar og skodespel. Ein fin biografi om Vinje skreiv han alt i 1890. Som lærar må Vislie ha vore framifrå. Den mest kjende eleven hans, Olav Duun, skriv: «Det er De som har lært meg å lyda etter den klangen som er ekte. De har lært meg å vraka dei ord og vendingar som ikkje høyrer emnet til, kor storveges dei enn kunde høyrast.»¹⁷⁰

Vislie var telemarksdiktar meir enn nokon og ville vera det. I så å seia alt han har skrive, ligg det telemarkske der, i språk, i naturskildringar, i skildringar av menneske og stader, i dei emne han tek opp. Det vil ikkje seia at han blir provinsiell, for problematikken er allmenn. Men i «Telesong» (1914) gjeld det Telemark: Kjærleiken dit går i eitt med lengten tilbake til heimbygd og barndomsheim:

*Du Telemark, eg elsker deg,
min barneheim oppunder fjell,
min ungdoms draum, min livsens veg!
Der dyrka far sin odelsgard,
der song ho mor sin beste song
til siste kveld,
og kviler no i heimleg jord,
der eg skal kvila trygt ein gong.*¹⁷¹

Av «Telesong» kan vi kanskje få inntrykk av at Vislie var ein fullblods tilbakeskodande bygderomantikar, men ingen ting kan vera meir misvisande. Tvert imot går samtidsproblematikk igjen i både romanar og drama, ikkje minst fylgjene av det store hamskiftet, strukturendringane i det norske bondesamfunnet. I Vislies bøker bryt tradisjonell økonomi saman, med konkursar og fråflytting som konsekvensar. Storindustrien når telemarksbygdene og gjev arbeidsplassar til mange, men skaper også ein ny underklasse og store sosiale problem. Gamle og velprøvde verdiar går under, og folk slit med å finne fotfeste i den nye kvardagen.

Solvending (1897) inneheld det meste av alt dette. Handlinga går føre seg i ei bygd med ein liten bygdeby og ei industriverksemd ikkje langt ifrå, som kan minne om Skafså og Dalen:

Nede i Dalen ved øvre Enden av det lange Vatnet hadde der litt um Senn samla seg ei Mengd med Hus, som dei meir for Moro Skuld kalla «Byen». Der budde dei «fine» Folk i Sokni, Skrivaren, Lensmannen, Dokteren og Hotelleigaren, og nokre bønder hadde og busett seg der.³⁷²

Skafså kyrkje (1839), tilsynelatande midt i skogen. Her stod det opphavleg ei stavkyrkje som vart riven på 1800-talet, slik så mange norske stavkyrkjer vart. Eit krusifiks frå den gamle mellomalderkyrkja eksisterer framleis og er i dag å sjå på Vest-Telemark Museum. Elles vart plankar frå stavkyrkja brukte i golvet i den nye kyrkja.

Foto: Jan Holm





Vetle Vislie skreiv fleire verk med historiske emne og debuterte med eit historisk drama: *Utan hovding* (1889). Seinare gav han ut den historiske romanen *Henrik Svane* (1918) med ein telemarksprest i sentrum og med handling frå tida kring 1800. Nokre år seinare kom *Inga frå Varteig* (1924). Det er ein episk diktsyklus om Inga, ho som vart mor til Håkon Håkonsson. Faren var Håkon III Sverresson, og Inga var frilla hans. Ifylgje sagaen måtte Inga og den nyfødde sonen røme for fiendane sine over fjellet, frå Lillehammer til Østerdalen, noko framsideillustratøren har visst om og siktar til.

Det som driv handlinga framover, er hemnplanane til hovudpersonen, målaren Torgils Hein: Far hans tok livet av seg fordi ein tidlegare ven og samarbeidspartnar nekta å hjelpe han med å koma seg økonomisk på fote når han trong det som mest. Nå skal sviket mot faren hemnast, og hemn får då også Torgils Hein. Men han innser at hemntankane er i ferd med å øydeleggje han som menneske. Etter ei djup krise endar boka likevel godt, slik tittelen tyder på, når hovudpersonen gifter seg med dotter til farens gamle fiende. Forutan å vera ein samfunnsanalyserande roman kan boka lesast som ein kunstnarroman.

Etternamnet til hovudpersonen kan få lesaren til å tru at han er av det harde slaget, for *hein* tyder «Hvæssesteen, et Slags fiin Brynsteen» (Aasen). Men den harde hemnhugen er berre noko som ligg på overflata. Inst inne er Torgils Hein ein ekte telemarking, slik Vislie meinte telemarkingane ofte var:

Han skyna no, at baade han og Fåren hadde vore av desse mjuke Drøymarar, som det er so mange av i Fjellbygderne. Dei ventar og vonar underfulle ting; dei skynar ikkje Verdi, og Verdi skynar ikkje dei. Dei liver i Draum og Dikt og mjuke Kjenslor.¹⁷³

I Vislies dikting spelar religion og religiøsitet ei viktig rolle. Vislie reagerte sterkt på den pietistiske fordøminga som greip om seg, og karakteriserte den som eit «destruktivt element i folkelivet [...]. Verst måtte pietismen verke i bygdesamfunnet, der tilhøva var tronge og menneska få».¹⁷⁴ I romanen *Malm* (1906) har hovudpersonen vakse opp i ein pietistisk heim. Han misunner barndomsvenen som dreg til Amerika, og vonar at han vil koma tilbake når tidene er betre: «'Då vi me vona at de ser ljosare ut i bygde òu,' sa Leiv. 'Nå æ de mørkt her, å luften æ full'e av svåvel'».¹⁷⁵

Pietisme, utvandring og industrialisering er sentrale motiv i boka, men lesaren fester seg også ved hovudpersonens kunstnartraumar, som blir framstilte som urealistiske og egoistiske. Her er ironiske klangar frå Ibsen, Bjørnson og ikkje minst Garborgs *Bondestudentar*. Som Daniel Braut har hovudpersonen lite forståing for sambygdingane sine: «Moldtrælar! Ikkje eit høgt hugsviv, ikkje ein einaste varm og ven tanke. Berre dei fekk sin graut og sitt prim til grauten, so var dei nøgde.»¹⁷⁶ Det endar godt for hovudpersonen, Leiv Liarheim, for det viser seg å vera malm i han trass alt. I motsetning til Garborgs antihelt lærer han å arbeide, og jammen finn han ikkje rette jenta å gifte seg med til slutt også!

Jamvel om Vislie først og fremst skreiv romanar, debuterte han med eit historisk drama: *Utan Hovding* (1889). Vislie tek her tak i opprøret som bønder i Vest-Telemark gjorde mot tyske bergfolk på 1500-talet. Stykket fekk til dels god kritikk, men vart ikkje oppført. Seinare gav han ut kvinne- og samtids-

dramaet *Fru Gerda* (1890), og det var framført, på dansk-norsk. Vislies siste dramatiske verk vart *Sigvard Vegard* (1915).¹⁷⁷

Framvoksteren av det vi med eit upresist omgrep kan kalle «telemarkskulturen» på 1800-talet, hadde nasjonalromantikken som ein viktig føresetnad. Interesse for «det telemarkske» hos andre enn telemarkingane sjølve, og ikkje berre nordmenn, gav viktige bidrag til utdanning, kristenliv, forfattarverksemd, språkpolitikk og kunstutfolding på ei rekkje felt. Men utan kunstnarleg kreativitet blant telemarkingane sjølve, utan vilje til kultur, og utan medvit om verdien av tradisjonen, ville det ikkje blitt noko av alt dette. Ved inngangen til 1900-talet var Telemark mykje annleis enn hundre år tidlegare, også kulturelt. Tradisjons-Telemark levde i beste velgåande, men det moderne Telemark var undervegs.



Mens Theodor Kittelsens kvite og vakre nykkehest varslar død og undergang, representerer Harald Kihles mange hestar ro og tryggleik, om lag som i Tarjei Vesaas' hesteschildringar. Samstundes formidlar litografiet av Guro Heddellid på hesten ei stemning av mellomalder og mystikk. Vi ser ein flik av det løynde Telemark.

Illustrasjon: Guro av Harald Kihle / O. Væring Eftf. AS





TELEMARK SETT UTANFRÅ

PETER FJÅGESUND

Då det vidgjetne engelske leksikonet *Encyclopaedia Britannica* kom med den fyrste utgåva i 1771, gav det denne korte og kontante karakteristikken av Noreg: «Det er eit kaldt og karrig land, underlagd Danmark.»¹ Dersom Telemark er eit Noreg i miniatyr, gjev ein slik omtale få lovnader om straumar av entusiastiske turistar. Tilgangen til store delar av fylket var heller ikkje mykje å skryte av; på Scavenius sitt velkjende kart frå 1635 er det framstilt som eit *terra incognita*, kransa av uoverstigelege fjell. Sjølv ved byrjinga av 1800-talet fekk vegen frå Kongsberg og inn i Telemark danskekongen sin utsending, Christen Pram (1756–1821), til å bryte ut: «Saadan som Passagen er, er den Vidne om et Barbarie, som ej burde tilgives en langt mindre oplyst og paa almeent Vel opmærksom Tidsalder.»² Trass i eit slikt utgangspunkt skulle likevel Telemark innan nokre få tiår bli eit omgrep blant både utlendingar og nordmenn, som sjølve inkarnasjonen av det norske og det opphavlege.

Oppdaginga av Telemark (dåverande Bratsberg amt) som reisemål i moderne tyding kan delast i to hovudfasar, med eit skilje på 1820-talet. Den fyrste fasen er dominert av representantar for ein internasjonal elite innan politikk og vitskap, med tette band til dei leiande laga i det dansk-norske riket, som hadde tilsvarende kontaktar i Tyskland. I den andre fasen skjer det så ei relativt radikal dreining: Forteljningane vert meir og meir produserte av engelskmenn,

med ein annen bakgrunn og eit anna forhold til dei leiande sjikta; og geografisk vert merksemda flytt frå kystområda til det øvre og indre av fylket.

PIONERANE

Telemark hadde sjølv sagt aldri vore utan samband med verda utanfor. Folk hadde handla med varer både frå kysten og dei indre bygdene i fleire hundre år, og handelen hadde knytt band både til andre delar av Noreg og til utlandet. Men i tiåra kring 1800 får denne kulturelle utvekslinga ein ny dimensjon. Perioden opplever ikkje berre ei storpolitisk skaking som skulle få ringverknader i heile Europa; den skaper òg ei ny og anna haldning til naturen og til menneska som lever i eit nært og fortruleg samkvem med han. Den såkalla Grand Tour, dvs. den tradisjonelle dannelsesreise som i all hovudsak gjekk til Sør-Europa og sivilisasjonen sitt opphav, veik litt om senn til sides for ein annan type reise, med eit heilt anna fokus. Til saman skulle denne utviklinga passe som hand i hanske til dei attraksjonane Telemark hadde å by på.

Litterært sett tilhøyrer dei fyrste utandlandske skildringane den såkalla historisk-topografiske tradisjonen, som i stor grad freistar å gje nøktern og nyttig informasjon om høve som har med det praktiske livet å gjere, dvs. handel og næring, naturressursar, samfunnstilhøve og levemåte. Trass i

IKKJE NOKON STAD VAR VIKTIGARE for marknadsføringa av Telemark utover på 1800-talet enn Rjukan, og ingen annan del av det veldige landskapet i denne bortgøynde bygda kunne konkurrere med Rjukanfossen i attraksjonsverdi. Men etter om lag hundre år vart fossen eit offer for den nye tid. I denne akvatinten frå Wilhelm Maximilian Carpelans plansjeverk *Voyage pittoresque* (1821–23) viser kunstnaren Johannes Flintoe harmonien mellom den storslegne naturen og menneska som høyrer heime der.

Illustrasjon: Frå Carpelans *Voyage pittoresque* / Nasjonalbiblioteket

MED DET TYPISKE VESTTELEMARKSLOFTET og Gaustatoppen som bakteppe får vi eit sjeldsynt «snapshot» av møtet mellom to verder: den reisande i høg hatt og urbane klede, og kanskje endåtil med reisedagboka under armen, og dei innfødde, som brått har blitt interessante for verda utanfor.

Illustrasjon: Frå Edward Wilson Landors verk *Adventures in the North of Europe* frå 1836 / Nasjonalbiblioteket



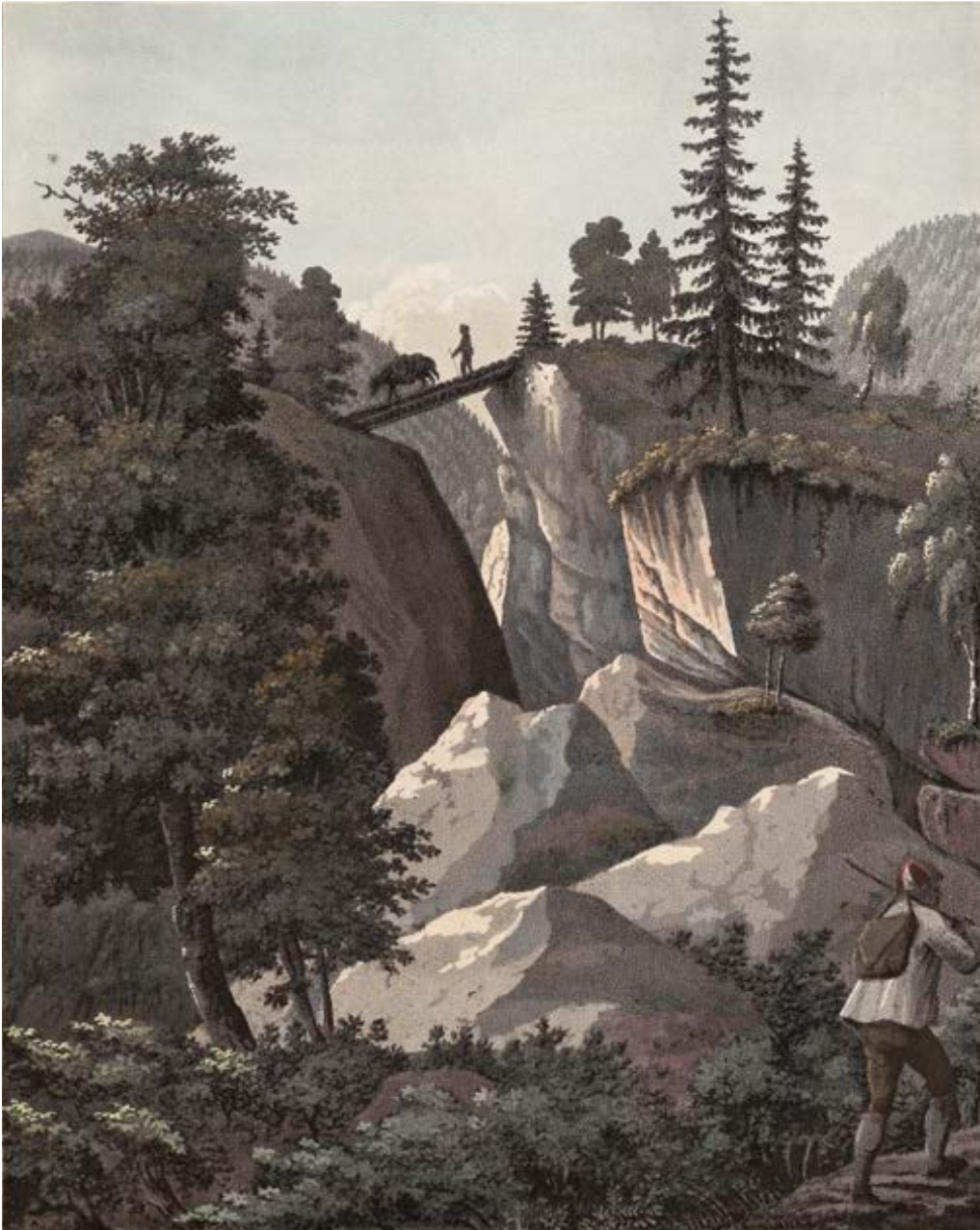
språklege barrierar stødde forfattarane seg truleg i nokon mon på skildringar som alt hadde vorte publiserte om Telemark, slike som Herman von Løvenskiold sin *Beskrivelse over Bratsberg Amt* (1784), *Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Telemarken i Norge* (1785) av J.M. Lund og Seljord-presten Hans Jacob Wille sin *Beskrivelse over Sillejords Præstegield* (1786). Og på same måten som desse avspegla dei klart synet til ein sosial elite.

Eit godt døme er tyskaren Jacob Mumsen, som i revolusjonsåret 1789 gav ut *Tagebuch einer Reise nach dem südlichen Theil von Norwegen im Sommer 1788* (Dagbok frå ei reise i Sør-Noreg sommaren 1788). Mumsen var huslege hjå Andreas Peter Bernstorff, som i røynda fungerte som dansk fyrsteminister, og frå Skien vert han teken med opp til Ulefoss, som markerer sivilisasjonen si yttergrense, mot det indre, uoppdaga Telemark. Her vert han teken vel imot av «den edle Fru Grevinne von Löwenschiold»,³ får sjå seg om i gruvene, og tek – på trygg avstand – i augesyn toppen av Lifjell, som ennå er snødekt, før han dreg attende til Skien, Porsgrunn og Brevik. Heilt til sist vitjar han så gruvene på Langøy utanfor Kragerø. Her møter han eit døme på at

Telemark lenge har henta impulsar utanfrå: ein tysk framandarbeidar av andre generasjon. Stigieren Reichelt bur på idylliske Langøy – «ei slags verd av uskuld» – saman med systera si.⁴ Ingen av dei snakkar tysk lenger, sjølv om faren også held til i Noreg, han også som stiger, i gruvene ved Arendal.

Observasjonar av gruve drift og forretningsliv i nedre del av fylket finn vi òg i to andre tyske skildringar, frå høvesvis 1810 og 1819, av den leiande geologen Leopold von Buch (1774–1853) og den meir suspekta eventyraren og sjølvopnemnde adelsmannen Carl Friedrich August Grosse (1768–1847), òg kalla greven av Vargas Bedemar. Den sistnemnde, som var i Noreg for å studere gruvetilhøva for kong Frederik 6.,⁵ gjorde reisa si på den tida det vart avgjort å byggje eit norsk universitet, og han kasta seg med iver inn i debatten om kor det burde plasserast:

Etter mi meining hadde Skien fortent ei særleg merksemd i diskusjonen om den mest gunstige plasseringa av universitetet i Noreg, på grunn av det danna, liberale næringslivsmiljøet, som er mindre iaugefallande i dei fleste andre norske



DET DÅRLEGE RYKTET til telemarksvegane er ikkje av ny dato. På denne akvatinten, med motiv fra Øvre Telemark, av den finsk-svenske offiseren, kartografen og målareren Wilhelm Maximilian Carpelan, går det tydeleg fram at karjolen ennå ikkje er eit eigna framkomstmiddel.

Illustrasjon: Frå Voyage pittoresque aux Alpes norvégiennes (1821–23) / Nasjonalbiblioteket

handelsbyar eg kjenner til, på grunn av det milde klimaet på ein stad som er lunt plassert til å vere i Norden, rikdomen på alle grunnleggande livstilhøve, og den laglege plasseringa ved fjorden, som skaper eit tenleg samkvem med andre kystbyar og med utlandet.⁶

Den sakleg rapporterende og informerende stilen og den geografiske avgrensinga til kystområda som kjenneteikna dei historisk-topografiske skildringane, var samstundes alt utfordra av ei anna litterær tilnærming. Eit døme på dette finn ein alt i den fyrste av dei utanlandske reiseskildringane frå Telemark.

DEN KJENDE DANSKE BIOLOGEN Otto Frederik

Müller kom først og fremst til Telemark for å samle planter til det store botaniske verket

Flora Danica, som var under utgjeving frå 1761 til 1883. Men han viser òg eit vakent blikk for andre sider av natur og folkeliv i Telemark i 1770-åra.

Illustrasjon: Otto Frederik Müller måla av Erik Pauelsen (1789) / Foto: Kit Weiss / Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot



Så tidleg som sommaren 1775 reiste Otto Frederik Müller (1730–1784), kan hende den viktigaste av dei danske vitskapsmennene i denne perioden, til Noreg, og tre år seinare kom boka *Reise igiennem Ovre-Tillemarken* ut. Som tittelen seier, avgrensa på ingen måte Müller seg berre til Nedre Telemark. Femti år før det vart vanleg, representerer han det store unnataket frå regelen, med å reise på kryss og tvers, òg i dei indre delane av fylket. Og ikkje nok med det: Medan observasjonane hans frå telemarkskysten nokså føreseieleg handlar om geologi og næringsliv, har skildringane frå dei øvre bygdene – særleg Seljord og Kviteseid – langt meir liv over seg, og han gjev brei plass til både natur og folkeliv. Etter at han hadde høyrte «den vakkre Provst Ville, prædike» i Seljord kyrkje, gjev han seg til dømes ut på ein lang og slitsam ridetur over «Skorve-Fieldet», der naturen gjer eit djupt og mest skremmande inntrykk:

Synet fra de høieste Klipper i Fjeldbøiderne forestille Jordkloden fra den fæleste Side. Man seer, saavidt som Øiet

rækker, intet uden nøgne Aaser og Koller, neppe skabte for noget Dyr, langt mindre for det efter Vellyst sukkende Menneske, og paa deres Sider omdrivende Skyer.⁷

Og på veg ned Flåvatn overnattar han på Saltevu i ytre Flåbygd, der vi får eit spanande glimt av lokalt folkeliv:

Den der værende hurtige Gastgiver satte strax Blus paa sin Baad, og fangede en Ret fersk Fisk. Over Borde dansede hans lille Søn meget fyrigen en Fieldbonde Dands, og blev glad ved en nye Rigsort med Kongens Navn og Krone paa.⁸

Det vakent observerande blikket for både natur og menneske finn vi òg i den einaste engelske 1700-talsskildringa frå Telemark. Sommaren 1795 reiste ei einsleg kvinne frå Paris, via København og Strömstad til Tønsberg og vidare til Risør. Kvinna var den engelske kvinnerettsforkjemparen Mary Wollstonecraft (1759–1797). Saman med filosofen William Godwin fekk ho to år seinare dottera Mary, som med etternamnet Shelley skulle bli forfattaren av romanen *Frankenstein*. Wollstonecraft si fascinerande forteljing, *Min nordiske reise* (1796), røper berre glimtvis den personlege dramatikken som låg bak reisa, men seglturen langs telemarkskysten, frå Helgeroa til Jomfruland og Portør, skildrar ho i målande ordelag. På same måten som Müller har ho eit skarpt auge for det som omgjev henne der og då, og etter å ha overnatta hjå ei losfrue i Portør, der ho får «den mest luksuriøse hvile», er ho utålmodig etter å oppleve det vakre landskapet: «Regnet er slutt. La meg fange gleden underveis – i morgen er jeg kan hende mismodig. Nu holder alle mine nerver takt med naturens melodi.»⁹ Det er likevel typisk for denne tidlege perioden at Wollstonecraft nærast berre tangerer den telemarkske skjergarden.

Fire år seinare, og kan hende inspirert av Wollstonecraft si bok, som oppnådde noko nær kultstatus blant dei unge engelske romantikarane, kom landsmannen og biletkunstnaren John William Edy (1760–1805) til det same området. Denne reisa resulterte i sytten fargeakvatintar (etsingar) frå telemarkskysten, bilete som skulle kome til å utgjere nesten ein fjerdedel av det store tobinds plansjeverket *Boydell's Picturesque Scenery of Norway* (Boydells pittoreske norske landskap). Verket vart av ulike grunnar ikkje publisert før i 1820, saman med omfattande tekstar til alle bileta, forfatta av presten og historikaren William Tooke, men gjorde utan tvil sitt til å vekke den britiske noregsinteressa.

Blant tidleg reisande til Telemark er både Müller og Wollstonecraft føre si tid med fokuset på den kjensleware og personlege opplevinga, ein dimensjon som skulle bli heilt sentral for den romantiske haldninga både til mennesket og naturen. Men det som skulle bli det mest storslegne turistmålet i Telemark, fekk dei ikkje med på reisene sine.

Rjukan skulle halde på løyndomen sin i endå ein generasjon.

OPPOVER OG INNOVER

Oppdaginga av dei to største naturattraksjonane i Telemark kan daterast nokså nøyaktig. Året er 1810, og fram til denne tid var det få eller ingen med noka form for innverknad som visste kva for eit naturromantisk klenodium som gøymde seg langt bak det Lifjell som Müller skoda inn mot, frå det meir industrialiserte og siviliserte Ulefoss. Rett nok hadde alt Wille i verket sitt om Seljord ymta om at det i det innarste av Telemark skulle finnast ein veldig foss, og Gausta kan snautt ha vore nokon løyndom, men før det romantiske gjennombrøtet hadde den slags naturfenomen liten eller ingen verdi.

Den 31. juli 1810 reiser likevel «Over-Bergamts Assessor» Jens Esmark (1763–1839) frå Kongsberg om Bolkesjø til Rjukan, der han får fylgje opp den skremmande Maristien av ei gamal, nesten dauv og blind kvinne, slik at

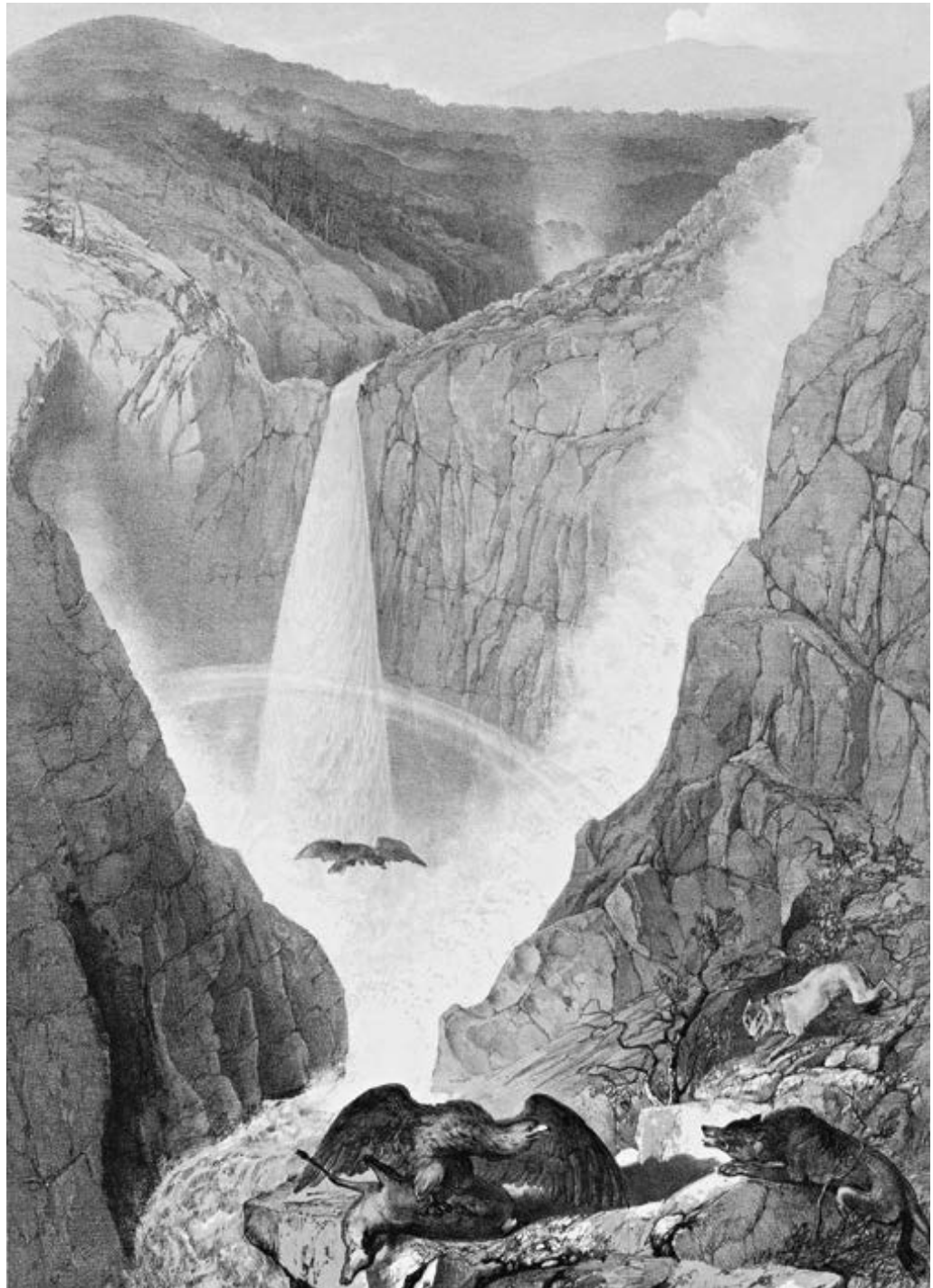


«KYSTEN MELLOM ØSTRE RISØR OG PORTØR ER LIVSFARLEG», ifylgje det store plansjeverket *Boydell's Picturesque Scenery of Norway* (1820). Men tryggleik og fare går hand i hand langs norskekysten: «Dette viser på vakraste vis den romantiske plasseringa til Portør, som fyller sinnet med det mest livfulle og slåande biletet på tryggleik.»

Illustrasjon: Akvatint av John William Edy frå Boydell's *Picturesque Scenery of Norway* (1820) Nasjonalbiblioteket

RJUKAN OG TELEMARK
 kunne by på
 naturopplevingar som
 urbane britar og tyskarar
 berre kunne drøyme om.
 Her utfaldar naturkreftene
 seg i form av både vatn og
 vilddyr, men samstundes
 gjev regnbogen over
 avgrunnen eit bibelsk ekko
 av uskuld og harmoni.

*Illustrasjon: Litografi frå
 Alfred Smith, Sketches in
 Norway and Sweden (1847) /
 Nasjonalbiblioteket*



han får teke fossen nærare i augesyn. På den same reisa vitjar han òg Gaustatoppen, som han måler til «3044 $\frac{7}{10}$ Alen over Havet», dvs.

berre tjue meter over den korrekte høgda.¹⁰ Som geolog var Esmark på Rjukan fyrst og fremst for å sjå om det låg til rette for gruve-

drift, men rykta om den spektakulære oppdaginga kom likevel styresmaktene for øyra, og i november same året vart han beden om ei utgreiing av den danske visestatthaldaren i Noreg, prins Fredrik av Hessen (1771–1845). Prinsen sitt ordval er i seg sjølv interessant: Som ein europear med tidleg-romantiske brillar ynskjer han opplysingar om «en Gjenstand, som er saa høiligen interessant for enhver Beundrer af Naturens Storhed». ¹¹ Esmark publiserer då året etter sine «Bemærkninger, gjorde paa en Reise til Gousta-Fjeldet i Øvre-Tellemarken», der han på basis av dei mange oppmålingane han gjorde, slår fast at Rjukanfossen er 452 alen (284 m) høg, og dermed «det høieste af alle bekjendte Fossefald, ikke alene i Europa, men endog i hele Verden». ¹² I mars 1811 vert informasjonen send vidare frå statthaldaren til kong Frederik 6. i København, som kort etter forfattar ein kongeleg resolusjon der han utan heilt å forstå kor framsynt han er, ber om å få undersøkt nærare «om dette Vasdrag ikke skulde kunne frembyde nye Leilighed til almennyttige store Verkers Anlæg og Drift». ¹³ Statthaldaren og kongen har med andre ord noko forskjellige tilnærmingar til nyoppdaginga.

Esmark sine sensasjonelle opplysingar og formidlinga av dei i *Topographisk-statistiske Samlinger* i Christiania, saman med eit raskt skiftande syn på den sublime, urørte naturen, er gode grunnar til den merksemda som Rjukan no vart til del. Alt sommaren 1812 drog fire dansk-norske botanikarar – ein av dei, Christen Smith (1785–1816), vart den første professoren i botanikk i landet – til Telemark, og etter råd frå Esmark, som òg var Smith sin tidlegare lærar, la dei turen om Rjukan. Her klatra dei, i snøføyke, til toppen av Gausta den 29. juli, og fekk med seg Rjukanfossen på vegen ned att. Opplevingane på turen vart spreidde med stor iver blant vener og kollegaer i Christiania. ¹⁴

Frå 1820 kjem ei merkbar auke i interessa, og ruta frå Christiania til Kongsberg, og

derifrå til Bolkesjø og vidare til Tinnsjøen og Rjukan, etablerer seg som den viktigaste innfallsporten til det nye reisemålet. I 1821 gjev professor Christoffer Hansteen (1784–1873) ei oppglødd skildring i bladet *Budstikken*, av utsynet frå Bolkesjøheia: «Fem forskjellige Fjelde vise sig i Baggrunden, det ene fjernere, høiere og blaaere end det andet, lig en Rad av Coulisser; bagerst hæver Gousta sin majestætiske Top ligesom en skarp tilspidset Kile.» ¹⁵ I åra 1821–1823 kjem så det store plansjeverket *Voyage pittoresque aux Alpes norvégiennes* (Pittoreske reiser i dei norske fjella), produsert av den finskfødde offiseren, kartografen og kunstnaren Wilhelm Maximilian Carpelan (1787–1830) saman med den dansk-norske målaren Johannes Flintoe (1787–1870). Med tanke på popularitet og salsappell er det snau tilfeldig at heile åtte av dei tjuein motiva frå norske fjell er henta frå Rjukan. I tillegg fullførte Flintoe i 1821 det store målarstykket «Rjukanfossen», ¹⁶ og målaren og grafikaren Heinrich August Grosch (1763–1843), som opphavleg var tysk, men busett i Christiania, produserte akvatinten «Rjukanfossen». ¹⁷

På same måten har sikkert òg forfattaren Henrik Anker Bjerregaard (1792–1842) hatt den aukande interessa for Rjukan i tankane då han i 1822 publiserte «Maristien: En norsk Fortælling», der han byggjer på den lokale segna om den rike bondedottera Mari og den ulykkelege kjærleiken hennar til husmannssoen Øystein, som til slutt fell i fossen og driv Mari til eit Ofelia-liknande vanvit. Saman med Hansteen si skildring frå året før skulle denne tidlege bondeforteljinga, som kombinerer uskuldig sentimentalitet og Rousseau-inspirert naturglede med eit kritisk blikk på det tradisjonelle standssamfunnet, bli ei viktig kjelde for mange av dei seinare skildringane av både folk og natur på Rjukan. At Bjerregaard fekk novella publisert i vekebladet *Hermoder*, var nok heller ikkje heilt tilfeldig. Redaktøren for bladet var Theodor Broch (1796–1863), som året før hadde vitja

HENRIK STEFFENS kan på mange måtar seiast å ha opna dørene til Telemark, og særleg Rjukan, for utanlandske kunstnarar og turistar. Dette portrettet er utført av den danske målareren Christian August Lorentzen i 1808, då Steffens var 35 år gamal.

Illustrasjon: Måleri av Christian August Lorentzen / Foto: Lennart Larsen / Det Nationalhistoriske Museum ved Frederiksborg Slot



Rjukan saman med m.a. Hansteen og Flintoe, og som hadde skrive om Rjukanfossen at «dette Syn – det skjønneste av alt skjønt – det herligste Maal for den herligste Vandring – maa være seet for at kunde fattes». ¹⁸ Rjukan var med andre ord for lengst vorte kjend av den kulturelle eliten i Christiania.

DØROPNAREN

Bodskapen om det bortgøymde og uvegsame Rjukan spreidde seg som alt nemnt nokså fort etter Esmark si oppdaging, men i dei fyrste åra ser det ut til at dei som drog dit, berre var ei relativt lita gruppe av norske kunstnarar og vitenskapsmenn. Verda der ute visste ennå ingenting. Rett nok nemner Thomas Forester, som i 1848 granska den såkalla dagboka på skysstasjonen på Dal, at dei fyrste engelskmennene hadde skrive seg inn der så tidleg som i 1824, men tala for dei neste åra var heller beskjedne. ¹⁹ Kven var det så som slo opp dørene og kringkasta Rjukan sine attraksjonar utover landegrensene?

Det er knapt ei overdriving å hevde at ein einskild mann gjorde meir enn nokon annan for å marknadsføre Rjukan, og i ljøs av den romantiske tidsånda skjedde det, ikkje uventa, med skjønnlitterære verke-middel. I utgangspunktet var Henrik Steffens (1773–1845) ein lite sannsynleg kandidat; han hadde ein uklar nasjonal identitet og hadde ikkje noko forhold til Telemark. Rett nok var han fødd i Noreg, men av dansk-tyske foreldre (han var fetter til N.F.S. Grundtvig), og han flytte til Danmark då han var seks år gamal, og derifrå til Tyskland, der han alltid omtala seg som «der Norweger». ²⁰ Steffens, som Wergeland omtala som «Norges bortblæste Laurbærblad», var eigentleg geolog, men gjorde ein stor karriere som naturfilosof og «kjente alle som den gang hadde noe å si i tysk åndsliv», inklusive Schelling, Fichte, Novalis, Goethe og Schlegel-brørne. ²¹ Dette var mannen som i 1802 kom tilbake til København for ein periode, og som med suggererande forelesingar tok den tyske romantikken til Skandinavia. I 1832 tok han så over Hegel sitt professorat i Berlin.

Kva er så koplinga mellom Steffens og Rjukan? Gjennom karrieren sin vitja Steffens Noreg tre gonger: i 1794, 1824 og 1840. Etter den andre vitjinga tok han inn på eit heilt nytt spor: Han tok til å skrive romanar, eller som han kalla dei: novellesyklusar. Den fyrste av desse, *Familierne Valseth og Leith*, kom ut samstundes på dansk og tysk i 1827. Handlinga er komplisert og samanvevd og med fleire forteljarstemmer, og flytter seg geografisk mellom Tyrkia, Korsika, Tunis, fleire land på kontinentet og Noreg. ²² Men etter ein kort introduksjon i Norske Selskab i København, tek handlinga til – i Telemark. Lesaren fylgjer ein av hovudpersonane, den lett idealiserte norske studenten Stenersen, over nærare 80 sider, på vandringa hans frå Kongsberg, over Bolkesjø og til Rjukan. På slutten av trebandsromanen vert dessutan Stenersen utnemnd til «Amtmann over Bratsberg Amt». ²³

Framstillinga av folk og landskap er sterkt prega av Steffens si grenselause beundring for Noreg og det norske. Ivar Sagmo karakteriserer grunntonen i romanane hans slik:

Brave unge nordmenn reiser her ut, avlegger beviser på sitt naturlige skarp-sinn og sin fysiske og moralske styrke, men tilegner seg samtidig også det beste av europeisk kultur for siden å vende tilbake til Norge med den vide horisont som skal til for å bygge landet. Norge blir her fremstilt som en bastion som holder den opprivende kamp mellom revolusjonære og konservative krefter ute i Europa på avstand.²⁴

Ifylgje Ingeborg Møller fekk både denne og andre av Steffens sine romanar «en langt større utbredelse enn han visstnok selv hadde ventet. De lestes flittig, både i Danmark og Norge, og især i Tyskland».²⁵ Harald Beyer skriv at det berre var romanane til Sir Walter Scott som vart like ofte utlånte frå Universi-

tetsbiblioteket i Christiania.²⁶ Gjennom å veve Rjukan og Telemark inn i ein kontinental romantisk og Rousseau-inspirert Alpe-tradisjon, der den norske fjellbygda representerer eit slags psykologisk sentrum i romanen, dvs. ei skjerma, men likevel utsett Eden-liknande verd der naturleg og menneskeleg harmoni rår, gjorde Steffens Rjukan til eit populært reisemål for fleire og fleire frustrerte bybuarar frå inn- og utland. Med sin delvis tyske og delvis norske bakgrunn visste han dessutan å spele på dei rette kjenslemessige strengene, og la slik grunnlaget for den djupe tyske begeistringa for det norske og det nordlege. Denne begeistringa forklarar Hamsun sin popularitet i Tyskland og keisar Wilhelm 2. sine feriar i dei norske fjordane. Særleg teikna Steffens eit idealbilete av den norske bonden, som når det galdt mentalitet og blodsband hadde teke vare på den aristokratiske styrken og sjølvstendekjensla frå vikingtida, og som samstundes, gjennom den same tradisjonen, hadde halde ved like ei grunnleggjande demokratisk likskapstenking. I *Familierne Val-*



ETTER CA. 1820 blei Rjukan det viktigaste reisemålet i Telemark, og for mange kom slik Bolkesjø til å bli innfallsporten frå Kongsberg og Christiania. Skysstasjonen baud på både god forpleiing og opplevingar av lokalt folkeliv, som i denne idylliske akvatinten av Johannes Flintoe frå Carpelans *Voyage pittoresque*.

Illustrasjon: Akvatint av Johannes Flintoe frå Carpelans *Voyage pittoresque* / Nasjonalbiblioteket

seth og Leith er denne idealskapsnaden inkarnert i Eisten Bjørn, som i kraft av sosial posisjon, kjempestyrke og lytelaus moral er den sjølv-skrivne høvdingen i bygda.

Eit problem står likevel att, for trass i den særeigne sentimentaliteten til forfatternen og den sterke idealiseringa av bøndene på staden, er romanen både realistisk og detaljert. Det er i det heile vanskeleg å tru at ikkje framstillinga er basert på eigne opplevingar av folk og natur. Men vitja Steffens nokon gong Rjukan? Einar Østvedt hevdar i boka si om Uppigard Bolkesjø at Steffens gjesta garden på den fyrste noregsreisa si i 1794, og brukar denne vitjinga som ei forklaring på romanen han skreiv meir enn tretti år seinare.²⁷ Rett nok er handlinga lagd til 1794, men det er ingenting som tyder på at Steffens vitja Telemark på denne reisa, og heller ikkje på den andre reisa, i 1824. Den einaste trulege konklusjonen er at Steffens har bygd på slike tidlegare skriftlege kjelder som rapportane til Esmark og Hansteen frå høvesvis 1811 og 1821 og Bjerregaard si novelle frå 1822. Særleg Hansteen sine «Bemærkninger» inneheld ei rekkje element som ein finn att i Steffens sin roman, ikkje minst ei lengre omtale av Tinn-bonden Øystein Hansen, som er eit tydeleg førebilete for den Eisten-figuren han teiknar. I tillegg kan Steffens ha motteke fleire opplysingar direkte frå Hansteen, som han hadde kontakt med.²⁸ Steffens hadde òg vorte personleg kjend med Esmark i København i 1802,²⁹ og det er difor ikkje utenkjeleg at dei to òg hadde kontakt etter Esmark sin Rjukan-ekspedisjon i 1810. Med desse kjeldene som bakgrunn har Steffens så med stor innleving og fantasi mana fram eit Rjukan som det både er mogleg å kjenne att for lokalkjende, og som for utanlandske lesarar vart ståande i eit magisk skjær.

GLANSPERIODEN

På grunn av den internasjonale suksessen Steffens hadde med *Familierne Valseth* og

Leith, må han utan tvil sjåast som den store dørøpnaren både for den skandinaviske og den tyske flaumen av reisande til Noreg. Av same grunn synest det rett å hevde at Telemark og særleg Rjukan har ein heilt særmerkt posisjon for desse gruppene. Og reisene resulterer ikkje berre i publiserte reiseskildringar; biletkunstnarar gjev òg sitt tilskot til å gjere området kjent. Til dømes går det berre eit par år etter at romanen kom ut, før den danske målararen Martinus Rørbye (1803–1848), som rett nok var fødd i Noreg, fylgjer den same reiseruta. Han er tydelegvis kjend med Steffens sin roman, og under opphaldet sitt på Bolkesjø får han endåtil stadfest at bonden sjølv, Gullog (Gullik) Bolkesjø, òg har lese romanen!³⁰ Ifylgje den informative og underhaldande reisedagboka til Rørbye får han losji på Rjukan hjå sjølve «Østen Hansen», som dermed snøgt er i ferd med å verte ei levande legende, både som romanhelt og som telebonde av kjøt og blod. Om den same Østen hadde byrja å sole seg i glansen av seg sjølv, er ikkje godt å seie, men ifylgje Rørbye nytta han høvet til m. a. å fortelje «om nogle Prøver paa hans Styrke, hvorved han vandt en Deel af Bøndernes Beundring».³¹

Som kunstnar er Rørbye heller ikkje åleine om reisa si til Telemark og Rjukan i 1829. Same året gjer I.C. Dahl (1788–1857) ferdig det monumentale målarstykket «Rjukanfossen», og snart fylgjer dei unge danske elevane hans etter, nærast som perler på ei snor. Mellom 1832 og 1835 kjem Wilhelm Marstrand (1810–1873), Louis Gurlitt (1812–1897) og Frederik Sødtring (1809–1862), som alle tel blant dei danske gullaldermålarane, på fleire vitjingar, som resulterer i omfattande arbeid.³² Den unge Schleswig-kunstnaren Fritz Westphal kjem òg nærast einkom til Rjukan i 1832, der han dokumenterer både den dramatiske forseringa av Maristien og turen til Gausta med ein serie med skisser.³³ På den andre sida tek ikkje norske kunstnarar som Adolph Tidemand (1814–1876) og Dahl-

eleven Joachim Frich (1810–1858) den same turen før sommaren 1844.³⁴

Ei endå klarare stadfesting av inspirasjonen frå Steffens viser den tyske forfattern Theodor Mügge (1806–1861), som fleire år seinare, i 1843, la ut på den same reisa frå Kongsberg og inn i Telemark. Sjølv om Mügge er lite lesen i dag, var han godt kjend i samtida, og skildringa hans i boka *Skizzen aus dem Norden* (Skisser ifrå nord, 1844) av opphaldet på Bolkesjø, roturen over Tinnsjøen og synet av Rjukanfossen, er av overtydande litterær kvalitet. Og ikkje nok med det: I 1858 gjev han òg ut novellesamlinga *Leben und Lieben in Norwegen* (Liv og kjærleik i Noreg), med m.a. forteljinga «Rjukan-Vos»,³⁵ som ikkje berre nyttar det same geografiske bakteppet som Steffens sin roman, men som òg syter for eit internasjonalt perspektiv ved å setje ideala til moderne tyske industrialistar opp mot ideala til tradisjonelle lokale bønder, i favør av dei sistnemnde. Slik Steffens meir indirekte hadde gjort det, nyttar med andre ord Mügge den nesten utopiprega verda på Rjukan i ein direkte kritikk av dei verdiane det samtidige Tyskland lét til å basere seg på. På same vis vert Mügge si novelle òg ein umedviten førehandskommentar til den utviklinga som skulle endevende dette isolerte bondesamfunnet eit halvt hundreår seinare.

Det skal heller ikkje mykje fantasi til for å gå ut frå at Ida Pfeiffer (1797–1858) si reise til Rjukan i 1845 må ha vore knytt til publiseringa av Mügge si reiseskildring frå året før. Den nesten 50 år gamle wienerenkja Pfeiffer er ved sida av Wollstonecraft interessant som ein av dei tidlege kvinnelege oppdagingsreisande. I tillegg til Noreg og Island, som ho vitja sommaren 1845, reiste ho òg i Aust-Europa, og dessutan to gonger verda rundt. Endå ein gong seier det mykje om Rjukan sin store attraksjonsverdi at ein så røynd kosmopolitt fann det interessant å gje seg i veg til det «vilt romantiske Telemark», som ho jamvel vart åtvare mot å vitje.³⁶ Ferda frå Kongsberg er eit farvel til alt som heiter sivilisasjon:



HENRIK STEFFENS

gjorde ein stor innsats for å spreie kunnskapen om Noreg og Telemark i Tyskland, men han fekk òg ein god arvtakar i forfattern Theodor Mügge, som gav ut både reisebøker og skjønnlitterære tekstar med motiv frå Rjukan.

Illustrasjon: B. Fiedler / A. H. Payne / Staatsbibliothek zu Berlin

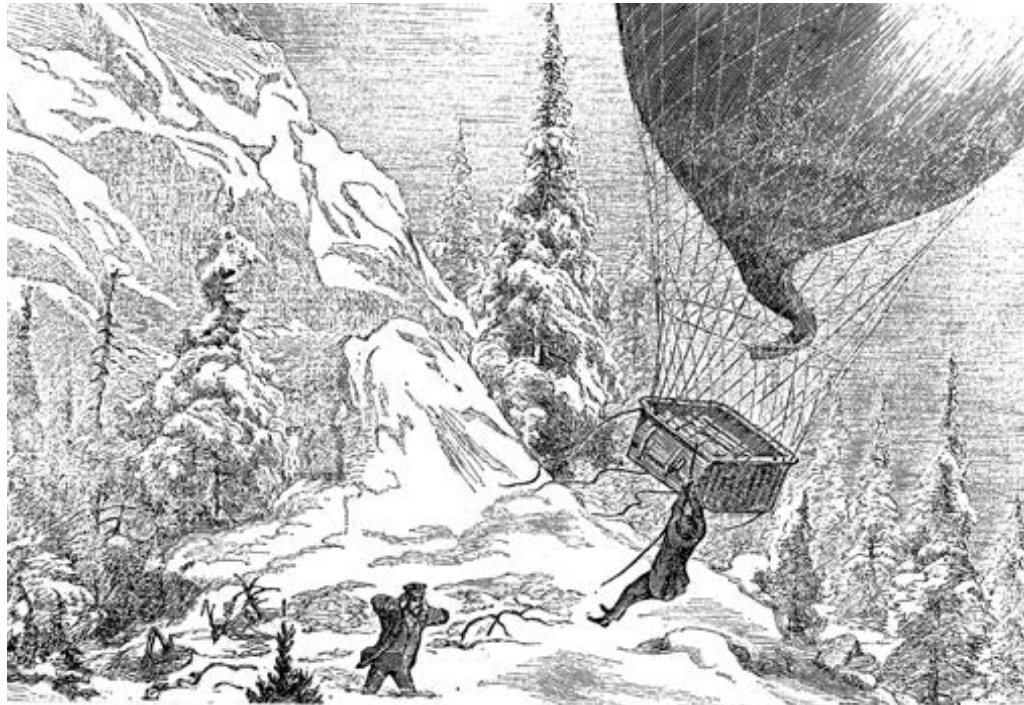
Ofte slo det meg kor lett det ville vere for skysskaren min, som sat rett bak meg på vogna, å ekspedere meg ut av denne verda med eit einaste lite slag, for deretter å sikre seg eigedelane mine. Men eg stola på nordmennene sin heiderlege karakter, drog roleg vidare på min veg og vende all mi merksemd mot den vesle hesten som eg måtte føre med sikker hand over berg og dal, over hòl og stein og på kanten av avgrunnar.³⁷

Trass i Steffens si vellykka marknadsføring av Telemark hjå danskar og tyskarar, er det likevel britane som dominerer den lange perioden frå 1830 og fram til hundreårsskiftet. I løpet av heile 1800-talet vart det faktisk publisert over 40 engelskspråklege reiseskildringar som i større eller mindre grad handlar om Telemark, dvs. fleire enn alle dei andre skildringane til saman.

Dei såkalla lakselordane søkte sjølvsagt særleg dei store lakselvene på vestlandskysten og nordover, men Telemark kunne òg

KAPTEIN ROLIER og løytnant Bézier bergar livet ved å hoppe ut i snøen på Lifjell, medan ballongen fer vidare mot nord. Slik kom Telemark i sentrum for internasjonal storpolitikk og fekk auka verdi som turistmål. Biletet, av ein ukjend kunstnar, er henta frå det populære magasinet *Le Monde Illustré*.

Illustrasjon: Teikning frå *Le Monde Illustré* / Norsk Teknisk Museum



skilte med framifrå høve til «sport», som på denne tida fyrst og fremst tydde jakt og fiske. For det fyrste er Telemark rikt utstyrt med innsjøar og vassdrag, og mange av dei britiske reiseskildringane inneheld lovprisingar av det glimrande aurefisket. Mourdant Barnard, som var prest på det britiske konsulatet i Christiania kring 1860, hevdar at elva som renn ut i Bandak ved Dalen, er «ei framifrå aureelv med kulpar som ein ivrig fiskar vil frygde seg over å væte snøret i. Ein kan få svært stor aure, og dei som likar å nytte spinnar, vil ha glede av å ro fram og attende framfor elvemunninga». ³⁸ Og det verka som om britane var mest åleine om den slags fritidsaktivitetar; den svenske forfattaren Cecilia Bååth-Holmberg (1857–1920), som ventar på båtskyss ved Seljordsvatnet, kommenterer i alle høve korleis ho særleg møter engelskmenn «till fots och i carioler, med laxflugor kring hattarna, i knäbyxor och små korta regnkappor, beväpnade med kikare och fiskedon». ³⁹ Men britane var ikkje berre interesserte i å fiske; mange av dei hadde vore

i utkantane av imperiet og praktisert ein heilt annan «sport», nemleg storviltjakt. Barnard var tydelegvis ein av desse, og i iveren etter å marknadsføre Noreg for sine eigne landsmenn legg han fram jaktstatistikk som viser at Telemark i perioden 1846–1860 hadde det nest høgaste talet på felte bjørnar i heile landet: «I gjennomsnitt vert det skote $33 \frac{11}{15}$ bjørnar kvart år, og eg vil rå alle med interesse for bjørnejakt til å vitje dette amtet framfor noko anna i heile Noreg.» ⁴⁰

Som nemnt kom det store fleirtalet av dei som vitja Telemark, frå land i Nord-Europa. Ei spesiell og dramatisk hending sytte likevel for at eit aukande tal med franskmenn òg fatta interesse for fylket. Hausten 1870 var Frankrike i krig med Tyskland; tyske troppar hadde kringsett Paris, og situasjonen var kritisk. I desperasjon sende borgarmeisteren i Paris opp fleire ballongar. I ly av natta skulle dei krysse dei tyske linene og etablere kontakt med regjeringa, som var i tryggleik utanfor byen. Ein av ballongane –

med ingeniøren Paul Rolier og løytnant Lèon Bèzier om bord – vart raskt teken av vinden og ført mot nord, fyrst til Calais og deretter vidare over Nordsjøen. Her styrte dei så vidt klar av bylgjene, før dei endelig fall ned på Lifjell, etter å ha lagt bak seg 1250 km på litt under femten timar.⁴¹ Kort etter vart dei to forfrosne ballongfararane redda av brørne Klas og Harald Strand frå garden Strånd på austsida av Seljordsvatnet. Hendinga vekte enorm merksemd; alt året etter publiserte franskmannen Emile Cartailhac ei bok, som i 1872 vart omsett til norsk med tittelen *Kaptein Roliers Ballonreise fra Paris til Norge*. På fransk side vart heltemotet og den mirakuløse redninga av ballongfararane ein stor propagandasiger i høve til tyskarane. Etter at Rolier i tillegg lovpriste både redningsmennene sine og Noreg i det heile, er det inga overrasking at det i åra fram mot hundreårsskiftet kom fleire franske reiseskildringar som strøydde endå fleire superlativar over Telemark.

Kan hende inspirerte òg kaptein Rolier si luftreise den mest kjende franske spaningsforfattaren til å nytte seg av Telemark sin popularitet. Jules Verne (1828–1905), science-fictionromanen sin far, hadde alt i 1862 vitja Noreg og utan vidare nøling lagt ruta til Telemark og Rjukan. Verne hadde nemleg lese orientalistene og Skandinavia-entusiastane Paul Riant (1836–1888) sin 30-siders noregsartikkel frå 1860 i det populære tidsskriftet *Le Tour du Monde*. Artikkelen inneheldt dessutan heile ti spektakulære bilete frå Telemark, fleire av dei signerte den franske stjerneillustratøren Gustave Doré (1832–1883). Endå ein gong seier det noko om Telemark sin posisjon at artikkelen berre inneheldt sju illustrasjonar frå resten av landet. Men Verne sitt val av Telemark kom òg av at Thomas Bennet, engelskmannen som i 1850 hadde starta det fyrste reisebyrået i Noreg, organiserte reisa for han.⁴² For Bennet òg var valet enkelt. I fyrste omgang gav ikkje opphaldet nokon litterære resultat; fyrst i 1886 kom den rikt



ILLUSTRASJON FRA Jules Vernes roman *Det store loddet* frå 1886. Ein verdskjend forfattar av populærlitteratur som Verne ville nok ikkje ha brydd seg med å leggje ein av romanane sine til Rjukan dersom det ikkje gav løfte om forteneeste. Han bygde med andre ord på at staden alt hadde eit godt etablert renommé som internasjonalt reisemål. Illustrasjon: Frå Jules Vernes roman *Det store loddet* / Nasjonalbiblioteket

illustrerte romanen *Un billet de loterie* (*Det store loddet*), som i hovudsak er lagt til Rjukan, med lokale og moralsk høgreiste heltar som ein viktig ingrediens, forutan dramatiske naturskildringar. Men typisk for kosmopolitten Verne har handlinga òg forgreiningar til verda utanfor. Slik kan franskmannen seiast å ta opp att Steffens si suksessoppskrift frå seksti år tidlegare, og i og med at romanen vart omsett til ei rekkje språk, gav den på same måten Telemark rikeleg med gratis reklame, som nokså sikkert auka talet på reisande ytterlegare. Det var vel heller inga ulempe at Bennet sjølv figureerte i romanen.

TELEMARKINGEN

Ettersom forfattarane av dei mange reiseskildringane frå Telemark har ulik nasjonalitet og sosial bakgrunn (sjølv om dei lågare klassene knapt er representerte), kunne ein vente seg stor ulikskap i haldningane til både landskap og menneske. Men slik er det ikkje. Slik både

UTLENDINGANE GAV ofte ramme skildringar av telemarkingane, men kunne også sjølve få passa sine påskrivne. Illustrasjonen viser to engelskmenn på «En Skyds-Station i Thelemarken», og teksten fortel at «Norge har i høi Grad været besøgt, eller hjemsogt af slige Fremtoninger i allehaande Varieteter [...]».

Illustrasjon: Frå Nordiske Billeder (København, 1867)



Steffens, Mügge og Verne låner materiale frå tidlegare skildringar i dei skjønnlitterære verka sine, er òg dei meir eksplisitte reise-skildringane sterkt farga av haldningar og synsmåtar i tidlegare verk. I det heile fell dei fleste observasjonane inn i nokre stereotype båsar som røper at dei fleste ser både Telemark og telemarkingane med eit nokså eintydig og kulturelt forma blikk. Særleg er det interessant å sjå korleis representantar frå dei store kultur nasjonane ser Noreg generelt og Telemark spesielt som prega av ein grunnleggende primitivitet. På den eine sida førte dette til negative og nedlatande karakteristikkar; på den andre sida, og påverka av romantikken si dyrking av det enkle og det opphavlege, førte det til skildringar fylte av begeistring og beundring, slik som hjå Steffens og Mügge.

Den engelske offiseren og skribenten Charles Boileau Elliott (1803–1875), som reiste frå Christiania til Rjukan så tidleg som i 1830, uttrykkjer kjenslene sine kort og konsist: «På Kongsberg forlét vi sivilisasjonen. For kvart steget påverka den oss mindre og mindre.»⁴³ William Breton, som berre nokre få år sei-

nare kom over fjellet frå Vinje til Kvambekk i Åmotsdal, er heller ikkje imponert over dannelsingsnivået hjå dei innfødde. Han er elles berre ein av fleire som klagar over bønder som er meir forvitne enn godt er:

Ein kan ikkje nett seie at telemarksbøndene er særleg høflege. Dei stod bokstaveleg talt som stutane frå Basan og glodde på oss, engelske stutar som vi var, medan vi var i gang med å fylgje den naturlova som tvingar ein til å ete. Til slutt fann vi det naudsynt å gje dei eit hint om at vi helst såg at dei lét vere å trengje seg rundt oss og glo på oss på ein så uhøfleg måte.⁴⁴

Ja, Charles Wood (1850?–1919), son av den engelske forfattaren av sensasjonsromanar Ellen Wood, går eit steg lenger og finn det på sin plass, så seint som i 1886, å gje lesarane ei alvorleg åtvaring:

Vi hadde no kome til Thelemarken, ennå eit av dei mest primitive områda i Noreg. [...] Pass deg for det indre av Thelemarken. For den minst tenkelege fornærming vil folka på skysstasjonen gå laus på deg i raseri. Dei er heilt annleis enn andre nordmenn; ein eigen rase, med barbariske trekk.⁴⁵

På den andre sida gjev William M. Williams nokre år tidlegare ein meir tvtydig karakteristik: «Telemarksbøndene er kjende som dei mest pittoreske menneska i Noreg, på grunn av smykka, kleda, den spesielle utsjånaden, fattigdomen, ureinska, og for interessa si for jakt og fiske.»⁴⁶ I tråd med romantikken sine ideal er likevel hovudinntrykket positivt, sjølv om det er noko nedlatande: Telemarkingane – og i denne samanhengen vil det seie bøndene i fjellbygdene – er enkle, ærlege og velmeinande naturmenneske som ennå er lykkeleg frie for sivilisasjonen si forureining. Men ingen regel utan unntak, for enkelte



I DETTE LIVLIGE litografiet av ei noko fantasifull Heddal stavkyrkje er det lite som minner om pietisme og dyster kristendom. Medan brudeparet svingar seg i dansen til tonane frå spelemannen si fele, tek den feststemte kyrkjelyden til seg av godt drikke.

Illustrasjon: Frå Alfred Smith Sketches in Norway and Sweden (1847) / Nasjonalbiblioteket

kombinerte både det primitive og det siviliserte. Oxford-professoren Frederick Metcalfe, så vel som forretningsmannen Joseph Phythian, lét seg storleg imponere av «Richard Aslackson Berge» (bestefar til folkloristen Rikard Berge) på Rauland, som ifylgje Metcalfe var ein skitten, uflidd skapnad, men som «forbløffa meg med alt han kunne»:

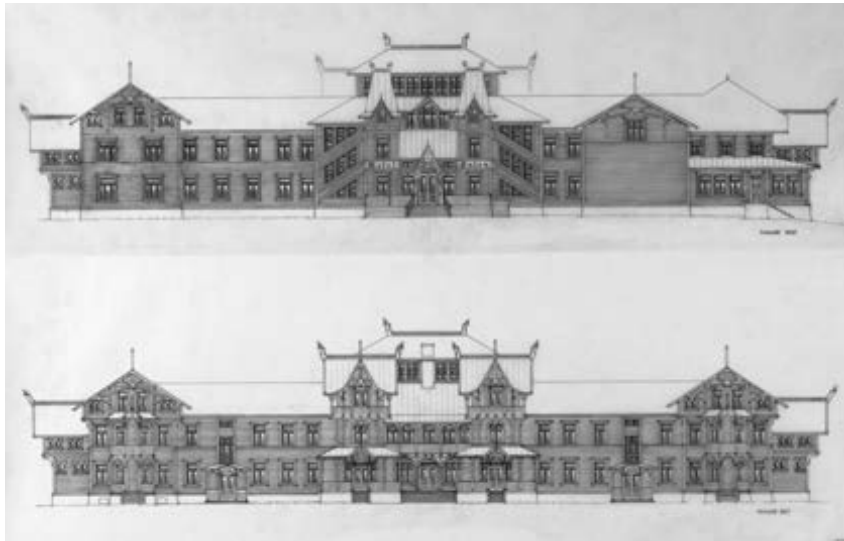
Då han fekk sjå den gamle primstaven min, henta han med det same ein gamal almanakk som inneheldt forklaringar på dei forskjellige symbola. [...] Og i tillegg til dette snakka denne mannen Berge om den gamle og den yngre Edda, om diktet om Gudrun, og, dersom eg hugsar rett, om Nibelungen-kvadet. Han hadde òg lese Heimskringla.⁴⁷

Phythian, som Berge fleire år seinare rodde over Totak, er på same vis i under over å treffe på ein fjellbonde som ikkje berre snakkar eit

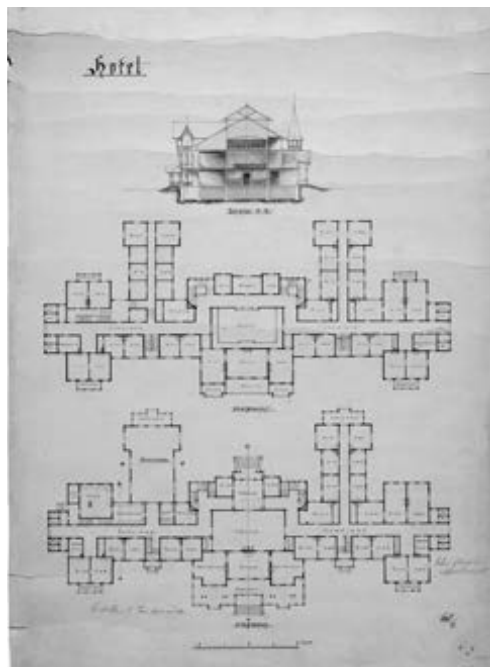
forståeleg engelsk, men som òg er orientert om engelske forhold, og bed gjesten sende han nokre engelske aviser når han kjem heim att.⁴⁸

TURISMEN SITT INNTOG

Både Berge og Metcalfe var på veg inn i ei ny tid, men med føtene trygt planta i den gamle. Metcalfe var spesialist på norrøn litteratur og kjende ein djup samanheng med den verda han møtte i det indre av Telemark; for han var ho ein røyndom som alt var mest utrydda i heimlandet, og som sjølv i Noreg stod for fall. Difor fylgjer han i 1856 vassvegen så langt han kan, til Dalen: «På sett og vis hadde vi kome til verdsens ende, for herifrå fanst det ingen veg som hjul kan trille på. [...] Farvel til sivilisasjonen sitt 'hurra-meg-rundt', med alle dei formalitetar og seremoniar og vrøvl og mas som høyrer med.»⁴⁹ Her reflekterer han så over spenninga mellom det primitive og det siviliserte og om moderne turisme,



DRAUMEN OM det gamle og visjonen om det nye møttest i arkitekten Haldor L. Børves monumentale teikningar til Hotel Dalen. Den nederste fasadeteikninga (mot aust) blei laga i samband med rehabiliteringa i 1993. Teikningane er utlånte av Arkitektkontoret Børve og Borchsenius AS



og han nyt i fulle drag korleis «ein ennå kan skimte den eventyrlege folkediktinga sine fantastiske søyler og bogegangar i dei djupe, avsidesliggande telemarksdalane».⁵⁰

Men berre ein dryg generasjon etter Metcalfe skulle Dalen bli innhenta av den nye tida og bli omskapt til eit pulserande trafikknutepunkt. Ikkje berre opna Telemarks-

kanalen i 1892, etter ei ingeniørbragd som sakna sidestykke både nasjonalt og internasjonalt; to år seinare opna òg Dalen Hotel, ein 82 meter lang trebygning i drakestil, med 99 rom og plass til 200 gjester. Den engelske avisa *Daily Telegraph* gav i 1895 fylgjande heseblesande oppsummering:

Ved Dalen sluttar rekkja med innsjøar, og staden vil snart bli eit like populært senter for turisttrafikken som Odda og Stalheim. I påvente av den strålende framtida som ventar Dalen, har det for kort tid sidan vorte bygd eit nytt og storeslege hotell, og den veldige vasskrafta som finst her, slik som overalt elles i Noreg, har blitt nytta til å utstyre det med elektrisk ljøs. Omgjevnadene på Dalen er nesten meir fantastiske enn kan seiast med ord. Staden ligg i enden av ein vakker dal, Botnedalen, omgjeven av veggjar av stupbratte fjell [...], og ein framifrå ny veg skjer gjennom dalen, med direkte samband [vestover]. Dermed er det nå open ferdsle mellom Aust-Noreg og Vestlandet, vekselvis på land og på vatnet, gjennom eit landskap som snautt har sin like nokon stad i Europa når det gjeld variasjon og venleik.⁵¹

Den moderne turismen hadde gjort sitt inn-tog, men ikkje alle var like begeistra. Ein av dei var engelskmannen E.J. Goodman, som i ei bok frå 1896 rett nok lét seg imponere både av kanalen og hotellet (særleg av det elektriske anlegget), men som klagar i Metcalfe si ånd over at Dalen har mist sjela si og vorte populært, dyrt og overfylt. I ein klassisk protest mot masseturismen snur han i døra og segler attende ned Bandak og inn Sundkilen til Kviteseid (som han omtalar som Kyrkjebø), der han finn sitt urørte paradis:

Ein forelskar seg i ein stad på same vis som ein forelskar seg i ei kvinne. [...] Vel,



eg forelska meg i Kyrkjebø ved fyrste augnekast. [...] Det er, i alle fall i mine auge, eit lite paradiso. Alt ved det er i liten målestokk. Den vesle landsbyen ligg ned mot ein liten innsjø med store fjell ikring, og alt er harmonisk avstemt. Det er som frå ei anna verd, og endå så triveleg og behageleg, for rett ved brygga står eit velhalde lite hotell, ein fryd for auget, med balkong og veranda, med klatreplantar som buktar seg oppetter søylene og dei kvite reine veggane, og med ein liten viltvekssande hage framfor, som inviterer den reisande til å gå i land og prøve gjestfriheten på staden.⁵²

Kontrasten til det prangande, overdimensjonerte Dalen Hotel er slående, og haldninga til Goodman reflekterer ei spenning som har prega turistindustrien fram til vår eiga tid.

Sjølv om Goodman var skeptisk til det såkalla framsteget, såg han det likevel ikkje kome på den staden som dominerte turismen i Telemark gjennom mest heile 1800-talet, nemleg Rjukan. Tvert om lovprisar han bygginga av betre vegar, som på den andre sida av hundreårsskiftet vil sikre «tusenvi av vitjande» til staden, og når han nemner at banksjef Kielland-Torkildsen i Skien og «herr Borchgrevink, en ingeniør», nyleg har kjøpt både fossen og området ikring, reknar han stadig med at formålet er «å sikre han til glede for ålmenta».⁵³ Få år seinare er Rjukanfossen borte, og det veks fram ein by og eit industrikompleks av sciencefictionliknande dimensjonar. Ikkje lenge etter bryt første verdskrigen ut, og med den går Telemarkskanalen og Rjukan over i ein ny tidbolk. Brått var det som om Eisten, høvdingen som levde livet i eitt med ein utemma natur, hørde til ei heilt anna og svunnen tid. *

I DEI DRYGE TJUE ÅRA frå kanalen stod ferdig og fram til den første verdskrigen blei signalbygget i enden av Bandak eit viktig knutepunkt for trafikken mellom aust og vest. Etter ein lang periode etter den andre verdskrigen, der bygget forfall og stod i fare for å bli rive, står hotellet i dag fram i si gamle prakt og ynskjer nye gjester velkomne.

Foto: Jan Holm





TODELT MUSIKKLIV – BYGDEMUSIKK OG BYMUSIKK

ASBJØRN STORESUND

På 1600-talet og utover på 1700-talet var det ein todelt kultur i Noreg. Det fanst ei lita overklasse av embetsmenn og storborgarskap bunden saman av utanlandsk opphav og språk, bokkultur, eigne omgangsformer, økonomisk velstand og maktposisjonar. På den andre sida stod bondesamfunnet og dei lågare lag i byane med røter i norske forhold, norske dialektar og nedervde norske skikkar. Etter kvart gjorde ein meir felles kultur seg gjeldande innan språk, byggeskikk, interiør og folkekunst.¹ Innan musikklivet i Telemark var likevel skiljet markant til langt ut på 1900-talet, slik at ein grovt sett kan snakke om ein bygdemusikk og ein bymusikk. I det følgjande skal vi sjå korleis denne todelte musikkulturen utvikla seg gjennom 1800-talet med større og mindre grad av kontakt mellom bygd og by.

SONG OG INSTRUMENTALMUSIKK I BYANE PÅ 1700-TALET

Song blant den jamne mann og kvinne var truleg prega av kyrkjesongen. Denne var sterkt påverka av danske forhold, fordi salmebøkene i Danmark og Noreg var felles.² Ved latinskulane gav organistar og kantorar barna musikkopplæring, og dette melodistoffet blei etter kvart spreitt til folk flest.

Ei ordning med stadsmusikantar blei innført i Danmark og Noreg på 1600- og

1700-talet. Stadsmusikanten skulle sørge for instrumentalmusikk ved festlege samkomer og ved gudstenestene i distriktet sitt. Dette var plikt og privilegium for stadsmusikanten, som gjerne spela på fleire instrumenttypar.³ I fjerntliggjande delar av distriktet bruka han gjerne såkalla forpaktarspelemenn, ofte bygdespelemenn som spela mot ei viss avgift.

Det er heller lite vi veit om musikklivet i Grenland på 1700-talet. Før 1800 kjenner vi til at såkalla musikkforeiningar blei oppretta. Det var orkester bygde opp av amatørmusikarar frå overklassa.⁴ Konsertar blei nå ein viktig del av selskapslivet blant dei betre stilte i Skien og Porsgrunn.⁵ Organistane hadde ofte ein sentral plass i musikklivet i byane på denne tida. Å spele piano var tidleg eit ønske for kvinnene innan borgarskapet. Etter Inger Aall (1774–1856) finst ei notebok som kan ha vore bruka som taffelmusikk, dempa musikk under festmåltid. Om Frederikke Løvenskiold (1785–1876) blei det sagt at ho var «en god Executrice paa Harpe og Pianoforte».⁶

DEI ELDESTE HARDINGFELESPELEMENNENE

Parallelt med musikklivet i byane fanst ein folkeleg musikk på landsbygda.⁷ I Telemark utvikla det seg langt tilbake ein særprega folkemusikk i dei øvre bygdene. Seljefløytespel i tradisjon frå Vest-Telemark er dokumentert

I BYDISTRIKTA I NEDRE

TELEMARK bar musikken preg av nasjonale og internasjonale stiltrekk. Musikkforeiningar og seinare mannskor og musikkorps var ein felleskultur som kom utanfrå, men fekk gode vekstvilkår i Telemark. I bygdemiljøa i midtre og øvre Telemark oppstod ein tonekunst der impulsar utanfrå blei utforma lokalt til ein tradisjonsmusikk på høgt kunstnarleg nivå. Om denne bygdemusikken blei prega av den spesielle naturen og samferdsla i Telemark, er ikkje godt å seie. Men slik musikklivet utvikla seg ulikt i by og bygd, blei det ein viktig del av identiteten til telemarkingane.

Illustrasjonar: (Øvst) Gustav Wentzel: I Musikktimmen, 1881 / O. Væring Eftf. AS og Halvdan Egedius: Spill og dans, 1896 / O. Væring Eftf. AS



ETTER INGER AALL (1774–1856) finst det ei handskriven notebok med småstykke for piano, datert 1791. Det er over 270 marsjar, poloneser, menuettar og anna etter kjende europeiske komponistar frå den tida. Til og med to hallingar er med. Blant barna til trelasthandlar Nicolai Aall spela fire søner og dottera Inger ulike instrument. Inger Aalls notebok gir eit interessant bilde av musikksmaken til denne samfunnsgruppa.

Fotos: Telemark Museum

av Eivind Groven. Langeleik var i bruk i Telemark på 1700- og 1800-talet både i dei øvre bygdene og i dei midtre ned til Lunde.⁸ Etter kvart blei langeleiken utkonkurrert av hardingfela, og rundt 1850 blei den rekna som gammaldags. Denne musikken på bygdene utvikla eit tonalt mangfald ulikt den europeiske kunstmusikken. Ein grunnleggjande skilnad er at skalaer med halv- og heiltonar frå kunstmusikken delvis ikkje eksisterte i bygdemusikken. Dette saman med rytmiske særdrag var grunnlaget for ulike oppfatningar av musikk i bygd og by i Telemark.⁹

Ifølgje Eivind Groven bygde det eldste hardingfelespelet i Telemark truleg på ei samanbinding i rekkjer av enklare melodistoff frå vokalmusikk eller frå seljefløyte- og langeleikspel.¹⁰ På denne måten kunne særtrekk i tonalitet og rytmikk bli overførte til hardingfela. Alt i dei eldste slåttane som vi reknar er frå 1700-talet, finn vi gangarar i 2/4 eller 6/8 takt og springarar i 3/4 som hovudrytme.¹¹ Hardingfela kom til Telemark frå Hardanger, der Isak og Trond Botnen hadde stor produksjon på 1700-talet.¹² Karl Rue (1742–1829) i Kviteseid og Olav Gullbekk (ca. 1755–1836) på Seljordsheia laga dei første felene i Telemark.¹³

I andre halvdel av 1700-talet var hardingfelespelemenn godt kjende fleire stader i Øvre Telemark. Den eldste av desse var Brynjulf Olson (f. ca. 1730) i Tinn.¹⁴ Sentral på denne tida var òg Hølje Sveinson Leikandrud (f. 1759).¹⁵ Ifølgje tradisjonen var dei forpaktarspelemenn. Begge desse kom frå Numedal, der det fanst fleire spelemenn på 1700-talet.¹⁶

I Kviteseid var Tov eller Paal Kristianson (f. ca. 1750) ein gåtefull felespelar.¹⁷ Han var den første vi veit som spela sju Kivlemøyslåttar. Han skal ha vore ein mystikar, bles i skinnposar (sekkepipe?) og kan ha vore ein omreisande spelemann. Ein spelemann som blir nemnd saman med han, er Gunnar Torsteinson Grjotnes (1748–1804) frå Fjågesund.

Jon Kjos (1754–1826) var truleg den fremste spelemannen i Telemark i siste delen av 1700-talet. Han òg var forpaktarspelemann.¹⁸ Han levde i Øvre Åmotsdal og kjøpte i 1803 garden Kjos. Jon Kjos var lærermeister for Myllarguten og fleire av dei store spelemennene på 1800-talet. Det er usikkert kven Jon fekk spelet sitt frå. Truleg utforma han mykje sjølv frå enklare melodistoff. Han spela mykje gangarar, ofte i 6/8 takt. Springarar var kanskje ikkje så mykje i bruk så tidleg.

Det er ikkje funne tinglyste kontraktar om forpaktarskap mellom stadsmusikantar i Skien og spelemenn i Telemark. Slike kontraktar er påviste i Numedal. Det er likevel fullt mogleg at det har vore slike skriftlege avtalar i Telemark òg, men som ikkje blei tinglyste og difor ikkje er å finne i dag.¹⁹

FRÅ GROTTID TIL NASJONALROMANTIKK
Ved overgangen til 1800-talet stod musikklivet i Noreg nokså svakt.²⁰ Dei vanskelege åra før og etter 1814 la ein dempar på musikklivet. Konsertlivet i byane var ujamnt og blei drive med amatørmusikarar. Musikk knytt til selskapskulturen hos overklassen heldt nok fram som før og hadde ein viktig plass i det sosiale livet, men musikalsk sett var den framleis avhengig av impulsar frå Danmark. Forfattaren og juristen Conrad Nicolai Schwach (1793–1860), som var ein habil fiolinist, fortel at han var med i «musicalske Cirkler» i Skien og Porsgrunn.²¹ Det var organistane i desse byane som leia musikkaktiviteten etter som stadsmusikantsystemet fall bort.

Dansken Johannes Bøttger var organist i Skien frå 1801 til 1825 og spela truleg ei aktiv rolle i musikklivet der. Han dreiv musikkopplæring, og i 1804 heldt han konsert i Skien med elevane sine. Det ser ut til å ha

eksistert eit «interesseselskap» i Skien rundt 1800. Dette var truleg ei musikkforeining slik det var i fleire byar i Noreg på denne tida. Av konsertprogrammet til Bøttger ser vi at det blei spela musikk i lett og lystig wienerklassisistisk stil, tydeleg inspirert av Haydn og Mozart. Det viser at den musikken som blei framført i Skien rundt 1800, følgde europeisk smak.²² Samarbeid mellom musikk og teater skapte interesse for syngespelet, som var ei ny populær uttrykksform i europeisk musikkliv. Det var ei veksling mellom song og skodespel, meir lettfatteleg enn operaen og var viktig i norsk musikkliv til godt ut på 1800-talet.

Frå dei første åra på 1800-talet er det mest spesielle episodar frå musikklivet vi har kunnskap om. Kristian Fredrik besøkte Porsgrunn i 1813, og da song eit songkor for han.²³ Det synest klart at organisert instrumentalmusikk og songkor i ei eller anna form fanst i byane i Telemark på denne tida.²⁴ Denne musikken var ikkje lenger bruksmusikk lik den som stadsmusikantane stod for, men ein musikk basert på konsertar for eit publikum. For embetsmennene og borgarskapet blei det viktig å markere at ein hørde med til det gode selskap. Musikken blei ein del av det urbane borgarskapet sin nye identitet og posisjonering, og den medverka til at ein kunne halde kontakten med familiar

EI VEGGMÅLING av Talleiv Målar frå 1740-åra i eit stabbur på garden Tveiten i Grungedal viser at tromme og fele blei bruka i bryllaupsspel på 1700-talet i Telemark. Tamburar var militære trommeslagarar, men dei mista rolla si i bryllaupa utover på 1800-talet. På 1700-talet dominerte Isak og Trond Botnen i Hardanger hardingfelebygginga. Telene kjøpte Botnen-feler på marknadene i Røldal og Kongsberg, og salet var betydeleg.

Foto: Jan Holm





STADSMUSIKANTANE skulle sørge for festmusikk i bydistrikta. Ordninga var under avvikling først på 1800-talet. I Olaus Magnus *Om Nordens folk* frå 1555 ser vi at dei gjerne spela fleire instrument. Fidelen var eit gammalt strykeinstrument, som kanskje har samanheng med opphavet til hardingfela på 1600-talet. Illustrasjon: Frå Olaus Magnus *Om Nordens folk*, 1555

med same forretningsmessige og kulturelle interesser.²⁵

Eit aukande offentleg konsertliv gav etter kvart grunnlag for ein muskarstand, der både profesjonelle og amatørar hadde sin plass. Dersom byane var store nok, gav dette òg økonomisk basis for eit gryande musikk-liv. Konsertane inspirerte musikkdyrkinga i heimane og førte til at barna til borgarskapet fekk opplæring i musikk, ikkje minst jenter. Dette var viktig for utviklinga av eit offentleg musikk-liv. Å spele piano var for kvinner i betrestilte familiar ein slags inngangsbillett til ekteskapet. Ein heim utan piano var ein ufullstendig heim. Utover på 1800-talet fekk kvinnene ei ny rolle som musikk-lærarar, særleg i song og i pianospel. Ein karriere som konsertgivarar for kvinner blei meir vanleg på 1900-talet.²⁶

Framvoksteren av dei borgarlege musikk-selskapa i byane på første del av 1800-talet forsterka avstanden til dei meir folkelege kulturformene som til dømes den bruksmusikken stadsmusikantane stod for. Ei ny gruppe musikarar og eit nytt musikkideal var under utvikling. Den barokke stilen til stadsmusikantane gjekk av moten. Populærmusikk for borgarskapet i første del av 1800-talet var

i stor grad importert klassisk musikk, opera og instrumentalmusikk i wienerklassisistisk stil. Todelinga mellom bymusikk og bygdemusikk blei ikkje mindre i denne perioden.

HARDINGFELESPEL BLIR TRADISJON

Etter krigen mot svenskane i åra før 1814 tok bygdemusikken seg raskt opp att. Den viktigaste spelemannen i Telemark dei første tiåra av 1800-talet var Knut Øysteinsson Lurås (1782–1843) frå Tinn. Det skulle falle på Knut Lurås å føre teleslåttane ut av den gamle, korte forma. Han peika ut leia for Myllarguten og andre som kom etter han. Knut Lurås lærte først av eldre spelemenn i Tinn, særleg av Hølje Leikandrud, Knut Brynjulfson (1771–1863) og Øystein Bokko (f. ca. 1775).²⁷ Knut Lurås var den første av spelemennene i Telemark som tok til med å reise utanfor fylket for å lære slåttar av spelemenn i andre distrikt. Dette kom til å bli umåteleg viktig for utviklinga av slåttespelet i Telemark. Såleis lærte Knut Lurås av Jørn Hilme (1778–1854) i Valdres, som var særleg god på springarar. Hilme var den som for alvor bygde ut denne slåttypen, slik at slåt-tane blei lengre og meir teknisk kompliserte. Slåttane hans, dei såkalla Jørnrengjene, blei formskapande ikkje berre i Valdres, men òg på Vestlandet og i Telemark gjennom Knut Lurås.²⁸

På Voss trefte Knut Lurås den største utø-varen vestpå, Nils Olson Rekve (1777–1846). Knut blei svært imponert over gangarane hans, og mange av desse førte han over i «telemarkisert» form. Knut Lurås hadde to brør, og alle tre hadde store kunstnarlege evner. Som rosemålarar reiste dei mykje rundt og måla. Øystein (1775–1832) var òg spelemann, men kom ikkje opp mot Knut. Han var ikkje så dristig og nyskapande i utforminga. Thomas Lurås (1799–1880) var den beste rosemålaren av dei tre og ein av dei fremste som har vore i Telemark. Han spela

ikkje hardingfele, men klarinett. Det Knut Lurås hadde å seie for hardingfelespelet i Telemark, kan ikkje overvurderast.

Den andre store stilskaparen på hardingfele først på 1800-talet var Øystein Olavson Langedrag (1786–1848) frå Seljord. Han var truleg like god hardingfelespelar som Knut Lurås. Dei to spela saman og kunne mange av dei same slåttane. Øystein Langedrag var meir tradisjonsbunden enn Knut Lurås, og han var sentral som arvtakar av spelet etter 1700-talsspelemennene i Telemark, etter Kristianson og Grjotnes og etter Jon Kjos, som før nemnt. Men Rikard Berge meiner Langedragen ikkje hadde det vengefanget som Knut Lurås hadde. Han hadde heller ikkje evna hans til å skape nytt på gammal grunn.²⁹ Men det var Øystein Langedrag som førte bruremarsjar inn i telespelet. Der var han nyskapande. Under militærtjenesta i krigen mot svenskane i krigsåra 1807–1812 lærte han seg å spele etter notar på fiolin og klarinett.³⁰

GIBØSPEL OG MYLLARSPEL

Eivind Groven meinte hardingfelespelet i Telemark kunne delast i to hovudliner. Den eine tok til med Knut Lurås, så frå han til Håvard Gibøen og vidare til Knut Dale i Tinn. Den andre starta med Øystein Langedrag, så frå han til Myllarguten og vidare til Leiv Sandsdalen i Seljord og Flatland-spelemennene i Bø. Eit av hovudelementa i denne inndelinga var tonaliteten i spelet. Groven kalla tonaliteten i det gamle spelet for naturskala. Utover på 1800-talet fekk klassisk temperert skala, slik vi finn i europeisk kunstmusikk, innpass.³¹

Håvard Gibøen (1809–1873) blir saman med Myllarguten rekna for Telemarks største spelemann i tiåra rundt midten av 1800-talet. Gibøen hadde stor slåttekunne og eit dâmrikt spel med komplisert fingerbruk, som ingen annan kunne måle seg



LEIV SANDSDALEN

(1825–1896) var den fremste spelemannen i Seljord etter 1850. Han hadde spel etter far sin, Øystein Langedrag. Sandsdalen spela slåttan «Kivlemøyane» for byfolka og fortalde om troll og tussar i Telemark. Borgarskapet leitte etter norsk identitet med sikte på eit Noreg som framtidig sjølvstendig nasjon. Hardingfelespelet passa godt inn i dette, relativt upåverka som det var av europeisk musikk.

Foto: Øystein O. Kaasa / Telemark Museum

med. Dette kom ikkje minst fram når han spela slåttar der fela var stemt på ulikt vis, noko som skil hardingfela frå den vanlege fiolin. ³² Gibøen var fattig, alkoholisert og dugde ikkje til mykje anna enn å spele fele. Tidleg kom han i lære hos Knut Lurås og fekk det meste av spelet hans. Etter at Gibøen hadde forma ut ein slått i sin spelestil, heldt han truleg på denne i ei relativt fast, tradisjonell slåtteform. Difor var det mogleg å lære av han. Slåttane hans gjekk vidare til sonen Kjetil Håvardson og familien etter han og til andre vesttelemarkingar, men først og fremst til Knut Dale i Tinn.

Myllarguten – Torgeir Augundson (1801–1872) – var heilt annleis enn Håvard Gibøen, sjølv om dei var nære vener. Det som skilde Myllarguten frå dei andre i samtida, var at han samla i seg slåttevariantar frå mange kjelder, som han så kunne halde frå kvarandre, spele etter kvarandre og sette saman på



MYLLARGUTEN SPELA på konserten i Frimurarlogen i Oslo i 1849. Det var Ole Bull som tok fram Myllarguten på konsertar for byborgarane i Bergen og Oslo.

Illustrasjon: Teiknar ukjend / Nasjonalbiblioteket

stadig nye måtar. Han kunne imitere ikkje berre slåtteformene, men også spelemåten til dei han hadde lært av, noko som forbløffa Ole Bull og andre tilhøyrarar.

Myllarguten lærte kvar han kom. I myllarspelet er det meir innslag av temperert skala. Med avansert teknikk, særleg eineståande bogebruk, utvikla han dei korte slåttane i tradisjonell form til lange musikkstykke, som han stadig forandra. Dette gjorde at han var umogleg å lære av, bortsett frå for nokre svært få, som kunne ta slåttane hans nærast på direkten. Olav Napper (1833–1920) frå Fyresdal og Vesle-Hans Flatland (1846–1916) i Bø kunne truleg det, men dei fleste andre fekk berre med seg bitar av det Myllarguten spela.³³

FELEMAKARANE I BØ

Etter Myllarguten blei det meir vanleg at spelemennene spela i større lokale. Da var det behov for feler med kraftigare tone. Denne moderniseringa blei gjort av Helland/Steintjønndalen-felemakarane i Bø.³⁴ Erik Johnsen Helland hadde òg planar om å utvide felemakarverksemda til å omfatte andre strykeinstrument (fiolinar og celli) for bymarknaden, og han hadde ei tid verkstader både i Bø, Horten og Kristiania med sikte på ei familiebedrift.³⁵ Han såg at han trong ein større marknad, ikkje minst fordi pietismen i Telemark i desse åra var eit trugsmål mot hardingfelemakeriet og felespelet i det heile. Særleg vanskeleg var det i Vest-Telemark, der vekkinga i Vrådal øydela mykje av det som fanst av feler. Leiar for vekkinga, Gunhild Sveinsdotter Veamyrane (1837–1885), fekk omvendt ein lokal felemakar til å brenne alle felene sine, og ho møtte fram i danselag, tok fela frå spelemannen, la den på golvet og trødde den sund.³⁶ Erik Johnsens planar om ei vidareutvikling av felemakeriet i Bø blei likevel avvikla, da Erik døyde alt i 1868. Men han og broren Eilev Johnsen Steintjønndalen (1821–1876) grunnla eit familiedynasti av felemakarar som fekk same rolla for hardingfela i Noreg som fiolinmakarane i Cremona i Italia fekk for utviklinga av den europeiske fiolinen.³⁷ Bø blei eit senter for hardingfelespelet i Telemark på 1800-talet ved at dei beste felemakarane og dei svært gode spelemennene i Flatland-slekta heldt til i eit område med berre nokre kilometer i avstand frå kvarandre.

FOLKEVISER OG SONGTRADISJON I TELEMARK

I songtradisjonen i folkemusikken er samspillet mellom tekst og melodi heilt sentralt. Både i frasering, tonalitet, ornamentikk og rytmikk skil tradisjonell folkesong seg frå skolert song. Den vokale folkemusikken er delt inn i sjangrar, og Telemark har rike

tradisjonar innan dei fleste av desse. Dei viktigaste er setermelodiar, bånsullar, stev, balladar, bygdeviser og religiøse folketonar.³⁸ Av registrert vokal folkemusikk i Noreg er det flest av religiøse folketonar. Ei årsak er at pietistiske vekkingar trengde den verdslege folkemusikken til side. Kyrkja prøvde lenge å endre melodiane i salmesongen på bygdene til eit normalisert melodispråk. Ved hjelp av orgelkoralbøker i kyrkja og salmodikon i skolen prøvde ein å få bort den gamle syngestilen. Dette skapte motstand blant bygdefolket, og den folkelege songen og hardingfelespelet overlevde på bygdene i Telemark.

Dokumenteringa av den vokale folkemusikken i Telemark skjedde i to hovudfasar. Den første var ved innsamlarar som skreiv ned melodistoffet på notar frå 1840 og utover. Den neste kom på 1900-talet, da kvedarar i Telemark fekk besøk av samlarar med utstyr for lydopptak.

Olea Crøger (1801–1855) var pioneren i folkeviseinnsamlinga i Telemark. Ho samarbeidde med Magnus B. Landstad og Ludvig M. Lindeman frå 1840-åra. Crøger noterte òg melodistoffet, som seinare blei publisert av Lindeman som del av det store notematerialet av norske folketonar han samla inn. Olea Crøger noterte melodiar i siffernotasjon, som var eit talsystem til instrumentet salmodikon, brukt rundt 1850 i songopplæringa i allmugeskulen. Siffernotasjonssystemet er likevel mangelfullt, ikkje minst til nedskriving av særtrekka i folkesongen. Noteoppskrifter etter Olea Crøger er så godt som alle gjorde i nært samarbeid med notekunnige folk. Lindeman korrigerte noteoppskriftene til Crøger, gjerne ved at ho song visene for han. Såleis kom Lindeman til å sjå på Crøger meir som kjelde enn som innsamlar.³⁹

Ludvig M. Lindeman er den dominerande folktonesamlaren på 1800-talet. Han publiserte noko av det han samla



MYLLARGUTEN OPNA for ei ny kunstnarisk utvikling av telemarkspelet, der utbygging av slåttane blei frigjord som prinsipp for spelemenn som kom etter. Dette skapte ein kvalitet som gjorde at komponistar i Noreg seinare søkte til Telemark for inspirasjon.

Foto: Knut Berdal / Telemark Museum

FLATLAND-SPELET i Bø utgjer i dag ein viktig del av arven etter Myllarguten. Vesle-Hans Flatland (1846–1916) lærte mykje direkte av meisteren. Han var ein av mange spelemenn som tok verdifullt felespel med seg da dei utvandra til USA.

Foto: Ukjend fotograf / Frå eit postkort Flatland sende til slekta i Noreg

FELA FRÅ 1815 (t.v.) laga av Karl Rue (1742–1829) viser gammal feletype. Felene var små og meir rundvorne. Erik Johnsen Helland (1816–1868) og Eilev Steintjønndalen (1821–1876) i Bø skapte den moderne hardingfela.

Deira felemodellar frå åra etter 1850 blei gradvis større, flatare og breiare og likna meir på fiolinen, slik Helland-felene frå 1840-åra og 1864 (t.h.) her viser. Dette blei mønster for seinare norske hardingfelemakarar.

Foto: Ola Lagarhus, Høgskolen i Telemark



heftevis, i samlinga *Ældre og nyere norske Fjeldmelodier* i tidsrommet 1853–1867. Lindeman var klar over notasjonsproblema i folkemusikken med svevande toneintervall og blanding av taktartar.⁴⁰ I motsetning til Ole Bull, som meinte at den norske kunsten «står fix og færdig på Fjældet», meinte Lindeman at folkemusikken trong ei kunstnarleg bearbeiding for å danne grunnlaget for ein nasjonal kunst.⁴¹ Lindemans innsamlingsreise i 1851 er uvurderleg som kjelde til folketonar frå Telemark. Han reiste gjennom sentrale delar av Midt- og Vest-Telemark, og særleg er Seljord og Heddal rikt representerte. Lindeman skriv at lysta til å kvede dei eldre visene hadde tapt seg, at visene ofte var ufullstendige, og at nyare melodistoff hadde kome til. Opphaldet i Telemark varte i om lag ein månad, og Lindeman seier òg at han av tidsomsyn ikkje kunne prioritere instrumentalmusikken, «der ofte er af større musikalsk Interesse end de vanlige Visetoner».⁴²

50 år etter Landstad var konservator Rikard Berge på «sank etter verkeleg folke-dikting». Berge registrerte både kjeldene sine og alder på visene der han kunne. «Stevi t.d. syner soleis at gamle og nye gjeng jamsides til kring 1800; 1800–1850 aukar dei nye storleg og berre einstaka gamle fødest. Etter 1850 berre nye.» Berge nytta komponisten Arne Eggen til å skrive mykje av melodistoffet på notar. Eggen innførte eit *-system for å markere tonar som ikkje var reine halvtonetrinn, men låg noko over eller under desse – såkalla kvarttonar eller svevande intervall. Mesteparten av visene som Berge og Eggen publiserte saman, var etter Berges bestefar, Rikard Aslakson Berge (1815–1902) på Rauland. Gamle Rikard Berge hadde mykje visestoff i tradisjon etter bestefaren Aanund Berge (1753–1836). Da Arne Eggen kom, var gamle Rikard død, men barna hans og Rikard d.y. kunne mykje av dette stoffet, slik at Eggen fekk skrive det ned på notar.⁴³

Både på grunn av notasjonstekniske problem og fordi Lindemans målsetting var å bruke melodistoffet til ein framtidig nasjonal kunstmusikk for Noreg, ser vi i dag at samlinga hans ikkje kunne yte norsk vokal folkemusikk full rettferd. Grieg blei òg med åra meir kritisk til Lindemans utgåver, fordi han meinte Lindeman arrangerte for mykje.⁴⁴ Berre ved hjelp av lydopptak kan ein få eit korrekt inntrykk av det originale musikkstoffet. Kari Lønnestad har analysert songstilen til kvedaren Kari Dale (1864–1950) frå Seljordsheia, som Rikard Berge gjorde opptak med på voksrull i 1917. Lønnestad seier at songstilen hennar er karakterisert ved eldre tonalitet, stemmeplassering langt framme, uttale og frasering nær talemålet,

ornamentikk, toneansats ofte via forslag o.l. og tonevariasjon i forhold til kva ho syng. Ei samanlikning med fire andre kvedarar viste at dette var representativt for den tradisjonelle songstilen i Telemark.⁴⁵

Det ser ut til at religiøse vekkingar og pietisme gjorde mykje til at stev, balladar og annan eldre folkesong i andre halvdel av 1800-talet blei fortrengde av religiøse folketonar. Ingvill Marit Buen Garnås har religiøse folketonar i tradisjon etter tipp-tippoldefaren Knut Halvorsen Hovde (1806–1888). Han var son av ein mykje kjent kvedar, Kari Varen (Fugge-Kari, 1772–1854), frå Åmotsdal. Da Landstad kom første gongen til henne for å skrive opp den eldre vise-tradisjonen, var ho redd for å få kritikk og

KONSERVATOR RIKARD BERGE og kona samlar her folketonar frå Margit Tveiten, «den rikaste viseoppkoma i si tid», sa Berge. Han var tidleg ute med opptak på voksrull av både instrumental og vokal folkemusikk i Telemark. Berge fann at det var «lite lønsamt arbeid. Ein maa skrapa botnen paa den kista, ein for 50 aar tilbakar fann full av store rikdomar. Og finn ein eitkvart henta gullkorne, so fylgjer der so mykje bys (bøss) attaat.»

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum





SONGARAR FRÅ SKIEN og Kragerø hadde i 1904 ein felles dagstur til Jomfruland. Der blei det friluftskonsert med over 1000 tilhøyrarar – fastbuande, feriegjestar og tilreisande. Turen blei svært vellykka med musikk, song og talar i flott sommarvær. Slike turar var med på å gjere deltaking i mannsongforeiningane til ei ettertrakta fritidsinteresse for mange i nedre Telemark på 1800-talet.

Foto: *Fotograf ukjend /Frå Grøsfjeld: Mannsangens historie i Skien gjennom 100 år*

drog seg unna. Sonen hennar, Knut, var syskenbarn til Lurås-spelemennene, men han blei haugianar og bytte truleg da ut repertoaret etter mora med salmar og åndelege songar. Den gamle syngemåten la han likevel ikkje av, slik at salmetonane etter han går i gammal telemarkstil. Barnebarnet hans skreiv seinare at eldre folk heldt det gamle for synd, og at ingen måtte lære barna sine dei gamle visene.⁴⁶

Rundt 1950 kom det betre lydopptaksutstyr som kunne transporterast ut i distriktet. Frå da av kunne ein for alvor dokumentere mange av dei fremste songarane, som hadde songtradisjon tilbake til 1800-talet. Dette gav eit anna bilde av originalstoffet enn det nedteikninga på notar kunne gi. Som leiar av folkemusikkavdelinga i NRK frå 1952 til 1978 gjorde Rolf Myklebust ei stor innsamling av vokal folkemusikk i Telemark på 1950-talet. Nokre av dei fremste songarane Myklebust gjorde opptak med, skal nemnast nedanfor.⁴⁷

Talleiv Røysland (1897–1981) frå Lårdal blei spesielt kjent for slåttestev. Særleg var han spesialist på improviserte ettertrallar, som han la inn i fri utfolding utan tekst. Han hadde lært mange folketonar etter mora, bestemora, faren og morbroren. Aslak Brekke (1901–1978) lærte av faren Johannes Årdalen frå Morgedal og av farmora. Ofte måtte han

«stele seg til det», for mange slutta å synge når dei skjøna at han tok etter dei. Eivind Groven fekk Aslak Brekke fram i folkemusikkprogramma i radio frå 1931. Den gamle syngemåten gjorde at byfolk ringde til Kringkastinga og klaga over at Brekke song falsk. Høye Strand (1891–1972) var frå Ytre Seljord. Der levde mange gamle som song, og dei var ikkje vanskelege å få til. Både faren Klas og farbroren Harald var gode kvedarar. Heia vest for Seljordsvatnet var rikt på folketonar på 1800-talet, noko også samlingane til Lindeman viser. Høye Strand hadde stoff etter Anne Golid (1773–1865), som var ei uvanleg rik kjelde. Brita Bratland (1910–1975) frå Grungedal er rekna som ei av dei mest sentrale kvedarane på 1900-talet. Saman med systema Margit Gunvaldjord song ho mykje etter farmora Margit Tveiten (1835–1923).

Alle eksempla ovanfor syner at mykje av denne musikken er overført i familietradisjon gjennom fleire generasjonar. Mens dei beste spelemennene i alle fall delvis levde av kunsten sin, var den vokale folkemusikken i Telemark på 1800-talet i større grad enn instrumentalmusikken knytt til heimen og dagleglivet. For fleire av kvedarane veit vi at det var viktig for dei at songen blei ført vidare. Det var nok ein viktig grunn til at denne tradisjonen heldt seg så lenge.

NASJONALROMANTIKK OG MANNSKOR

I tida etter 1840 voks det fram ein sjølvstendig norsk kultur. Dette hang saman med tankane frå 1814, og med leitinga etter det som var typisk norsk innan litteratur, målarkunst og musikk. I borgarskapet og hos intellektuelle vakna interessa for folkekunst, der bondekulturen i Telemark stod sentralt.

Norske musikarar som Halfdan Kjerulf og Ludvig Mathias Lindeman bygde på tysk tradisjon, men begge hadde stor interesse for norsk folkemusikk. Mannskorrørsla spreidde seg fort etter 1850, også i Nedre Telemark, og

norske komponistar skreiv kormusikk med norsk preg. Men på bygdene i Telemark hadde framleis folkemusikken sin plass i det tradisjonelle kulturlivet der nokså upåverka av norskdomstankane til borgarskapet.

I 1846 blei Skien Haandverkerforenings Sangkor stifta i Skien. Dette var berre få år etter at dei første mannskora i Noreg blei til i Oslo under Johan Didrik Behrens si leining. Denne musikken kom snart til å setje sitt preg på musikklivet i norske byar. Målet for Behrens var: «Å samle folkets brede lag til i mannssangen å heve seg opp over det daglige strev og finne uttrykk for sann og ekte fedrelandskjærighet og ungdomsglede.»⁴⁸ Mannskorforeininga i Skien hadde ein klar sosial funksjon i å samle folk – særleg blant handverkarane – til regelmessige, festlege samkome med song, musikk og underhaldning og elles til turar og landssongarstemne. Det var mest eldre patriotiske fedrelandssongar av norske komponistar som blei sungne. I Kragerø var det songforeining frå 1856 som var i aktivitet meir og mindre jamt i åra framover.⁴⁹ Mannssongen på 1800-talet var ein viktig del av musikklivet i byane i Telemark.

STØRRE INTERESSE FOR KLASSISK MUSIKK

Musikkforeiningane i byane i Nedre Telemark var midtpunkt i musikk- og selskapslivet og fremja sosialt samvær mellom klassane. Dugande musikkarar blei etterspurde, og omreisande virtuosar med Ole Bull som ideal blei ein del av musikklivet dei siste tiåra av 1800-talet.

Kragerø var ein blømande by som følgje av seglskipsfarten på 1800-talet. Byen hadde mange velstående familiar, og her var eit rikt musikkliv på ganske høgt nivå, der song og musisering høyrde med til selskapeleg samvær. Thomas Møller Wiborg var musik-kinteressert, og var med på å grunnleggje mannskoret Kragerø Sangforening i 1855.

Den eldste dottera, Elisa Wiborg (1862–1938), blei verdskjend operasongarinne i 1890-åra, og «Die Wiborg» var ein institusjon i tysk musikkliv.⁵⁰

I 1868 kom fiolinisten Julius Ørbye (f. 1826) til Kragerø, og han er tillagd ei sentral rolle i utviklinga av musikklivet i byen. Han hadde studert i Brussel med leiande fiolinistar i Europa på denne tida. I Kragerø leia han utviklinga av ei musikkforeining med regelmessige konsertar i 1870- og 1880-åra.⁵¹ Fleire underviste i klaver og i song, og byen fekk besøk av kjende songarar. Også hardingfelespelemenn kom til Kragerø og heldt konsertar, såleis Leiv Sandsdalen og Hans Fykerud, som begge var blant dei første som spela telemarksslåttar for byborgarane.

I Brevik hadde ein del byborgarar i starten på 1890-åra kome saman for å spele musikk. Med Søren S. Otnem som dirigent blei Breviks musikkforeining danna med både erfarne musikkarar og nybegynnarar.



ELISA WIBORG (1862–1938) var Noregs fremste songarinne før Kaja Eide Norena og Kirsten Flagstad. Ho var fødd i Kragerø og song på dei største operascenene i Europa. Elisa Wiborg var mezzosopran med dramatisk talent, som eigna seg godt i Wagner-operaer. Rundt 1890 kom ho til Bayreuth-operaen, leia av Richard Wagners enke, men var seinare mest knytt til operaen i Stuttgart. På grunn av sjukdom måtte ho avslutte songkarrieren i 1909.

Foto: Fotograf ukjend



JULIUS ANDREAS KOFOD var prest i Bø frå 1905 til 1925. Han og kona Olufine Amalie, f. Rømccke, var folkekjære blant bygdefolket, og prestegarden blei eit sentrum for samkomer av ymse slag. Presten spela cello og kona piano, og musikken deira skapte mykje glede inne i prestegarden om vinteren og ute i det store prestegardstunet om sommaren.

Foto: Fotograf ukjend / Telemark Museum

HALVOR FLATLAND (1853–1929) (t.v.) blei vidarefører av sentrale delar av spelet etter Myllarguten fram til vår tid. Halvor Jørgensen Lie (1858–1907) (t.h.) var storspelemann og hadde same spelet, men utvandra til USA i 1884. Dei to hadde konsertar saman i Oslo i 1870-åra.

Foto: Fotograf ukjend / Bø kultursoge

Sosiale konsertkveldar – såkalla soaréar – blei gjerne innleidde med eit musikkprogram, deretter eit festmåltid og til slutt var det selskapsdans.⁵²

BYMUSIKK I BYGDEMILJØ

I bygdesamfunna fanst det berre små grupper som dyrka noko anna enn folkemusikk. Det var gjerne prestar, organistar, lærarar, offiserar og andre som i større eller mindre grad hadde urban kulturbakgrunn. På offisersgarden på Oterholt i Bø hadde kaptein Mathias Rye og kona lystige festar for dei kondisjonerte i åra før 1850. Hardingfelespelemennene Gregar Saga og Gunnar Bonge spela til dans med musikk som ikkje høyrde heime i bygdesamfunnet. Hans Fiskestigen frå Ulefoss var van med å spele fiolin for overklassa der. Men dette var «fantedans», sa bygdefolket, som stod rundt og såg på.⁵³

Erik Torsteinsen Nordbø (1855–1920) var lærar og organist i Bø. Han starta songkoret Kong Torkjell, som han òg var leiar for.⁵⁴ Med Julius Andreas Kofod som sokneprest i Bø i 1905 blei det fart i musikklivet i prestegarden. Kofod spela cello og kona piano. Dei spela klassisk musikk til underhaldning for bygdefolket.⁵⁵ Utanlandske musikarar blei



inviterte til Bø. Frå Tyskland kom pianisten Eric Trummler og fløytisten Wolf Simon. Meisterspelemannen Torkjell Haugerud (1876–1954) sa dette var det mest fullkomne spel han hadde høyrte.⁵⁶

VIDAREFØRINGA AV FELESPELET ETTER GIBØEN OG MYLLARGUTEN

Gibøen og Myllarguten hadde ført slåttspelet i Telemark til topps. Ønsket om å ta vare på deira spel da dei var borte kring 1870, gjorde at mykje av slåttetradisjonen blei konservativ. Hardingfelespelet hadde fram mot 1900 stadig ei viktig rolle i kvardag og fest. Mange av spelemennene sist på 1800-talet var svært gode utøvarar, og dei skapte ein rik musikktradisjon. Spelet etter Gibøen blei tatt vare på av Knut Dale, som gav slåttane vidare uendra.⁵⁷ Torkjell Haugerud og særleg sonesønene Johannes og Gunnar Dahle førte dette spelet fram gjennom første del av 1900-talet. Ei anna kjelde til Gibøens spel var sonen hans, Kjetil Håvardson. Frå han gjekk dette spelet til Høye Kvåle (1879–1967) og Eivind Mo (1904–1995).

Myllargutens spel blei særleg vidareført av Olav Napper (1833–1920)⁵⁸ frå Fyresdal og Hans Flatland d.y. (1846–1916) frå Bø.⁵⁹ Dei

hadde begge lært direkte av Myllaren, men begge utvandra til Amerika rundt 1870. Bøheringen Halvor Flatland (1853–1929), bror av Hans, blei hovudkjelde til det som i dag er rekna som det mest utbygde myllarspelet.⁶⁰ Dette teknisk kompliserte spelet blei ført vidare på 1900-talet særleg av spelemenn i Midt-Telemark – Torkjell Haugerud i Bø, Olav Evju (1898–1989) i Nesherad og fleire. Også i Øvre Telemark var det verdifull speltradisjon etter Myllarguten. Dette viser det store kunstnarlege mangfaldet han representerte.

Samla sett kom Telemark etter kvart til å stå i fremste rekke når det galdt hardingfelespelet i Noreg. Men slåttemusikken i Telemark hadde knapt fått så godt omdøme om det ikkje samstundes hadde kome ei fornying i musikken sjølv. Og den kom alt i 1880-åra og fell saman med konserttida i norsk folkemusikk.⁶¹

LARS FYKERUD OG KONSERTTIDA

Lars Fykerud (1860–1902) kom til å få avgjerande innverknad på hardingfelespelet i Telemark. Han var ein av dei beste spelemennene i si tid, og han bygde ut slåttane etter eigen fri fantasi utan å kjenne seg bunden av dei han lærte av. Dei beste slåttane etter Fykerud bygger på tonaliteten og ornamentikken i kveding og fløytespel og har ein indre varme, ein slags sår sjelsdjupne, som skil fykerudspelet frå alt anna hardingfelespel. Dette spelet levde vidare gjennom Svein Løndal og sønene hans i Tuddal, Halvor og Gunnulf Borgen i Bø og fleire.⁶² Dei som opplevde Lars Fykerud på sitt beste, såg han som ein Ole Bull på hardingfele. Rett nok hadde han ikkje på nokon måte Ole Bulls dimensjonar som personlegdom og inspirator for det tidlege kulturlivet i Noreg. Men som muskar, utøvar og komponist fekk Fykerud ei meir varig rolle innan telespelet enn Bull fekk i norsk musikk. Likevel blei det stor usemje blant spelemennene i desse åra mellom dei



KNUT DALE (1834–1921) sette seg føre å lære systematisk alt Håvard Gibøen kunne. Knut og sonesonene Johannes (1890–1980) og Gunnar Dahle (1902–1988) heldt Gibø-slåttane uendra. Det var bra at dei gjorde dette, slik at vi i dag har kunnskap om mykje av det gamle felespelet i Telemark. Johan Halvorsen skreiv ned 17 slåttar etter Knut Dale. Griegs bruk av desse i opus 72 førte nytt og originalt stoff inn i klaverlitteraturen.
Foto: Fotograf ukjend / Telemark Museum



INGEN BLEI EIN så framifrå konsertgivar på hardingfele som Lars Fykerud (1860–1902). Han la hardingfela oppunder haka som Ole Bull og komponerte slåttar som bygde på kjende visetonar. Tidvis la han inn imitasjon på fela av fuglekviser, kurauting og mjølkestrålar i bøtta. Dette blei han kritisert for både i samtid og ettertid, men han må ha hatt Bulls evne til å spele ein melodi slik at folk blei heilt bergtatt.

Foto: Jonas Nilssen / Telemark Museum



FIRE AV GAMLE-MUSIKKENS MEDLEMMER på Ulefoss representerer den eldste korpsmusikken i Telemark. Kommunelegen dr. Johan Krohn (1861–1932) var initiativtaker rundt 1890 og organiserte opplæring i speling og notebruk. Det var arbeidarar ved Ulefos Jernværk eller Aall Ulefos Brug. Musikkorpsa voks fram i takt med industrialiseringa etter engelsk mønster, og industriarbeidarane kom til å prege dei.

Foto: Fotograf ukjend / Frå boka A.J. Gjermundsen: Vel blåst, 1981

som ville halde fram i leia etter Myllarguten og Gibøen, og dei som hadde Lars Fykerud som ideal.

Lars Fykerud trådde fram i 1880-åra, da spelemennene tok til å bli ettertrakta på konsertscenene i byane. Men den gamle speltradisjonen etter Myllarguten måtte tilpassast. Hans Fykerud (1862–1942), bror av Lars, og Leiv Sandsdalen var tidleg ute.⁶³ Etter ei konsertreise i Amerika i 1890-åra kom Lars Fykerud heim alvorleg sjuk, og han var da berre ein skugge av seg sjølv. Interessa for konsertspelemennene på hardingfele gjekk ned etter 1905, og skiljet mellom bymusikk og bygdemusikk i Noreg heldt seg på 1900-talet.

MUSIKKORPSA

Korpsmusikken er stort sett eit 1900-talsfenomen. Men det begynte fleire stader i Telemark på slutten av 1800-talet.⁶⁴ Etter engelsk mønster blei det oppretta korps for messingblåsarar ved industristadene. Her var mange folk samla på ein stad, slik at det var råd å finne nok medlemmar. Desse var

svært ofte fabrikkarbeidarar. Fabrikkeigarane var i desse åra interesserte i å skape eit sosialt miljø rundt bedriftene, og dei støtta gjerne med pengar til innkjøp av instrument. Eit musikkmiljø og annan aktivitet kunne også motverke fylla, som ofte fanst på slike stader. Det gjekk raskare å bli tolleg bra på eit messinginstrument enn eit treblåsarinstrument, for ikkje å snakke om eit strykeinstrument. Messingblåsarar eigna seg til utandørs arrangement, der eit strykeorkester hadde for svak lyd. Dessutan kunne musikantane også opptre i mindre grupper. Dette var på eit vis musikkuttrykket til grasrota.

Repertoaret var først enklare arrangert klassisk musikk, marsjar, ouverturar, potpurriar av operamusikk og liknande, ikkje sjeldan av dei store europeiske komponistane. Trykte notar kunne skaffast, og organistar og andre musikkunnige personar i nærmiljøet hjelpte gjerne til med å skrive musikkarrangement. Korpsmusikk i Porsgrunn blei i desse åra gjerne utført av omreisande musikarar, ofte utlendingar. Ved Porsgrund Porselænsfabrikk, som starta formelt i 1887, sette tyske arbeidarar i gang musikkorps ved fabrikk.⁶⁵ Ulefoss fekk musikkorps rundt 1890,⁶⁶ og Brevik Arbeiderforenings Musikkorps kom i 1901.⁶⁷ Det var i hovudsak fabrikkarbeidarar som var aktive i desse korpsa.

FOLKEMUSIKKEN I TELEMARK PÅ 1900-TALET

På slutten av 1800-talet var hardingfelespelet på vikande front, og spelemennene måtte gradvis leggje inn vals og reinlender i repertoaret. Det gamle slåttespelet blei redda gjennom kappleiksystemet. Etter starten i Bø i 1888 og 1892 arrangerte Telemark Ungdomslag årlege kappleikar frå 1898. Dette blei rekna som telemarksmeisterskap i felespel.⁶⁸ Da *Landslaget for spelemenn* i 1923 tok til med landskappleikar, blei det å kome høgt opp på pre-

mielistene ei drivkraft for spelemennene til å halde eit høgt kvalitetsnivå. Ei lang rekkje spelemenn i norsk toppklasse stod fram i Telemark gjennom heile 1900-talet, delvis på grunn av kappleikssystemet. Etter kvart blei det også tevla i kappdans og kveding. Kappleikane fekk mykje å seie for folkemusikken, men samstundes har systemet ført til at hardingfelespelemennene i Telemark har prioritert storslåttane frå Bø, Seljord og Tuddal, mens dei mindre slåttane, danseslåttane, blei lagde til side og nok i verste fall gløynde.

Men nye utfordringar melde seg. I samband med utbygging av vegar og jernbane i 1920-åra kom arbeidsfolk med trekkspel til Telemark. Trekkspelet hadde kraftigare tone enn hardingfela og blei populært blant ungdommen. Nye danserytmar kom frå Amerika på grammofonplater og med heimvende norskamerikanarar. Hardingfelespelemennene reagerte med å danne spelemannslag, først i Tinn i 1912, så i Vestfjorddalen i 1928, på Notodden i 1931 og i Bø i 1934, og seinare fleire stader. Samspel på hardingfele var det ikkje tradisjon for, men fleire feler i unisont samspel kunne stå seg i styrke mot trekkspelet. Den første tida var spelemannslaga ei slags «fagforeining» for spelemenn, men etter kvart fekk desse laga andre oppgåver, særleg i opplæring og rekruttering.⁶⁹

I hovudsak kan ein seie at utviklinga av folkemusikken i Telemark hadde sterke konservative drag fram til om lag 1970. Dyrking av dei gamle meisterspelemennene stod i fokus. Grammofonplater med hardingfelespel kom i Telemark alt frå rundt 1910. 78-plater av Gunnulf Borgen, Kristiane Lund, Torkjell Haugerud, Eilev Smedal, Gjermund Haugen og fleire var i flittig bruk i mange heimar. Sjølv om spelemannskulturen tradisjonelt var sterkt mannsdominert, var fleire kvinner i Telemark med i fremste rekkje alt i første del av 1900-talet. Det var særleg Kristiane Lund i Bø og Signe Flatin og Torbjørg Ås Gravalid i Seljord, som ved fleire høve tukta

dei beste mannlege felespelarane på kappleikane.

Rundt 1910 gjorde Rikard Berge opptak med folkemusikarar i Telemark på fonograf, med voksrullar. På desse rullane finst bortimot 100 slåttar med Knut Dale. I starten av 1930-åra kom folkemusikkhalvtimen i NRK i gang under leiing av Eivind Groven. Både vokal og instrumental folkemusikk kom da inn i dei tusen heimane gjennom radio. Telemarksmusikken var tidleg sterkt representert her, og mykje verdifullt melodistoff blei arkivert.⁷⁰ Tidleg på 1950-talet tok Rolf Myklebust over folkemusikkhalvtimen i NRK etter Eivind Groven. Telemark fekk etter kvart eit stempel som eit høgstatusområde. Men folkemusikkhalvtimen kom også til å spegle

KRISTIANE LUND

(1889–1976) frå Bø var ei av dei første kvinnene som hevda seg blant dei beste felespelarane på hardingfelekappleikane like etter 1900. Ho hadde eit kraftig, klart dansespel med rytmisk driv. «Kristiane spelar som ein kar!» sa spelemennene. Alt tidleg i 1920-åra spela ho inn slåttar på grammofonplater. Ho la ned eit stort arbeid for bygdedansen, og ho ville at folk skulle bruke bunad.

Foto: Øystein O. Kaasa / Telemark Museum



motsetnaden i musikksmaken mellom by og land i Noreg, og NRK fekk negative reaksjonar frå folk som ikkje hadde sans for å bli utsette for folkemusikk i si eiga stove. Også etter krigen var folkemusikkprogramma i radio eit «urbant hatobjekt».⁷¹

Oppskrivning av telemarkslåttar på notar i moderne forstand tok til med Johan Halvorsens oppskrifter etter Knut Dale i 1901.⁷² I 1911 kom Arne Bjørndal til Telemark, og han skreiv opp slåttar etter spelemenn i Bø og Seljord. I dag ligg verket *Norsk Folkemusikk. Hardingfeleslåttar* føre i sju band. Av 2000 oppskrifter er om lag 730 frå telemarkskjelder.⁷³ I tillegg til Bjørndal gjorde Truls Ørpen, Eivind Groven og Sven Nyhus oppskrifter.

Åra etter 1970 blei på mange måtar ei ny tid for norsk folkemusikk, også i Telemark, med mange nye trekk. Arrangert folkemusikk kom, der hardingfele og tradisjonell visesong blei sette saman med andre instrument for å skape nye klangar og samtidig opne folkemusikken for eit breiare publikum. Den tradisjonelle opplæringa blei erstatta med kurs. Folkemusikkopplæringa i Telemark blei driven av Telemark fylkeskommune i 1970-åra, der spelemenn fekk betaling for å lære opp yngre. Etter kvart tok ordninga med kommunale musikkskular over denne oppgåva. I dag er det minst like mange jenter som gutar som spelar fele. For å skape eit miljø rundt hardingfele kom det i stand lokale juniorspelemannslag, som var betre tilpassa ungdomen enn dei eldre spelemannslaga.⁷⁴

På siste del av 1900-talet blei det etablert fleire institusjonar for å stø folkemusikken i Telemark. Haugerud-fondet kom i 1966. Det har sett fokus på einarane i telemarksmusikken. Knut Buen opna Buen Kulturverkstad heime i Tuddal og har gjennom åra lagt ned eit stort arbeid for å få gitt ut bøker og gamle lydopptak om og med eldre folkemusikkutøvarar, i tillegg til eigne produksjonar. I 1987 kom det i gang ei eiga folkemusikkutdanning

ved Akademiet i Rauland, som i dag er knytt til Høgskolen i Telemark. Same året kom Folkemusikkarkivet i Telemark i gang som eit samarbeid mellom Telemark fylkeskommune og Telemark Musikkråd. Her er eit stort lydmateriale innsamla, kopiert og registrert til bruk for interesserte. I 1990-åra kom Telemarkfestivalen i Bø, der ein har satsa på å få fram både norsk og internasjonal folkemusikk saman med nyskaping.

Sjølv om det har vore satsa mykje dei seinare åra på å få fram folkemusikken i Telemark, har rekrutteringa gått i bølger. Telemark har framleis nokre av dei beste spelemennene og kvedarane i Noreg, men spelemannslaga og dansarlag i fylket har problem med å skape stabile lokalmiljø av tilstrekkeleg tyngde, for å kunne takle dei utfordringane som finst for å sikre vidare vekst og utvikling av denne viktige delen av kulturarven i Telemark.

DET TODELTE MUSIKKLIVET

Fru Louise Bodenhoff, gift med skogsjefen hos Løvenskiold-Fossum, levde i nær kontakt med overklassa i Skien rundt 1850. Ho var svært musikalsk og spela piano til underhaldning. På ein marknad i Skien i 1847 møtte ho folkemusikken i Telemark som eit framandtt innslag, og dette nemner ho i eit brev:

Thelemarksbønder drak sig fulde og glade og vare virkelig morsomme ved deres store Behændighed. De dandsede Halling midt paa Torvet. Bønderne der ere nemlig mere talentfulde end andre Bønder. De skjære smukt i Træ, lave selv deres Violiner, smukt prydede med Løvehoved og andre Forziringer. En Telemarksbonde spillede for en stor Forsamling paa et saadant Instrument – en ganske særegen Melodi, som tilsyneladende maatte være meget vanskelig.⁷⁵

Gjennom heile 1800-talet og langt inn på 1900-talet var musikklivet i Telemark todelt. Bymusikk og bygdemusikk påverka kvarandre i liten grad. Mens musikklivet i Grenlandsområdet gjennom 1800-talet følgde dei generelle trendane i den urbane musikkulturen i Noreg med musikkforeiningar, mannskor og korps, er det inga overdriving å seie at i norsk folkemusikk har Telemark vore dominerande i originalitet og kunstnarleg innhald. Mange norske komponistar har brukt norsk folkemusikk som inspirasjon, og for fleire har telemarksmusikken vore sentral, som hos Edvard Grieg, Eivind Groven og Klaus Egge.

Først når radioen blei allemannseige i Noreg før krigen og ungdomen kunne høyre europeisk popmusikk på Radio Luxemburg, fekk vi gradvis ein felles musikkultur i Telemark, som elles i landet. *



SPELEMANNEN OG KJØKEMEISTEREN hadde sentrale roller i bryllaupa i Telemark til langt inn på 1900-talet. I det gamle bygdesamfunnet gjekk eit bryllaup føre seg etter faste former og gjerne over fleire dagar. Trefigurane som er viste her, kan vere frå første del av 1800-talet.

Foto: Martin Holm Tangen

SLUTTNOTER

OPPRUDD OG OMLEGGING

1. Det var trange grenser rundt byene, og det dannet seg derfor tettsteder i bynære bygder. Andelen av befolkningen som bodde i tettsteder, var langt høyere, se Rian i bind 1. Nedre Telemark tilsvarer Bamble fogderi og omfattet byene og kjøpstedene Kragerø, Porsgrunn, Skien, Langesund, Stathelle og Brevik samt herredene Gjerpen, Slemdal, Eidanger, Bamble, Sannidal, Skåtøy og Drangedal. Midt-Telemark tilsvarer Nedre Telemarkens fogderi og omfatter Solum, Holla, Lunde, Bø, Sauherad og Heddal, og Øvre Telemark tilsvarer Øvre Telemarkens fogderi og omfatter Tinn, Hovin, Gransherad, Hjartdal, Seljord, Kviteseid, Nissedal, Fyresdal, Mo, Lårdal, Vinje og Rauland. For 1801 regnes tilsvarende områder til de tre distriktene.
2. Se Rian bind 1.
3. Sitert i Åsen 1986: 355.
4. Schiøtz 2003: 98.
5. Moseng 2006: 180.
6. Schiøtz 2003: 127–128.
7. *Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1860*. VIII. Bratsberg Amt: 55.
8. Schiøtz 2003: 127.
9. Mellom 1876 og 1905 sank dødfødte fra 31,9 til 24,3 per 1000 fødsler, Samfunnsøkonomiske studier nr. 10, 1961: 201.
10. Sigurd Olsen (1867), i Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 64.
11. Eliassen og Sogner, red. 1981: 73.
12. Helland 1900. Første del: 390.
13. Korpslege Faye i *Medisinalberetning for Aaret 1839*, Bratsberg Amt.
14. *Medisinalberetning for Brevik, Stathelle og Langesund legedistrikt 1840*.
15. Moseng 2006: 183.
16. Helland 1900. Annen del: 101.
17. Moseng 2006: 184–186, 189.
18. Se Moseng 2006: 188.
19. Sitert i Helland 1900. Første del: 399.
20. Elephantiasis: fortykket hud, særlig legger og mannlige genitalier, forårsaket av en parasitt. *Medisinalberetning for Bratsberg Amt 1835–1851*.
21. *Medisinalberetning for Bratsberg amt 1844*.
22. *Medisinalberetning for Bratsberg amt. C. No. 4 1884*: 87.
23. Sitert i Hvalvik 2003: 65.
24. *Medisinalberetning for Bratsberg Amt 1844*.
25. Sannidal og Skåtøy. *Bygdebok bd. III*, 1953: 316–321.
26. *Medisinalberetning for Bratsberg Amt 1844*.
27. Distriktslege Krabbe 1840, sitert i Åsen 1986: 352.
28. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1841*: 93.
29. Se Schrumpf 2003: 49.
30. *Medisinalberetning for Bratsberg Amt 1844*.
31. Det var Bratsberg landfysikat som omfattet Skien, Porsgrunn og Brevik, Kragerø distrikt, Nedre Telemarken distrikt, Øvre Telemarken østenfjelske distrikt, Øvre Telemark vestenfjelske distrikt og Tinn distrikt. *Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1860*. VIII. Bratsberg Amt 1863: 55.
32. Storesund 2003: 48.
33. *Medisinalberetninger for Bratsberg Amt 1839, 1841 og 1845*.
34. Helland 1900. Første del: 400–401.
35. NOS. Fjerde Række. Nr. 55 1902: 91.
36. Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 27 og 40.
37. Sigurd Olsen (1867), i Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 59.
38. Svalestuen 1972: 45.
39. Svalestuen 1972: 133–136.
40. Se Svalestuen 1972: 45.
41. Rorgemoen 2000: 41.
42. Rorgemoen 2000: 41.
43. Svalestuen 1972: 185.
44. Rorgemoen 2000: 148–150.
45. Dunker 1852: 13.
46. Lindeqvist var svensk og reisende agronom i Bratsberg i årene 1850–1853. I 1855 ble han statsagronom i Bratsberg og hadde husdyrhold som sitt særskilte arbeidsområde. Han sa opp sin stilling i 1871 og trakk seg da tilbake som gårdbruker i Sverige. Se Christensen 1978: 404.
47. De største jordbrukskommunene i Telemark på 1800-tallet var Gjerpen, Sauherad, Heddal, Seljord, Drangedal og Bø, ordnet etter absolutt størrelse på arealet av dyrket mark. Regnet etter prosentvis størrelse (prosent av kommunens totale areal) ble rekkefølgen denne: Eidanger, Gjerpen, Sauherad, Skåtøy, Bø og Holla, se Helland 1900. Første del: 181–182.
48. Lindeqvist 1852: 3.
49. Lindeqvist 1852: 13–14.
50. Bergh, Hanisch, Lange og Pharo 1983: 33.
51. Svalestuen 1972: 76, *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt, 1829*: tabell nr. 2.
52. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1829*: tabell nr. 1.
53. Svalestuen 1972: 63–64.
54. Helland 1900, første del: 221.
55. Se Hals 1968 bd. I: 391.
56. Lunde 1972: 169.
57. Se Rian bind 1.
58. Lunde 1972: 170.
59. Schweigaard 1840: 70, *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1829*: tabell nr. 26.
60. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1835*: 130.
61. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1846*: 85.
62. Christensen 1978: 543.
63. Østvedt 1958, bd. II: 152.
64. Svalestuen 1972: 69.
65. Svalestuen 1972: 39.
66. Hals 1968 bd. I: 269.
67. Hals 1968 bd. I: 409.
68. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg Amt 1846*: 85.
69. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1846*: 84.
70. Også byene hadde sine bymarker der korn og poteter ble dyrket. I 1840 var utsæden på Skiens bymark 16,75 tønner korn og 66 tønner poteter. I Porsgrunn var utsæden 18,25 tønner korn og 33,75 tønner poteter. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1841*: 99.
71. Bratsberg Opmuntringsselskab, stiftet i 1777 av amtmann G.F. Adler, var en forgjenger til landhusholdningsselskapet.
72. Landhusholdningsselskapet var virksomt fram til 1840. Etterfølger var Bratsberg Landboforening, etablert i 1849, men denne sluttet virksomhe-

- ten i 1860. Landbruksskolen var ved Bamble prestegård det første året, men flyttet til Mæla utenfor Skien. Landbruksskolen ble nedlagt, men gjenopprettet i 1857 på Mæla, flyttet så til gården Bjørntvedt i Solum i 1867. Der holdt skolen hus fram til 1870 da den opphørte. De uteksaminerte elvene arbeidet som gårdsgutter, røktere eller bestyrere, gjerne i hjembygdene. Slik ble kunnskap om utvikling og nye metoder i jordbruket spredt. Et nytt landhusholdningsselskap for Bratsberg ble etablert i 1877. Se Christensen 1978, bd. II: 383, 399–402 og 741 og Hals 1968, bd. II: 107.
73. Christensen 1978: 442.
74. Christensen 1978: 547.
75. Hals 1968, bd. II: 110.
76. Helland 1900, annen del: 116.
77. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1887*: 2.
78. Hals 1968, bd. II: 108–109, 178, 180, 181.
79. Christensen 1978: 751.
80. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1887*: 4.
81. Helland 1900, første del: 211.
82. Helland 1900, første del: 206.
83. Christensen 1978, bind II: 409, 416–417, *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1861*: 2.
84. *Amtmannens femårsberetninger for Bratsberg amt 1899*: 4, 1905: 5.
85. Sannes 1924: 45.
86. Sannidal og Skåtøy. *Bygdebok bd. III 1953*: 611–612.
87. Hasund 1997: 65 og *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1887*: 32.
88. Hasund 1997: 66–67.
89. Åsen 1986: 421.
90. Begrepet ble brukt av forfatteren Inge Krokann i 1942 da han skulle beskrive de store endringene som fant sted i det norske bondesamfunnet på 1800-tallet.
91. Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 52.
92. Christensen 1978, bd. II: 487–488.
93. Christensen 1978: 396.
94. Borchsenius (1913–1914): *Banker, aviser, forretninger m.m.*: 56, 58, 60.
95. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1894*: 15.
96. Meieribolaget var sammenslått av fire meierier i 1897, Borchsenius 1913–1914. *Banker, aviser, større forretninger m.m.*: 52–53.
97. Porsgrund Meieribolag var en sammenlutning av Porsgrunn Meieri og Ilseng Meieri i 1899, Christensen 1978: 768.
98. Sannidal og Skåtøy. *Bygdebok bd. III 1953*: 106.
99. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1871*: 2, Helland 1900, første del: 212.
100. Med «Thelemarken» menes her det opprinnelige Telemark, Øvre og Nedre Telemarks fogderier. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1846*: 89.
101. Ved Fossum Jernverk ble det i 1817 produsert over 1246 skippund støpegods og 1104 skippund stangjern. Tilsvarende tall for Ulefoss Jernverk var 477 og 828, og for Bolvig 181 og 919. 1 skippund = 160 kilo. Schweigaard 1840: 113.
102. Sellæg 2012: 154.
103. Hals 1968, bind II: 11–13, *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1846*: 87, 1851: 4.
104. Skjold 2007: 40, 49.
105. Skjold 2007: 53–55.
106. Hedlund, i Ytterbøe 1975: 252–253. I 1840 var det 45 mann i arbeid ved Fensgruvene, og i tillegg arbeidet seks eller sju mann med hestetransport.
107. Nordrum 1996: 460–461.
108. Nordrum 1966: 463–468.
109. Johan Dahll hadde anlagt et nikkelverk på Hestøya i Kilen på Skåtøy i 1867. Nikkel ble produsert av malm fra apatittgruvene ved Løkka gruver i Kragerø og fra nikkelgruver i Bamble som ble overtatt av brødrene Johan Dahll og Tellef Dahll i 1860. Nikkelverket var en suksess, og det var stort behov for malm fra apatittgruvene i Bamble.
110. Sem 1987: 14–19.
111. Sem 1987: 66.
112. Sem 1987: 20.
113. Sem 1987: 9.
114. Sem 1987: 46.
115. Sem 1987: 70.
116. Sem 1987: 115, 119.
117. Om skogbrukets betydning, se Aas Pedersen bind I og Kjeldstadli bind III.
118. For fogderigrensene, se s. 2.
119. Helland 1900, første del: 243, 253.
120. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1846*: 86, 1851: 4.
121. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1893*: 23.
122. Helland 1900, første del: 263.
123. Helland 1900, første del: 249.
124. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1893*: 27, 30.
125. Helland 1900, første del: 243, 244.
126. Sannes 1924: 70.
127. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1946*: 91.
128. Østvedt 1958, bd. II: 75.
129. Schrumpf 1997: 29–31.
130. I 1865 var et 98 kjøpmenn i Skien, og de drev bredt anlagte og enmannsbetjente detaljhandlerier. Samme år var det 45 handelsbetjenter i byen. Men telebøndene tok over detaljhandelen selv. I 1895 var det 195 detaljhandlere på bygdene i Telemark. Østvedt 1958: 434–435, Helland. Første del: 362.
131. Vannføringen kunne variere fra 14–15 uker og ned til 6 ved tørre somre. Når sagbrukene sto, gikk sagbruksarbeiderne ledige, og trelasthandlerne led økonomiske tap. Østvedt 1958, bd. II: 142–145.
132. Østvedt 1958, bd. II: 491–492.
133. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1866*: 6 og for 1871: 7, Helland 1900. Annen del: 114.
134. Laugstol bruk ble stiftet av et interessentskap som besto av ingeniør Gunnar Knudsen, kjøpmann Anthon Bruun, brukseier N. Kittilsen, landhandler O.A. Olsen fra Seljord, brukseier H.C. Hansen, kjøpmann Joachim Olsen, kjøpmann Mathias Hanssen og mølleier H.A. Hansen fra Solum.
135. Borchsenius 1913–1914: 31–32.
136. Det var eieren av Bentse Brug i Kristiania, W. Drewsen, som kjøpte østsiden av Skotfossen.
137. De nye eierne var bankhuset Heftye & Søn, generalkonsul Chr. Christopher sen og ingeniør Benjamin Sewell.
138. Tomter og vannfall ble kjøpt opp av Benjamin Sewell (tyskutdannet ingeniør), H.C. Mathiesen, kammerherre Løvenskiold og H. Brooke.
139. Hovedaksjonærer var Thv. Joh. Heftye, H. Wedel Jarlsberg, Chr. Christopher sen, Benjamin Sewell, Thomas Fearnley, H. C. Mathiesen, Thorvald Eger og Frithiof Ingier.
140. Borchsenius 1913–1914: 15–24, Østvedt 1959: 436.
141. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1876*: 6 og 1883: 5. Eiere var brigadelege Schiøtt, direktør U.A. Sinding, brigadelege Vogt og kjøpmann Horn.
142. Borchsenius 1913–1914: 5.
143. Sannidal og Skåtøy. *Bygdebok bd. III 1953*: 466–467, 494–496.
144. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1893*: 28.
145. I Øvre Telemark var det i 1895 fem bedrifter med til sammen 22 arbeidere. Det var ullspinneriet i Lårdal (12 arbeidere), en trevarefabrikk i Kviteseid (4 arbeidere) og to sagbruk og en mølle i Hjartdal (6 arbeidere). *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1898*: 17.
146. Schrumpf 2006: 170.
147. Østvedt 1958, bd. II: 470.

148. Tollboden i Langesund tolldistrikt var i Porsgrunn, men i 1840 fikk Brevik egen tollbod. Schilbred 1946: 87, Schweigaard 1840: 186–187.
149. Helland 1900. Første del: 371.
150. Sannidal og Skåtøy 1953, bind III: 203.
151. Hals 1968, bind II: 19.
152. Helland 1900. Første del: 292–298.
153. Hals 1968, bind II: 39.
154. Østvedt 1959, bind III: 146.
155. Schilbred 1946: 151.
156. Schilbred 1946: 46, 74–75.
157. Schilbred 1946: 78.
158. Østvedt 1958, bd. II: 204–205.
159. Sem 1974: 25.
160. Hals 1968, bd. II: 17–18.
161. Sem 1974: 23.
162. Helland 1900, annen del: 114.
163. Hals 1968, bd. II: 66–69, 148–149.
164. Helland 1900, første del: 365.
165. Schilbred 1946: 241–249.
166. Vaale 2012: 6. Et av disse var Tangen skipsverft som ble anlagt i 1845, og som i 1895 sysselsatte 15 arbeidere.
167. Hals 1968, bd. II: 66–69, 148–149.
168. Tor Lundtveit (1887) fra Drangedal, i Høydal, Moen og Nerbøvik 1887: 82.
169. Sannidal og Skåtøy. *Bygdebok bd. III* 1953: 61, 70, 74–75.
170. Schruppf 2006: 139.
171. Hals 1968, bd. II: 48, Schruppf 1997: 137.
172. Schruppf 2006: 142, Helland 1900. Første del: 345–346.
173. Schruppf 2006: 145, Schilbred 1946: 111.
174. Schruppf 2006: 146.
175. Schilbred 1946: 80 ff. og 251.
176. Lunde 1972: 163, Nerbøvik 1977: 27.
177. Lunde 1972: 165.
178. I 1860 var den samlede matrikkelskylden til Telemarks sjøleieende bønder 11 612 daler og 27 skilling. Leilendingenes samlede skyld var på 2103 daler og 70 skilling. Det vil si at det gikk omtrent en leilending på fem bønder hvis vi regner ut fra matrikkelskyld. *Amtmannens femårsberetning for Bratsberg amt 1861, C. No. 2: 37.*
179. Svaalestuen 1972: 114.
180. Sigrid Hangholmen (1893) fra Skafså, i Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 71.
181. Norske gardsbruk, bd. XIII. *Telemark fylke.*
182. Svaalestuen 1972: 123.
183. Rorgemoen 2000: 87.
184. Christensen 1978, bd. II: 387–398.
185. Hals 1968, bd. II: 65.
186. I 1801 var det 2852 husmenn med jord i Telemark. I 1855 var det nærmere 4000 husmenn med jord og litt over 1000 husmenn uten jord.
187. Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 13.
188. Svaalestuen 1972: 222.
189. Fortalt av Johanne Anderson (1875) fra Bø i Telemark, i Høydal, Moen og Nerbøvik 1988: 15–31.
190. Dette ble solgt i 1894. Svaalestuen 1972: 43 og 79, Skiold 2007: 44.
191. Schruppf 1997: 29–30.
192. Sæleg 2012: 167.
193. Schruppf 1997: 32–33.
194. Ytterbøe 1975 I: 199.
195. Pryser 1985: 16.
196. Niemi 2003: 165.
197. Åsen 1986: 364.
198. Christensen 1978: 606–608, Østvedt 1958, bind II: 115.
199. En kammerherre var en honorær tittel.
200. Folketellingen for 1801, Porsgrunn. Digitalarkivet.
201. Schruppf 2006: 17.
202. Schruppf 2006: 32.
203. Sandvik 1979: 50, 54.
204. Gardåsen 2011: 96–97.
205. Sem 1987: 36–39.
206. Gardåsen 2010: 358–359.
207. Schruppf 2006: 296–303.

GAMP OG DAMP – BANE OG BIL

1. Tveitane 1981: 648 ff.
2. Hallager 1919: 128 ff.
3. Lunde 1972: 201.
4. Hallager 1919: 130.
5. Svaalestuen 1972: 45.
6. Svalastoga 1960: 35.
7. Rogan 1998: 155ff.
8. Blom: 2012.
9. Vesaas 2001: 42.
10. Vesaas 2001: 61.
11. Olsnes 1987: 64of.
12. Åsen 1986: 219.
13. Åsen 1986: 221.
14. Rogan 1998: 191 f.
15. Rogan 1998: 227.
16. Østvedt 1958: 352.
17. Berthelsen 1977: 51.
18. Steffens 1916: 315ff.
19. Østvedt 1958: 348.
20. Lorentzen 1985: 8.
21. Lorentzen 1985: 10.
22. Ulsnæs 2011: 7.
23. Ulsnæs 2011: 10.
24. Ulsnæs 2011: 12.
25. Østvedt 1958: 356.
26. Skobba 2010: 32.
27. Lorentzen 1985: 15ff.
28. Gardåsen 1988: 26.
29. Dalland 1992: 45.
30. Varden 1887.
31. Østvedt 1958: 292.
32. Skobba 2010: 38.
33. Bakken 1978: 53.
34. Rogan 1998: 114.
35. Skobba: 2010: 21f.
36. Skobba 2010: 41.
37. Skobba 2010: 29.
38. Helland 1900: 516.
39. Helland 1900: 506 ff.
40. Schruppf 2006: 237.
41. Helland 1900: 509.
42. Nerheim 2006: 196.
43. Ohman Nilsen 2011: 13.
44. Skobba 2005: 15.
45. Skobba 2000: 29.
46. Dalland 2001: 96.
47. Bjerke 2004: 210 og 232.
48. Edland 2001: 37.
49. Christenson 2010: 72 ff. og Skobba 2012: 18.
50. Skobba 2012: 18 og 23.
51. Johannessen 1996: 41.
52. Skobba 2010: 25.
53. Johannesen 1996: 50.
54. Berge 1975: 221.
55. Johannesen 1996: 185.
56. Lundefaret 1996: 48 ff.
57. Åsen 1986: 461.
58. Sauro: 462.
59. Østvedt 1958: 371.
60. Hansen 1970: 39 ff.
61. Hansen 1970: 54.
62. Østvedt 1959: 173.
63. Rinde 2005: 165.
64. Åsen 1986: 465.
65. Helland 1900: 548f.
66. Rinde 2005: 242f.
67. Garmo 2008: 22 ff.
68. Knutsen 2009: 242.
69. Garmo 2008: 32.
70. Garmo 2008: 25.
71. Brattkås 2012: 34.
72. Skobba 2012: 27ff.
73. Åsen 2000: 100ff.
74. Sannes 1974: 34f.

75. Bergh 2004: 266f.
 76. Lunde 1972: 342f.
 77. Kaasa 1961: 31f.
 78. Bjerke 2004: 238.
 79. Elektrifiseringa var ferdig til Nordagutu i 1936, Neslandsvatn i 1943 og til Kristiansand i 1949. Bjerke 2004: 232.
80. Mørkhagen 2009: 118ff.
 81. Lundefaret 1996: 41.
 82. Johannessen 1996: 116/117.
 83. Berge 1975: 222.
 84. Ibid: 224/225.
 85. Lundefaret 1996: 47.
 86. Johannessen 1996: 197.
87. http://no.wikipedia.org/wiki/Troll_%28bil%29 Lest 15.11 2013. <http://home.online.no/~bjarnli/troll/html/troll-bilen.html>, Lest 15.11 2013. *Norsk motor veteran*, nr. 9 2013, s. 66–67.

MELLOM NORSJØ OG NORDSJØEN

1. Tallene gjelder 2011. <http://www.ssb.no/emner/02/01/10/befteft/tab-2011-06-17-01.html>.
2. Tettbygde steder av en viss størrelse kan kalle seg by.
3. Christiania/Oslo, Tønsberg, Skien, Stavanger, Bergen og Trondheim. Sarpsborg og Hamar var middelalderbyer som forsvant, men gjenoppstod på 1800-tallet. Hamar var stiftsby på 1800-tallet.
4. Steffens 1916: 1.
 5. Schilbred 1946: 27.
 6. Svalastoga 1943. Stathelle var ennå for liten, og Kragerø var enda tidligere ute enn byene rundt Skiensfjorden.
 7. Moseng 2006.
 8. Østvedt 1958: 134. De største var Christiania og Drammen.
 9. Se Schrumpf i dette bindet og Norseng i bind 3.
 10. Schrumpf 2006: 139; Schilbred I 1946: 106.
 11. Schrumpf 2006: 99.
 12. Sem 1979.
 13. Schrumpf 2006: 106, 79. Se også Schrumpfs kapittel i dette bindet.
14. Schrumpf 2006: 35.
 15. Østvedt 1958: 122.
 16. Se Skobbas kapittel i dette bindet.
 17. Østvedt 1959: 255.
 18. Schrumpf 2006: 236. Begrepene hentet fra Hohenberg & Lees, via Myhre 2006.
 19. Østvedt 1959: 120ff.
 20. Schilbred II 1974: 240.
 21. Se Skobbas og Agøys kapitler i dette bindet.
 22. Myhre 2011: 49, etter Statskalenderen.
 23. Lærerne ved de lærde skolene var embetsmenn.
 24. Bolvik ved Herre ble nedlagt i 1865 og Fossum i 1867. Masovnen på Ulefoss ble stengt i 1877, men stangjernsproduksjonen fortsatte.
 25. Se Schrumpfs kapittel i dette bindet.
 26. Helland 1900 I: 329ff.
 27. Hansen 1963.
 28. Woje 2001.
 29. Myklebost 1960: 239. Schrumpf 1997: 25–27. Hussamlingsstatistikken i Norges offisielle statistikk begynte ved folketellingen 1845 som en måte å fange opp urbane bebyggelsesformer på utenfor de formelle bygrenser: steder, fiskevær, jernverk og lignende, senere for eksempel stasjonsbyer og små industrisamfunn.
30. Opplysning fra Ingvar Skobba.
 31. Etter Helland 1900 I: 219ff.
 32. Moseng 2006: 235ff.
 33. Schilbred 1974: 149ff.
 34. Allment om lokalstyring, se Næss mfl. 1987.
 35. Lorange og Myhre 1991: 121.
 36. Herfra gis sjelden henvisninger til de konkrete opplysningene. For de enkelte byer er disse hentet fra byhistoriene (se litteraturlista) eller fra Helland.
 37. Skal antagelig være politikonstabel.
 38. Myhre 2012.
 39. Østvedt 1958: 103.
 40. Se Schrumpfs artikkel.
 41. Schrumpf 2006: 35.
 42. Se for eksempel Myhre 2012, kap. 5, som gir videre henvisninger.
 43. Se Schrumpfs kapittel.
 44. Østvedt 1958: 159.
 45. Moseng 2006: 254 ff.
 46. Se Agøys kapittel.

FRA PASSIVITET TIL RADIKALISME

1. Det var noen unntak. I byene fantes byembetsmenn utnevnt av kongen, men ved siden av dem fantes en gruppe eligerede [utvalgte] menn som tidlig på 1800-tallet stort sett var utpekt blant de rikeste av borgerne, og som i praksis styrte budsjettet. Så fantes det noen kommisjoner hvor også folk uten embete kunne sitte: skolekommisjoner som skulle ha tilsyn med skolevesenet, fattigkommisjoner som skulle sørge for et rudimentært fattigstell, og forlikskommisjoner som skulle mekle i private tvistemål for å avlaste rettsvesenet. Både skole- og fattigkommisjonen hadde rett til å skrive ut lokal skatt for å dekke sine utgifter. Byborgerne fikk velge sine egne forlikskommisærer, men ellers ble allmueinnslaget i kommisjonene alltid utpekt av øvrigheten, på bygdene gjerne blant de mest velstående bøndene. Se også Rians artikkel i bind 1.
2. Fet undersøkte 1237 skifter fra Øvre Telemark i perioden 1690–1839. De inneholdt i alt 831 bøker, hvorav 70,4 % var andaktslitteratur, 22,4 % annen religiøs litteratur og 7,2 % verdslige bøker. Andelen av verdslige bøker var langt høyere (mer enn dobbelt så stor) her enn i de tre fogderiene på Nordvestlandet Fet også undersøkte. – Merk at Fets undersøkelser viste at forekomsten av bøker i bondesamfunnet var langt større enn antall skifter med bøker kunne synes å tyde på, jf. Døssland 2003.
3. Se bl.a. Tranberg 2012: 144. Tranberg åpner likevel for at allmuen kan ha blitt påvirket av elitens patriotisme. Jf. Reynolds 1909, som uten videre tolker bidragene som utslag av patriotisme, bl.a. s. 75f. Historikeren Morten

- Nordhagen Ottosen har på 2010-tallet kommet til resultater som likner Tranbergs, nemlig at østlandsallmuens forhold til de politiske hendelsene i 1814 i langt mindre grad var knyttet til prinsipper og patriotisme enn til egne pragmatiske og materielle interesser. – Den danske offiseren og militærhistoriske forfatteren Peter Frederik Rist har hevdet at «Telemarken var særlig bekjent for sit Frihedssind og sin store Fædrelandskærlighed» på denne tiden: Rist 1899: 24. Se videre s.137.
4. Bolstad 2010: 117.
 5. Se Rians artikkel i bind 1 og Østbergs artikkel i dette bindet om amtmann Severin Løvenskiolds store innsats i så henseende både under den første blokaden i 1807–1809 og senere i nødsårene 1812–1813.
 6. Mykland 1997: 127.
 7. De var Bø, Drangedal, Lårdal, Moland, Sannidal, Sauherad og Vinje.
 8. Disse dokumentene, som det er sitert fra i det følgende, finnes bl.a. i *Riksforsamlingens forhandlinger 2den del*, 1914.
 9. Fullmakten fra Tinn.
 10. Se Venås 1990: 390–394, 610–612; Berge 1924: 27f.; Berge 1930: 28f., 56f.
 11. Brev av 25. juni 1813, Løvenskiold 2002: 188, jf. 191 og 203.
 12. Finstad 1967: 14.
 13. Dette og følgende tre sitater: Bergsgård 1943–1946b: 60, 61, 62.
 14. Bolstad 2010: 46.
 15. *Riksforsamlingens forhandlinger 1ste del*, 1914: 33f.
 16. Kaptein Høyum, som drev gården Søve i Holla, var for øvrig en av dem som støttet bondeprotesten: Birkeland 1870: 32.
 17. Fure 1989: 349. Jacob Aall mente Løvenskiold måtte «regnes blant dem, som lede mest»: sst.
 18. Fure 1989: 112. Christian Frederik hevdet 20. april overfor Løvenskiold at man måtte være enten svensk eller dansk sinnet, men Løvenskiold svarte at han foretrakk «en Middelvei, som er at være norsk»: Bergsgård 1943–1946a: 57.
 19. Bergsgård 1943–1946a: 45.
 20. Bergsgård 1943–1946a: 54.
 21. *St.forh. 1815–1816* (1820), mars: 227. Jf. Berge 1930; s. 48, jf. s. 17, om begeistring i Bjørnsens miljø i Kviteseid (inkludert prest og fogd) over avskaffelsen.
 22. Finstad 1967: 29. Forslaget omtales ikke i riksforsamlingens protokoll.
 23. Det er snakk om løytnantene Hans Helgesen, Frederik Adolph Schleppe-
 - grell og Olaf Rye, jf. Rist 1899 s. 23ff., se særlig 29. De endte alle tre i dansk tjeneste, og Rye fikk status som nasjonalhelt for sin innsats i 1848 og 1849, under treårskrigen. Hans Reynolds har ellers skrevet en svært nasjonalistisk og lokalpatriotisk framstilling av telemarkingenes militære innsats i kampene mot Sverige i 1808 og 1814.
 24. SAKo, Valgprotokoll 1815–1841: 27f. Av samme protokoll framgår det at personer både i 1823 og 1835 ble kåret til stortingsrepresentanter med bare 8 av henholdsvis 29 og 33 stemmer. For å bli varamann krevdes det i 1820 ikke mer enn 4 av 29 stemmer.
 25. Lindstøl: 169, jf. Steen 1962: 346. Som Steen påpeker, var stemmegivningen klart mest spredt i området fra Jarlsberg og Larvik og videre langs kysten til og med Stavanger amt. I 1832 var spredningen i Bratsberg nesten like stor som tre år senere (32 valgmann og 33 kandidater), men amtet ble den gang overgått av Jarlsberg og Larvik (35/38) og Lister og Mandal (48/57): Lindstøl: 155, 158, 159. 1826 stemte 29 valgmann i Bratsberg på 21 kandidater: SAKo, Valgprotokoll 1815–1841: 28f. Valgmennene opptrådte mer organisert i 1815, da de 23 valgmannene klarte å samle stemmene om 7 kandidater: SAKo, Valgprotokoll 1815–1841: 3. I 1820 og 1823 ser valgmannene ut til å ha samordnet seg enda mer: s. 15 og 19. Flere forskere har da også ment at nær kontakt mellom bondevalgmannene fra Øvre Telemark i dagene rett før valgforsamlingene i 1820 tyder på at de organiserte stemmegivningen: Bolstad 2010: 107; jf. Berge 1924: 23.
 26. Se Hougén s. 85ff.; 198ff.; 690ff.; 705ff.
 27. Beregnet etter Utheim 1895. Som indre Østland er regnet Akershus, Hedemarken og Kristians amter, som Sørlandet og Vestlandet Nedenes, Lister og Mandal, Stavanger, Søndre og Nordre Bergenhus og Romsdal.
 28. Byene i Bratsberg lå derimot noe over landsgjennomsnittet etter det første av disse målene, mens Porsgrunn og Brevik lå markert under snittet etter det andre.
 29. Hommerstad 2012: 114ff.; 328.
 30. Hommerstad 2012: 121, jf. 127.
 31. Grimsrud 1997: 26; jf. Gjone 1965: 585; og se *Beretninger ... 1835*: 137. Wedel Jarlsberg fryktet i 1835 bl.a. at det ville bli vanskelig å finne mange nok dyktige folk til å sitte i kommunestyrene, at de lett kunne hindre nyttige tiltak «af ilde forstaaet Interesse», og at arbeidsmengden for distriktsembetsmennene ville øke kraftig ved reformen.
 32. Grimsrud 1997: 26; Olsnes 1987: 629.
 33. Grimsrud 1997: 37.
 34. Rinde 1930: 9. Jf. Østvedt 1959; s. 101 for en tilsvarende skildring fra Skien (i tiden før 1879).
 35. Jf. Fladby 1967. I Solum skulle det vare til 1897 før en bonde ble valgt til ordfører: Gjone 1965: 603.
 36. Lande 1950: 15.
 37. Hareide 1948: 15.
 38. Uttalelsen er sitert etter Lunde 1972: 266f.
 39. I kronebeløp var amtsbudsjettet på 38 000 i 1843, og noe over 190 000 55 år senere, i 1898.
 40. Steen 1973: 217.
 41. Schwach 2008: 392. Prost og lokalhistoriker J.L. Qvisling oppfattet Wedel Jarlsberg som «en temmelig vilkaarlig herremand» som gav attraktive verv til sine favoritter: Qvisling 1908: 86f. Folkeminnegranskeren Rikard Berge hadde en liknende vurdering: Berge 1924: 14ff.
 42. Koht 1923a: 23.
 43. Nerbovik 1979: 96. På grunn av sin sparevilje omtalte Aall ofte seg selv som «amtstingets Jaabæk», Rinde 1930: 12.
 44. Her sitert etter Christensen 1978: 395. Jf. Østvedt 1959: 299f.
 45. *Beretn. om Kongeriget ... 1847*: 84.
 46. *Beretning ... 1853*: H. Bratsberg Amt: 1.
 47. Falsens tale sitert etter Grimsrud 1997: 38.
 48. Mange av dem er egentlig gjenopplivninger av foreninger som var blitt liggende nede. Peder Hansen, biskop i Christianssands stift 1798–1804, hadde i sin tid oppfordret til dannelse av leseselskaper, og i 1803 hadde alle prestegjeldene i Øvre Telemarks prosti fått slike, unntatt Hjartdal og Tinn. Sokneprest Niels Windfeld startet f.eks. et i Kviteseid i 1802, og hans kollega Eiler Rosenvinge Kaurin et i Lårdal året etter. Se Olsnes 1987: 588f., 608ff.; Bolstad 2010: 25f.; Bakken 1978: 87, 135; Åsen 1986: 510. Også i Bø, som tilhørte Nedre Telemark, hadde det vært et leseselskap tidligere, stiftet 1805, se Solbergs artikkel. Om Gjerpen, se Christensen 1978: 384f., 529f. I Sannidal hadde et sokneselskap, opprettet på eliteinitiativ omkring 1810, senest 1812 anskaffet en boksamling: *Sannidal og Skåtøy III*: 53of., 535.
 49. Bang 1924: 288. Jf. Ytterbøe 1975.

50. «Tinds Præstegjæld», ekstrakter av uttalelser om Hauges virksomhet fra prestene i Øvre Telemarkens prosti: SAKr, Biskopen i Kristiansand, C313. Se også Bang: 1924 289, jf. Hauge 1914: 151.
51. Innberetning fra sokneprest Marcus Monrad til biskop Jens Bloch av 5. oktober 1804: SAKr, Biskopen i Kristiansand, C313.
52. «Sillejord Præstegjæld», ekstrakter av uttalelser om Hauges virksomhet fra prestene i Øvre Telemarkens prosti: SAKr, Biskopen i Kristiansand, C313. Hauge 1914: 41f.
53. Hauge 1914: 50.
54. Bang 1924: 367 (likelydende, bare med eldre stavemåter, i 1874-utgaven). Jf. Handeland 1936 og Grimsø 1986.
55. Lunde 1996: 131.
56. Lunde 1996: 108.
57. Sitert etter Bjørklund 1970: 234.
58. Bagger i *Correspondenten*, sitert etter Lunde 1996: 97. Jf. Sem 2000: 109.
59. Så sent som i 1876 talte statskirken 99,66 % av folket.
60. Handeland 1936: 3. Jf. Stiansen 1935: 51f.; og Sem 2000: 81ff.
61. Bodenhoff 2003: 174f.
62. Se beretning fra bispevisitas i Tinn 24.–25. november 1888: SAKr, Biskopen i Kristiansand, AVI Forskjelligt 4b; og Einung 1926: 496f.
63. Dette og neste sitat: Heuch 1965: 36; jf. s. 57 (om distrikter i Telemark «hvor Folket er vankundigt, sløvt for Guds Ord og hvor derfor det kristelige Liv kun svagt røber sig»); 67; 82 («I Thelemarken derimod findes kun enkelte steder, men da ogsaa i en saare indsnævret form nogen pietisme»); 84. Visitasberetningene fra tiden rett før Heuch tiltrådte, tegner et liknende bilde, men i mindre poengtert form: SAKr, Biskopen i Kristiansand, AVI Forskjelligt 4b.
64. Heuch 1965: 58; 94f.
65. Om Vrådalsvekkelsen, se Seland 2011, jf. Svendsen 1929, Taraldlien 1976 [1910]: 92; og Solbergs og Storesunds artikler i dette bindet.
66. *Vestmar* 11. mars 1890, her sitert etter Lande 1950: 86.
67. Østvedt 1958: 294.
68. Se til dette Stiansen 1935, jf. Christensen 1968: 572. Kragerø fikk også baptistmenighet tidlig, i 1862.
69. Hassing 1991: 25, 35, Molland 1979, I: 239. Jf. Thorkildsen 1926, bl.a. s. 75ff.; og Christensen 1978: 572. Den første metodistmenigheten i Bratsberg kom i Porsgrunn i 1858.
70. Hals 1968: 242f., jf. Lunde 1996: 73. Om avvisningen av mormonismen i Kragerø og Sannidal og om prestenes arbeid i den forbindelse, se også Hougen 579; 584ff.; *Sannidal og Skåtøy III*: 644f.
71. Lande 1950: 109. En annen måtte slutte sin møtevirksomhet i Kragerø høsten 1858 etter en aksjon ledet av to prester: Hougen: 584–587. I 1866 fantes det 74 mormoner i Bratsberg, av dem 50 i Brevik og Langesund. Da kommunestyrene i 1884–1885 skulle uttale seg om ny dissenterlov, kom det i hele Bratsberg bare ett forslag om å tolerere mormonisme (med forbehold for flerkoneriet), nemlig i Eidanger. Forslaget fikk imidlertid bare forslagsstillerens egen stemme (av 20). Se RA, KUD A, nr. 300: Dissenterloven, legg «Bratsberg Amt».
72. Statistikk fra *Resultaterne*. 1868–1869 (folketelling 1. januar 1866).
73. Heuch 1965: 35, jf. 42f.: «Allehaande Modsætninger: Tro og Vantro, Kundskab og Vankundighed, Kirkelighed og allehaande Sekterisme staa her langt skarpere og mere bevidst overfor hverandre end paa Vestlandet.» Se også Heuch 1965 s. 79f., 82, 98 («Jo længere mod Øst desto mere Bevægelighed, desto mere Individualisme i Trosopfatningen og Uklarhed i Læren, desto mere Indiferentisme og desto lettere Adgang for Sekter; derimod vestover en Ensartethed i Tro og Lære, som let slaa over i Bogstavtrældom, en Frygt for ikke at gjælde som Kristen, der frembringer meget Formvæsen og vistnok ogsaa Hykleri, og en næsten fuldstændig Frihed for Sekter.»); 118.
74. Om Andersen, se Stiansen 1935: 95ff.
75. Arvesen 1912: 222.
76. Handeland 1936: 11f.; jf. Olsnes' artikkel. Ullmann skal alt før valget ha erklært at han «kom til at gaa videre end sine eventuelle Vælgere»: Nielsen 1913: 98, jf. Nielsen 1912: 208. Se også Rinde 1930: 48.
77. Beretning fra prostevisitas 27.–29. juni 1886: SAKr, Biskopen i Kristiansand, AVI Forskjelligt 4b. Klagene gjaldt folkehøyskolens innflytelse på lærerne i allmueskolen.
78. Warholm 2002: 56.
79. Heuch 1965: 85, jf. 98. Jf. Olsnes' artikkel.
80. Ådna 1955: 62.
81. Metodismen rekrutterte dessuten mange førstegenerasjons innflyttere til byene. Se Hassing s. 78–87 for en analyse av relevansen dissentersk, og særlig metodistisk, religionsutøvelse hadde for denne gruppen. Hassing framholder at metodismen også var en sosial protestbevegelse.
82. Hals 1968: 244ff. Jf. også Sem 2000: 155, 230f. m.fl.st.
83. Om de politiske effektene av organiseringen, se Hommerstad 2012, del II.
84. Eide 2010: 229.
85. Eide 2010: 230.
86. Munthe 1907: 43; Berge 1924: 34f. Florentz måtte forlate embetet i 1836 på grunn av kassamangel.
87. Eide 2010: 277f.
88. Nerbøvik 1979: 47, jf. 52.
89. Nerbøvik 1979: 37.
90. Her sitert etter Christensen 1978: 641, jf. 585, 634ff.
91. Nerbøvik 1979: 111f.
92. Nerbøvik 1979: 117.
93. Se Homann 1845, jf. Hougen: 198ff. og Steffens 1916: 257. Gruppen som ønsket en teolog, Daniel Bremer Juell, framfor en av byens kjøpmenn, gikk den gang av med seieren.
94. Hansen 1979: 50f.
95. Østvedt 1958: 411, 495.
96. Sitert etter Østvedt 1959: 28.
97. Christensen 1978: 659f.
98. Ved valget i 1873 hadde de radikale flertall i Kragerø, men valget av stortingsrepresentant ble avgjort ved loddtrekning siden Bentsen ikke kunne stemme på seg selv, og da vant de konservative; se s. 146. Jf. Hougen: 705ff. Bentsen ble senere valgt som representant for Bratsberg amt i 1880 og 1883.
99. Innsender i *Correspondenten* 31. desember 1872, her sitert etter Hansen 1970: 66. Jf. Østvedt 1959: 33; Christensen 1978: 642. Sokneprest i Kragerø Peter Wilhelm Schjelderup anklaget Bentsen, trolig omkring 1870, for å være «med på å fremme en politikk, som vil gjøre det norske folk til en nasjon av fiskere og bønder»: Hougen: 612.
100. Valgmennene hadde utpekt en annen, men Stortinget forkastet senere valget etter klage om at gården til én av valgmennene ikke gav ham stemmerett likevel.
101. Nerbøvik 1979: 116. Til det følgende, se også Christensen 1978: 642f., 645.
102. Rinde 1930: 18. Poenget var altså å sikre at Venstre beholdt flertallet, ikke å skaffe flest mulig stemmerett ved å utnytte et smutthull i loven.

104. I 1906 ble direkte valg i énnmannskretser innført.
105. Kaartvedt 1964, I: 110. Se også Thyness 1964: 214f. Forbudet ble formelt innført i 1828.
106. Da det sommeren 1880 ble nødvendig å skaffe bevegelsen en mer resolutt og konservativ leder enn den første formannen, Hans Fabritius, ble denne utnevnt til sorenskriver i Øvre Telemark, etter at han i flere år hadde søkt embete uten å få det. Jf. s. 154.
107. *Varden*, 20. september 1882,
108. Nielsen 1913: 99, jf. 145f. Se også Mjeldheim 1984: 149, 151; Christensen 1978: 649; Åsen 2000: 23f.
109. Se Olsnes' artikkel og Nerbøvik 1979: 145, jf. 135; jf. Hals 1968: 126f., 199; Christensen 1978: 643, 645. Om dannelsen av Ulefos og Omegns konservative Forening i 1893; en forening som fra første stund samarbeidet med de moderate, se Hedlund. Denne foreningen overtok kassabeholdningen til den tidligere grunnlovsforeningen i Holla.
110. Nielsen 1880: 108.
111. Nielsen 1880: 109. Slående paralleller til Nielsens inntrykk er biskopene Jacob Sverdrup Smitts og J.C. Heuchs vurderinger av raulendingene fra henholdsvis 1888 og 1898. Smitt fant «Adskilligt Fritænkeri [...] især blant Ungdommen»; det ytret seg bl.a. som «aabenbar Foragt [...] for Guds Ord», og han antok at det var «en Frugt af Folkehøiskolens Virksomhed og af den vantro Literatur, som i de sidste Aar ikke er blevet saa lidet udbrædt i Bygden»: Beretning fra visitas 28.–29. august 1888: SAKr, Biskopen i Kristiansand, AVI Forskjelligt 4b. Heuch fant at raulendingene var religiøst likegyldige og søkte til «radikale Aviser, som grundigen ødelægge al Pietet og Respekt for enhver Autoritet og enhver Overlevering, navnlig da Kirkens, dens Presters og dens Læres Autoritet.» Også Heuch beklaget seg over den store uvitenheten som gjorde «de mest gudsfornegtende Meninger» vanskelige å bekjempe; Heuch 1965: 95. Heuch og Nielsen kjente hverandre for øvrig godt; f.eks. satt de sammen i Høires sentralstyre fra 1884 til 1890.
112. Nielsen 1880: 114.
113. Nielsen 1880: 108f.
114. Arvesen 1912: 222; Nerbøvik 1979: 121f., jf. Rinde 1930: 47, 49. Nerbøvik oppgir (s. 144) at det mellom 1879 og 1883 ble holdt tjue større folkemøter i Bratsberg, visstnok flere enn i noe annet amt.
115. Arvesen 1912: 243.
116. Nielsen 1912: 208. Jf. *Bratsbergs Amtstidende* 4. januar 1884.
117. *Bratsbergs Amtstidende* 25. januar, jf. 8. februar 1884. Se også *Varden* 2. januar 1884 og Nielsen 1912: 209f.
118. *Bratsberg Amtsforsamlingens Forhandlinger* 1886: 53, jf. 276.
119. Hansen 1970: 98.
120. En sosialdemokratisk forening i Porsgrunn skal også formelt ha blitt stiftet i 1885, men ser ut til aldri å ha kommet i drift: Hansen 1970: 81. Jf. Reiersen 1910: 8.
121. Østvedt 1959: 170. I Bø ble en arbeiderforening stiftet alt i 1891, mens vens-treforeningen først kom i 1893. Senere stortingsmann (for Venstre) Grivi var medlem av begge: Kleppen 2005: 42.
122. *Varden* 12. august 1890. Foruten Ullmanns standpunkter, framført fra en låvebro og under rene norske flagg, framgår det her at initiativtakeren til den kortlivede sosialdemokratiske foreningen i Skien i 1885–1886, S.W. Bang, nå gav full støtte til Ullmann. Jf. Mjeldheim 1984: 361; og Østvedt 1959: 253.
123. *Varden* 24. september 1898. Jf. til saken Christensen 1978: 662.
124. Mer stoff om forholdet mellom Venstre og arbeiderbevegelsen finnes i Olsnes' artikkel. Berntsen følger den videre utviklingen i bind III.
125. <http://www.regjeringen.no/upload/BLD/stemmerettsjub2013/nyversjonjan.pdf>, lest 20.11.2013. Henholdsvis 51,1 og 56,3 % av mennene i Brevik og Skien gikk inn for nedleggelse, mot 66 og 68,6 % for kvinnene.
126. 31 partiforeninger uttalte seg om programmet, men bare 15 kommenterte kvinnestemmeretts spørsmålet. Av dem gikk 12 mot programfesting, mens bare Bratsberg, Skien og Kongsberg var for. Se for øvrig Thue 1972 om Ullmanns sterke engasjement basert på at stemmeretten var en menneskerett.
127. *Nylænde* 15. april 1899.
128. Hals 1968: 211, jf. 207.
129. Rauland 6,9; Tinn 6,9; Nissedal 6,5; Drangedal 6,3 %; Holla 5,6; Eidanger 5,0; Sannidal 4,9; Lunde 1,9; Gransherad 1,6; Hjartdal 1,4, Mo 1,3. Om kvinner i kommunestyre og kvinnes bruk av stemmeretten, se videre Rovdes artikkel i bind III.
130. Se bl.a. Molland 1979, II: kap. VI, jf. Hougen: 732ff.; 754.
131. Tveiten 1994: 35, 31f., 42f., 78; jf. Åsen 2000: 21. Se også Berge 1924: 19, 21, 30.
132. Koht 1923b: 430; Hougen: 733f.
133. Tveiten 1994: 35. Forslaget ble ikke behandlet av Stortinget 1903–04.
134. Se til dette Agøy 2001.
135. *Varden* 12. august 1890.
136. Rinde 1930: 62.
137. På landsbasis utgjorde den første store samlingen av underskrifter 10,5 % av hele landets befolkning, men i Bratsberg utgjorde underskriftene nærmere 16 %.
138. Se Agøy 2005 for en nærmere drøftelse.
139. Om Bratsberg og unionsoppløsningen i 1905, se *Telemark Historie* nr. 26. Til betydningen av folkeavstemningen i november, se Heiberg 1906: 943ff.; jf. Olav Rovdes og Gunnar Knudsens tekster i *Telemark Historie* nr. 26.
140. Heiberg 1906: 819. Jf. Kleppen 2005: 47; Tveiten 1994: 38, 77f., 82, 96.
141. Dette stemmer med resultatene fra de to Agder-amtene. Lister og Mandals amt (Vest-Agder) lå bare ørlite grann lavere enn Bratsberg i andel av stemmer for republikken i amtet totalt, og i noen sørlandskommuner var republikanismen enda sterkere enn i Rauland (83,6 %), nemlig i Bjelland (94,7 %) og Bygland (86,8 %). Også i Agder var det de indre og spredtbygde områdene som utgjorde et republikansk belte. Se Lauvdal 2005, særlig s. 30f.; jf. Slettan 1998: 434ff. Se også Tretvik et al. 2005: 238 (om Trøndelag).
142. Jf. s. 161 og se Schrupps artikkel angående egalitet og paternalisme. Heller ikke når det gjelder effekten av sosiale skiller, er sammenhengene enkle; Jon Tvinnerreims undersøkelser av folkeavstemningen i Møre og Romsdal viser f.eks. et motsatt mønster av det vi finner i Bratsberg; der disponerte store sosiale skiller for republikanisme: Tvinnerreim 1992. Se til dette Rovde 2005: 38f., 34.
143. Gabriel Øidne og Stein Rokkan fortjener fortsatt å framheves spesielt.
144. Rinde 1930: 30.
145. Se til dette artiklene av Ellen Schruppf og Kai Østberg, jf. Rovde 2005: 34. Spesielt om Porsgrunn, se Schruppf 2005: 67, 69; og Schruppf 2006: 266ff., 252ff.

SAMFUNNSANSVAR OG SELSKAPSLIV: ELITEKULTUR 1780–1900

1. Bentsen 1963: 14.
2. Østvedt 1968: Kapitlet «Knud Ibsen i nytt lys».
3. Heuch [1898] 1965: 90–91. Heuch skriver ikke hvilket sogn det dreier seg om, men av hans reiserute for det året og hans omtale av de enkelte sogn fremgår det at det må ha vært i Vest-Telemark, sannsynligvis Rauland.
4. Se Svein Aas Pedersens artikkel i bind 1.
5. Aall [1844] 1859: 44.
6. Resonnementet er hentet fra Schruppf 2006: 46 og 266f. Se også 254.
7. Moseng 2006: 293.
8. Dyrvik 2011: 159.
9. Aall 1939: 12.
10. Dyrvik 2011: 159.
11. Lange 1905: 87–88.
12. Jf. Moseng 2006: 297.
13. Løvenskiold 1937: 86.
14. Løvenskiold 2002: 195–196.
15. Bentsen 1963: 46.
16. Marschalck 1913: 49.
17. Dunker [1852] 1922: 4.
18. Bodenhoff 2003: 47.
19. Aall 1859: 365.
20. Steffens 1908: 183.
21. Olsnes 1987: 567–570.
22. Østvedt 1958: 28.
23. Gjerløw 1948: 187.
24. *Breve fra slekten Aalls arkiver* 1948: 34.
25. Østvedt 1958: 15 og 26.
26. Bolstad 2010. Jf. Olav Solbergs artikkel.
27. Olsnes 1987: 370.
28. Dunker [1852] 1922: 65–66 og 71–72.
29. Dunker [1852]: 71.
30. Jonsson og Solberg 2011: 166ff. Et parallelt tilfelle på 1700-tallet var Fyresdalspresten Henrik Berg, se Qvisling 1888: 297–300.
31. Rovde 2005: 32.
32. Storsveen 2008: 187 og 278.
33. Østvedt 1958: 165.
34. Østvedt 1958: 130–131, 163, 223ff.
35. Se artiklene til Agøy og Olsnes i dette bind.
36. Marschalck 1913: 54.
37. Aall 1939: 15.
38. Aall 1939: 22–26.
39. Aall 1939: 86–89.
40. Bentzen 1963: 4, 25 og 27–29.
41. Bentzen 1963: 4, 25 og 27–29, Schwach 2008: 43f, Carl Løvenskiold [1811] 2002: 74.
42. Se f.eks. Løvenskiold [1784] 1998: 59.
43. Thue [1789] 1966: 68–69.
44. Knudsen 1999: 146.
45. Knudsen 1999: 100.
46. Knudsen 1999: 155.
47. Jf. Miller 1980.
48. Qvisling 1912: 11.
49. Qvisling 1912: 72–73.
50. Qvisling 1912: 100.
51. Skiensboka 2010: 20–21 og Østvedt 1958: 239.
52. Qvisling 1912: 100.
53. Qvisling 1912: 107–110.
54. Qvisling 1912: 104 og 157.
55. Det vil si livlighet.
56. Steffens 1908: 167.
57. Løvenskiold [1811] 2002: 52.
58. Aall 1939: 12.
59. *Breve fra slekten Aalls arkiver* 1948: 35.
60. Pavels 1866: 126.
61. Løvenskiold [1809–1814] 1937. Se også Moseng 2006: 277–280.
62. Finstad 1966: 11.
63. Løvenskiold [1809–1814] 1937: 92.
64. Løvenskiold [1809–1814] 1937: 28.
65. Steffens 1908: 143.
66. Steffens 1908: 186.
67. Schwach 2008: 42.
68. Altså København, med 70–80 ganger så mange innbyggere som Porsgrunn.
69. Sitert etter Steffens 1908: 145–146.
70. Østvedt 1958: 201.
71. Østvedt 1968: 39–40.
72. Østvedt 1958: 183.
73. Østvedt 1958: 189 og Hauge 1957: 125.
74. Østvedt 1958: 189.
75. Hauge 1957: 124f.
76. Qvisling 1888: 379–381. For jaktstatistikk, se Ellen Schrupps artikkel i dette bind.
77. *Overordentlige Storchings Forhandlinger i aaret 1814*, Christiania 1835: 224–225.
78. Monrad 1919: 8.
79. Sem 1974: 143.
80. Østvedt 1958: 52 og 62.
81. Steffens 1908: 185.
82. Collett 2011: 112.
83. Elitefamiliene var så tett sammenvevet at eierskiftet i 1830-årene fortoner seg som en familietransaksjon. Eggert Løvenskiold eide Holden Jernverk (Ulefos) fram til 1833, da det ble overtatt av staten som største kreditor. Det ble kjøpt på auksjon av Diderik Cappelen i 1835, sammen med N.B. Møller, som ble kjøpt ut etter kort tid. Eggert var gift med sin tremening Frederikke Løvenskiold, og Diderik Cappelen var gift med hennes søster Edel Margrethe. Deres bror var Severin Løvenskiold på Fossum, den senere stattholder. Se Hauge 1957: 88 og 101–103 og Eggert Løvenskiold [1807–1831] 2002: 13.
84. Jf. Knut Kjeldstadlis artikkel i bind 3.
85. Schruppf 1988 og Skjold 2007: 104–107.
86. Hauge 1957: 134–135 og Ytterbøe 1957: 36.
87. Hagen 2009: 21. Se også Ytterbøe 1957: 36.
88. Plakett ved kirkeruinen.
89. Hauge 1957: 134–135.
90. *Breve fra slekten Aalls arkiver* 1948: 192, Hagen 2009: 20, Bodenhoff 2003: 148, Moxness 1982: 35, Østvedt 1959: 110.
91. Hagen 2009: 24–25.
92. Nissen 1957: 9.
93. Nissen 1957: 27–28.
94. Knudsen [1929] 1999: 198.
95. Knudsen [1929] 1999: 112–113 og Schruppf 2006: 252ff.
96. Skeie 2007: 205 og 267ff. Se også Olav Rovdes artikkel i bind 3; s.
97. Dahl 1991: 39–54. Jf. også Qvisling 1912.
98. Se f.eks. Østberg 1997.
99. Skeie 2007: 282ff. Jf. Jorunn Fures artikkel i bind 3.
100. Jf. Nils Ivar Agøys artikkel i dette bind, hvor han omtaler fremskrittets forkjempere blant embetseliten.

FRÅ BONDEVENER TIL REPUBLIKANARAR – VENSTRE I BRATSBERG 1870–1905

1. Dette var eit godt stykke på veg ein verknad av valordninga frå 1814, som bygde på indirekte fleirtalsval. Veljarane valde *valmenn*, som so i neste omgang kom saman på *valmannstinget* og valde stortingsrepresentantar. Eit parti som kom i fleirtal, ville då få heile representasjonen. I Bratsberg amt hadde landdistrikta fire representantar, medan byane Skien, Porsgrund, Kragerø og Brevik hadde ein kvar. Jf. Agøys artikkel.
2. *Varden* 30.12.1883; 4.1.1884.
3. Hvalen 1976: 130–135.
4. Olsnes, 1978: 2–3.
5. N.v. s. 63.
6. Østvedt 1958, 48.
7. N.v. s. 29 f.
8. Hansen 1970:62 f.
9. Olsnes, 1988: 138 f.
10. *Varden* 1.5. 1876, jf. Protokoll Kviteseid Bondevenforening, innførsle datert 27.5.1876.
11. Hvalen 1976: 68 f.
12. *Varden* 24.7., 28.7. og 31.7. 1879.
13. Danielsen 1964. s. 336.
14. *Vestmar* nr. 140 (100-års jubileumsnummer) 15.12.1967.
15. *Varden* 12.7.1881.
16. Olsnes 1978: 14.
17. S.st.: 15–32.
18. Olsnes 1978: 64. Skåtøy blei utskild frå Sannidal som eige herad i 1882, og difor var det frå dette året 24 herad i amtet mot 23 tidlegare.
19. *Varden* 23.7. 1882.
20. *Varden* 25.10.1882, *Varden* 1.11. 1882.
21. For Sveinson talde det at han var frå same delen av amtet som Taraldsen, som han skulle trengje til sides. Elles var han målmann, gamal bondeven og hørde til den radikale, folkehøgskuleorienterte delen av partiet. Men det same kan seiast om den fremste konkurrenten, Aslak Houkom frå Kviteseid, som Ullmann gjekk inn for. Sveinson var nok ein betre skribent, men Houkom var ein betre talar. *Varden*, dvs. Castberg, stilte seg nøytral, og meinte at bae ville duge (Olsnes 1978: 49 f.).
22. N.v.: 52 ff.
23. S.st.
24. Krog-Steffens 1916: 266 ff.
25. Østvedt 1958: 145.
26. Tønnessen 1957: 471–499.
27. N.v.: 490.
28. Schruppf 2006: 261–265.
29. NSD, Stortingsdata. *Norsk Allkunnebok* fortel at Livius Smitt, forutan å vera embetsmann og høgrestortingsmann, ogso var noko so merkeleg i slike krinsar som hardingfelespelemann, ein fin kjennar og kritiker av hardingfelemusikk, og mykje nytta som domar på kappleikar. Torkjell Haugerud gjorde ein slått som heiter «Livius Smitts Minne», som framleis er mykje spela.
30. *Varden* 21.5.1895.
31. Det einaste nemneverde unntaket er Mathias Øvrom i Gjerpen, som var ein tungvektar både religiøst og politisk.
32. *Christelig Lægmandstidende* 1881, s. 152, jf. 1883, s. 42 og 1884, s. 80.
33. *Vestlandsposten* 14.9.1882.
34. *Vestlandsposten* 21.2.1884.
35. *Varden* 5.4.1882.
36. Halvor Bentsen frå Bratsberg var formann i gasje- og pensjonskomiteen i Stortinget, men blei ståande åleine i komiteen då han innstilte på at diktarlønna skulle ytast (Gran 1922: 224).
37. *Varden* 24.6. 1885.
38. S.st.
39. *Varden* 17.6.1885.
40. *Varden* 15.8.1885.
41. *Bratsbergs Amtstidende* 7.7.1885.
42. Olsnes 1978: 106.
43. *Varden* nr 15 B, 1886, jf. *Fremskridt* nr. 35, 1886.
44. *Fremskridt* 23.5.1886.
45. Stortingstidende 1886: 1127, 1134,1164, 1167,1183 f.
46. Olsnes 1978: 115–130, jf. Telnes 1925, I: CLVII–CLVIII.
47. *Varden* 8.6.1887, 23.6.1887, 24.8.1887, *Fremskridt* 11.6.1887, *Bratsbergs Amtstidende* 3.6.1887.
48. Viggo Ullmann til Vilhelmine Ullmann, 10.7.1887, Brevsamling 471, UB i Oslo, Gunnar Knudsen til Viggo Ullmann, 4.7.1887, Borgestad-arkivet, *Varden* 4.10.1888 (Thomesen ombestemte seg sidan).
49. Oppløysinga av Stortingets Venstreforening, sprenginga og rekonstruksjonen av Sverdrup-regjeringa, Richter-dramaet og Steens mistillitsframlegg mot regjeringa ved avslutninga av stortingssesjonen. Sjå t.d. Keilhau, 1935: 203–231; Mjeldheim 1984: 164–203 eller Nerbøvik 1999: 161–172.
50. Olsnes 1978: 150.
51. *Varden* 2.3.1884 og 5.7.1884, jf. Olsnes 1978: 245–246.
52. Men det var ikkje amtsmøte i 1886,1888, 1892 og 1895.(Olsnes 1978: 177; Wærstad 1982: 29).
53. Wærstad 1982: 13–16.
54. S.st.
55. *Varden* 21.5.1902. Ifylgje Wærstad 1982, s. 14, flytte Hegge til Kristiania «ca. 1910», og overtok då Sagene Apotek, men i *Hvem er hvem* frå 1912 er han framleis oppført med adresse Langesund . Det er elles kjent at han var stortingskandidat for Venstre i valkrinsen Bamble i 1906 og då tapa for Peder Rinde.
56. *Varden* 21.5.1895, 28.5.1895, 19.5.1894, 21.5.1895, 28.5.1895, 19.5.1896.
57. *Varden* 19.5.1894 og 14.5.1895.
58. *Varden* 7.6.1895.
59. *Varden* 2.3.1895, 15.11.1895.
60. Ogso desse fekk sin amtsamskipnad i 1895, berre nokre månader etter dei frilynde (*Varden* 5.9.1900).
61. Vedi 1976: 84 f.
62. *Bratsbergs Amtstidende* 27.6.1893. Om Sigurd Nes, og broren, Jørund Telnes, sjå Berge i Telnes I 1925: CXXVIII–CLXXXIV.
63. Gjerløw hadde vore tilsett som redaktør i *Amtstidende* frå 1883, men råka ukklar med eigarane, sa opp stillinga og starta si eiga høgreaavis, *Fremskridt*, like etter valet i 1885.
64. Wærstad 1982: 89.
65. Protokoll, Lunde Venstreforening, *Varden* 12.4.1890, 9.10.1890, 29.11.1890, *Folkerøsten* 10.5.1902, 29.5.1902. Når fylkeslaget blei kalla Arbeidersamlag og ikkje Arbeiderforening, var det av di det signaliserte norskdom.
66. *Varden* 1.6.1895, 22.6.1897, 21.9.1897.
67. Bie var redaktør i *Varden* ut året 1898. Frå 1899 byrja arbeidarsamlaget, med pengehjelp frå Gunnar Knudsen, å gjeva ut si eiga avis, *Folkerøsten* i Skien. Bie var redaktør i 10 år ogso i den avisa. Innan 1910 hadde han likevel blitt sosialdemokrat og blei det året redaktør i arbeidartiavisa Tiden i Arendal (Hansen 1970:102 ff).
68. Mjeldheim 1984: 537 ff.
69. *Folkerøsten* 29.5.1902.
70. *Varden* 22.6.1897.
71. *Varden* 20.9 og 21.9.1897.
72. Christensen 1978: 789 f.
73. Mjeldheim 1984: 337 ff.
74. *Varden* 2.5.1896, 3.6.1896, Ludvig Christophersen til Gunnar Knudsen 6.6.1896, Borgestad-arkivet.

75. *Varden* 20.10.1897.
 76. *Nordmanden* 30.6.1900, *Folkerøsten* 17.7.1900, jf. Christensen 1978: 657 f.
 77. *Varden* 1.10.1891, 8.9.1891, 13.10.1891.
 78. *Varden* 20.8.1891, 12.9.1891.
 79. *Varden* 7.11.1893.
 80. *Nordmanden* 8.5.1894.
 81. *Varden* 18.10.1894. Ein finn mange liknande innlegg tidlegare på året.
 82. S.st., jf. Wærsted 1982: 175.
 83. *Varden* 20. 9 og 21.9.1897.
 84. *Varden* 11.10.1897, *Bratsbergs Amtstidende* 21.10.1897, *Varden* 22.10.1897.
 85. Nissen 1957: 105 f.
86. *Varden* 5.9., 1903, 7.9.1900, 8.9.1900, *Folkerøsten* 8.9.1900.
 87. Nils Brødsjø til Gunnar Knudsen 20.8.1900, Borgestad-arkivet.
 88. Gunnar Knudsen til Nils Brødsjø 12.9.1900, Borgestad-arkivet.
 89. Men han kom sterkt attende. Etter at det kom ny valordning med fleirtalsval i einmannskrinsar i 1906, hadde Rinde klar ei bondevenforeining i valkrinsen Bamble, stilte til val på nytt og lukkast i å skaffe seg fire nye periodar på Stortinget, fram til valet i 1918.
 90. Arctander, 1912: 147
 91. *Varden* 5.7.1900.
92. Arctander, 1912: 154 f. Ullmanns søknad fylgde tett etter at regjeringa Blehr hadde fått gjennomført at det ikkje lenger skulle vera krav om at amtmenn skulle ha juridisk embetseksamen, og søknaden var difor kontroversiell. Jf. Agøys artikkel.
 93. *Varden* 27.9.1900.
 94. *Varden* 8.9.1903, *Fremsskridt* 16.9.1903.
 95. Alle presentala i dette avsnittet er utrekna på grunnlag av oppgåvene hjå Heiberg 1906: 962–976. Jf. Agøys artikkel.
 96. Olsnes 1980: 84–89.

TELEMARK I DET NORSKE

1. Indrebø [1951] 2001: 290.
 2. Moe 1964: 52.
 3. Moltke Moe 1927 III: 60.
 4. Moe 1964: 53.
 5. Landstad [1853] 1968: 65.
 6. Solberg 2011: 90–92.
 7. «Draumkvedet» er utan samanlikning den mest omdiskuterte av alle norske mellomalderballadar. Ikkje minst har forskarane vore opptekne av *forma*: korleis visa med rette skulle sjå ut, og *alderen*: kor gamal var visa? Mange kjenner «Draumkvedet» i form av Moltke Moes restitusjon, eller gjendikting, på 52 strofer. Det kan seiast mykje positivt om Moes gjenskapte tekst, men vi må vera klar over at ingen song «Draumkvedet» slik på 1800-talet då visa vart skriven ned frå tradisjonen. Derfor er det sikrast å halde seg til dei to beste tekstvariantane, dei som Maren Olsdotter Ramskeid (1817, emigr. 1852) frå Kviteseid, og Anne Ånundsdotter Lillegård (1792–1863) frå Lårdal song – trass i at desse og andre variantar utvilsamt har endra seg mykje frå det som ein gong var «den fyrste teksten». Når det gjeld *alderen* på «Draumkvedet», har det vore sett fram svært sprikande teoriar. Ivar Mortensson-Egnund kjende seg overtydd om at ein viss abbed Ranulv i Lyse kloster hadde dikta «Draumkvedet» i julehelga 1147, mens folkloristen Brynjulf Alver har hevda at «Draumkvedet» ikkje er nokon ballade i eigentleg forstand, berre ei laus samanstilling av gamlestevstrofer, frå 1700-talet. Alt i alt er det likevel gode språklege og innhaldsmessige grunnar til å tidfeste «Draumkvedet» til mellomalderen, og helst til den mest skapande fasen sett frå norsk side: 1300-talet. Det er eit katolsk dikt i tankegang og stemning, med ein tydeleg episk tråd, og språket er arkaisk. Den svenske viseforskaren Bengt R. Jonsson har skrivne grunnleggjande om «Draumkvedet» i *Om Draumkvedet och dess datering* (1996).
8. Alver, Kvideland og Ressem 2004: 13–14.
 9. Alver, Kvideland og Ressem 2004: 17–24.
 10. Solberg 1999: 114–116.
 11. Landstad [1853] 1968: IX.
 12. Landstad [1853] 1968: X.
 13. Landstad [1853] 1968: 67–68.
 14. Bugge [1858] 1973: IV.
 15. *Norsk eventyrbibliotek* 5 1974: 5–6.
 16. Dal 1956: 78.
 17. Berge 1976: 18.
 18. Jonsson og Solberg 2011: 383–411.
 19. Jonsson og Solberg 2011: 405–406.
 20. Jonsson og Solberg 2011: 19.
 21. Bø, Grambo, Hodne og Hodne [utg.] 1981: 94–95.
 22. Berge [1925] 1975: 9–10.
 23. Berge [1925] 1975: 55.
 24. Fossberg og Halén 1997: 11–15.
 25. Resen Mandt [1777] 1989: 24–25.
 26. Fossberg 1994: 211–212.
 27. Resen Mandt [1777] 1989: 32–40.
 28. Fossberg 1994: 213–214.
 29. Berge 1914: 25.
 30. Noss 1991: 8–9.
 31. Berge [1925] 1975: 62.
 32. Fossberg og Halén 1997: 13.
 33. Gardåsen 1996: 20.
 34. Ellingsgard 1999: 31–32.
 35. Oppebøen: <http://www.vest-telemark.museum.no/sider/tekst.asp?side=1>.
36. Anker 2004: 152–154.
 37. Ellingsgard 1999: 185.
 38. Oldrup Johnsen 1991: 27–28.
 39. Vesaas 1954: 146.
 40. Vesaas 1954: 138.
 41. Vesaas 1954: 139.
 42. Landsverk 1953: 28–29, 64–65.
 43. Ellingsgard 1999: 199.
 44. Vesaas 1957: 111.
 45. Vesaas 1957: 112.
 46. Ellingsgard 1999: 199–200.
 47. Vesaas 1957: 115, 121, 125.
 48. Ellingsgard 1999: 204.
 49. Wille [1786] 1989: 117–118. Liknande synspunkt kjem til uttrykk hos den danske skribenten Elise Bodenhoff, som ved midten av 1800-talet legg merke til bygdejenter på gata i Skien. Med sine altfor korte liv ser jentene meir eller mindre vanskapte ut, meiner ho.
50. Beyer [utg.] 1967: 14–15.
 51. Garborg 1903: 20.
 52. *Norge i 1743–3*: 480–481.
 53. *Norge i 1743–3*: 458.
 54. Indrebø [1951] 2001: 302–306.
 55. Hyvik 2010: 120.
 56. Hyvik 2010: 143.
 57. Resen Mandt [1777] 1989: 82.
 58. Wille [1786] 1989: 135.
 59. Wille 1975: 5, 14.
 60. Svenungsen 1985: 27.
 61. Berge 1940–1975 III: 285.
 62. Berge 1940–1975 III: 258.
 63. Venås 1990 a: 22.
 64. Indrebø [1951] 2001: 315.
 65. Henneseid [utg.] 1996: 27.
 66. Solberg 1977: 112–113.
 67. Hyvik 2010: 115–117.
 68. Hyvik 2010: 194.
 69. Indrebø [1951] 2001: 450.

70. Grepstad 2006: 121.
 71. Hovdan 1928: 73, 76, 80–81.
 72. Hovdan 1928: 100.
 73. Aschim: Jul i Lårdal. <http://blixblog.blogspot.no/2004/01/jul-i-lrdal.html>
 74. Bull; Elias Blix. *Norsk biografisk leksikon*. http://nbl.snl.no/Elias_Blix.
 75. Heuch 1965: 106–107.
 76. Jahr 1990: 7.
 77. Christiansen 1976: 130–132.
 78. Venås 1990 b: 50–51.
 79. Endresen 1990: 89–90.
 80. Venås 1990: 52.
 81. Solberg 2011: 74.
 82. Næss 2011: 181.
 83. Zetlitz 1789: 294.
 84. Blikrud 1999: 69.
 85. Zetlitz 1795: 33.
 86. Berge 1924: 36.
 87. Jonsson og Solberg 2011: 400–401.
 88. Bolstad 2010: 56.
 89. Berge 1924: 33.
 90. Bolstad 2010: 58–59.
 91. Berge 1924: 26–27.
 92. Berge 1907: 26.
 93. Berge 1907: 59.
 94. Wolff 1922: 1.
 95. Gimnes og Hareide [utg.] 1997: 142–146.
 96. Wolff 1922: 18.
 97. Østvedt 1975: 87.
 98. Elster 1923: 564.
 99. Beyer [utg.]. 1967: 23.
 100. Fretheim 2007: 30.
 101. Storberg 2009: 13–14, 89–111.
 102. Stubhaug 2002: 298–299.
 103. Stubhaug 2002: 289.
 104. Stubhaug 2002: 10.
 105. Stubhaug 2002: 13.
 106. Moi 1990: 139–141.
 107. Blikrud 1999: 125.
 108. Schwach 2008: 46–47.
 109. Hauge 1974: 422–423.
 110. Oftestad, Rasmussen og Scumacher 2005: 198.
 111. Sjø elles Nils Ivar Agøys artikkel i dette bandet.
 112. Skar 1965: 55.
 113. Elseth 1986: 77.
 114. Elseth 1986: 131–134.
 115. Steane 1951: 23.
 116. Jonsson og Solberg 2011: 376.
 117. Seland 2011: 66–69.
 118. Jonsson og Solberg 2011: 376–379.
 119. Ystad 2012: 2.
 120. Mosfjeld 1949: 160–162.
 121. Mosfjeld 1949: 59.
 122. Meyer [1967] 1971: 9.
 123. Koht 1954 I: 304–306.
 124. Koht 1954 II: 152.
 125. Roksund 1999: 11–13.
 126. Mosfjeld 1949: 31–42. Meyer [1967] 1971: 12–15.
 127. Meyer [1967] 1971: 14–15.
 128. Koht 1954 I: 112.
 129. Schneider III 1924: 211–216.
 130. Vinje IV 1973: 80.
 131. Vinje III 1972: 111.
 132. Vinje IV 1973: 3.
 133. Olav Vesaas 2001: 22.
 134. Olav Vesaas 2001: 80.
 135. Bjørnson III 1993: 392.
 136. Haarberg 1985: 100–112.
 137. Vinje 1969: 111.
 138. Vinje I 1970: 201.
 139. Skard 1938: 155.
 140. Hauge 1974: 410–411.
 141. Vinje 1903: 302–303.
 142. Heiestad 1946: 54.
 143. Salmén 1988: 49–51.
 144. Jensen 2012: 2.
 145. Tveterås 1986: 131.
 146. Tveterås 1986: 132.
 147. Dahl 1974: 88.
 148. Dahl 1974: 88.
 149. Sundt [1900] 1914: 18–19.
 150. Olsnes 1987: 610–613.
 151. Olsnes 1987: 613.
 152. Wergeland 1920: 4–7.
 153. Sjø elles Nils Ivar Agøys artikkel i dette bandet.
 154. Rinden 1980: 5.
 155. Torjusson 1977: 227–228.
 156. Stauri 1930: 39–41.
 157. Stauri 1930: 48.
 158. Torjusson 1977: 229–234.
 159. Torjusson 1977: 232.
 160. Berge 1925 I: 45.
 161. Berge 1925 II: 211.
 162. Solberg 1983: 16.
 163. Lie 1874: 5.
 164. Solberg 1983: 16.
 165. Dale 1974: 145.
 166. Solberg 1983: 17.
 167. Gulliksen 1985: 115–118.
 168. <http://www.aasentunet.no/default.asp?menu=1179&id=312>
 169. Vislie 1897: 14–15.
 170. Haukaas 1977: 115.
 171. Vislie 1914: 1.
 172. Vislie [1897] 1905: 5.
 173. Vislie [1897] 1905: 152.
 174. Waldenstrøm 1966: 56.
 175. Vislie [1906] 1929: 7.
 176. Vislie [1906] 1929: 15.
 177. Dale 1964: 34–40.

TELEMARK SETT UTANFRÅ

1. *Encyclopaedia Britannica*, 1771-utg., s.v. «Norway». Dette og alle andre sitat frå engelske og tyske kjelder er omsette av PF, med unnatak av Wollstonecraft (note 9).
 2. Pram 1964: 184.
 3. Mumsen 1789: 164.
 4. Ibid.: 172.
 5. Schiötz 1970: 187.
 6. Grosse 1819: 72–73.
 7. Müller 1778: 49.
 8. Ibid.: 54.
 9. Wollstonecraft 1976: 77 og 79.
 10. Esmark 1811: 191.
 11. Sitert i Øverland 1897: 165.
 12. Esmark 1811: 187–188.
 13. Øverland 1897: 171–172.
 14. Bjerke 2007: 17–34.
 15. Hansteen 1859: 4.
 16. Storm Bjerke 1998: 8–9 og 17.
 17. Sørensen og Vibe 2000: 40–41 og 53–54.
 18. Sitert i Einung 1926, bd. I: 25.
 19. Fjågesund og Symes 2003: 65.
 20. Møller 1948: 33.
 21. Sagmo 1995: 27.
 22. For ein nyttig diskusjon om romanen, sjå Sejersted 2010: 138–156.
 23. Steffens 1827–28, bd. III: 252.
 24. Sagmo 1995: 31.
 25. Møller 1948: 183.
 26. Referert i Norum 1994: 60.
 27. Østvedt 1975: 10.
 28. Opplysning frå Vidar Enebakk, 14.08.12.
 29. Waschnitius 1937: 14.
 30. Rørbye 1930: 87.
 31. Ibid.: 100.
 32. Malmanger 2001: 26–28.
 33. Schulte-Wülwer 1993: 100–101.
 34. Østvedt 1975: 31–37.
 35. Sjø Fjågesund 2001: 41–47.
 36. Pfeiffer 1846, bd II: 115–116.
 37. Ibid.: 125.
 38. Barnard 1864: 66–67.
 39. Bååth-Holmberg 1885: 87.
 40. Barnard 1864: 68–69.

- | | | |
|---|-------------------------------|---------------------------------------|
| 41. Cohn 1978: 47. | 45. Wood 1886: 302–303. | 51. Sitert i Fjågesund 2001: 146–147. |
| 42. Haugstøl 1950: 190–192. | 46. Williams 1876: 262–263. | 52. Goodman 1896: 88–90. |
| 43. Elliott 1832: 104. | 47. Metcalfe 1858, bd. I: 74. | 53. Ibid.: 69. |
| 44. Breton 1835: 322. Basan var eit fruktbart område med mykje kveg aust for Jordanelva (sjå Salmane 22: 12). | 48. Phythian 1877: 48. | |
| | 49. Metcalfe 1858, bd. I: 51. | |
| | 50. Ibid.: x. | |

TODELT MUSIKKLIV – BYGDEMUSIKK OG BYMUSIKK

- | | | |
|---|-----------------------------------|--------------------------------------|
| 1. Bagge og Mykland 1987: 18of og 259f. | 24. Roksund 2001: 27–49. | 51. Qvamme 1990: 7ff. |
| 2. Grinde 1993: 25ff. | 25. Haavet 2006: 348ff. | 52. Schilbred 1974: 274ff. |
| 3. Vollsnes (red.) 2001: 137f. | 26. Kjeldsberg 1985: 35f. | 53. Henneseid 1982–1986;III:125f. |
| 4. Grinde 1993: 47f. | 27. Collo 1965: 98ff. | 54. Henneseid 1982–1986;I: 191. |
| 5. Eckstorm 1792: 94 og 165. | 28. Bjørndal og Alver: 1966: 44. | 55. Henneseid 1982–1986;I:601. |
| 6. Schwach 1992: 43f. | 29. Berge 1921: 142f. | 56. Storesund 1995: 98ff. |
| 7. Vollsnes (red.) 2001: 219. | 30. Flatin 1942: 496ff. | 57. Buen 1983: 96ff. |
| 8. Bitustøyl 1994: 66ff og Bitustøyl 1995: 90ff. | 31. Groven 1971: 108. | 58. Reinskås 2008: 81–97. |
| 9. Vollsnes (red.) 2001:159f. | 32. Buen Garnås 2009. | 59. Storesund 2012: 59–82. |
| 10. Groven 1955: 117. | 33. Storesund 2012: 17–36. | 60. Storesund 2012: 83–105. |
| 11. Myhren 2006: 81. | 34. Storesund 1988. | 61. Asheim og Stubseid 2010: 75ff. |
| 12. Berge 1943. | 35. Storesund 1999: 42–54. | 62. Buen 1992. |
| 13. Aksdal 2009: 107ff. | 36. Seland 2011:31f. | 63. Asheim og Stubseid 2010: 92ff. |
| 14. Buen 1983: 10ff. | 37. Kåsa og Storesund 2012:24–47. | 64. Gundersen 1991. |
| 15. Buen 1983: 13. | 38. Stubseid 2093:200ff. | 65. Schruppf 2006:287. |
| 16. Haugan 2011: 55–66. | 39. Crøger 2004: 25ff. | 66. Gjermundsen 1981: 13. |
| 17. Berge 1921: 140. Sjå også Flatin 1942: 494. | 40. Vollsnes 2000: 287. | 67. Brevik Musikkorps 1988: 3. |
| 18. Flatin 1942: 494ff. Sjå også Berge 1902: 423ff, Berge 1921: 14of og Seljudale 1957: 21. | 41. Vollsnes 2000: 290. | 68. Telemark ungdomslag 1970: 55–83. |
| 19. Haugan 2011: 60f. | 42. Gaukstad 1997; 1: 32f. | 69. Storesund 2009: 10–14. |
| 20. Grinde 1993: 56. | 43. Berge 1904: 5–12 og 271–273. | 70. Myhren 2006: 77. |
| 21. Schwach 1992: 50. | 44. Vollsnes 2000: 292. | 71. Bitustøyl 2006: 87. |
| 22. Schneider 1914: 245ff. | 45. Lønnestad 1996. | 72. Buen 1983: 71ff. |
| 23. Porsgrunns Sangforening. | 46. Buen Garnås 2010. | 73. Myhren 2006: 77. |
| | 47. Myklebust 1982:208. | 74. Straand 2009: 133ff. |
| | 48. Grøsfjeld 1945: 10. | 75. Bodenhoff 2003:75. |
| | 49. Grøsfjeld 1959: 139. | |
| | 50. Wiborg 2011:85–103. | |

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

- Agøy, Nils Ivar: «Folkeavstemningen 13. august 1905 – hva var den og hva var den ikke?», s. 9–21 i *Telemarkhistorie* nr. 26, 2005.
- Agøy, Nils Ivar: *For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890–1905*. Oslo 2001.
- Aksdal, Bjørn: *Hardingfela, felemakerne og instrumentets utvikling*. Trondheim 2009.
- Alver, Brynjulf, Kvideland, Reimund og Ressem, Astrid Nora: *Olea Crøger. Lilja bære blomster i enge. Folkeminneoppskrifter frå Telemark i 1840–50-åra*. Bind I–II. Oslo 2004.
- Anker, Peter: *Norsk folkekunst. Kunsthåndverk og byggeskikk i det gamle bondesamfunnet*. Oslo 2004.
- Arctander, A. M. St.: *Skolemanden Viggo Ullmann*. Kviteseid 1912.
- Arvesen, Ole: *Oplevelser og erindringer fra 1830-årene og utover*. Kristiania 1912.
- Aschim, Anders: *Jul i Lårdal*. <http://blixblog.blogspot.no/2004/01/jul-i-lrdal.html>. Lest 5. mai 2014.
- Asheim, Håkon og Gunnar Stubseid: *Ole Bull og folkemusikken*. Bergen 2010.
- Bagge, Sverre og Knut Mykland: *Norge i dansketiden 1380–1814*. Oslo 1987.
- Bakken, Olav: *Lårdalsoga*. Dalen 1978.
- Bang, Anton Christian: *Hans Nielsen Hauge og hans samtid: et tidsbillede fra omkring aar 1800*. Kristiania 1924.
- Barnard, M. R.: *Sport in Norway, and Where to Find It*. London 1864.
- Bentzen, Mogensine: *Mogensine Bentzens memoarer*. Skien 1963.
- Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1840–1845 med tilhørende Tabeller. Christiania 1847.
- Beretning om Bratsbergs amts økonomiske Tilstand fra Begyndelsen af Aaret 1836 til udgangen av Aaret 1840. Christiania 1841.
- Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand i Aarene 1846–1850 med tilhørende Tabeller. Christiania 1853.
- Beretning om Rigets økonomiske tilstand i Aarene 1862–1865. H. Bratsberg Amt. C. No. 2. Christiania 1867/1868.
- Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1860. VIII Bratsberg Amt. C. No. 4. Christiania 1863.
- Beretning om Sundhedstilstanden og Medisinalforholdene i Norge i 1870. VIII Bratsberg Amt. C. No. 4. Christiania 1872–73..
- Beretning om Sundhedstilstanden og Medisinalforholdene i Norge i 1880. VIII Bratsberg Amt. C. No. 4. Christiania 1884.
- Beretning om Sundhedstilstanden og Medisinalforholdene i Norge i 1890. VIII Bratsberg Amt. Tredie Række No. 162. Kristiania 1892.
- Beretning om Sundhedstilstanden og Medisinalforholdene i Norge i 1900. VIII Bratsberg Amt. Fjerde Række nr. 55. Kristiania 1902.
- Beretninger om Amternes økonomiske Tilstand i Femaa-ret 1886–1890. VIII. Bratsberg Amt. Tredie Række No. 206. Kristiania 1894.
- Beretninger om Amternes økonomiske Tilstand i Femaa-ret 1896–1900. Fjerde Række nr. 106. Kristiania 1905.
- Beretninger om Amternes økonomiske Tilstand i Femaa-ret 1891–1895. VIII. Bratsberg Amt. Tredie Række No. 315. Kristiania 1899.
- Beretninger om Den økonomiske Tilstand m. m. i Norge ved Udgangen af Aaret 1835, underdanigst afgivne af Rigets Amtmænd. Christiania 1836.
- Berge, Rikard: «Jon Tjos», s. 422 i *Syn og Segn* 1902.
- Berge, Rikard: *Bygdedikting fraa Telemark VI. Peter Mandt og andre laardølar*. Risør 1914.
- Berge, Rikard: *Bygdedikting fraa Telemark XVIII Ole Blom*. Skien 1924.
- Berge, Rikard: *Bygdedikting fraa Telemark XXII Ole Bjørnsen*. [U.s.] 1930.
- Berge, Rikard: *Jørund Telnes. Skrifter. I & II*. Risør 1925.
- Berge, Rikard: *Norsk sogukunst*. Oslo 1976.
- Berge, Rikard: *Norsk Visefugg*. Samla og utgjeven av Rikard Berge med tonar, nedskrivne av Arne Eggen. Kristiania 1904.
- Berge, Rikard: *Norskt bondesylv*. Oslo [1925] 1975.
- Berge, Rikard: «Spelemenner», s. 82–122 i *Årbok for norsk folkemusikk* 1994. Opphavleg i O. M. Sandvik og Gerh. Schjelderup: *Norges Musikhistorie*. Kristiania 1921.
- Berge, Rikard: *Telemarks-fela fram til 1825*. Fylkesmuseet for Telemark og Grenland. Skien 1943.
- Berge, Rikard: *Tormod Borgegjorde og visune hans*. Kristiania 1907.
- Berge, Rikard: *Vinje og Rauland I–IV*. Stavanger 1940 (bind I), 1944 (bind II), 1975 (bind III og IV).
- Bergh, Trond, Tore Hanisch, Even Lange og Helge Pharo: *Norge frå u-land til i-land. Vekt og utviklingslinjer 1830–1980*. Oslo 1983.
- Bergh, Trond: *Jernbanen i Norge 1854–2004. Nye spor og nye muligheter 1854–1940*. Bergen 2004.
- Bergsgård, Arne: «Løvenskiolds dagbok frå Riksforsamlinga på Eidsvoll», s. 42–59 i *Historisk tidsskrift* 1943–46.
- Bergsgård, Arne: «Løvenskiolds valtings-tale i 1814», s. 59–63 i *Historisk tidsskrift* 1943–46.
- Berthelsen, Jørn: «Sjøverters ruter bygges ut», s. 45–68 i *Innenlands samferdsel i Norge siden 1800. Del 1: Demring (1800–1850-tallet)*. Oslo 1977.
- Beyer, Edvard (utg.): *Perler i prosa*. Oslo 1967.
- Birkeland, Mikael (utg.): *V.C.W. Sibberns Dagbog paa Eidsvold fra 10de April til 17de Mai 1814*. Kristiania 1870.
- Bitustøyl, Kjell: «Langeleiken – burtgløymd og lite påakta», s. 66–82 i Johan Vaa (red.): *Fjølmanngjenta. Folk og musikk i Vest-Telemark*. Rauland 1994.
- Bitustøyl, Kjell: «Folkemusikken i Telemark i nyare tid», s. 83–106 i *Norske Gardsbruk. Telemark IV. Telebonden i kultur og samfunnsliv*. Bø i Telemark 2006.
- Bitustøyl, Kjell: «Langeleiken i Telemark – må historia skrivast om?», s. 90–113 i *Årbok for norsk folkemusikk* 1995.
- Bjerke, Ernst: «'En Fjeldtour ... med mange Vanskeligheder': Fire dansk-norske botanikere på ekspedisjon til telemarksfjellene i 1812», s. 17–34 i *Listéra*, nr. 2, 2007.
- Bjerke, T. og F. Holom: *Banedata 2004*. Hamar 2004.
- Bjerke, Øivind Storm: «Tun og vassdrag: Telemarks typologier», s. 7–25 i *Tun og vassdrag: Telemarks typologier*. Oslo 1998.
- Bjørklund, Oddvar: *Marcus Thrane: sosialistleder i et u-land*. Oslo 1970.
- Bjørndal, Arne og Brynjulf Alver: *– og fela ho let. Norsk spelemannstradisjon*. Oslo 1966.
- Bjørnson, Bjørnstjerne: *Verker i samling III*. Utg. Edvard Beyer. Oslo 1993.
- Bliksrud, Liv: *Den smilende makten. Norske Selskab i København og Johan Herman Wessel*. Oslo 1999.
- Bodenhoff, Emil (utg.): *Et lykkelig hjem*. Skien [1909, 1923] 2003.
- Bolstad, Gunnar: «Der blev dygtig politiseret...». *Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814*. Masteroppgåve i kulturmetode. Volda 2010.
- Borchsenius, J.: *Bratsberg amt*. Kristiania 1913–1914.
- Bratsberg Amtsformandskabs Forhandlinger, noe varierende titler. Utgitt fra 1843.
- Bratsbergs Amtstidende. Skien 1883–1903.
- Brattkås, Sigrun Lie: «Dalen hotell som vegkryss og senter for reiseliv og turisme», s. 29–38 i *Telemark historie* nr. 33, 2012.

- Breton, William Henry: *Scandinavian Sketches, or a Tour in Norway*. London 1835.
- Breve fra slekten Aalls arkiver, 1738–1905. Stavanger 1948.
- Brevik Musikkorps 1918–1988. Jubileumsberetning. Brevik 1988.
- Brynsrud, Kjell Ivar: «Friluftsliv gjennom 125 år – med retning mot framtid», s. 69–82 i *Telemark historie* nr. 33, 2012.
- Buen Garnås, Ingvill Marit og Per Anders Buen Garnås: *Salme, segn og solbøn*. Teksthefte til CD. Talik 2010.
- Buen Garnås, Per Anders: «Håvard Gibøen 200 år», s. 98–121 i *Årbok for norsk folkemusikk*. Oslo 2009.
- Buen, Knut: *Fykerud'n. Slåttar etter Lars Fykerud 1860–1902*. Teksthefte til CD. Hauk og Knut Buen, hardingfele. Buen Kulturverkstad 1992.
- Buen, Knut: *Som gofa spøla. Tradisjonen rundt spelemannen Knut Dahle 1834–1921*. Tuddal 1983.
- Bugge, Sophus: *Gamle norske Folkeviser*. Oslo-Bergen-Tromsø [1858] 1973.
- Bull, Edvard et al.: *Norsk biografisk leksikon*. Kristiania/Oslo 1923–1983.
- Bull, Tove: «Elias Blix». Norsk biografisk leksikon. http://nbl.snl.no/Elias_Blix. Lest 5. mai 2014.
- Bø, Olav og Ronald Grambo, Bjarne Hodne og Ørnulf Hodne (utg.): *Norske segner*. Oslo 1981.
- Bååth-Holmberg, Cecilie: «Från Telemarken: Natur, folkhögskola och folklif», s. 69–110 i *Läsning för folket*. Bind 51, nr. 1, 1885.
- Carpelan, Wilhelm Maximilian: *Voyage pittoresque aux Alpes norvégiennes*. Stockholm 1821–23.
- Cartailhac, Emile: *Kaptein Roliers Ballonreise fra Paris til Norge*. Kristiania 1872.
- Christelig Lægmandstidende. Skien 1880–1887.
- Christensen, Terje: *Gjerpens bygds historie. Bygdehistorie bind II fra omkring 1700 til 1964*. Skien 1978.
- Christenson, Ragnvald: «Telemarkskanalen – Haukelivegen», s. 70–81 i *Telemark historie* nr. 31, 2010.
- Christiansen, Hallfrid: *Norske dialekter. I. Innføring i almen norsk fonologi og dialektologi*. Oslo 1976.
- Cohn, Ernst M.: *The Flight of the «Ville d'Orleans»*. Chicago 1978.
- Collett, John Peter: *Universitetet i Oslo 1811–1870. Universitetet i nasjonen*. Oslo 2011.
- Crøger, Olea: *Lilja bære blomster i enge*. Folke-minneoppskrifter frå Telemark i 1840–50 åra. Bind I og II. Utgjevne av Brynjulf Alver, Reimund Kvideland og Astrid Nora Ressem. Norsk folkeminnelag skrifter 112. Oslo 2004.
- Dahl, Hans Fredrik: *Vidkun Quisling*. Bind I. En fører blir til. Oslo 1991.
- Dahl, Willy: «Dårlig» lesning under parafinlampen. Oslo 1974.
- Dal, Erik: *Nordisk folkeviseforskning siden 1800*. København 1956.
- Dale, Johs. A.: *Nynorsk dramatik i hundre år*. Oslo 1964.
- Dale, Johs. A.: *Litteratur og lesing omkring 1890*. Oslo 1974.
- Dalland Øystein og Per H. Midsund: *Bandakanalen. Jubileumsutgave 1892–1992*. Skien 1992.
- Dalland, Øystein: *Telemark – i lys av vannet*. Oslo 2001.
- Danielsen, Rolf: *Det norske Storting gjennom 150 år*. Bind II. Oslo 1964.
- Dunker, Bernhard: *Reise til Tellemarken og til Arendal sommeren 1852. Breve til min moder*. Kristiania 1922.
- Dyrvik, Ståle: *Norsk historie 1536–1814*. Oslo 2011.
- Dyrvik, Ståle: *Den demografiske overgangen*. Oslo 2004.
- Dødeligheten og dens årsaker i Norge 1856–1955. Samfunnsøkonomiske studier nr. 10. Oslo 1961.
- Døssland, Atle: «Bønder, bøker og politikk: Sammenheng mellom skriftkultur og politisk mobilisering i Noreg på 1800-talet», s. 141–161 i *Historisk tidsskrift*. Bind 82, 2003.
- Eckstorm, Andreas: *Sandfærdige Fortællinger og Hændelser*. Christiania 1792.
- Edland, Åsulv: *Haukelivegen. Vegen vestover*. Stavanger 2001.
- (Edy, John William): *Boydell's Picturesque Scenery of Norway*. Bind I. London 1820.
- Eide, Martin (red.): *Norsk presses historie. Bind 1: En samfunnsmakt blir til 1660–1880*. Oslo 2010.
- Einung, H. H.: *Tinn saga*. Bind I. Rjukan 1926.
- Ellingsgard, Nils: *Norsk rosemåling. Dekorativ måling i folkekunsten*. Oslo 1999.
- Elliott, Charles Boileau: *Letters from the North of Europe, or a Journal of Travels in Holland, Denmark, Norway, Sweden, Finland, Russia, Prussia, and Saxony*. London 1832.
- Elseth, Egil: «Magnus Brostrup Landstad: Kulturvilje og kristentro», s. 11–31 i *Herleik Baklid* [utg.]: «Opløft ditt syn». *Magnus Brostrup Landstad – personen, salmedikeren og folkeminnesamlaren*. Nasjonalt Landstadsenters Skrifter 1. Seljord 2009.
- Elseth, Egil: *Magnus Brostrup Landstad. Pilegrimen og poeten*. Oslo 1986.
- Elster, Kristian d.y.: *Illustreret norsk litteraturhistorie I*. Kristiania 1923.
- Encyclopaedia Britannica*. 1. utg. 1768–71.
- Endresen, Rolf Theil: «Vikværsøk – målet i Østfold, Vestfold, Grenland og Nedre Buskerud», s. 89–100 i *Ernst Håkon Jahr* (utg.): *Den store dialektboka*. Oslo 1990.
- Esmark, Jens: *Bemærkninger, gjorte paa en Reise til Gousta-Fjeldet i Øvre-Tellemarken*. Christiania [1811].
- Faye, Andreas: *Norske Folke-Sagn*. Christiania [1833] 1844.
- Fedraheimen. Kristiania 1882–1888.
- Fet, Jostein: *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1940*. Oslo 1995.
- Finne-Grønn, S. H.: *Abel, den store Matematikers Slegt*. Christiania 1899.
- Finstad, Håkon: *Heuch, Hornemann og Kragerø i 1814*. Kragerø 1967.
- Fjågesund, Peter og Ruth A. Symes: *The Northern Utopia: British Perceptions of Norway in the Nineteenth Century*. Amsterdam 2003.
- Fjågesund, Peter: *Til Telemark! Utlendings reiser på 1800-tallet*. Oslo 2001.
- Fladby, Rolf: «Bønder og embetsmenn i lokalstyringen etter 1837», s. 21–53 i *Historisk tidsskrift*. Bind 46. 1967.
- Flatin, Tov: «Spelemennar», s. 494–504 i *Tov Flatin: Seljord I*. Oslo 1942.
- Folkerøsten*. Skien 1899–1905.
- Fossberg, Jorunn og Halén, Widar: *Arvesølvet. Norsk sølv i tusen år*. Oslo 1997.
- Fossberg, Jorunn: *Norske sølvstempler. Gullsmedhåndverk i byene på Østlandet før 1870*. Oslo 1994.
- Fremskritt*. Skien 1885–1905.
- Fretheim, Arve: *Livets kolde prosa. Maurits Hansen og hans samtid*. Oslo 2007.
- Fure, Eli: *Eidsvoll 1814. Hvordan grunnloven ble til*. Oslo 1989.
- Garborg, Hulda: *Norsk klædebunad (Fraa ymse bygdir)*. Oslo 1903.
- Gardåsen, Tor Kjetil: *Livet på telemarksbåtene*. Skien 1988.
- Gardåsen, Tor Kjetil: «Skotfoss – mangfoldig industrisamfunn rundt Nord-Europas største papirfabrikk», s. 358–359 i *Eivind Blikstad, Tor Kjetil Gardåsen, Thor Wølner Gundersen, Arvid Hellstrøm, Torbjørn Wahlstrøm, Thor Øvrum* (red.): *Skienboka – et lokalhistorisk leksikon*. Skien 2010.
- Gardåsen, Tor Kjetil: *Byborgerens, middelstandens og arbeiderens hus. Bybebyggelse i nedre Telemark 1750–1950*. Skien 2011.
- Gardåsen, Tor Kjetil: *Regioner og kulturområder i Telemark. Særpreg og kulturtrekk i Grenland, Vest-Telemark, Aust-Telemark og Tinn før 1900*. Skien 1996.
- Garmo, Nils og Per Bernt Tufte: *40 år 1903–1943 med folk og biler i gamle Holla*. Holla 2008.
- Gaukstad, Øystein: *Ludvig Mathias Lindemans samling av norske folkeviser og religiøse folketoner*. Bind 1. Tekster. Etter originalmanuskriptene i Norsk Musikk-samling ved Universitetsbiblioteket i Oslo. Oslo 1997.
- Gimnes, Steinar og Hareide, Jorunn [utg.]: *Norske tekster. Prosa før 1900*. Oslo 1997.
- Gjerløw, Olaf: *Stattholder Severin Løvenskiold*. Oslo 1948.

- Gjermundsen, Arne Johan: *Variasjonsmønster i Holla-målet. En språksosiologisk og språkgeografisk undersøkelse*. Oslo 1981.
- Gjermundsen, Arne Johan: *Vel blåst! Korpsmusikkens historie på Ulefoss*. Skien 1981.
- Gjone, Toralf: *Solum bygds historie*. Bind I. *Bygdehistorie*. Skien 1965.
- Gollo, Svein: «Luråsane», i *Årbok for Telemark, Telemark Mållag* 1965.
- Goodman, E. J.: *New Ground in Norway: Ringerike – Telemarken – Sætersdalen*. London 1896.
- Gran, Gerhard: *Alexander Kielland og hans samtid*. Stavanger 1922.
- Grepstad, Ottar: *Viljen til språk. Ei nynorsk kulturhistorie*. Oslo 2006.
- Grimsrud, Bjarne: *Fra lensherre til fylkesrådmann: Bratsberg amtskommune, Telemark fylkeskommune: 1660–1988*. Ulefoss 1997.
- Grimsø, Kr. A.: «Det kristelige liv og arbeid i Atrå» s. 34–39 i *Atrå kyrkje 150 års jubileum*. [U.s.] 1986.
- Grinde, Nils: *Norsk Musikkhistorie. Hovedlinjer i norsk musikkliv gjennom 1000 år*. Oslo 1993.
- (Grosse, Carl Friedrich August), Bedemar, Vargas: *Reise nach dem hohen Norden durch Schweden, Norwegen und Lappland: In den Jahren 1810, 1811, 1812 und 1814*. Frankfurt am Main 1819.
- Groven, Eivind: «Folkemusikken i Telemark», s. 115–118 i *Norske Gardsbruk. Telemark fylke I*. Oslo 1955.
- Groven, Eivind: «Musikkstudiar – ikkje utjevne før», s. 93–119 i *Fjalestad, Olav (red.): Eivind Groven. Heiderskrift til 70-årsdagen 8. oktober 1971*. Oslo 1971.
- Grosfjeld, B. A.: «Mannssangens historie i Skien gjennom 100 år», i *Skien Mannssangforenings 50 års jubileum 27-1-1945*. Skien 1945.
- Grosfjeld, B. A.: *Telemark mannssangerforbund gjennom 50 år*. Skien 1959.
- Gulliksen, Øyvind Tveitereid: «John Lie og Amerika», s. 103–130 i *Telemark historie* nr. 6, 1985.
- Gulliksen, Øyvind Tveitereid: «Saa nær hverandre». *Ei samling Amerikabrev fra Midtvesten til Nissedal 1850–1875*. Bø 1999.
- Gulliksen, Øyvind Tveitereid: *Twofold Identities. Norwegian-American Contributions to Midwestern Literature*. New York 2004.
- Gundersen, Egil A.: *Bymusikkorpset Heimdal, Porsgrunn og litt om musikklivet i Porsgrunn i gamle dager*. Nettutgåve: www.pjo.no/1991/Heimdal 1991. Lest 5. mai 2014.
- Hagen, Ragnhild: *De syv fruer til Ulefoss Hovedgaard 1782–2007*. [U.s.] 2009.
- Hallager, G: «Fordums kommunikationer i Telemark» s. 114–131 i *Historielaget for Telemark og Grenland Aarskrift* 1919.
- Hals, Harald: *Eidanger bygdehistorie, bind I. Eidanger historie til omkring 1845*. Skien 1968.
- Hals, Harald: *Eidanger bygdehistorie, bind II. Eidangers historie fra omkring 1845 til 1964*. Skien 1968.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing III*. Bergen 1936.
- Hansen, Berner: *Avis må till! En oversikt over aviser i Telemark fra 1830–1970*. Skien 1970.
- Hansen, Jens Christian: *Notodden*. Notodden 1963.
- Hansteen, Christopher: «Bemærkninger og Iagttagelser paa en Reise fra Christiania til Bergen og tilbage i Sommeren 1821», s. 1–82 i *Reise-Erindringer*. Christiania 1859.
- Hareide, Kåre: *Gjerpens sparebank: hundre år: 1848–1948*. [Gjerpen] 1948.
- Hassing, Arne: *Religion og makt. Metodismen i norsk historie*. Trondheim 1991.
- Hasund, Sigvald. 1997: «Ljåsmiing i Tinn», s. 64–72 i *Telemark historie* nr. 18, 1997.
- Haugan, Anne Svånaug: *Takt og tonar. Soga om folkemusikken og folkedansen i Numedal*. Kongsberg 2011.
- Hauge, Hans Nielsen, utgitt ved H. G. Hegg-tveit og O. Kolsrud: *Hans Nielsen Hauges Reiser og viktigste Hændelser beskrevet af ham selv*, 3. utg. Kristiania 1914.
- Hauge, Ingard: «Poetisk realisme og nasjonalromantikk», s. 237–429 i *Norges litteraturhistorie 2*. Utg. Edvard Beyer. Oslo 1974.
- Hauge, Yngvar: *Ulefoss Jernværk 1657–1957*. Oslo 1957.
- Haugstøl, Henrik: *Hundre år for Norge: Glimt av reiselivet før og nu*. [Oslo] 1950.
- Haukaas, Kaare: «Vetle Vislie», s. 113–116 i *Norsk biografisk leksikon*. Bind XVIII. Oslo 1977.
- Hedlund, Gerhard: *Høyre i Nome 1893–1993*. [U.s.] 1993.
- Heiberg, J.V. (red.): *Unionens Opløsning i 1905. Officielle Aktstykker vedrørende Unionskrisen og Norges Gjenreisning som helt suveræn Stat*. Kristiania 1906.
- Heiestad, Sigurd: *Av folkelesningens saga*. Oslo 1946.
- Helland, Amund (utg.): *Norges land og folk topografisk-statistisk beskrevet*. VIII Bratsberg amt. Kristiania 1900.
- Henneseid, Stian [utg.]. *Halvor Eikjaruds brevveksling 1800–1807*. Bø 1996.
- Henneseid, Stian: *Bø-soga II. Gards- og ættesoge. Band I–IV*. Bø 1982–1986.
- Heuch, Johan Christian: *Visitasberetninger 1889–1902*. Oslo 1965.
- Homann, Jacob: *Det angaaende Storthingsvalgene i Kragerø i 1844 optagne Forhør*. Christiania 1845.
- Hommerstad, Marthe: *Politiske bønder: Bondepolitikk og Stortinget 1815–1837*. Ph.d.-avhandling, Oslo 2012.
- Hopstock, Carsten: «Litt om de gamle lystgårdene i Sannidal og Skåtøy», s. 94–105 i *Bygdebok for Sannidal og Skåtøy*. Bind III. Kragerø 1953.
- Hougen, Fredrik: *Kragerøminner*. Kragerø u.å. [1936–1941?].
- Hovdan, Peder: *Frå Folkemål til Riksmål. Blad or Noregs nyaste målsoga*. Oslo 1928.
- Hundstad, Dag: «Historikeren som regionbygger? – et fagkritisk perspektiv på fire landsdelshistoriske verk», s. 37–65 i *Historisk tidsskrift* nr. 1, 2012.
- Hvalen, Haavard: *Jaabækianisme, folkehøgskule og målsak. Politiske hovudlinjer i Bratsberg amt 1868–1882*. Utrykt hovedoppgave i historie. Oslo 1976.
- Hvalvik, Sigrun: «Elever modtages til oplærelse i sykepleien. Om sykepleierutdanningens framvekst i Telemark», s. 64–75 i *Fra svartebok til fastlege. Telemark historie* nr. 24, 2003.
- Hvem er hvem?* Utg. Brinchmann, Chr., Anders Daae og K.V. Hammer. Kristiania 1912.
- Hyvik, Jens Johan: *Språk og nasjon 1739–1868*. Norsk målreising I. Oslo 2010.
- Høydal, Hallgrim, Kari Moen og Jostein Nerbøvik (red.): *Alf Mostue. Slik var hverdagen. Arbeidsfolk forteller fra husmannskår, anleggstid og kriseår*. Oslo 1988.
- Haarberg, Jon: *Vinje på vrangen*. Oslo 1985.
- Haavet, Inger Elisabeth: *Den lokale tonen*, s. 346–374 i I Knut Helle (red.): *Vestlandets historie. Kultur*. Bind III. Bergen 2006.
- Indrebø, Gustav: *Norsk Målsoga*. Bergen [1951] 2001.
- Kittilsen, Ingolf: *Brukseier i Skien H.C. Hansen 1844–1944. En foregangsmann i den norske tremasseindustri*. Oslo 1944.
- Jahr, Ernst Håkon: «Dialekter og dialektbruk i Norge», s. 7–28 i Ernst Håkon Jahr (utg.): *Den store dialektboka*. Oslo 1990.
- Jensen, Lill-Ann: «Karen Sundt». *Store Norske Leksikon*. http://nbl.snl.no/Karen_Sundt. Lest 5. mai 2014.
- Johannessen, Finn Erhard: *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år*. Bind 1: 1647–1920. Oslo 1996.
- Johannisson, Karin: *Det mørke kontinentet. Kvinner, sykkelighet og kulturen rundt århundreskiftet*. Oslo 1996.
- Jonsson, Bengt R. og Olav Solberg: «Vil du meg lyde». *Balladsångare i Telemark på 1800-talet*. Oslo 2011.
- Jonsson, Bengt R. *Om Draumkvædet och dess datering. Särtryck ur Sumlen. Årsbok för vis- och folkmusikforskning 1994–1995*. Stockholm. 1996.
- Keilhau, Wilhelm: «Tidsrummet fra omkring 1875 til omkring 1920», i Edvard Bull, Wilhelm Keilhau, Haakon Shetelig og Sverre Steen.: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Bind X. Oslo 1935.

- Kjeldsberg, Peter Andreas: *Piano i Norge. «Et uundverligt Instrument»*. Oslo 1985.
- Kjeldstadli, Knut: «Mange måter å te seg på – arbeiderkulturer i Telemark», s. 39–59 i *Glimt fra arbeiderbevegelsens historie i Telemark. LO 100 år 1899–1999*. Skien 1999.
- Kjeldstadli, Knut: «Standssamfunnets oppløsning», s. 50–61 i *Kontrast* nr. 7, 1978.
- Kleppen, Halvor: «Gjermund Grivi og den republikanske agitasjonen i Telemark 1905», s. 40–48 i *Telemark historie* nr. 26, 2005.
- Knudsen, Jørgen C. et al.: *Våre besteforeldre*. [1929] Porsgrunn 1999.
- Knutsen, Sverre: *Veier til modernisering. Veibygging, samferdsel og samfunnsendring i Norge på 1800-tallet*. Oslo 2009.
- Koht, Halvdan: «Aall, Hans Jørgen Christian», s. 21–24 i Edvard Bull, A. Krogvig og Gerhard Gran (red.): *Norsk biografisk leksikon*. Bind I. Kristiania 1923.
- Koht, Halvdan: «Bentsen, Halvor Andreas», s. 429–430 i Edvard Bull, A. Krogvig og Gerhard Gran (red.): *Norsk biografisk leksikon*. Bind I. Kristiania 1923.
- Koht, Halvdan: *Henrik Ibsen. Eit diktarliv I-II*. Oslo 1954.
- Kongeriget Norges første overordentlige Storthings Forhandlinger i aaret 1814*. Christiania 1835.
- Krog-Steffens, Haagen.: *Kragerø historie 1666–1916*. Kragerø 1916.
- Kaartvedt, Alf: *Det Norske Storting gjennom 150 år. Bind I: Fra Riksforsamlingen til 1869*. Oslo 1964.
- Kaasa, Lars: «Gjermund N. Grivi», s. 7–34 i *Årbok for Telemark 1961*.
- Kåsa, Ottar og Asbjørn Storesund: «Felemakarætta Helland-Steintjønndalen», s. 27–47 i Bjørn Aksdal, Ottar Kåsa og Asbjørn Storesund: *Hardingfela – sentrale trekk i instrumentutviklinga*. Bø i Telemark 2013.
- Lande, Åsulv: *Kyrkje og kristenliv i Drangedal soknekall*. Porsgrunn 1950.
- Landor, Edward Wilson: *Adventures in the North of Europe: Illustrative of the Poetry and Philosophy of Travel*. Bind II. London 1836.
- Landstad, Magnus B.: *Norske Folkeviser*. Oslo [1853] 1968.
- Landsverk, Halvor: «Frå biletverda i folkekunsten», s. 1–70 i *By og Bygd*. Norsk Folkemuseums Årbok. Oslo 1953.
- Lange, Alexander: *Provst Alexander Langes Optegnelser om sit Liv og sin Samtid*. Kristiania 1905.
- Lauvdal, John: «Samhald og strid under unionsoppløysinga i 1905 – og noko om reaksjonar på hendingane frå Agderfolk», s. 9–39 i *Agder historielag, Årsskrift* nr. 81. Kristiansand 2005.
- Lie, John: *Helsing til Amerika*. Hillsboro 1898.
- Lie, John: *Hugaljo*. Kristiania 1874.
- Lindequist, Johan: *Beretning angaaende Landbruket i Bratsberg Amt*. Skien 1852.
- Lindstøl, Tallak: *Stortinget og statsraadet 1814–1914, 2det bind: De enkelte storting og statsraader, 1ste del 1814–1885*. Kristiania 1914.
- Lorange, Erik og Jan Eivind Myhre: *Urban planning in Norway* s. 116–166 i Thomas Hall (red.): *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*. London 1991.
- Lorentzen, Harald, Thor Hansen og Per Svein Bratsberg: *Rutebåtene på Telemarkskanalen*. Eget forlag 1985.
- Lunde, Gunnar: *Bø-soga i Telemark: Kultursoga*. Bø 1972.
- Lunde, Ove: «De første arbeiderforeninger i Telemark: Thranittbevegelsen i Bratsberg Amt», *Telemark historie* nr. 17, 1996.
- Lundefaret, Nils Magne: «Postgang og poststell i Telemark i eldre tid» s. 41–53 i *Årbok for Telemark 1996*.
- Lund-Tangen, Jac: *Fra Langesunds historie*. Brevik 1977.
- Lønnestad, Kari: *Kvedaren Kari Dale. Ein studie av ein tradisjonell songstil*. Semesteroppgåve. Universitetet i Oslo 1996.
- Løvenskiold, Bartholomæus Herman von, *Beskrivelse over Bratsberg amt [1784]*, oversatt og bearbejdet av Kristian Bogen. Porsgrunn 1998.
- Løvenskiold, Carl: *Min norske reise 1811* (utgitt av Arne Johan Gjermundsen). Porsgrunn 2002.
- Løvenskiold, Eggert Christopher: *Min bedste kiære Broder! Brev fra baron Eggert Christopher Løvenskiold, eier av Holden Jernværk, Ulefoss til broren, kammerherre Carl Løvenskiold, Løvenborg slott på Sjælland. 1807–1831* (utgitt av Arne Johan Gjermundsen). Hvalstad 2002.
- Løvenskiold, Maren Fransisca: *Fra en svunden tid. Utdrag av Maren Fransisca Paus' dagbøker. Fra Borgestad 1809–1814*. Skien 1937.
- (Malmanger, Magne): *Oppdagelsen av det norske landskap: Danske kunstnere i Norge 1780–1840*. Rosendal 2001.
- Marschalck, Hildur: *Eine Norwegerin auf deutschem Boden. Erinnerungen der Freifrau Hildur Marschalck, geb. Freiin Wedel-Jarlsberg*. 1812–1866. Berlin 1913.
- Metcalfe, Frederick: *The Oxonian in Thelemarken; or, Notes of Travel in South-Western Norway in the Summers of 1856 and 1857*. 2 bind London 1858.
- Meyer, Michael: *Henrik Ibsen. En biografi*. Oslo [1967] 1971.
- Miller, Alice: *Am Anfang War Erziehung*. Frankfurt am Main 1980.
- Mjeldheim, Leiv: *Folkerørsla som vart parti: Venstre frå 1880-åra til 1905*. Oslo 1984.
- Moe, Jørgen: «Indberetning fra Cand. theol. Jørgen Moe om en af ham i Maanederne Juli og August 1847 med offentligt Stipendium foretagen Reise gennem Thelemarken og Sætersdalen, for at samle Folke-
- digtninger», s. 43–88 i *Tradisjonsinnsamling på 1800-talet*. Oslo 1964.
- Moe, Moltke: *Samlede skrifter I-III*. Utg. Knut Liestøl. Oslo 1925–1927.
- Moi, Morten: «'Romerrikets fall' eller embetsmannspoiesien og litteraturkritikken», s. 139–176 i *Norsk litteraturkritikks historie I: 1770–1848*. Utg. Edvard Beyer. Oslo 1990.
- Molland, Einar: *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*. Bind I. Oslo 1979.
- Molland, Einar: *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*. Bind II. Oslo 1979.
- Monrad, O. P.: *Biskop Johan Christian Heuch skildret som personlighed*. Kristiania 1919.
- Moseng, Ole Georg: *Byen i emning. Porsgrunns historie I*. Porsgrunn 2006.
- Mosfjeld, Oskar: *Henrik Ibsen og Skien. En biografisk og litteraturpsykologisk studie*. Oslo 1949.
- Moxness, Ragnhild: *En skildring og bilder fra eldre tider på Ulefoss i Telemark, Stensilert hefte, u. s. [1982]*
- Munthe, Wilhelm Støren: «Statsborgeren» og *Peder Soelvoid: Et bidrag til den norske presses historie*. Kristiania 1907.
- (Mumsen, Jacob): *Tagebuch einer Reise nach dem südlichen Theil von Norwegen im Sommer 1788*. Hamburg und Kiel 1789.
- Myhre, Jan Eivind: «Den eksplosive byutviklingen 1830–1920», s. 247–381, 522–527 i Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu: *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo 2006.
- Myhre, Jan Eivind: «Urbaniseringen i Norge i industrialiseringens første fase ca. 1850–1914», s. 13–93 i Grethe Authén Blom (red.): *Urbaniseringsprosessen i Norden 3. Industrialiseringens første fase*. Oslo 1977.
- Myhre, Jan Eivind: *Kunnskapsbærene 1811–2011. Akademikere mellom universitet og samfunn*. Oslo 2011.
- Myhre, Jan Eivind: *Norsk historie 1814–1905. Å bygge ein stat og skape ein nasjon*. Oslo 2012.
- Myhren, Magne: «Folkedikting og folkemusikk i Telemark fram til 1950», s. 74–81 i *Norske Gardsbruk. Telemark IV. Telebonden i kultur og samfunnsliv*. Bø i Telemark 2006.
- Mykland, Knut: «Severin Løvenskiolds unionsplaner i 1814», s. 117–130 i Erstrand, Hovland og Dyrvik (red.): *Festskrift til Historisk instituttets 40-årsjubileum 1997*. Bergen 1997.
- Myklebust, Rolf: *Femti år med folkemusikk*. Oslo 1982.
- (Müller, Otto Frederik): *Reise igjennem Ovre-Tillemarken til Christiansand og tilbage 1775*. Kiøbenhavn 1778.
- Møller, Ingeborg: *Henrik Steffens: «Norges bortblæste Laurbærblad»*. Oslo 1948.
- Mørkhagen, Sverre: *Farvel Norge. Utvandringen til Amerika 1825–1975*. Oslo 2009.

- Nerbøvik, Jostein: *Bondevenner og andre uvener*. Oslo 1979.
- Nerbøvik, Jostein: *Bygdebanken. Bø sparebank 1852–1977*. Bø i Telemark 1977.
- Nerbøvik, Jostein: *Norsk historie 1860–1914*. Oslo 1999.
- Nerheim, Gunnar: «Frigjort frå fjorden», s. 188–239 i *Vestlandets historie Natur og næring. Bind I*. Bergen 2006.
- Nielsen, Yngvar: *Fra Johan Sverdrups Dage 1884–1889*. Kristiania 1913.
- Nielsen, Yngvar: *Reisebrev og folkelivsstudier*. Kristiania 1880.
- Nielsen, Yngvar: *Under Oscar II's Regjering 1872–1884*. Kristiania 1912.
- Niemi, Einar: «Del I. 1814–1860», s. 11–177 i *Kjeldstadli, Knut (red.): Norsk innvandringshistorie. Bind II. I nasjonalstatens tid*. Oslo 2003.
- Nilson, Sten Sparre: *Politisk avstand ved norske folkeavstemninger*. Oslo 1972.
- Nissen, Bernt A.: *Gunnar Knudsen*. Oslo 1957. *Nordiske Billeder*. København 1870–75.
- Norge i 1743–3. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*. Utg. Kristin M. Røgeberg. Oslo 2005.
- Norsk eventyrbibliotek 5. Dei tri blå tårni*. Eventyr frå Telemark I. Oslo 1974.
- Norske Gardsbruk*. Bind XIII. Telemark fylke. Oslo 1955.
- Norum, Tove: «So mich selber bewahrend [...] habe ich Norwegen erhalten in Deutschland»: *Das Bild Norwegens und der Norweger bei Henrich Steffens*. Upublisert hovedoppgave, Oslo 1994.
- Noss, Aagot: *Sylvsmeden Eivind G. Tveiten*. Oslo 1991.
- Næss, Hans Eyvind mfl.: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Oslo 1987.
- Næss, Hans Eyvind: *Teolog og trubadur. Jens Zetlitz 1761–1821*. Stavanger 2011.
- Oftestad, Bernt T., Tarald Rasmussen og Jan Schumacher: *Norsk kirkehistorie*. Oslo 2005.
- Ohman Nilsen, May-Brith: *Norvegr. Norges historie. Bind III 1840–1914*. Oslo 2011.
- Oldrup Johnsen, Hans-Olav: «Olav Hansson. Telemarks store rosemaler på 1700-tallet», s. 27–36 i *Årskrift. Notodden Historielag*. Notodden 1991.
- Olsnes, Aanund: «Lærarutdanning i teneste for 'Frisindet'», s. 135–161 i *Jordheim, Knut (red.): Lærerutdanning i Telemark gjennom 250 år*. Notodden 1988.
- Olsnes, Aanund: «Vinstre klovnar. Om partistridane i Telemark i 1880-åra», s. 64–91 i *Tidsskrift for Telemark historielag, nr. 1*, Kragerø 1980.
- Olsnes, Aanund: *Kviteseid bygdesoge III. Kultursoga frå dei eldste tider til kring 1820*. Kviteseid 1987.
- Olsnes, Aanund: *Venstre i Bratsberg i 1880-åra*. Utrykt hovedoppgave i historie, Bergen 1978.
- Oppebøen, Harald: «Ei byferd frå Kviteseid til Skien», s. 70–72 i *Årbok for Telemark 1984*.
- Oppebøen, Harald: «Om målinga og målarer i Flekstveitstoga». <http://www.vest-telemark.museum.no/sider/tekst.asp?side=195>. Lest 6. mai 2014.
- Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oekonomiske Tilstand m.m. for Bratsberg Amt 1829*. [Christiania] 1835.
- Pavels, Claus: *Biskop Claus Pavels' Autobiographi*. Kristiania 1866.
- Pfeiffer, Ida: *Reise nach dem skandinavischen Norden und der Insel Island im Jahre 1845*. 2 bind. Pesth 1846.
- Phythian, Joseph C.: *Scenes of Travel in Norway*. London 1877.
- Porsgrunn Sangforening. 90 års jubileum 1890–15/11–1980*. Porsgrunn 1980.
- Pram, Christen: *Kopibøker fra reiser i Norge 1804–06*. Lillehammer 1964.
- Pryser, Tore: *Norsk historie 1800–1870*. Oslo 1985.
- Qvamme, Børre: *Elisa Wiborg. Norsk sanger i europeisk opera*. Oslo 1990.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Fra mine unge aar. Erindringer og optegnelser*. Skien 1912.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Fyresdals presters og prestegjelds historie*. Skien 1888.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Gjerpen. En bygdebok. Den historiske del. I*. Kristiania 1917.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Til øvre Telemarkens historie: spredte bidrag fra det 18. og 19. aarhundrede*. Skien 1908.
- Rafto, Thorolf: *Telegrafverkets historie 1855–1955*. Bergen 1955.
- Reiersen, Eivind: *Arbeiderbevegelsens historie i Bratsberg: en kort oversigt*. Skien 1910.
- Reinskås, Merethe Jørgensdottir: *Hardingfeletradisjonen og spelemenn i Fyresdal*. Masteroppgåve, Oslo 2008.
- Resen Mandt, Engelbret Michaelsen: *Historisk Beskrivelse over Øvre Tellemarken*. Utg. Olav Solberg. Espa. [1777] 1989.
- Resultaterne af Folketællingen i Norge i Januar 1866*. NOS C 1. Christiania 1868–1869.
- Reynolds, Hans: *Telerne i den norske her-soga*. Oslo 1909.
- Riksforsamlingens forhandlinger 1ste del: Protokoller med bilag og tillæg*. Kristiania 1914.
- Riksforsamlingens forhandlinger 2den del: Adresser og fuldmagter*. Kristiania 1914.
- Rinde, Harald: *Norsk kommunikasjonshistorie. Bind I. Et telesystem tar form 1855–1920*. Oslo 2005.
- Rinde, Peder: *Peder Rindes Livserindringer*. Kragerø 1930.
- Rinden, Torbjørg: *Dagboknotat frå Vonheim som-maren 1880*. Utg. Bjarne Lindbekk. Stavern 1980.
- Rist, P.F.: *Olaf Ryes Saga: Optegnelser, Dagbøger og Breve*. København 1899.
- Rogan, Bjarne: *Mellom tradisjon og modernisering. Kapitler av 1800-tallets samferdselshistorie*. Oslo 1998.
- Roksund, Leif K.: «... til toners flukt mot sky». *Om Skiens Musikklforening med glimt fra byens musikkliv. Byminner 31*. Selskapet for Skien bys vel. Skien 2001.
- Roksund, Leif K.: *Skien i Ibsens diktning*. Skien 1999.
- Rorgemoen, Dag: *Dei mange val – utvandringa til Amerika frå Lårdal og Rauland prestegjeld*. Eidsborg 2000.
- Rovde, Olav: «Kvifor stod tanken om repubblikk så sterkt i Telemark?», s. 26–39 i *Telemark historie* nr. 26, 2005.
- Rørbye, Martinus: *Martinus Rørbyes reisedagbog 1830*. Ved Georg Nygaard. København 1930.
- Sagmo, Ivar: «Henrik Steffens: Liv og verk», s. 22–32 i *Otto Lorentz og Torleiv Skarstad (red.): Henrik Steffens*. Stavanger 1995.
- Salmén, Einar: «Wrightegaarden – mennesker og minner», s. 154–169 i *Bamble Historielags Jubileumsskrift*. Bamble 1988.
- Sandvik, Gudmund: «Rettsstillinga for barn i gamle dagar», s. 50–54 i *Forskningsnytt* nr. 4, 1979.
- Sannes, Olav: *Drangedal med Tørdal: Ei bygdesoge*. Drangedal 1924, opptrykt Skien 1974.
- Sannidal og Skåtøy. Bygdebok bind III*. Fellesbindet. Kragerø 1953.
- Sauro, Herbjørn K., Ole Godtfred Rue, Olav H. Utdal: *Hovinsoga*. Hovin 1987.
- Schilbred, C.S.: *Brevik gjennom tidene I*. Brevik 1946.
- Schilbred, C.S.: *Brevik gjennom tidene II*. Brevik 1974.
- Schiøtz, Aina: *Folkets helse – landets styrke 1850–2003*. Oslo 2003.
- Schiøtz, Eiler H.: *Utlendingers reiser i Norge: En bibliografi*. Oslo 1970.
- Schneider, J.A. *Fra det gamle Skien*. 3 bind. Skien 1914, 1915, 1924.
- Schrumpf, Ellen: «Industristedet Ulefoss», s. 123–133 i *Telemark historie* nr. 9, 1988.
- Schrumpf, Ellen: «Porsgrunn anno 1905», s. 60–73 i *Telemark historie* nr. 26, 2005.
- Schrumpf, Ellen: *Barnearbeid – plikt eller privilegium? Barnearbeid og oppvekst i to norske industrisamfunn i perioden 1850–1910*. Kristiansand 1997.
- Schrumpf, Ellen: *Berus Eder! Norske drikkekulturer i de siste 200 år*. Oslo 2003.
- Schrumpf, Ellen: *Byen ved elva. Porsgrunns historie II*. Porsgrunn 2006.
- Schulte-Wüllwer, Ulrich: *Fritz Westphal und Josef Petzl: Gezeichnete Tagebücher zur Zeit des Biedermeier*. Heide 1993.
- Schwach, Conrad Nicolai: *Erindringer af mit Liv 1790–1830*. Oslo 2008.

- Schwach, Conrad Nicolai: *Erindringer af mit Liv. Et tidssbilde af Norge 1790–1830*. Arild Stubhaug (red.). Arendal 1992.
- Schweigaard, Anton Martin: *Norges Statistik*. Kristiania 1840.
- Sejersted, Jørgen Magnus: «Steffens' svale hender: Vennskap og kjærlighet i Steffens' roman *Familierne Valseh og Leith* (1827/28) og den mulige forbindelse med Wergelands hovedverk *Skabelsen, Mennesket og Messias* (1830)», s. 138–156 i *Benedikt Jager og Heming Gujord* (red.): *Henrik–Henrich–Heinrich: Interkulturelle perspektiver på Steffens og Wergeland*. Stavanger 2010.
- Seland, Bjørg: «Synepiger» og «Svermersker». *Religiøs mystikk mellom tradisjon og modernitet*. Kristiansand 2011.
- Sem, Gunnar: *Lammers*. Porsgrunn 2000.
- Sem, Gunnar: *Stathelle*. Brevik 1974.
- Siljudale, O.: «John Knutsøn Kvammen (Kjos)», i *Spelemannsbladet*; 7–8:21. 1957.
- Skar, Johannes: *Gamalt or Setesdal I*. Oslo 1965.
- Skard, Sigmund: A.O. Vinje og antikken. *Studier i norsk åndshistorie*. Oslo 1938.
- Skæie, Jon: *Storindustriens havneby*. Porsgrunns historie III. Porsgrunn 2007.
- Skjensboka – et lokalhistorisk leksikon. Skien 2010.
- Skjold, Dag Ove: *Ulefos Jernværk 1657–2007*. Oslo 2007.
- Skobba, Ingvar: «Da handelen kom til Bø» s. 27–29 i *Bø Blad* 9. februar 2012.
- Skobba, Ingvar: «Farande folk og turistar», s. 8–28 i *Telemark historie* nr. 33, 2012.
- Skobba, Ingvar: «Samferdsel og vegutbygging i Telemark på 1800-talet», s. 18–51 i *Telemark historie* nr. 31, 2010.
- Skobba, Ingvar: *Bø te tusen – gata i hundre*. Bø i Telemark 2000.
- Skobba, Ingvar: *Telemark-Fotball Telemark fotballkrets 100 år 1905–2005*. Bø i Telemark 2005.
- Slettan, Bjørn: *Agders historie 1840–1920*. Kristiansand 1998.
- Smith, Alfred: *Sketches in Norway and Sweden: Drawn on Stone from the Original Sketches by Henry Warren*. London 1847.
- Solberg, Olav: *Norsk Folkedikting. Litteraturhistoriske linjer og tematiske perspektiv*. Oslo 1999.
- Solberg, Olav: «'Paa gammelt Maal og paa Pergament'. Har det funnest ein skriftleg norsk balladetradisjon?», s. 67–95 i *Maal og Minne*. Hefte 2. Oslo 2011.
- Solberg, Olav: «'Poetisk stræv – sann, fri dikting'. Litterære mønster hos Telemarksdiktaren John Lie», s. 15–28 i *Norsk litterær årbok*. Oslo 1983.
- Solberg, Olav: «Litteratur og lesing i Telemarksbygdene i førre hundreår», s. 107–122 i *Årbok for Telemark*. Skien 1977.
- Stauri, Rasmus: *Fire folkelærarar. Herman Anker. Olaus Arvesen. Christopher Bruun. Viggo Ullmann*. Oslo 1930.
- Steane, Jon G.: *Vår over Vrådal. Blad av ei bygd si religiøse søge*. Oslo 1951.
- Steen, Sverre: *Amt og stat 1837–1860*. Oslo 1973.
- Steen, Sverre: *Konge og storting*. Oslo 1962.
- Steffens, Haagen Krog: *Kragerø by's historie 1666–1916*. Kristiania 1916.
- Steffens, Haagen Krog: *Slægten Aall*. Kristiania 1908.
- Steffens, Henrik: *Familierne Valseh og Leith: En Cyklus af Noveller*. Overs. H. L. Bernhoft. 3 bind. Christiania 1827–1828.
- Stiansen, P.: *Baptistenes historie i Norge*. Oslo 1935.
- Storberg, Marianne: *Vennskap mellom menn på 1800-tallet*. Dr.philos.-avhandling, Oslo 2009.
- Storesund, Asbjørn: «Bøherad, hardingfeleas Cremona. Soga om felemakarane i Helland-Steintjønndalensætta», s. 57–71, i Halvard Kåsa (red.): *Spel og dans. Folkemusikk i Telemark*. Bø i Telemark 1988.
- Storesund, Asbjørn: «Felemakeren Erik Johnsen Helland. Noen tanker, spørsmål og spekulasjoner om felemakeriet i Bø fram til ca. 1870», s. 42–54 i *Norsk Folkemusikklag, Skrift nr. 12*. Bind 1, 1999.
- Storesund, Asbjørn: «Virksomhet til Sundhestilstandens Fremme» eller «Anstalt- og Spektakelmageri», s. 44–63 i *Fra svarte bok til fastlege*. *Telemark historie* nr. 24, 2003.
- Storesund, Asbjørn: *Flatland-spelet – arven etter Myllarguten*. Bø i Telemark 2012.
- Storesund, Asbjørn: *Høyrrer du Tårån? Meisterspelemannen Torkjell Haugerud*. Tuddal 1995.
- Storesund, Asbjørn: *Spelemannslaget Bøheringen 1934–2009. Organisert arbeid for tradisjonsmusikken på hardingfele i Bø gjennom 75 år*. Skien 2009.
- Storsveen, Odd Arvid: *Mig selv. En biografi om Henrik Wergeland*. Oslo 2008.
- Stortingsforhandling*, varierende titler. Christiania/Kristiania.
- Stortingstidende*. Christiania/Kristiania
- Stranna, Olav: *Lundesoga*, Skien 1925
- Straand, Sigrid: «Bø Juniorspelemannslag: Frå fortid til framtid», s. 133–149 i Asbjørn Storesund: *Spelemannslaget Bøheringen 1934–2009. Organisert arbeid for tradisjonsmusikken på hardingfele i Bø gjennom 75 år*. Skien 2009.
- Stubhaug, Arild: *Helt skal jeg ikke dø*. Conrad Nicolai Schwach, hans liv og erindringer. Oslo 2002.
- Stubseid, Gunnar: «Vokalmusikken», s. 200–233 i Bjørn Aksdal og Sven Nyhus (red.): *Fanitullen. Innføring i norsk folkemusikk*. Oslo 1993.
- Sudmann, Arnulf (red.): *Norsk Allkunnebok*. Oslo 1948–58.
- Sundt, Karen: *Margit Viken. En Tjenestepiges Historie*. Kristiania [1900] 1914.
- Sundt, Karen: *Trond Hovindson. Husmandsønnen fra Telemarken*. Kristiania 1896.
- Svalastoga, Asbjørn: «Aamyrmarken», s. 35–41 i *Årbok for Telemark 1960*.
- Svalastoga, Kaare: *Byer i emning. Porsgrunn, Brevik og Langesund, 1660–1740*. Oslo 1943.
- Svalestuen, Andres A.: *Tinns emigrasjonshistorie 1837–1907*. Oslo 1972.
- Svendsen, Sigrid: *En vækkelse*. Oslo 1929.
- Svenungsen, Niels: *Det Norske Fjeldsprog*. *Norske studiar III*. Norsk Målførearkiv. Utg. Odd R. Monge. Oslo 1985.
- Sæleg, Jo: *Fossum: Verk og hus*. Skien 2012.
- Sørensen, Bodil Ingeborg Vibe: «En malerisk Rejse i Norge»: *Heinrich August Groschs norske prospekter*. Oslo 2000.
- Taraldlien, Bendik: *Fyresdal*. Skien 1910, opptrykt Skien 1976.
- Telemark Ungdomslag 1895–1970*. Skien 1970.
- Telemarksposten*. Skien 1888–1891.
- Thorkildsen, J.: *Den norske metodistkirkes historie*. Oslo 1926.
- Thue, Inger-Johanne: *Kvinnestemmerettsdebattene i Stortinget 1890–1913*. Hovedoppgave i historie, Oslo 1972.
- Thyness, Paul: «Høyres stortingsgruppe», s. 214–250 i Kaartvedt, Alf, Rolf Danielsen og Tim Greve: *Det Norske Storting gjennom 150 år. Bind IV: Spesialartikler*. Oslo 1964.
- Torjusson, Aslak: *Den norske folkehøgskulen. Opphav og grunnlag*. Oslo 1977.
- Tranberg, Anna: «Gaver fra det norske folk til hæren 1807–09», s. 127–147 i Morten Nordhagen Ottosen og Rasmus Glenthøj (red.): *Samfunn i krig: Norden 1808–09*. Oslo 2012.
- Tretvik, Aud Mikkelsen, Pål Thonstad Sandvik, Anders Kirkhusmo og Ola Svein Stugu: *Trøndelags historie 3: Grenda blir global 1850 til 2005*. Trondheim 2005.
- Tveitane, M: «Kviteseid-Eidsborg. Om namn, eigeformsform og samferdsel i Vest-Telemark i eldre tid», s. 635–650 i *Heimen* 1981.
- Tveiten, Ivar: *Ivar Tveiten: Minne frå Stortinget 1902–1906*. [U.s.] 1994.
- Tveterås, Harald L.: *Bokens kulturhistorie III. Den norske bokhandels historie. Formet av forfattere, forleggere, bokhandlere og lesere. 1850–1900*. Oslo 1986.
- Tvinnereim, Jon: *Grotid i grenseland. Fylkeshistorie for Møre og Romsdal 2 1835–1920*. Oslo 1992.
- Tysdahl, Bjørn: *Maurits Hansens fortellerkunst*. Oslo 1988.
- Tønnessen, Johan N.: *Porsgrunns historie*, 1. Porsgrunn 1957.
- Ulsnæs, Ole Bjørn: *Vannveien inn i Telemark: Norsjø-Skienskanalen 150 år*. Skien 2011.

- Utheim, J.: *Statistik vedkommende Valgmandsvalgene og Storthingsvalgene 1815–1885*. NOS 3. Rekke nr. 219. Kristiania 1895.
- Vaale, Lars Erik: *Sjøfarten i Kragerø-distriktet 1850–1930*. Upublisert manus. Kragerø 2012.
- Varden. Skien 1874–1905.
- Vedi, Sten: *Nye politiske konstellasjoner mellom stortingsvalgene 1894 og 1897*. Trondheim 1976.
- Venås, Kjell: «Fjell-Noreg», s. 45–62 i Ernst Håkon Jahr (utg.): *Den store dialektboka*. Oslo 1990 (1990b).
- Venås, Kjell: *Den fyrste morgonblånen. Tekster på norsk frå dansketida*. Oslo 1990 (1990a).
- Verdens Gang*. Kristiania 1882–1885.
- Verne, Jules: *Det store loddet. Roman fra Telemark*. Overs. Georg Wankel. Oslo 1971.
- Vesaas, Olav: A.O. Vinje. *Ein tankens hærmann*. Oslo 2001.
- Vesaas, Øystein: *Rosemaaling i Telemark I*. Oslo 1954.
- Vesaas, Øystein: *Rosemaaling i Telemark III*. Oslo 1957.
- Vestlandsposten*. Stavanger 1884–1888.
- Vestmar*. Kragerø 1867–1905.
- Vinje, Aasmund Olavsson: *Brev*. Utg. Olav Midttun. Oslo 1969.
- Vinje, Aasmund Olavsson: *Dikt og Prosaskrifter*. Utg. Halvdan Koht. Kristiania 1903.
- Vinje, Aasmund Olavsson: *Dølen*. Eit Vikublad. I. 1858–1870. Utg. Reidar Djupedal. Oslo 1970.
- Vinje, Aasmund Olavsson: *Dølen*. Eit Vikublad. III. 1858–1870. Utg. Reidar Djupedal. Oslo 1972.
- Vinje, Aasmund Olavsson: *Dølen*. Eit Vikublad. IV. *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Utg. Reidar Djupedal. Oslo 1973.
- Vinje, Aasmund Olavsson: *Skrifter i samling*, band 6. Oslo 1993.
- Vislie, Vetle: «Telesong», s. 1 i *Telemarks-Festskrift*. Skien 1914.
- Vislie, Vetle: *Forteljingar*. Kristiania 1897.
- Vislie, Vetle: *Malm*. Oslo [1906] 1929.
- Vislie, Vetle: *Solvending*. Kristiania [1897] 1905.
- Vollsnes, Arvid O. (red.): *Norges Musikkhistorie. Den nasjonale tone. 1814–70*. Oslo 2000.
- Vollsnes, Arvid O. (red.): *Norges Musikkhistorie. Lurklang og kirkesang. Tiden før 1814*. Oslo 2001.
- Waldenstrøm, Arne Johan: *Vetle Vislies syn på omforminga av bondesamfunnet*. Hovudoppgåve i norsk, Oslo 1966.
- Warholm, Eva Ingerlise: «*Ikkje klassisk daning, men uppseding i vaar eigen norske kultur*»: en sammenlikning av de frilyndte ungdomslagene i Telemark og Vestfold i perioden 1895–1920. Hovedoppgåve, Oslo 2002.
- Waschnitius, Viktor: *Henrik Steffens und Norwegen*. Hamburg 1937.
- Wergeland, Håkon: *Festskrift til 25-Års-Jubilæet*. Notodden 1920.
- Wiborg, Thomas Colin: «*Elisa Wiborg – sangstjernen frå Kragerø*», i *Historieglimt* 2011. Årsskrift for Kragerø og Skåtøy historielag. Skien 2011.
- Wille, Hans Jacob: *Beskrivelse over Sillejords Præstegjæld i Øvre-Tellemarken i Norge, tilligemed et geographisk Chart over samme*. København 1786, opptrykt Espa 1989.
- Wille, Hans Jacob: *Norsk Ordbog som især indeholder en Samling af Norske Ord, som især bruges i Sillejord og fleere Stæder i Norge*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter nr. 3. Utg. Jan Ragnar Hagland. Oslo-Bergen-Tromsø 1975.
- Williams, William Mattieu: *Through Norway with a Knapsack*. 1859. London 1876.
- Woje, Kjell: *Veiene til Verket: rekruttering og protest ved Ødegårdens Verk 1874–1901*. Hovedoppgåve i historie, Oslo 2001.
- Wolff, Simon Olaus: *Brudstykker af en Thellemarks-Vandring i Sommeren 1822*. Norske folkeminnesamlarar II, 4. utg. Rikard Berge. Risør 1922.
- Wollstonecraft, Mary: *Min nordiske reise: Beretninger fra et opphold i Sverige, Norge og Danmark 1795*. Overs. Per A. Hartun. Oslo 1976.
- Wood, Charles W.: *Under Northern Skies*. London 1886.
- Wærstad, Regine: *Venstre i Bratsberg Amt 1891–1897*. Utrykt hovedoppgåve i historie, Oslo 1982.
- Ystad, Vigdis: «Henrik Ibsen». *Store norske leksikon*. http://nbl.snl.no/Henrik_ibsen. Lest 5. mai 2014.
- Yttrhus, Helge: «Demokrat på alvor. Peder Soelvolds tragiske skjebne», s. 33–55 i Arne Johan Gjermandsen (red.): *Peder Pedersen Soelvold 1799–1847. Folkelærer og demokrat*. Ulefoss 1989.
- Ytterbø, Simon: *Holla I. Omarbeidet og utvidet utgave ved Sverre Liestøl*. Skien 1975.
- Ytterbø, Simon: *Holla II. Opplæring og skolestell*. Skien 1957.
- Zetlitz, Jens: *Poesier. Første Samling*. Kiøbenhavn 1789.
- Zetlitz, Jens: *Sange for den norske Bondestand*. Bergen 1795.
- Østberg, Kai: «Tyrann og frihetsdyrker. Om adelens politiske rolle», s. 65–75 i Tor Egil Førland (red.): *Norbert Elias: En sosiolog for historikere?* Oslo 1997.
- Østvedt, Einar: *Henrik Ibsen. Miljø og mennesker*. Oslo 1968.
- Østvedt, Einar: *På gamle tufter. Ti Telemarksprofiler*. Skien 1975.
- Østvedt, Einar: *Skiens historie bind II. Fra 1814 til ca. 1870*. Skien 1958.
- Østvedt, Einar: *Skiens historie bind III. Fra 1870 til ca. 1925*. Skien 1959.
- Østvedt, Einar: *Uppigard Bolkesjø gjennom to hundre år: Reiseskildringer og litt om folket på Uppigard*. Skien 1975.
- Øverland, O. A.: *Af Sagnet og Historien*. Kristiania 1897.
- Ådna, Karsten: *Kristenlivi Telemark. Et festskrift ved Skien krets av Norsk Luthersk Misjonssambands 50 års jubileum*. Skien 1955.
- Aall, Jacob: *Erindringer som Bidrag til Norges Historie fra 1800 til 1815*. [1844], annen utgave, Kristiania 1859.
- Aall, Jacob: *Jernværkseier Jacob Aalls optegnelser 1780–1800*. Skien 1939.
- Åsen, Kjell: *Nissedal bygdesoge. Kultursoga 1900–1999*. Skien 2000.
- Åsen, Kjell: *Nissedal bygdesoge. Kultursoga frå dei eldste tider til år 1900*. Skien 1986.

UTRYKTE KILDER

Nils Ivar Agøy

Arkiv

Riksarkivet (RA)

Statsarkivet på Kongsberg (SAKo)

Statsarkivet i Kristiansand (SAKr)

Stortingsarkivet

Aanund Olsnes

Arkiv

Borgestad-arkivet: brev til og frå Gunnar Knudsen.

Universitetsbiblioteket i Oslo: Brevsamling 471, brev til og frå Viggo Ullmann.

Historisk institutt, Universitetet i Bergen: Venstrelagsprotokollar frå Bamble, Bø, Gjerpen, Lunde, Kviteseid, Sauherad.

Ellen Schruppf

Riksarkivet: *Beretning om Sundhedstilstanden og Medisinalforholdene i Bratsberg Amt for Aarene 1838, 1839, 1840, 1841, 1844, 1845, 1847, 1853*.

Ingvar Skobba

Blom, Ole: *Dagbok 0101 1809 til 0505 1812*. Håndskriftsamlingen Telemark Museum HD, 161. Transkribert av Anna Tranberg september 2012.

STIKKORDREGISTER

Registeret inneholder henvisninger til personnavn, stedsnavn, bedriftsnavn og emner som er omtalt i tekstdelen av boka, i bildetekster og i rammetekster. Det er ikke henvisninger til slutt-notene.

Alle sidehenvisninger er til siden der du kan starte å lese om personer, steder eller emner. Noen steder er navnet eller emnet omtalt over flere påfølgende sider.

Om du leter etter personer eller stedsnavn, vil du ikke finne alle, bare dem som er omtalt i større bredde. Det er omkring 1000 emneord i registeret og i snitt fem henvisninger til hver side.

17. mai 26, 229

A

Abel, Hans Mathias 265
Adeler, Anton Beatus 209
adelskap 204
adjunkt Arentz 211
administrasjon 116, 131
administrativ inndeling 131, 153
Akademiet i Rauland 334
Akkerhaugen brygge 88
allmennskole 123
allmueskole 151
almenn stemmerett 231
Altenburg, Marichen 279
amerikabrev 28
amtmen 154
amtsformannskap 152, 185
amtspartiledelsen i Venstre 228
Anderson, Johanne 68
anleggsarbeid 89
apatitt 46
arbeiderbevegelsen 128, 186
arbeiderboliger 48, 118
arbeiderbydeler 78
arbeiderforeninger 127, 159, 231
Arbeider-Foreningernes Blad 160
arbeiderlønninger 63, 77
arbeiderpartiforeninger 186
Arentz, Hans Severin 160
aristokrati 72, 127, 199
Arvesen, Olaus 171, 291
Aubert, Otto 183
Auversækre, Eivind Talleivsson 247
avholdsbevegelsen 128
aviser 100, 175

B

bad 25
Bagger, Herman 127, 148, 155, 162, 175, 179
balladedikting 240
balladetradisjon 245

ballongferd 312
Bamble 46, 47, 54, 57, 68, 69, 75, 118, 122, 131, 152, 232, 276
Bandakkanalen 89, 92
baptister 169
barn 18, 68, 209
barnedrap 21
barnedødelighet 18
befolkning 17, 19, 35, 78, 107, 108
Bennet, Thomas 313
Bentsen, Halvor 181, 189, 220
Bentsen, Halvor Andreas 221
Bentzen, Mogensine 199
Berg, Christian Wilhelm 91
Berge, Rikard Aslakson 315, 326
Berge, Rikard 244, 245, 326, 327
Bergland, Aslak 263
Bergsgård, Arne 136
Bèzier, Léon 313
bil 101
bilruter 101
Bjerregaard, Henrik Anker 307
bjørnejakt 312
Bjørnson, Ole 137, 189, 269
Bjørnson, Bjørnstjerne 284
Blehr, Albert 59, 112
Blix, Elias 263
Blom, Ole 84, 189, 268
Blom, Søren 122
Bodenhoff, Louise 334
Bohème-striden 227
bolesølje 251
Bolkesjø Sanatorium 23
Bolstad, Gunnar 133, 147
Bolvig Jernverk 45
bondebryllup 151
bondehandel 58
bondeopposisjon 231
bonderepresentasjon 148
bondevennene 177, 219, 220
Bonnievie, Petra Halvardine 288
Borgejordet, Tormod Knudsen 269
borgerrepresentanter 119
borgerskole 123
Borgestad 216

Borgestad gård 38, 216
Borgja 68
bosetting 17
brann 122
brannmenn 107
Bratland, Brita 328
Bratsberg Amts Landbrugsskole 35
Bratsberg Amtstidende 162, 175, 230
Bratsbergbanen 96
Bratsbergs Amts landhusholdningsselskap 35
Bratsbergs Amts Sygehus 25
Bratterud, Liv Nirisdatter 247
Brekke, Aslak 328
Brekke gård 40
Bremer, Lauritz 158
Breton, William 314
Brevik 22, 57, 88, 92, 97, 99, 110, 115, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 144, 162, 169, 182, 188, 224, 329
briter 311
bruks- og verkssamfunn 69
Buch, Leopold von 302
Bugge, Sophus 244
Bugge, Johanna 244
bussruter 102
byadministrasjon 119
bydanning 107
byfogd 122
bygdebyer 118
bygdehåndverk 40
bygdemusikk 319
bygdemål 258
bygdesamfunn 65
bygdeutvandring 28
bymusikk 319
bypolitikk 223
byradikalere 179
bysamfunn 72
byutforming 120
byutvikling 107
bærestol 200
Bärnholdt, Marcus 209

Bø 65, 68, 93, 102, 119, 150, 151, 161, 172, 235, 259, 324, 330, 334
Bø kommune 260
Bø ungdomslag 172
Bøle 158
Børsesjø 37
Böttger, Johannes 321
Bååth-Holmberg, Cecilia 312

C

Cappelen, Diderik von 139, 140, 141
Cappelen, Diderik 45
Cappelen, Severin Diderik 69
Cappelen, August 49, 214
Cappelen, Didrik 184
Cappelen, Edel Margrethe (f. Løvenskiöld) 214
Carl 13. 142
Carpelan, Wilhelm Maximilian 303, 307
Castberg, Johan Christian Tandberg 177, 180, 181, 219, 220
Centrum 183, 230
Christelig Lægmandstidende 174
Christian Frederik 135, 138
Christophersen, Ludvig 230
Cloumann, Peter Jørgen 139, 141
Compagnie Francaise des Mines de Bamble 46
Correspondenten 175
Crøger, Olea Styhr 243, 325

D

Dahl, I.C. 310
Dale, Kari 327
Dale, Knut 331
Dalen 11, 57, 83, 89, 90, 91, 92, 97, 101, 102, 114, 269, 271, 315, 316
Dalen Hotel 97, 316
dampbåter 87

dampbåtruter 88, 115
 dampsgag 51
 dampskip 61
 Dampskipsbrygga i Langesund 290
 dans 212
 dansk språk 257
 Daux, Auguste 48
De unges Forbund 280
 Decorah-Posten 294
 deltakersamfunn 156
 Det syng for Storegut 286
 dialekt 264
 dialektgrenser 264
 dissenterer 167
 dissenterlova 225
 dissentermenigheter 129
 distriktslege 21
 Drangedal 39, 50, 73, 91, 92, 102, 104, 151, 152, 153, 162, 167, 169, 171, 172, 221, 222, 256
 drap 99
 Draumkvedet 242, 277
 Dunker, Bernhard 207
 Dyrevers 295
 Dyrskar 102
 dyrsku 40
 dysenteri 23
 Dølen 284

E

Edy, John William 109, 305
 Egedius, Halfdan 17
 Eggen, Arne 326
 Eidanger 34, 38, 62, 92, 188, 251
 Eidanger Bad 24
 Eidanger ungdomslag 173
 Eidsborg brynesteinsbrudd 58
 Eidsvoll 140
 Eikjarud, Halvor Halvorsson 259
 eksport 109
 Elberfeldt-systemet 129
 elitekultur 199
 embetsmannspoesi 275
 embetsmenn 154, 256, 266
 embetsstand 199
En Folkefiende 280
 Engelhart, Thomas von Westen 154
 epidemier 20, 124
Erindringer af mit Liv 275
 Esmark, Jens 305
 Espetveit, Talleiv Halvorsson 252
 eventyrtradisjon 242
 Eyde, Sam 202

F

fabrikkarbeidere 332
 Falsen, Carl Valentin 149, 156

familien Adeler 199
 familien Cappelen 203
 familien Løvenskiold 69, 203
 familien Aall 203, 213
 familien Heuch 209
Familierne Valseth og Leith 308
 familieutvandring 29
 fanter 73
 fattigdom 73, 124
 fattigkommisjon 73
 fattigvesen 151
 Faye, Andreas 242
 fedrelandssanger 272
 Feilberg, Peter Fredrik 175
 felemakere 320, 324
 Fensgruvene 45
Ferdaminni fraa Sumaren 1860 282
 ferdsselsveier 28, 83, 87
 ferjer 85
 Feset 46, 118
 Fet, Jostein 133
 Finckenhagen, Lise 207
 Finckenhagen, Sören 207
 fiske 113
 Flatland, Halvor 330
 Flatland, Vesle-Hans 325
 Flintoe, Johannes 248, 301, 307, 309
 Flood, Jørgen 45
 Florentz, Marcus H. 149
 folkeavstemming 191
 folkebibliotek 124
 folkeboksamling 260
 folkedikting 240
 folkediktingssamlere 240, 242
 folkehøgskolebevegelsen 170, 220, 291
 folkehøgskolebevilgninger 227
 Folkehøgskulen i Seljord 167, 171, 185, 291
 folkehøgskole på Fostveit 172
 folkekultur 207
 folkekunst 240
 folkelivsskildring 304
 folkemedisin 26
 folkemusikk 319, 332
 Folkemusikkarkivet i Telemark 334
 folkemøter 184, 190
 folkeopplysing 221
 folkeskribenter 287
 Folkestad 68
 folketonesamlere 325
 Folkets hus 102
 folkeviser 281, 324
 folkeånd 245, 266
 foreningsdanning 127, 157
 forlis 60
 formannskap 149
 formannskapslovene 120, 148

fornorskingslinja 260
 forpaktterspelemenn 319
 fortellere 245
 Fossum 138, 139, 204
 Fossum Jernverk 44
 Fossum Verk 70
 Fra Fjord og Fjære 278
 Franklinsaga 117
 franskmenn 312
 Frederik 6. 131, 133, 307
 Fredriksten festning 193
 Fremskridt 177, 230
 frivillige organisasjoner 12
Fruen fra Havet 280
 fullmakt 136
 Fykerud, Lars 331
 Eyresdal 45, 98, 102, 167, 178, 188, 236
 fødsler 19

G

Garborg, Arne 294
 Garborg, Hulda 255
 gardsdeling 65
 Garnås, Ingvill Marit Buen 327
 gatebelysning 122
 Gausta 305
 Gaustatoppen 79, 86, 98, 302, 306
 Gibøen, Håvard 323, 330
 gibøspel 323
Gildet paa Solhoug 281
 gjeldskrise 177
 Gjelhus, Herman Olsson 268
 Gjerløw, Mons 226
 Gjerpen 36, 41, 54, 138, 151, 158, 236
 gjødsling 37
 Glosimodt, Olaf 211
 godeiere 68
 Godtemplarstevne 128
 Golid, Anne 328
 Goodman, E.J. 316
 gramfonplater 333
 Granserad 188, 236
Grindal-Saga 294
 Grivi, Gjermund Nilsson 104, 235
 Grosse, Carl Friedrich August 302
 Grossererfamilien Johansen 112
 Groven, Eivind 320, 323
 Grundtvig, Nikolai Frederik Severin 291
 Grundtvig, Svend 244
 grundtvigianere 170, 194, 220
 Grunnlova 142
 grunnlovsforeninger 182
 gruverdrift 302
 Gråtenmoen 193
Guro Heddelid 292

Gvarv 83, 89, 96, 98, 104, 235, 255
 Gåsegrunn 208

H

handel 93, 301
 Handelshuset Blehr 62
 handelslag 93
 handelslover 150
 handelspatrisiat 199
 handelsprivilegier 113
 Hans Cappelens Minde 73
 Hansen, Maurits 273
 Hansen, Østen 310
 Hansen, H. Abr. 202
 Hansen, H.C. 202
 Hansson, Olav 252, 253
 hardingfele 320
 hardingfelespill 322, 330, 332
 Hardingslepene 84
 Hauge, Andreas 166
 Hauge, Hans Nielsen 158
 haugianere 158
 Haukeli 92
 Haukeli hotell 93
 Haukelisetter 35
 Heddal 54, 88, 90, 95, 98, 243, 253, 291, 326
 Heddal stavkirke 315
 Hekti 91
 Helen af Brevik 59
 Helgesen, Hans 143
 Helland, Erik Johnsen 324, 326
 Helle 108, 116
 helsereform 24
 Heltbergs studentfabrikk 283
 Henrich Biørns brygge 206
 Hermansen, Gunnar 93
 Herre 44, 54, 68, 108, 118
 herrnhutismen 164
 hest 38
 hesteskyss 86
 Heuch, Johan Christian 166, 171, 209, 263
 Hjartdal 98, 207
 Hjukse 96
 hjuldampere Statsraad Stang 87
 Holden gård 205
 Holla 54, 69, 158, 194, 216
 Holm, Chr. 156
 Holta, O.H. 202
 Horneman, Christian Hersleb 139, 141
 Hospitalet 73
 hotellnæring 96
 Hovestua 137
 Hovin 98, 188
 Hovland, Gjert Gregoriussen 104
Hugaljo 293
 husdyrhold 33

- hushold 72
 huslærere 209
 husmannsvesenet 66
 Huvestad, Talleiv Olsen 139, 141
 H. Wergelands bok- & Papirhandel 126
 hygieniske forhold 25
 Høydal, Aslaug 292
 høyere utdanning 210
 Høyre 181, 182
 Høyum, Enevold Steenbloch 139
 håndverkföreninger 159
- I**
 Ibsen, Henrik 214, 278, 281
 Ibsen, Knud 200, 279
 identitet 11, 78, 196
 indremisjonen 164, 224
 industri 116
 industrialisering 12, 52
 industrisamfunn 70
 inngifte 204
 ishus 64
 istrafikk 62, 111, 115
- J**
 jakt 41, 42, 215, 312
 jamstillingsvedtaket 262
 Jarlsberg, Fredrik Wilhelm Wedel 148, 155
 Jarlsbergbanen 92
 Jensen, Peder 57
 jernbane 92, 93, 102, 115
 jernbaneslusker 96
 jernproduksjon 44
 jordbruk 32
 jordbruksmaskiner 37
 jordmødre 19
 jordskiftebrev 239
 Jaabæk, Søren 177, 178, 219
- K**
 Kameraten 174
 Kammerherregården i Porsgrunn 72
 kanal 85
 kanalbygging 88
 kappleiker 332
 Kiellandsaka 225
 Kieltraktaten 135
 Kihle, Harald 292, 299
 Kil 108, 119
 Kilan/Findreng, Hæge Ansteinsdotter 247
 Kittelsen, Theodor 212, 246
 Kjeldseth, Rosa 285
 Kjos, Jon 320
 Kjølnes 74
- kjøpsteder 59, 119
 classesamfunn 77, 128
 Kleppen, Torgrim Mathiasson 234, 235
 Knudsen, Anna Sofie 216
 Knudsen, Christen 112
 Knudsen, Gunnar 81, 189, 190, 194, 216, 229, 234, 236
 Knudsen, Jørgen 217
 Knudsen, Tormod 282
 Knudsen, Aanon Gunnar 210
 Knudsen, Gurine 210
 Knut Trondsen. *Fortælling fra Thelemarken* 294
 Knuth, Sophie Hedevig 136
 Knutsen, Asbjørn 171, 290
 Kofod, Julius Andreas 330
 Kofod, Olufine Amalie f. Rømcke 330
 Kohl-Larsen, Per 103
 Koht, Paul 186, 224
 koleraepidemier 22
 kombinasjonsbruk 39
 Kommandantens Datter 287
 kommunestyre 120, 149
 kommunestyret i Drangedal 153
 kommunestyret i Porsgrunn 131
 kommunikasjonsårer 11, 113
 kongelig gunst 216
 kongevalg 140, 236
 kong Oscar II 96, 206
 Kongsberg kirke 251
 Kongsberg Sølvverk 248
 konserter 321
 konservatisme 196
 kopperverk 45
 korndyrking 32
 kornimport 32, 206
 kornmagasin 33, 151
 korpsmusikk 332
 kortspill 212
 Kragerø 12, 21, 25, 40, 43, 57, 58, 59, 60, 61, 73, 100, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 120, 122, 123, 144, 146, 159, 160, 161, 162, 179, 212, 223, 329
 Kragerø folkeskole 123
 Kragerø jernbanestasjon 104
 Kristianson, Paal 320
 Krohn, dr. Johan 332
 Krosshaug, Andres 251
 kulturell bevissthet 13
 kulturell utvikling 239
 kunstnere 246
 kvakksalvere 26
 kvedere 327
 kvinnebevegelse 188
 kvinneforeninger 167, 187
 kvinnelig stemmerett 188
 kvinners retter 187
- kvinnesaksforeninger 188
 Kviteseid 25, 46, 97, 101, 119, 181, 207, 239, 266, 271, 290, 304, 316
 Kviteseid seminar 290
 Kviteseid gamle kirke 266
 Kvaale, Ketil 247
 kystfiske 58
 kystkultur 64
- L**
 ladesteder 119
 lakselorder 311
 Lammers, Gustav Adolph 164, 165, 276
 Lammersvekkingen 164, 276
 landbrukskole 42
 landhandel 93
 landsmål 261, 283
 Landstad, Magnus Brostrup 243, 276, 281
 Landstads salmebok 276
 Langedrag, Øystein Olavson 323
 langeleik 320
 Langesund 57, 58, 88, 107, 110, 113, 116, 119, 128, 170, 188, 287
 Langøy 162
 latinskole 123, 210
 Laugstol Bruk 52
 Lauritz, Jon 211
 legedistrikt 25
 leielendingar 66
 lekmannsbevegelsen 224
 leseselskap 157, 161, 214
 Lie, John 293, 294
 Lie, Halvor Jørgensen 330
 likestilling 187
 Lillegården barnehjem 125
 Lindeman, Ludvig M. 325
 Lindeqvist, Johan 31
 Lindvig, Ambortius Olsen 61
 litteratur 265
 ljåsmiing 39
 loddtrekking 146
 lokalt selvstyre 148
 Lund, J.M. 302
 Lunde 85, 96, 103, 104, 161
 Lund, Kristiane 333
 Lurås, Knut Øysteinsson 322
 Lurås, Thomas Øysteinsson 239, 253, 256
 lærarseminar 290
 Løveid Fabriker 53
 Løveidkanalen 89, 90
 Løvenskiold 76
 Løvenskiold, Herman von 302
 Løvenskiold, Severin 72, 133, 134, 136, 138, 139, 141, 160, 189, 206, 207
 Løvenskioldfamiliens jaktlag 215
- Løvenskiold, Sophie 213
 Lårdal 30, 58, 97, 138, 150, 167, 247, 251, 263
- M**
 magistrat 119
 Malm 298
 Mandt, Engelbret Resen 250
 Mandt/Midjås, Rasmus 250
 Mandt, Mikkel 250
 Mandt-ætta 250
 mannskor 328
 mekeder 33, 84, 113
 meieri 42
 Metcalfe, Frederick 315
 metodister 169, 173
 Michelsen-regjeringen 194
 Mikkelsmarkedet 33
 misjon 164
 misjonsforeninger 164
 Mo 97, 98, 138, 188
 Moderate Venstre 183
 modernisering 34
 Moe, Jørgen 240, 243
 Moe, Moltke 247
 Moen gård 34
 Moland kirke 272
 mormonere 169
 Mumsen, Jacob 302
 Munch, Peter Andreas 210, 244, 260
 Munthe, Christian 66
 muntlig tradisjon 240
 musikkforeninger 319, 329
 musikkelskap 322
 musikkoler 334
 musikkultur 319
 Mügge, Theodor 311
 Myllarguten (Torgeir Augundson) 323, 324, 330
 myllarspel 323
 Müller, Otto Frederik 304
 myrmannsvesenet 181
 Målar, Talleiv 321
 målreisingslina 262
 måtehaldsforeninger 156
- N**
 nasjonal vending 255
 nasjonalromantikk 299, 328
 nasjonsbygging 265
 naturattraksjoner 305
 naturskala 323
 Nerbøvik, Jostein 178
 Neslandsvatn 93, 104
 netverksbyer 113
 Nielsen, Salve 60
 Nielsen, Yngvar 183, 184
 Nielsen, Ragna 188

- Nissedal 50, 73, 85, 98, 102, 256, 264
 Nordagutu 93, 104
 Norgaard, Aasmund
 Saamundsson 268
 Normannslepa 84
 norrøn kultur 240
 Norrøna Fabrikker 57
 norrønt skriftspråk 258
 Norsjø-Skienkanalen 52, 156
 Norsk Kvindesagsforening 227
 Notodden 12, 90, 93, 101, 102, 107, 118, 129, 171, 230, 262, 264, 290
 Notodden Salpeterfabrikker 118
 Notodden utvidede praktiske ungdomsskole 171
 næringsveier 30
 nødsår 32, 206
- O**
 offentlig helsevesen 20, 152
Olaf Liljekrans 281
 Olsen, Sigrid 30
 Olsen, Sigurd 27
 Olsen, Thorvald 128
 omlandsbyer 113
 oppdragelse 209
 opplysningsembetsmenn 207
 ordfører 150
 ordsamlinger 257
 organisasjonssamfunnet 129
 Osebakken 109
 overklassekost 213
 overnaturlige vesen 248
- P**
 parlamentarisme 154, 225
 partiaviser 220
 partidanning 177, 222
 partikløyving 225
 partsrederi 61, 112
 paternalisme 14, 67, 70, 127, 202, 215
 Paus, Maren Fransisca 212
 Pavels, Claus 212
Peer Gynt 279
 Pfeiffer, Ida 311
 piano 322
 pietisme 164, 166, 170, 173, 179, 183, 277
 pikeskole 123
 Plassen 283
 Plassevja 283
 pliktarbeid 67, 85
 politisk kultur 12, 131, 145, 183, 194, 219
 Porsgrunds mekaniske Værksted 55
 Porsgrunds Porselænsfabrik 55, 56, 57, 117
 Porsgrunds tekniske Aftenskole 124
 Porsgrunn 12, 21, 25, 43, 52, 55, 56, 57, 60, 61, 72, 74, 78, 81, 92, 100, 107, 109, 112, 115, 119, 120, 131, 144, 170, 202, 206, 212, 273, 321, 332
 Porsgrunn Meieribolag 43
 Porsgrunn kirke 203
 Porsgrunn kristelige ungdomsforening 174
 Porsgrunn metodistmenighet 170
 postruter 97
 postsendingsstatistikk 99
 postvesenet 97, 99
 poståpneri 97
 potetdyrking 34
 Pram, Christen 301
 Preststranda 108
 primitivitet 314
 prins Carl av Danmark 191
 prins Fredrik av Hessen 307
 privilegiesystemet 119
 protoindustri 116
 provideringskommisjoner 133
- Q**
 Qvarme, Nils Johan 128, 161
- R**
 Radesykehuset 21
 radikalisme 179, 196
 radio 333
 Ramberg 253
 Randgaard, Ole Pedersen 160
 Rauland 30, 84, 158, 167, 178, 261, 326
 regional utvikling 153
 reisehåndbøker 94
 reiseruter 94
 reiseskildringer 310, 313
 religiøse foreninger 163
 repartisjonsplakaten 152
 republikanere 236
 republikanisme 194
 riksforsamlingen på Eidsvoll 135, 140
 Rinde, Peder Eilertsen 220, 232, 233
 Rjukan 86, 93, 95, 129, 202, 264, 301, 305, 307, 313, 317
 Rjukanfossen 301, 307
 Roalkvam, Gabriel T. 86
 rokokkostil 251
 Rolier, Paul 313
 Rolighed 208
 romantikere 266, 305
 romantikken 308, 313
 Rorgemoen, Dag 29
 rosemaling 239, 251, 322
Rosmersholm 281
 rovdyr 41
 Rue-følget 27
 Rue, Karl 326
 rusmiddel 24, 124
 Rye, Niels M. 154
 Rye, Olaf 143
 Røed, Gullik Madsen 139
 Rørbye, Martinus 310
 Røysland, Talleiv 328
- S**
Saga 260
 sagbruk 51
 sagn 247
 salgsjordbruk 42
 salme 276
 salmesang 325
 Saltevuju 304
 samferdsel 31, 83
 samtalelag 180, 184, 222
 samvirke 43
 Sandøya 58, 99
 sang 319
 sangere 245, 328
 sangtradisjon 324
 Sannidal 29, 30, 39, 43, 62, 63, 101, 138, 150, 164, 167, 181
 Sauherad 30, 97, 161, 248
 Sauherad kirke 192
 Scavenius 301
 Schleppegrell, Frederik Adolph 143
 Schmidt, G. 202
 Schwach, Conrad Nicolai 274, 275, 321
 Schweigaard, Anton Martin 189, 190, 210, 211
 seilskute 288
 Seip, Jens Arup 133
 seljefløyte 319
 Seljord 31, 32, 45, 90, 97, 166, 171, 190, 211, 220, 222, 235, 258, 262, 265, 291, 292, 304, 326
 Seljord skyttarlag 185
 Selskapet for Porsgrunns og Osebakkens Vel 73
 selskapsleker 213
 selskapsliv 211
 selvberging 32
 selvstendighetslinja 135
 selvstendighetspartiet 140
 Sem, Gunnar 231
 Siljan 49
 sjøfolk 127
 sjømannsskole 124
 Skafså 118
 Skafså kirke 297
 skatt 153
 Skien 12, 21, 25, 31, 33, 36, 37, 42, 45, 51, 52, 60, 73, 80, 83, 88, 90, 92, 96, 98, 105, 107, 108, 110, 112, 114, 121, 127, 144, 159, 164, 175, 180, 186, 192, 207, 220, 223, 236, 278, 329
 Skien Cellulosefabrik 53, 54
 Skien Haandverkerforenings Sangkor 329
 Skien Meieribolag 43
 Skien havn 89
 Skien Meieribolag 43
 Skien-Norsjøkanalen 89
 Skiens Telefonforening 100
 Skiens Ysteri 42
 Skiensfjordens Mekaniske Fagskole 78, 124
 Skien-Telemarkens Turistforening 114
 Skilbred, Nils 234
 Skilbred, Nils Gregoriussen 232
 skiløpere 98
 skipsbyggere 57
 skipsfart 57, 60, 112, 202
 skipsverft 57
 skogbruk 49
 skogsbygder 50
 skole 123, 209
 Skotfos Brug 187
 Skotfoss 77
 Skotfoss søndagsskole 157
 Skougard 91
 skyssvesen 84
 Skåtøy 39, 43, 62, 63, 181, 196
 sliperi 51
 slåtter 322, 331, 334
 smakkehandel 58, 111
 Smergel- og Brynestensfabriken 57
 smitte 20
 snøskuter 86
 Soelvold, Peder 176
 Solum 161, 164, 178, 236, 274
Solvending 297
 sosial mobilitet 200
 sosiale forskjeller 48, 64, 125, 199, 245
 sosialgeografi 126
 sparebanker 156
 spelemannslag 333
 spelemenn 320, 322, 330
 Sprange, Halvor Johannesson 259
 språk 256
 St. Josephs hospital 25
 stadsmusikanter 319
 standssamfunn 72, 125, 200
 Stathelle 22, 59, 60, 111, 119, 120, 124

Statsborgeren 176
 Steffens, Henrik 308
 Steintjønndalen, Eilev Johnsen 324, 326
 stemmerett 125, 142, 145
 stemmerettsregler 231
 Stensholm, Maria 19
 Sterkenils 292
 Stockmanngården 279, 280
 store hamskiftet 34
 Storegut 286
 Stortinget 189
 stortingsrepresentanter 144
 stortingsvalg 145, 220, 222, 226, 228, 234
 Stousland, Carl 223
 Strand, Høye 328
 streik 75, 180
 Strånd 313
 støpegods 45
 Ståleætta 247
 Sundt, Karen 287
 sunnhetskommisjoner 24
 Sveinson, Olav 222
 Sveinungsson, Nils 258
 Sverdrup, Johan 179, 220
 sykdommer 21
 syngespill 321
 sølv 248
 sølvsmeder 248
 sølvsmedkunsten 247
 søndagsskoler 156, 161
 Sørensen, Nils Berner 21
 Sørlandsbanen 104

T
 talemål 264
 Tarjeisson, Olav 30
 teater 281
 telefon 100
 Telefylkets Arbeidersamlag 231
 Telefylkets Ungdomssamlag 172, 229
 telegraf 98, 100, 115
 Telemark 60
 Telemarkens Telefonselskab 101
 Telemarkens linjebataljon 193
 telemarksbunad 255
 Telemarksfestivalen i Bø 334
 telemarkskua 38
 telemål 264
 telerosa 252
 Telesong 296
 Telnes, Jørund 227, 228, 291, 292
 Thomesen, Ole 180, 220, 223
 Thrane, Marcus 159
 thranitterbevegelsen 159, 163, 169, 173, 177
 Tidemand, Adolph 28, 36, 41, 133, 168

Til det norske Flag 274
 Tinfos Papirfabrik 53, 118
 Tinn 29, 39, 40, 84, 113, 148, 158, 164, 170, 194, 256, 320, 322, 333
 tjenerskap 74
 tjeneste 74
 Tjønntaul, Olav Sondresson 245, 246
 Tokke 195
 topografiske skrifter (historisk-topografiske skrifter) 257, 301
 Tranberg, Anna 133
 travløp 86
 treforedlingsindustri 51, 116
 trekkspill 333
 trelasthandel 109, 202
 Treungenbanen 105
 Troll-bilen 103
 tuberkulose 18
 turisme 90, 94, 96, 114, 307, 315
 turistkart 95
 Tveiten, Eivind 251
 Tveiten, Ivar 189, 236
 Tveiten, Margit 327
 Tveitsund 85, 89, 98, 102
 tyskere 309
 tømmerfløting 49

U
 Ugeblad for Skien, Skiens-fjord og Omegn 116, 175
 Ulefos Sagbrug 51, 52
 Ulefos Jernværk 44
 Ulefoss 44, 52, 69, 84, 88, 89, 94, 97, 101, 108, 113, 118, 161, 186, 215, 216, 229, 302, 305, 332
 Ullmann, Viggo 101, 154, 171, 172, 184, 189, 220, 223, 226, 233, 291
 ullspinneri 54
 ungdomslag 172, 229
 Union Co 53
 union med Sverige 142
 unionskonflikten 190, 229
 unionsoppløsning 190, 192
 unionspartiet 140
 unionsstrid 190
 universitet 215, 302
 urbanisering 107, 111
 Utan Hovding 298
 utdanning 209
 utvandring 27, 104

V
 Vadfoss 54
 vaksiner 20
 valg 135

valgdeltakelse 145, 149, 177, 188, 236
 valgkamp 221, 234
 valgmennt 135, 144, 177
 valgordning 135, 144
 vannforsyning 122
 Varden 175, 220, 234, 287
 varehandel 36
 vareimport 114
 vassdrag 83, 84
 Vatnelia, Gunleik Eilevson 39
 Veamyrane, Gunhild Sveinsdotter 167, 277, 324
 veibygging 90
 veifinansiering 91
 veilov 91
 veistrekninger 90
 vekkelse 163, 166, 327
 vektere 122
 Venstre 146, 179, 183, 186, 219
 venstrelag 222
 Venstøp 280
 verksarbeid 47
 verksindustri 44
 Verne, Jules 312, 313
 verneplikt 141, 142
 Vestfoldbanen 115
 Vestmar 220
 Vesaas, Øystein 252
 Vik, Oddmund 172
 vikværsk 264
 Vinje 84, 85, 90, 98, 188, 258, 283
 Vinje, Aasmund Olavsson 84, 155, 282, 284
 Vinje-målet 283
 Vinsvaal, Tarjei 137
 Vislie, Vetle 296
 Voje, Peder E. Ellingsen 91, 92
 vokal folkemusikk 324
 Vollen, Olav Pålson 67
 Vrangfoss 268
 Vrådal 168
 Vrådalsvekkningen 167, 277

W
 Werenskiold, Erik 255, 271
 Wergeland, Henrik 207, 240
 Westphal, Fritz 310
 Wiborg, Elisa 329
 Wille, Hans Jacob 255, 257, 302
 Williams, William M. 314
 Windfeld, Niels 266, 290
 Wolff, Simon Olaus 162, 271
 Wollstonecraft, Mary 304
 Wood, Charles 314

Y
 Yli 253

Z
 Zetlitz, Jens 266, 267

Ø
 Ødegården Verk 46, 47, 75
 økonomisk utvikling 110
 Ørbye, Julius 329
 Ørn, Knud 210
 ørretfiske 312
 Øvrom, Mathias 178, 225

Å
 Åheim hotell 94
 Aall, Benedicte Henrikka 72
 Aall, Hans Jørgen Christian 155
 Aall, Inger 320
 Aall, Jacob 203, 206, 209, 211, 260
 Aall, Jørgen 141
 Aall, Nicolai Benjamin 206, 208
 Aall, Niels 69
 Åmdals Verk 45, 46
 Åmli-Tveitsundbanen 102
 Åmot 90
 Årnes brygge 93
 Aasen, Ivar 244, 261, 277, 285

FORFATTERE I DETTE BINDET

Nils Ivar Agøy (f. 1959) er professor i historie ved Høgskolen i Telemark. Han har blant annet arbeidet med ideologihistorie, sivile rettigheter, militære selv- og fiendebilder, nasjonalisme, lutherdom og velferdsstatsutvikling og med forholdet mellom kirke og arbeiderbevegelse.

Peter Fjågesund (f. 1959) er professor i britisk litteratur og kultur ved Høgskolen i Telemark. Han har særlig arbeidet med reiselitteratur og kulturhistoriske forbindelser mellom Norge og resten av Nord-Europa.

Jan Eivind Myhre (f. 1947) er professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo. Han har særlig arbeidet med byhistorie, lokalhistorie, sosialhistorie (sosiale klasser, profesjoner, innvandring, barndom), universitetshistorie, historiens teori og historiefagets historie.

Aanund Olsnes (f. 1949) er cand.philol. med historie hovedfag og er lokalhistoriker. Han har særlig arbeidet med lokalhistorie i Kviteseid og Telemark.

Ellen Schrupf (f. 1948) er professor i historie ved Høgskolen i Telemark. Hun har særlig arbeidet med barn-, by- og kulturhistorie, blant annet barnarbeid ved Ulefoss Sagbrug og Porsgrunds Porselænsfabrik og Porsgrunns historie.

Ingvar Skobba (f. 1946) er cand.philol. med historie hovedfag, er leder for Telemark historielag og driver Varsko forlag. Han har særlig arbeidet med lokalhistorie i Bø og Telemark.

Olav Solberg (f. 1942) er professor emeritus i nordisk litteratur og seniorforsker ved Nasjonalbiblioteket. Han har særlig arbeidet med middelalderlitteratur, litteratur fra 1800- og 1900-tallet og folkediktning.

Asbjørn Storesund (f. 1942) er førsteamanuensis i natur- og miljøvern ved Høgskolen i Telemark. Han har særlig arbeidet med spelemannstradisjonen og felemakeriet i Telemark.

Kai Østberg (f. 1963) er førsteamanuensis i historie ved Høgskolen i Telemark. Han har særlig arbeidet med fransk historie og utviklingen av demokratiet i Norge.